GESCHRIFTEN

VAN

PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE

GEDRUKT BIJ GEBR. GIUNTA D'ALBANI.

PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE

GODSDIENSTIGE EN KERKELIJKE GESCHRIFTEN

VOOR HET EERST OF IN HERDRUK UITGEGEVEN MET HISTORISCHE INLEIDING EN TAALKUNDIGE OPHELDERING

DOOR

J. J. VAN TOORENENBERGEN
Theol. Dr. en Hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam

DERDE DEEL

'S GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1891

PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE

GODSDIENSTIGE EN KERKELIJKE GESCHRIFTEN

UITGEGEVEN

DOOR

J. J. VAN TOORENENBERGEN

DERDE DEEL

'S GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1891

AAN DEN HOOGLEERAAR Dr. R. FRUIN.

Nu het mij vergund wordt, Hooggeachte Ambtgenoot! dezen kleinen maar niet onbelangrijken bundel nog aan mijne Marnixiana *toe te voegen, is het mij behoefte dien aan U op te dragen met een woord van vernieuwden dank en tot blijvende herinnering aan de voor mij zoo vruchtbare gedachtewisseling, die wij zoovele jaren lang mochten onderhouden over den inhoud der boekdeelen, waarin ik een goed deel der* Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften van Philips van Marnix *verzamelde en naar eisch trachtte toe te lichten.*

Van den dag af toen ik in het bezit kwam van de brieven, bijna onmiddellijk na de overgave van Antwerpen geschreven, die mij door wijlen Mr. L. Ph. C. van den Bergh in het Rijks-archief werden aangewezen, was de wensch bij mij levendig nog een en ander te vinden dat buiten allen twijfel aan het reeds uitgegevene kon worden toegevoegd, en daaraan werd aanvankelijk voldaan door de vondst van nieuwe fragmenten van Bijbelvertaling. De ontdekking, waartoe het onderzoek van het archief te Marburg door den Hoogleeraar Blok mij den weg baande, deed mij besluiten, niet langer te dralen met de uitgave van hetgeen dus voor de hand lag, waartoe de heer Nijhoff, wiens moedige zucht wij kennen om alles wat in het belang is van de historische wetenschap en van onzen nationalen roem te bevorderen, zich zonder aarzeling bereid verklaarde.

Dat hierbij het kader voor den inhoud wat ruimer genomen werd dan de titel van dit derde deel bij den eersten opslag

—

doet vermoeden, zal bij U genoegzame verschooning vinden. Ik durf op uwe instemming rekenen voor hetgeen ik over het verband tusschen Aldegonde's politieke werkzaamheid en zijne godsdienstige nalatenschap in den aanhef der Inleiding heb gezegd. Ook zal het bij U geen bedenking vinden dat het hier saamgebrachte, wegens zijn voornaamsten inhoud, als derde deel aan de twee in 1871 *en* 1873 *verschenen deelen wordt toegevoegd, en niet als een tweede stuk aan de* Verscheidenheden, *die ik in* 1878 *in het licht gaf. De kleine collectie* Brieven, *die dit deel besluit, is gevormd naar dezelfde motieven, die bij de vorige verzameling in de* Verscheidenheden *den doorslag gaven bij het doen eener keuze. Voornamelijk gold daarbij de regel, voor zooveel als die brieven niet nog onuitgegeven en voor mijn bestek dadelijk passend waren, dat slechts werd opgenomen — en zeer spaarzaam — hetgeen òf tot aanvulling van het vroeger geplaatste, òf tot bevestiging van het door mij aangaande den schrijver beweerde kon strekken. Voor de brieven aan den Landgraaf van Hessen, waaraan ik hier een onderkomen wilde geven, zoolang niet aan eene compleete verzameling van de correspondentie van Marnix de hand gelegd wordt, veroorloofde ik mij eenige meerdere vrijheid.*

De mindere omvang van dezen nu wel zeker laatsten bundel zal voor U overigens de maatstaf niet zijn voor de waardeering van den arbeid, dien ik aan de uitgave heb besteed, en waartoe uwe onafgebroken belangstelling mij zoo krachtige prikkel was.

Wil mij de vriendschappelijke gevoelens blijven toedragen, die bij het klimmen der jaren en nadat zoovelen met wie wij arbeidden zijn heengegaan dubbel op prijs gesteld worden door

Uwen U hoogschattenden Ambtgenoot,

J. J. VAN TOORENENBERGEN.

Amsterdam, 18 April 1891.

INHOUD.

INLEIDING . . . . Bl. I—XXVI.
VARIA . . . . „ XXVII—XLVIII
Het „*Cort Begryp*" in de O.-Indiën . „ XXVII.
Suum cuique. *Hypodeixis Belgicae liberandae ab Hispanis. — Chronyc. Historie der Nederl. oorlogen. — Bijlage tot de Geschiedenis van de Psalmberijming.* . . „ XXXIV—XLVIII.

JUSTIFICATION DES ESTATS (1577) . . „ 1—39.
HEYLIGE BULLE, SEER CLAERLICK UITGHELEYT . . . . „ 40—87.
FRAGMENTEN VAN BIJBELVERTALING. „ 88—166.

BRIEVEN.

V. Aan de Nederlandsche gemeenten te Londen . . . . „ 169.
II. Van Willem I met P. S. van Marnix. „ 175.
III. Aan den Landgraaf Willem van Hessen . . . . „ 179.
IV. Aan denzelfden . . . . „ 185.
V. Aan denzelfden . . . . „ 188.
VI. Aan denzelfden . . . . „ 192.
VII. Aan Emanuël van Meteren . . . „ 197.
VIII. Aan Chr. Roels, Pensionaris van Zeeland (1585) . . . . „ 200.
IX. Antwoord van dezen . . . . . „ 206.
X. Wederantwoord aan denzelfden . „ 211.

INLEIDING.

Het eerste stuk van dezen na-oogst uit de nagelaten geschriften van Philip van Marnix, de JUSTIFICATION DES ESTATS DE LEUR DEFFENCE CONTRE LE SEIGNEUR DON JUAN D'AUSTRICHE, geeft misschien aanleiding tot de vraag, of het gerangschikt worden mag onder zijne „*Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften.*" Men houde onder het oog welk een nauw verband er was tusschen geheel de politieke werkzaamheid van Oranje's dienaar en het belang van den godsdienst, dan zal het geen verwondering wekken wanneer de verzamelaar van zelf de grenzen tusschen het politiek en godsdienstig terrein overschrijdt. Vooral geldt dit met betrekking tot hetgeen Marnix schreef en deed aan de hand van Willem I in diens worsteling met Don Juan van Oostenrijk, waarbij hij door al de kronkelingen heen van eene onderhandeling, die geen einde scheen te zullen hebben, en ook toen de Landvoogd, tot het uiterste gebracht, geen ander geschilpunt meer scheen over te laten, voor de vrijheid van den godsdienst pal bleef staan. Tegenover den ridderlijken held van Lepanto is het zonneklaar gebleken waar de diepste grond en de eigenlijke drijfkracht van den wederstand tegen den Koning van Spanje gelegen was.

Lang vóór den 1en Mei 1577, toen Don Juan zijne intrede te Brussel hield, en zelfs niet eerst bij de afkondiging van het eeuwig Edict tot bevestiging van den Gendschen vrede, of bij het vertrek van de Spaansche soldaten, was het gebleken dat deze Landvoogd niet te vergelijken was met Alva en ook niet met Requesens. Ook was het wel aanstonds duidelijk dat de Koning zelf

het over een anderen boeg ging wenden, en dat deswegens een andere stuurman aan het roer stond te komen, door wien hij de harten te winnen zocht. Don Juan kwam dan ook alleen, en hij had zóóveel vriendelijks op de lippen — ja, ook in zijne gezindheid — dat degenen, die hem van der Staten wege kort na zijne aankomst te Luxemburg in het begin van November '76 gingen begroeten, terug kwamen met de verklaring, „niet te weten, wat men meer naar den smaak en ten nutte der Staten van hem gehoord kon hebben, al had men hem als gevangene vóór zich gehad." Tegen die vriendelijke welwillendheid stelde evenwel de Prins van stonde aan zijn advies aan de Staten, dat men, om zonder verdere moeite en bloedvergieten een einde te maken aan den oorlog, 's Konings broeder eenvoudig moest gevangen nemen, en niets heeft hem doen wankelen in zijne overtuiging dat de Nederlanders aan geen vrede mochten denken, zoolang een Spaansche landvoogd over hen regeeren zou. De Algemeene Staten hadden zoo ongunstige meening niet: zij achtten althans den weg van onderhandeling over de wegneming van hunne bezwaren niet te moeten versmaden. Dit onderhandelen nu was op zichzelf met de politiek van den Prins in strijd. Hij heeft het doen mislukken. Immers was hij het die, toen het scheen tot een vreedzaam einde te zullen leiden, de spaak in het ten verderve snellend wiel — want dat zag hij er in — wist te steken. Voor Holland en Zeeland, dus voor de heilige zaak der vrijheid van godsdienst, was er geen heil in een vrede, waarbuiten deze provinciën zouden zijn gesloten, of waarbij slechts een schijn van bevrediging voor haar zou verkregen zijn, en haar beschermer wilde de „zeventien provincien," te zamen vereenigd, doen deelen in hetzelfde heil van een vrij volksbestaan of althans van de bevrijding van het Spaansche juk. Hij wist dat al het vrede-betoon van dien kant slechts

een terugwijken was om straks de rebelleerende en kettersche, of met de ketters verbonden onderzaten des te wisser te kunnen bespringen en hij wist tevens, dat niet alleen in het Noorden, maar ook te Brussel en elders in het Zuiden niet zonder oorzaak velen het liedeken hadden leeren zingen:

> „De voog'laar, op bedriegen uit,
> Den vogel lokt met zoete fluit."

Om alles in één woord samen te vatten: Willem I wist wat de exceptie zeggen wilde, die bij alle onderhandelingen en bij ieder toegeven van Don Juan's zijde gemaakt werd: „gehoorzaamheid aan den Koning en het behoud van den Katholieken Godsdienst." En Marnix — al ware hij met zijn vredelievend gemoed geneigd geweest alle dingen van den nieuwen Landvoogd te hopen en te gelooven — hij had toch met inspanning van eigen oogen wel in zijn geheugen moeten opnemen wat er tusschen den Koning en zijne vertrouwelingen in cijferschrift was omgegaan. Wat hij schreef moet dus in het licht beschouwd worden van den religie-oorlog, waarin hij als pen- en woordvoerder zoo trouwen dienst gedaan heeft. Ook de inhoud van het opstel, dat hier het eerst gevonden wordt, plaatst het in de rij van documenten als díe, welke de vorige deelen van deze Marnixiana bevatten, omdat er met de eigenaardige klaarheid, welke de actualiteit er aan verleenen moest, de rechtsgronden in worden opgegeven, die in verband met het alles beheerschend godsdienstig beginsel den wederstand tegen des Konings onverandelijke bedoelingen wettigden.

De Algemeene Staten hadden eindelijk ingezien dat er van geen overeenkomst met Don Juan iets komen kon. Eerst het in bezit nemen van het kasteel van Namen en daarop zijne poging om het kasteel van Antwerpen in

zijne macht te krijgen door de hulp van de Duitsche regimenten, die nog in het land tot zijn dienst waren, hadden hun de harde werkelijkheid voor oogen gesteld, dat de Landvoogd zich eindelijk ook op den voet van oorlog tegenover het land en zijne Staten gesteld had. Tevens gaf de verrassing van de laatst genoemde sterkte (2 Augustus '77) door de „Patriotten" (1) onder den Heer van Bourse, en de slooping van die *Madonna Castilla*, drie weken later begonnen, den wankelmoedigen wat zij noodig hadden om dát te durven bestaan, waaraan geen ontkomen meer was. Doch zulk een openbare oorlog, dit gevoelde ieder, zou in geheel de christenheid schrik of ergernis wekken. Had niet de Keizer zelf nog vóór weinige maanden het mogelijke gedaan om den schok af te wenden? Hier en daar waren ook nog steeds de meest onjuiste voorstellingen aangaande den staat der Nederlandsche zaken in zwang, en Don Juan had in meer dan één opzicht buiten deze gewesten de openbare meening — indien ik zoo spreken mag bij de gebeurtenissen van de 16e eeuw — vóór zich. Dit alles te zamen was aanleiding dat de Staten, die in ieder geval niet verder wilden gaan dan een verdedigingskrijg te voeren, aan Marnix verzochten eene rechtvaardiging van hun gedrag op te stellen. Hieromtrent schreef deze aan den Landgraaf van Hessen, den 21^n^ van Oogstmaand 1577: „J'ay à la Requeſte des Eſtats dreſſé quelque *Juſtification*, laquelle je leur exhiberay bien toſt ſ'ils la trouuent bonne et ſ'en veuillent ſeruir, ou bien ſ'ils y veuillent changer quelque choſe. J'en envoyeray copie à Voſtre Excellence." Dit schrijven is door den Hoogleeraar Blok in het Staats-archief te Marburg gevonden, maar zonder de kopie van het opstel. Den brief heb ik, met

---

(1) Het is in dezen tijd dat die benaming, voor de anti-johannisten, in zwang kwam. Prins Willem noemde zich zóó in een brief aan de Algemeene Staten van 1577. Groen v. Pr. *Archives*, VI, 101.

de andere brieven van Marnix' hand daar aanwezig, doen afschrijven en niet weinig werd ik verrast door de aanwijzing dat hij de steller was van het eerste concept der *Justificatie*, welke in het laatst van het genoemde jaar in onderscheidene talen is uitgegeven, en die, met de niet onbelangrijke wijzigingen welke zij nog ondergaan moest, bij Bor in de authentieke stukken bij het eerste deel van zijn geschiedboek gevonden wordt. Voorts vond ik in de *Archives de la Maison d'Orange-Nassau* (Tom. VI, p. 347, suiv.) aanleiding om te vermoeden dat het eerste concept in de Fransche taal in een gelijktijdige kopie bewaard was gebleven onder de schatten van het koninklijk Huisarchief. Eene vergelijking van dit stuk met het later in druk uitgegeven en door Bor vertaald opgenomen: „*Discours Sommier des justes causes et raisons qui ont contrainct les Estats Generaulx des Païs-Bas de pourveoir à leur deffence contre le Seigneur Don Jehan d'Austrice*", heeft duidelijk doen zien dat het door den Heet Groen van Prinsterer gevonden en gelezen opstel niet de nadere bewerking bevat, maar het oorspronkelijk, door Marnix bij de Staten ingediend concept, zooals dat door hem aan den Prins van Oranje is medegedeeld. Het kwam mij voor der moeite waard te zijn het in deze verzameling op te nemen.

Het was dus op verzoek van de Algemeene Staten dat Marnix zich in Augustus 1577 te Brussel bezig hield met het merkwaardig opstel, dat hier wordt medegedeeld. Hij was daarheen gezonden met de opdracht om de brieven van Don Juan en zijn Secretaris Escovedo aan den Koning, die in Béarn onderschept en door de tusschenkomst van du Plessis de Mornay aan den Prins in handen gekomen waren, aan de Staten goed te doen verstaan. Toen straks de inbezitneming van het kasteel van Namen in Holland bekend werd, had de Prins hem nog een anderen vertrou-

weling, Jacques Taffin (broeder van den bekenden Predikant van dien naam), toegevoegd om zijne bedoelingen bij de Staten in gedachtenis te doen blijven. Het was noodig, want de meerderheid „ſcheen nog altijd" — zooals Marnix aan Graaf Johan schreef — „meer geneigd zich buiten de gemeenſchap met Holland en Zeeland te verderven, dan zich met Oranje en diens medeſtanders te behouden". Onder de hachelijke omstandigheden van het oogenblik vond de afgezant van den Prins nu althans een toegenegen oor en werd hij bij herhaling in de vergadering der Staten toegelaten om uit naam van zijnen meester te spreken. (1) Op den 28en Juli, denzelfden dag, waarop de Staten zich bij Don Juan beklaagden over diens pogingen om zich ook van het kasteel van Antwerpen meester te maken, deelde hij hun de door hem ontcijferde brieven mede, opdat zij toch eindelijk een vast besluit zouden nemen en de oogen niet langer gesloten houden voor den staat van oorlog, waarin de Nederlandsche Provinciën met den haar opgedrongen Landvoogd gekomen waren. (2) „Certes ce fut alors que les Eſtats commencèrent finallement à ſe refueiller de leur ſomme", zoo verhaalt ons Marnix zelf, (3) en in de notulen van de Staten-Generaal van den 15en Augustus vinden wij vermeld: — het was wel waarschijnlijk in verband met hetgeen hij aan den Landgraaf van Hessen berichtte — „quant aux quatre points, propoſez par le Seigneur de Ste Aldegonde, eſt dict qu'il les veuille mettre par eſcript pour ſur ce pouuoir mieulx deliberer". (4)

---

(1) In de Nott. der Staten-Gen. van 15 Oct. lezen wij: „Reſolu d'enuoyer lettre iteratiue au Seigneur de St. Aldegonde pour ſ'entrouuer au conſeil des Eſtats, nonobſtant ſes excuſes." — Toen was namelijk de Prins zelf te Brussel en Aldegonde zijn eigen meester niet.

(2) Zie Bl. 15. (3) Bl. 16.

(4) Voor al zijn arbeid ten behoeve van de Staten ontving Marnix

Er is heel wat werk en tijd van overleg aan het concept van Marnix besteed vóór dat de Justificatie uit naam van de Staten de wijde christenwereld inging, voor welke het bestemd was. Den 28^en Augustus was reeds besloten tot de uitvaardiging, want toen schreven zij aan den Keizer, ten einde hem er toe te brengen dat hij hun behulpzaam mocht zijn tot het verkrijgen van het volle genot van de Pacificatie, waarvan hij immers de bemiddelaar was geweest, dat zij hoopten „door eene gedrukte Juſtificatie hem en de geheele wereld uitvoerig bekend te maken met hun goed recht en de reden van hun doen." Doch eerst den 5^en October zonden zij aan den Koning hun manifest, hetwelk aan Zijne Majesteit en aan heel de wereld de waarheid zou doen kennen. (1) Aan de Rijksvorsten werden pas na den 24^en October exemplaren gezonden van eene latere uitgaaf, die het kenmerk droeg van voor hen bestemd te zijn, door uitdrukkelijke vermelding dat de Staten zich daarmede wendden, niet slechts zooals in de eerste editie stond „au Roy, l'Empereur, et tous Roys, Princes et Potentats de la Chreſtienté", maar ook „à tous les Electeurs et Princes du S^t. Empire et les cercles d'icelluy, comme conſtituants les Païs Bas avec le comté de Bourgogne l'un de ceux la." Prof. Fruin vermoedt in zijn belangrijk opstel over de *Strijdschriften tusschen Don Juan en de Staten-Generaal in* 1577 *en* 1578 *gewisseld*, (2) dat dit samenhing met de voorgenomen zending van Marnix c. s. naar den Rijksdag, evenals het uitgeven van de tweede redactie in het Hoogduitsch. Wat hiervan zij, in het begin van November was de tweede uitgaaf nog niet van de pers

---

aan het einde van het jaar „IIIIe L. Art., ou tant moins que luy peut competer des vacatious pour les dits Eſtats."

(1) Gachard, *Actes des Etats Gen.*, I, p. 233, 263.

(2) *Ned. Spectator*, 1890, N° 16.

af, en van deze tweede uitgaaf wordt op den titel vermeld, dat zij verscheen niet slechts „avecq plusieurs Lettres missives interceptées en plus grand nombre," maar ook met „aultres ampliations et corrections tant desdites Lettres que du dict discours, non comprinses en l'impression ja faicte en François et Flameng." Blijkbaar hebben de Staten hunne rechtvaardiging uitvoeriger willen geven voor wijderen kring. Het heeft hun van de zijde van den Spaanschen geschiedschrijver Del Rio de beschuldiging bezorgd, dat zij „eigenlijk een nieuw verhaal der zaken deden, ook met terugneming van veel van hetgeen zij vroeger hadden in het midden gebracht." Dat dit onwaar is, is reeds door Dr. Fruin opgemerkt. Voor de geschiedenis van Marnix' opstel is het genoeg, dat het tweemaal onder den invloed der Staten is gewijzigd, het laatst voor eene tweede uitgaaf (met een nieuw octrooi van 13 October in het licht verschenen) onder medewerking van Bonaventura Vulcanius, die voor de pers van Willem Sylvius te Antwerpen werkzaam was (1), welke uitgave stellig geschiedde onder de approbatie van de Staten. Immers schreven zij aan den Marquis d'Havre, toen te Londen, den 11en October, dat zij hem twaalf exemplaren van hunne Justificatie zonden (om den inhoud aan Koningin Elizabeth te doen kennen), met belofte dat zij hem andere zouden zenden „en la forme *qu'ils l'ont faict augmenter*," (2) t. w. met eene wijziging, bepaaldelijk voor den wijderen kring, waarop ik zoo even doelde, niet alleen voor hen allen, die op den aanstaanden Rijksdag konden verwacht worden, maar ook „voor geheel de wereld", zooals zij zich in den brief aan den Keizer uitdrukten.

---

(1) Brief van Champagny aan Vulcanius, aangeh. bij Dr. Fruin, t. a. p.
(2) *Actes des Et. Gen.* p. 268. Verg. Dr. Fruin t. a. p.

Uit het afschrift van het oorspronkelijk opstel, bewaard in het Huisarchief en van wege den schrijver aan den Prins voorgelegd, (1) blijkt dat het bij den Prins al aanstonds eenige wijziging onderging, met of zonder medewerking van den auteur. De in de noten van onzen afdruk geplaatste regels zijn aan den kant met eene andere hand aan het afschrift toegevoegd en behelzen òf eene verscherping van het in den tekst gestelde, òf eene verklaring van Don Juan's berekeningen, zooals de Prins die narekende of onderstelde. Doch een opstel uit Marnix' pen van het jaar 1577, en tegen den vijand gericht, moet voorzeker beschouwd worden als meer dan hier of dáár zijns meesters hand vertoonende. Het is des meesters geest, die er in spreekt. De Heer Groen van Prinsterer heeft dit opgemerkt — wie kende hen zoo goed als hij? — en het deed hem schrijven: „Si le Prince d'Orange n'a pas redigé la Juſtification, évidemment il a eu la main dans la rédaction. On y reconnoit ses idées favorites sur le pouvoir des Etats." (2) Wij weten nu wie de schrijver was: het was de beste redacteur van Oranje's meening en beschouwing. Maar zulke inspiratie — gelijk alle inspiratie — doet niet te kort aan de individualiteit van hem, die tot spreken of schrijven wordt bezield. Treffend blijkt dit in den steller van de Justificatie, wanneer men deze vergelijkt met een onvergelijkelijk belangrijken brief van zijne hand aan Gaspar Schetz, Heer van Grobbendonck, Tresorier des Konings in de Nederlanden, uit het begin van hetzelfde jaar, in welken brief hij dezen onvermoeiden onderhandelaar „par manière de diſcours" uiteenzette hoe het eigenlijk gesteld was met de nederbuigende goedheid van den Koning en

---

(1) De eigen hand van Marnix is in ééne der kantteekeningen niet te miskennen.

(2) *Archives*, T. VI, p. 347.

en wat de vriendelijkheid van 's Konings Landvoogd beteekenen kon. (1) Toen schreef hij „de ſon propre mouvement et ayant nulle charge de ſon dict S[r] le Prince" — Gachard had geen recht dit aan den schrijver te heeten liegen — en leverde daarbij vooruit de beste beantwoording van de vraag, in hoever men de Justificatie mag aanmerken als Marnix' eigen denkbeelden uitdrukkende. Men zou evenwel bij eene vergelijking van de beide stukken met even goeden uitslag het bewijs kunnen leveren, dat Marnix in den brief aan Grobbendonck nog veel meer in zijn geheel was dan toen hij met den altoos eenigszins belemmerenden last der Staten achter zich schreef, en dus reden had om te denken en te hopen, dat door of van wege den Prins hier en daar nog iets zou worden aangevuld of aangescherpt. (2) Dit heeft inderdaad plaats gehad. Ik houd het er voor, dat de

(1) Dit schrijven is bewaard bij Gachard, *Corresp. de Guillaume le Taciturne*, T. III, p. 241—257.

(2) In dien brief schrijft en leeft geheel de auteur van den *Biëncorf*. B. v. als hij antwoordt op het beweeren, dat de Koning door den loop der zaken wel gedwongen was geworden om nu met welwillendheid te regeeren: „Certes, ſ'il en eſt ainſi, il eſt donc forcé clément. Or, vous ſçavez comment force ou contrainte, et bénévolence ſ'accordent. Ung lion ſe trouvera bien forcé d'eſtre doulx, eſtant en cage, bien enchainé et garotté, par toutes les mines ou careſſes, qu'il ſeuſt faire. J'eſtimeroie mal conſeillé celluy qui voudroit ſe mettre deſſoubs ſes pattes, eſpérant que, par force, il deviendroit doulx et paiſible." — „Le Roy changera de *moiens* et en cherchera d'autres, mais non pas de *réſolution*, suyvant le conſeil de Liſander, que la ou la peau de lion ne peult ſervir, il y fault coudre la peau du renard." — „Maintenant, ou il ne peult retirer le pied, ſans mettre ſon authorité et réputation comme ſur un eſchauffault, pour ſervir à toute la poſterité d'exemple d'ung roy qui ſe feroit laiſſé donner la loy par ſes ſubjects, c'eſt, à mon jugement, ung grand abus de penſer qu'il quittera ſes deſſeings." —

De Staten hadden, onvoorzichtig genoeg, bij herhaling gevraagd om herstel van het gouvernement, zooals dat onder Keizer Karel V geweest was. Daarop slaat een puntig woord van den wakkeren bestrijder tegelijk van de Spaansche list en de Staatsche onhandigheid. „Je croy que vous

kantteekeningen op het concept niet van verschillende leden der Staten zijn, zooals Dr. Fruin vermoedt, maar dat zij door of van wege den Prins daarop zijn aangebracht. Een dier marginale toevoegselen (bl. 6, 7) betreft dezen persoonlijk, daar het aan Don Juan de bedoeling toeschrijft bij zijn vertoon van een vriendelijk gelaat eerst den Prins van Oranje te gronde te helpen („qu'il n'euſt ſi toſt peu venir au bout ſans avoir premièrement ruyné Monſr. le Prince d'Orange"), en deze zinsnede is dan ook in de uitgebreide editie weggelaten. Hetzelfde kenmerkt de tweede aanteekening (bl. 24), en de laatste (bl. 37),

---

m'accorderez que, quand Don Jehan vous présentera le gouvernement de ces pays tout tel et en telle forme comme il eſtoit du temps de l'Empereur Charles le Ve, de tres heureuſe mémoire," (zoo hadden de Staten gedurig gecomplimenteerd) „qu'il n'y aura perſonne des Eſtatz qui vouldra ou oſera ſ'y oppoſer, puisſqu'en toutes capitulations il ſemble qu'ils ont eux-meſmes mis ce pied et ceſte forme en avant, et Don Jehan et le Roy mesme declairent ouvertement que telle eſt leur intention: là eſt la certaine volonté et réſolution des uns et des aultres. Or je vous prie maintenant, conſidérez par qui et de quel temps ont eſté *baſtis* les placarts dont tous ces maulx ſont enſuivis: n'eſt ce pas du temps de l'empereur Charles? Et toutes les perſécutions dreſſées contre les povres geus de la religion: n'eſt ce pas du temps de l'empereur Charles? Mais laiſſons la religion, puiſque le nom ſeul en eſt ſi odieux que l'on n'en veult ouyr parler. Venons au gouvernement politique. Qui a *baſti* la citadelle de Gand et la citadelle d'Utrecht? n'eſt ce pas l'empereur Charles? Il faut donc dire que, par ceſte paix, Don Jehan pourra baſtir tant de citadelles qu'il luy plaira. Et l'empereur Charles, quand il luy a pleu, n'a-t il pas faict guerre et paix? levé armées par mer et par terre, ſans advis ou conſentement des Eſtats? Le meſme pourra doncq faire Don Jehan, an nom du Roy! Et n'a-t-il pas mis toutes telles garniſons ès fortereſſes et villes frontières comme il luy a pleu? Il fauldra doncques accorder le meſme à Don Jehan. Et quand cecy ſera faict, je vous prie, quel moien auront les Eſtats de ſ'oppoſer à ſes deſſeings, ou quand pourront ils empeſcher qu'il ne prenne par la teſte ceulx qu'il luy plaira, puiſque l'empereur Charles a eu ceſte meſme puiſſance." — „De façon que nous tomberons tousjours aux meſmes inconveniens; voire de fièvre nous tomberons en hault mal, comme l'on dict." Etc.

die de uitvoerigste is, heeft mede een onbedriegelijk kenteeken van haren oorsprong, daar zij tot denzelfden langen volzin behoort, waarin het groote slotwoord voorkomt: „que les Eſtats ſont à leur grand regret forcés et contraincts *d'entrer à la guerre.*" Hiervoor moest de Prins wel noodig achten die korte en hem zelven als rechthebbende partij in het licht stellende resumtie van den plicht der Staten, die door deze aanteekening op de rechte plaats in het geding werd gebracht. Maar in de beide editiën van het *Sommier Diſcours* is eene andere conclusie voor die, ook in het Fransch, goed-Hollandsch en rond-Zeeuwsch klinkende woorden in de plaats gesteld, namelijk: „que les Eſtats ont eſté et ſont à leur grand regret forcés et contraincts *d'eſtre ſur leur garde et prendre armes defenſives.*" Nu is het ondenkbaar dat, indien bij de Staten de inleiding tot de later veranderde conclusie ware aangebracht, zij in denzelfden zin niet tevens hun geest en bedoeling zouden hebben uitgedrukt.

Het zou met de strekking van deze meer literarisch- dan politiek-historische aanteekeningen niet strooken, wanneer ik mij begaf in breeder beschouwing van hetgeen verder onder den invloed der Staten in het opstel van Marnix is gewijzigd. De belangrijkste wijziging is die, welke hunne meening uitdrukte met betrekking tot den staat van oorlog, waarin zij zich gebracht zagen. Overigens worden de grieven, die in het oorspronkelijk opstel waren aangevoerd, uitgebreider ontwikkeld; feiten als het bemachtigen van het kasteel van Namen en de poging om ook het kasteel van Antwerpen in handen te krijgen breeder verhaald, en de bewijsstukken uit de onderschepte correspondentie van Don Juan en den Koning in het stuk zelf en voornamelijk in de Bijlagen vermeerderd.

De tweede uitgave (*Discours Sommier*) bevat daarenboven den tekst van de Pacificatie en van het eeuwig

Edict, met de ratificatie daarvan door den Koning: zij is in ieder opzicht voor de geschiedenis der hachelijke verwikkelingen van het jaar 1577 de belangrijkste, of liever de eenig belangrijke. Voor de geschiedenis van Marnix' opstel is het meest van gewicht dat het zakelijk geheel is behouden gebleven. Een paar weglatingen in het *Discours Sommier* op plaatsen, die in het *Sommier Discours* (d. i. de eerste uitgave) den tekst nog onverkort wedergaven, geven blijk van groote voorzichtigheid, terwijl reeds bij de eerste revisie werd weggelaten wat te zeer uitsluitend op Holland en Zeeland (zooals het door Don Juan gesteunde verzet van Amsterdam) betrekking had.

Maar wat voor ons van het grootste gewicht is, is dat in de beide redactiën van het *Sommier Discours* letterlijk is bewaard gebleven de merkwaardige plaats, die volgens Groen van Prinsterer de „idées favorites" van Willem I bevat aangaande de macht en de verplichting van de Staten 's Lands (bl. 35, 36). Wij zien daaruit dat hetgeen bij de z. g. *Lex commissoria imperii* (1) voor Brabant uitdrukkelijk was vastgesteld, en ook in de „Blijde Incomst" van Philips II opgenomen, door de Algemeene Staten als de voor hen geldende regel voor hun gedrag tegenover den Landsvorst werd gehuldigd. Zij stelden zich dus, als met Brabant in denzelfden oorlog gewikkeld, onder het rechtsbeginsel, dat in dien oorlog, zooals Kluit in zijne beroemde Oratie: *De jure abdicandi Fillippum II* aantoont, de rechtsgrond geworden is voor de afzweering van den Koning, die de rechten der „landen van herwaarts over" snoodelijk verkracht

(1) Uitdrukkelijke vrijheid om den Vorst vervallen te verklaren van de regeering — en hem dus te wederstaan -- wegens het schenden van de Grondwet. Zie daaromtrent Bilderdijk, *Geschied. des Vaderlands*, VIII, bl. 13, 29, 230, vg. en het proefschrift van Mr. C. A. Chais van Buren, *De Staatkundige Beginselen van Ph. van Marnix*. Haarlem, 1859, bl. 71, vgg.

en reeds in 1577 het vertrouwen van zijne telkens bedrogen onderzaten lang verbeurd had. Dit te hebben volgehouden was de verdienste van Willem I, en het in welsprekende, onverbeterlijke bewoordingen te hebben uitgedrukt mag als verdienste worden aangemerkt voor Philip van Marnix.

Het mislukken van den aanval der Spaansche Armada op de Engelsche kust, die mede het doel had den opstand der Nederlandsche Vereenigde Provinciën eindelijk voor goed te fnuiken, gaf aan de zangers van dien tijd op den vaderlandschen grond menig lied en menig referein in het hart en in de pen, waarin de victorie werd uitgeroepen, of met meer recht de zegen werd erkend, dien Gods hand aan het benarde vaderland schonk door de Spaansche vloot met meer schade dan schande uit de Noordsche wateren te verdrijven of in de golven te doen verzinken. Eene der verzamelingen van zulke liederen en dichten, in 1589 uitgegeven, werd geopend met het bekende tweeregelig versje van Marnix, in de *Verscheidenheden* bl. 121, onder de weinige *Verspreide Gedichten* van den Heer van St. Aldegonde opgenomen. Het werd ontleend aan een Tractaat van zijne hand, hetwelk nu eerst in deze verzameling eene plaats vindt.

Dat het Tractaat: HEYLIGE BULLE ENDE CRUSADE DES PAUS VAN ROME Marnix tot auteur heeft, blijkt niet alleen uit dat distichon, hetwelk aan het slot gevonden wordt, maar nog duidelijker uit de gedrukte naamteekening: „*Ph. de M.*", onder de „*Voorreden.*" Deze naamteekening wordt niet in alle exemplaren gevonden, hetwelk misschien hieraan toegeschreven moet worden, dat de uitgever voor een geschrift van Marnix' hand de anonymiteit voor sommige

streken van het vaderland verkieselijk achtte, waar diens naam en werk in 1588 nog met wantrouwen werd gelezen, omdat velen nog steeds niet geloofden dat de overgave van Antwerpen door broodsgebrek was veroorzaakt. In Zeeland, waar de auteur zich onverschrokken in zijne onschuld bewoog, mocht men spoediger tot billijker beoordeeling gekomen zijn, elders bleef tot aan zijn dood iets van het achterdenken over. *Semper aliquid haeret.* Zoo verklaar ik het dat Richard Schilders, de drukker der Staten van Zeeland, „met hun consent" dat geschrift tegen de „*Heylige Bulle*" uitgevende, het buiten die provincie zonder den naam des schrijvers te koop stelde.

Het is wel karakteristiek dat de nederlaag der Onoverwinnelijke Vloot aan den altijd werkzamen medestander van Prins Willem van Oranje aanleiding gaf tot het schrijven van een godsdienstig Tractaat tegen den Paus en het Pausdom. Geroepen zijnde had hij altijd, met pen en zwaard beide, de zaak der vrijheid gediend, maar steeds en telkens weder was voor hem datgene op den voorgrond getreden wat meest ten dienste van „Gods Kercke" strekken mocht. In 1588, nu hij buiten alle zaken van Staat en Oorlog was, was er voor hem onder den buit, dien de Zeeuwsche schepen hadden medegebracht, niets dat zoo zeer zijne aandacht trekken kon als twee kleine geschriften, „ghevonden onder die Spaensche Armade," die hem aanleiding gaven om zijne landgenooten te wijzen op de dwalingen van het Pausdom en de middelen, waarmede het de wereldmachten, goud en staal, aan zich dienstbaar maakte. Wat hem tot nieuwen ijver aanspoorde en tot nieuwe werkzaamheid, was de opbeurende hoop „dat nu des Duyuels ghewelt corts een eynde nemen zou ende onse verlossinghe nabij was," en mocht ook, evenals in Engeland, in de Vereenigde Nederlandsche Provinciën Roomsch en Onroomsch zich verheugen over de afwending

van het gevaar, waarmede de Spaansche galjoenen zoo dreigend waren komen opzetten, des te meer was het nu de geschikte tijd voor een man als Marnix om tot zijne landgenooten, die aanhangers bleven van het Pauselijk gezag, een vermanend woord te spreken, en tevens zijne eigene geloofsgenooten te sterken in het vertrouwen op den „onverwinnelijken God," die uitkomst gaf en geven zou.

Die twee in de Spaansche schepen gevonden geschriften waren vooreerst „eene Verclaringhe" waarin „die Royale Armade ende equipagie van den Conink van Spaingnien seer hoochmoedelick beschreven werd," en „daer beneffens de Bulle" (*Crusade*), waarmede Paus Gregorius in 1583 aan Philips II bijstand in den oorlog tegen de ongeloovigen en ketters had willen verleenen, en die daarna verlengd en laatst door Paus Sixtus V geratificeerd was.

De eerstgenoemde „Verclaringhe" was ééne van de brommende opgaven, die bij het uitzeilen van de vloot verspreid werden „met 's Konincks selfs verwillighen", en waarmede de Spanjaarden, zooals zelfs Van der Vynckt in zijne *Histoire des Troubles des Pays-Bas* zeide, „en firent une rodomontade." „De Koning," zoo meldt een oud lied uit dien tijd,

„In Spangien boecken maken
hy liet van syn heerkracht;
men lass' in alle spraken
beroemend' hen met pracht
van 't overmachtig heer,
daer gantsch gheen teghen-weer,
soo dwaesselick hem docht,
geschieden teghen mocht." (1)

---

(1) Een der merkwaardigste rijmen op dit onderwerp is dit lied, dat van eene „verschrikkelijke lengte" (100 strofen) is, die echter niemand van de lezing behoort af te schrikken, want het is van „verregaande nauwkeurigheid." Het gebeurt zelden dat een stuk rijm wegens zijne nauwkeurigheid kan geroemd worden, maar dit verdient dien lof. De titel luidt: „*De Spaensche*

Het voornaamste van die „boecken" of liever bladen was een geschrift van twintig bladzijden in klein kwarto, in het Spaansch geschreven, door „eenen Michaël Eytzinger" (1) overgezet en te Keulen herdrukt, straks ook te Delft uitgegeven, eene zoogenoemde „Waerachtige Relatie" waarin Marnix het overmoedige distichon vond, waartegen hij het zijne richtte. Het „Sommier Verclaers van de macht van de Spaensche Armade", hetwelk hij aan de Voorreden op de Bulle liet vooraf gaan, is hieraan ontleend. De opgaven van Spaansche zijde hebben overigens weinig belang. Er is nog al verschil in, zooals te verwachten is van dergelijke „beroemende" relatiën.

Vlote, dat is een cort verhael vande gantsche ghelegentheyt, ende wedervaren der selve vlote, van haer eerste beginsel af, tot datse gantsch verstroyt ende ontdaen in Spaengiën is weder gekeert: wt allerhande boecxkens, schriften, bekentenissen van ghevangenen, ende andere sekere advertissementen, ordentlick te samen ghetrocken ende gesanghwys in hondert veersekens begrepen. Ghedruct in Jaer 1591". — Het is uitgegeven in de *Dietsche Warande* van 1858 (IVe dl., bl. 115) en aldaar toegelicht en bevestigd uit de straks te noemen „*Waerachtige Relatie.*"

(1) „Deze Michaël Eytzinger was een veelschrijver van Oostenrijksche afkomst, die van 1553 tot 1573 in de Nederlanden leefde, en hier in dienst was van de Keizers van Duitschland. Hij was Spaanschgezind, ofschoon hij nog al medeging met den stroom der tijdsomstandigheden. Van Reyd noemt hem, in de Voorrede voor zijne *Historie der Nederlandsche Oorlogen*, „een cortswyligh pluymstrycker des Koninckx van Spaniën." In de latere jaren van zijn leven schijnt hij veel gewerkt te hebben in den dienst der boekdrukkers te Keulen, waar hij zich vestigde. In 1583 gaf hij er zijn bekend boek; „*De Leone Belgico*" in het licht, hetwelk daar bij herhaling in het Latijn en gewijzigd in het Hoogduitsch werd uitgegeven en bijgewerkt is tot 1596. Kenmerkend voor zijne schriften is wat Jac. Scheltema aan S. de Wind mededeelde aangaande zijn schrijven over de onverwinnelijke vloot: „Vóór de beslissing sprak hij geheel in den geest der Spaansche staatsstukken: na den uitslag veroordeelde hij den Koning en die van zijnen rade." Zie de *Bibliotheek der Nederl. Geschiedschrijvers*, door Mr. S. de Wind, bl. 204, vg., en 553, vg., en vooral J. J. Dodt van Flensburg, *De uitheemsche Geschiedschrijvers der Spaansch-Nederl. onlusten*, bl. 34—40.

Aangaande de Bulle zal eenige opheldering niet ongepast of onnoodig geacht worden.

Men zal wellicht met bevreemding op den titel van het Tractaat lezen, dat „de toerustinghe van de onverwinnelicke Armade door den vermetelicken hoochmoet van den Spaengiaart aenghenomen is ter instigatie van de voors (d. i. de hier gedrukte en gecommentarieerde) Bulle," terwijl in het stuk zelf geen woord van de Armade of van de Koningin van Engeland, tegen welke de vloot te water werd gelaten, wordt gerept. Het bevat ook niet de Bul zelve of „Crusade" van Paus Gregorius XIII of van diens opvolger Sixtus V, zooals de titel zou kunnen doen vermoeden, (1) maar een „Summarie" van den inhoud der in 1583 door Gregorius uitgegeven *Bulla Cruzada* in een mandement van den Spaanschen Commissaris Generaal, Thomas de Salazar, waarbij de „gratiën en indulgentiën" van de voorzeide bul werden afgekondigd „voor alle de Borgers, Inwoonders, Inghesetene ende wesende in de Coninckrijcken van Hispaniën ende bijliggende Eilanden ende Coninckrijcken van Siciliën ende Sardynen, voor de predicatie van den jaere 1585." Het stuk is geteekend „in Madril, den 14den September 1584."

De *Bulla Cruciata* (Cruzade) is eene pauselijke constitutie, door welke onderscheidene geestelijke genadevoorrechten aan zulke geloovigen worden verleend, die òf persoonlijk tegen de ongeloovigen en ketters krijgsdienst verrichten, òf den krijg tegen hen door onderscheidene goede werken, bepaaldelijk door vastgestelde aalmoezen

---

(1) Het komt mij voor dat het fragment, achter de gecommentariëerde Bul opgenomen, aan eene Italiaansche vertaling van de Crusade van Gregorius zelve is ontleend. Deze wordt daar „een ander Bulle" genoemd.

mogelijk maken of bevorderen." (1) Zij heet „*Kruisbulle*" van het kruis, waarmede de kruisvaarders van ouds geteekend werden, en is alzoo de te-wapen-roeping tegen de ketters van de zijde des Pausen. Van haar bedienden zich de aan hem gehoorzame vorsten, wanneer zij de krijgsmacht van hun land wilden oproepen of aanvuren. Na het afnemen van den ijver voor de kruistochten breidde Innocentius III de voorrechten der kruisbulle uit tot hen, die geld offeren voor den krijg tegen de ketters, welke „heilige oorlog" in het vierde Concilie van Lateraan (1215) als hunne voortdurende taak aan de gehoorzame zonen van de Kerk is aangewezen. Na de verovering van Konstantinopel in 1453 had het Spaansch-Habsburgsche Vorstenhuis tot den strijd tegen de Turken de bepaalde roeping als hoofd van het Duitsch-Roomsche Rijk, maar Paus Calixtus III moest reeds ondervinden hoe zijne kruisbul (1455), de eerste die aflaat verleende voor persoonlijken dienst en geld-offers ten bate van den strijd tegen de Turken, weinig weêrklank meer in Dietschen lande vond. Zoo is het gekomen dat latere Pausen eene *Bulla Cruzada* voor de getrouwe landen der Spaansche heerschappij afzonderlijk gaven. Gregorius XIII verordende hare jaarlijksche afkondiging, terwijl de uitvoering werd opgedragen aan een algemeenen Commissaris. Tijdens de uitrusting van de groote Armada tegen Engeland en de Nederlanden was als zoodanig werkzaam Don Thomas de Salazar, „Tresorier en Kanunnick van de kerk te Seviliē, Raad van zijne Majesteit van de heilige en generale Inquisitie:" hij vaardigde dit mandement uit om op de predikstoelen alom in de landen van den Spaanschen Koning te worden afgekondigd in het jaar 1585, toen de uitrusting van de Armada met kracht in gang kwam, en

(1) Wetzer und Welte's *Kirchen-Lexicon*, 2te Aufl., II, in voce.

wat hij uitschreef en uitloofde om tot ijver in dat heilig werk aan te sporen, het was alles uit naam en met de eigen woorden van den Paus. Het stuk mocht wel „'s Pausen Bulle" heeten. Het was natuurlijkerwijs in menigte van exemplaren op de Spaansche schepen aanwezig, en er kwam dus lichtelijk één van in handen van den belangstellenden bewoner van het nabij Vlissingen gelegen kasteel te West-Souburg, in wien het een ongedachten overzetter vond. De Spaansche taal was dezen zeer gemeenzaam, wat Marcus Zuerius in zijn „*Claegdicht over de doot van den Edelen hoog geleerden ende ſeer Godtſaligen Heere Ph. Marnix*" deed zeggen, toen hij diens bedrevenheid in „der talen konst" bezong: „hij verstond

„Die (tael) ook, daerin 't geſpuis // der half-Saerſyn-half-Gotten
Des grooten Godes huys // en onſer vryheyt ſpotten,
Die nu in 't Francken hof // in Engelant bekent
Is, en heeft haren lof // tot 's werelds eynd gewent,
Ick ſeg het Caſtilaenſch // dat heeft hij mee geweten,
En dat gebroet in Spaenſch // dickmaels haer lach verweten."

Er was alle reden om den Paus voor al de heilbeloften, in dit mandement verkondigd, aansprakelijk te stellen en, zooals Marnix deed, „deſe Bulle naerſtich te ouerleſen, ende met de leeringhe der Apostelen Petri ende Pauli (van dewelke deſe heylighe Vader hem roemde een navolgher te weſen) overeen te bringhen." Paus Sixtus V met name mocht worden aangesproken ten aanzien van het opzetten van de rampzalig mislukte poging om Engeland te overweldigen. Hij was het toch die den aanval verordend en den Koning van Spanje bestemd had ten uitvoerder van het banvonnis, waarmede hij Elisabeth nu, met vernieuwing der sententiën van Pius V en Gregorius XIII, van den troon had vervallen verklaard. Zonder oorlogsverklaring van Philips' zijde was dan ook de vloot

ter executie uitgezeild, terwijl de Spaansche Koning over een vredesverdrag met de door den Paus aan hem ter straf overgeleverde Vorstin onderhandelde. Waarom niet? Misleiding was jegens zulk eene wederspannige en dus kettersche Vorstin, volgens het Roomsche Kerk- en Staatsrecht, (1) bij hare verdelging alleszins passend. De Armada was „de catholycke heyrkracht onder aanvoering van den Hertog van Parma in den naam van zijne Catholycke Majesteyt," (2) en hare uitrusting was de vrucht van het verdrag tusschen deze en den Paus gesloten, waarbij bepaald was dat Philips II de Kroon van Engeland als een leen van den Roomschen stoel zou bezitten: op deze wijze zou niet alleen 's Pausen gezag, maar tevens het oude leenheerschap van Rome over Engeland worden hersteld. (3)

Marnix wist wel dat de „autheur" van de aflaatsbul

---

(1) Hoe eenvoudig en onschuldig, ja zelfs overeenkomstig met de „fundamenteele wetten van Engeland" de uitrusting van de Armada is geweest en gebleven in de oogen van den ultramontaanschen beschouwer, kan men lezen in de *Dietsche Warande*, t. a. p. bl. 117. Het is de bebeschouwing van Jan zonder Land, waarbij de *Magna Charta* niet medetelt.

(2) Zie de *Bulle van Sixtus V tegen Elisabeth*, *Koningin van Engeland*, bij Jac. Scheltema, *De uitrusting en ondergang der Onoverwinnelijke Vloot*, bl. 249 vgg. — De heer Scheltema heeft dit stuk waarschijnlijk overgenomen uit van Meeteren's *Memoriën*. Het is opmerkelijk dat deze die „Bul" vereenzelvigt met de *Verklaring aan den Adel en het Volk van Engeland en Ierland* van den Jezuit Kardinaal Allain terwijl de „Bul" in geen der Bullariën die ik heb geraadpleegd gevonden wordt. Het kon zijn dat de Curie later ook deze Bul heeft willen laten verdrinken in de wateren der vergetelheid. Maar is het niet waarschijnlijker dat „Bul" en „Verklaring" werkelijk één zijn en de laatste naam juister is dan de eerste. De verklaring zou dan wegens den vorm, dien haar de voor de Armada in bijzonderen zin werkzame Kardinaal gaf, eene Bul zijn genoemd. De „*Verklaring*" afzonderlijk heb ik met wijlen Dr. Campbell te vergeefs gezocht.

(3) Von Ranke, *Englische Geschichte*, I, S. 311, 3de Aufl. — Fruin, *Tien jaren*, bl. 15.

tevens de „stoker was van het bloeddorstig voornemen" waarmede de Armade was toegerust, en hij nam deswegens deze gelegenheid te baat om de Nederlanders „te bedenken te geven en te verſtaen in wat peryckel ſy al te ſamen (so wel papiſten als andere) geweeſt waren." Zoo, meende hij, zou eene ontleding en ontkleeding van die „ſotte, botte Bulle met de expoſitiën daertoe dienende" ingang kunnen vinden bij de Roomsgezinde burgers, wier welvaart en bestaan zoo schrikkelijk bedreigd waren geweest door den zich noemenden Herder der christenheid, en indien hun al niet de oogen geopend werden om het Pausdom te laten varen voor het oorspronkelijk christendom naar de Apostolische oorkonden, toch hoopte hij dat ten minste „der menſchen herten verwekt mochten worden tot eenicheyt van de Provinciën, tot een gheduerige vrede tegen het moorden, rooven, ſchofferinghen, plunderinghen, ende alle enorme tyranniſche acten van de Spaingniaerden ende hunne aenhanghers."

Het Tractaat dat hij in het licht gaf behelst in eene breede voorrede eene uiteenzetting van den aard van het Koning- en Priesterschap van Christus en van de zending der Apostelen tot de verkondiging van de vergeving der zonden. Voorts wordt de Aflaatsbul in scherpe noten afgehandeld en afgemaakt, hier en daar met de geestige puntigheid, die den *Biënkorf* en de *Differends de la Religion* doorgaans kenmerkt, maar overigens in den breeden stijl, dien de auteur bezigde in zijne andere werken van godsdienstigen inhoud, krachtig en stout, als altijd getuigende van eene mannelijke, wèl gevestigde overtuiging. Het is overigens een staal van hevige anti-roomsche polemiek, waaraan te zien is dat de „Onoverwinnelijke Vloot" met haar opzet tot verdelging en verplettering van al wat Rome tegenstond, de gemoederen hier te lande weder in de oude spanning gebracht had, waarmede zulke pijlen

als dit geschrift van den boog eens geoefenden kampvechters tegen de Priesterheerschappij gedreven werden.

De FRAGMENTEN VAN BIJBELVERTALING, die in de volgende bladzijden zijn opgenomen, werden door mij gevonden bij het doorzoeken van het belangrijk Archiel van den Kerkeraad der Hervormde Gemeente te Delft. Toen ik die eerbiedwaardige bladen in handen nam verheugde ik mij boven mate, daar de hoop bij mij rees het geheele boek Genesis, dat door Marnix is afgewerkt en in 1596 bij de Staten Generaal door hem werd ingezonden, vóór mij te hebben. Het waren slechts de dertig eerste Hoofdstukken. De overige zijn er afgeraakt of afgenomen. Want de negentien folio-vellen, onder de papieren van Arnoldus Cornelii Croese (1) bewaard, behooren zonder eenigen twijfel tot ééne van de drie copieën „door D. Wtenbogaert den Gecommitteerden des Synodi (van Z. Holland) overgelangt" namens de Staten, en door de eerstgenoemden „gefonden, éénе tot Delft aan D. Helmichium, éénе na Vliffingen aan D. de Dieu, en éénе aan D. Plancium tot Amfterdam," als reviseurs van het door Marnix op te leveren werk in 1593 benoemd. Arnoldus Cornelii was secundus van zijn ambtgenoot Helmichius. Na den dood van Marnix werden zij beiden in 1599 door de genoemde Synode tot de voortzetting van diens arbeid verzocht. Doch welhaast moest het werk der Bijbelvertaling aan hunne handen ontvallen, daar de Staten het niet meer steunden, mede onder den bezwarenden

---

(1) Hoe deze beroemde Delftsche Leeraar in de overlevering, en ook bij mij, vroeger ten onrechte den naam van der Linden gedragen heeft is opgehelderd door den Heer J. G. Frederiks in den *Ned. Spectator* van 1880, nadat uit het Delftsch archief de vergissing aan het licht gebracht was in de *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, Deel II, bl. 290, 292.

invloed van het verschil van meening, in de Kerk omtrent de aanstelling van Marnix' opvolgers ontstaan. (1) Toen nu Helmichius in 1602 naar Amsterdam verhuisde, bleef natuurlijkerwijs het belangrijk authentiek afschrift in het archief van Ds. Croese bewaard. Dit archief is bij zijn overlijden, in 1605, eigendom geworden van den kerkeraad der gemeente te Delft, zijne geboortestad, die hij gedurende twee en dertig jaren gediend had.

Sommige Hoofdstukken, vroeger elders gevonden en in het tweede Deel afgedrukt, zijn hier weggelaten, doch niet zonder aanwijzing van de plaats waar zij te vinden zijn.

---

(1) De geschiedenis van de opdracht tot de Bijbelvertaling, aan Marnix gedaan, en van hetgeen daarmede in verband staat, is uitvoerig verhaald in de Inleiding tot het tweede Deel, bl. XXXI—LXIV. — Op bl. XLVI in de Noot (1) is aangeteekend dat Marnix „voor ſyn particulier het werk" reeds lang te voren „begoſt had," en dat hij in 1583 reeds de Psalmen en eenige van de kleine Profeten had vertaald. Daarbij had kunnen vermeld worden wat in de *Vita Walaei*, vóór de tweede uitgave van zijne *Opera omnia* (L. B. 1647), daarvan nog gezegd wordt, t. w. dat hij ook het boek Job, de Spreuken en de Psalmen had overgezet. In hoeverre dit bericht volkomen juist is laat ik dáár, maar zeker is, dat in het naar het schijnt hopeloos verloren gegaan archief van Aldegonde nog veel meer fragmenten van zijne Bijbelvertaling zouden gevonden zijn. Het eerste Bijbelboek alleen was gereed gemaakt, met de inleidingen op de Hoofdstukken en de kantteekeningen, volgens de hem opgedragen taak, en *als zoodanig* bij de Staten Generaal door hem ingezonden. Zeer mogelijk is zelfs dat het geheele werk gereed was om op deze wijze in den verlangden staat gebracht te worden. Althans bij de berijming van de *Lofzangen* uit O. en N. Testament, achter de Psalmen, werd telkens 's mans eigen vertaling in proza daaraan ter zijde toegevoegd.

VARIA.

HET „CORT BEGRYP" IN DE OOST-INDIËN.

Dit boekje verdient hier nog eens genoemd en in een deel van zijne geschiedenis gevolgd te worden.

Marnix schreef het in zijne laatste levensjaren en liet het ongedrukt aan zijne erven achter, die in het jaar na 'smans dood, in 1599, voor de uitgave zorgden. Het werd als een model van een leerboekje voor kinderen beschouwd, en gelijk ik (*Verscheidenheden* bl. 236) (1) aanwees, ook voor de planting van de christelijke Kerk in de pas veroverde Indische koloniën geschikt geoordeeld. Daar heeft het eene merkwaardige geschiedenis gehad, die ons eerst recht bekend is geworden uit het door M^r. J. A. Grothe uitgegeven *Archief voor de Geschiedenis der oude Hollandsche Zending*, waarvan het V^e deel, handelende *over de Molukken* (1603—1624), in het vorig jaar in het licht verscheen.

Wel opmerkelijk mag het heeten dat de werkzaamheid van den man, die in al wat hij deed of leed het „dienen van de Kercke Gods" in het oog en in het hart had, ook voor die heilige zaak vrucht heeft gedragen in de verre gewesten, nog pas veroverd, of nog te veroveren voor de Nederlandsche heerschappij. Die weinige blad-

(1) Wat daar voorkomt aangaande *de Maleische vertalingen* van het boekje wordt door de hier volgende rectificatie teruggenomen.

zijden, waarop in een eenvoudig kort begrip de Evangelieleer is saamgevat, naar de vatbaarheid van kinderen, hebben als een kostelijk zaad gediend in den allereersten zendingsarbeid van die Hervormde Kerk van Nederland, aan welker vestiging hij hier zulke uitnemende diensten bewees. Hij, die het Convent te Wesel (1568) en de Synode te Emden (1571) had bijeengebracht, mocht dus ook dienstbaar zijn aan de vestiging van de christelijke gemeente te Amboina en elders. Toen hij het eerste werk deed was hij met

„Gods Kerk vervolgt, verdreven,"

en bij dit laatste was hij wederom onder een ban van miskenning en uitsluiting. Hij heeft het woord, dat hij eenmaal aan zijn vriend Van der Myle schreef, altijd gestand gedaan: „*Ego Eccelesiæ vel cessans, vel agens inserviam.*"

In zijne *Maleische Boekzaal* (1) schreef de geleerde Georg Henric Werndly (toen oud-Zendeling en later Hoogleeraar in de Oostersche talen te Lingen) dat het „allereerste" onder de catechismen en dergelijke leerboeken in de Maleische taal is geweest „het Vraagboekje van Philips van Marnix." Hij heeft daarmede de waarheid gezegd, maar ten onrechte beweert hij verder dat dit boekje *het eerst* is gedrukt in een leerboek voor kerk- en schoolgebruik van Albert Cornelisz Ruyl, koopman in dienst der Compagnie, die veel voor de verspreiding van het Christendom in de Indiën gedaan heeft, en daarna in een ander leerboek van denzelfden schrijver. In de voorrede vóór dit laatste (2) vermeldt de auteur, dat hij

(1) Achter de *Maleische Spraakkunst*, 1736. Bl. 308—310.

(2) *Spiegel van de Maleische tale, in dewelcke zich de Indiaansche jeugd christelijk ende vermakelijk kan oeffenen, vol eerlyke zamen-*

in het vorig jaar, dus in 1611, daar hij in 1612 die voorrede teekende, het eerstgenoemde heeft uitgegeven. Deze uitgave van 1611 was niet de eerste. Ik meen dat dit blijkt uit een bericht dat wij lezen in een brief d.d. 1611 (December) van Jan Maertszoon, van Kampen, die als Predikant naar Ambon op reis was, aan den Kerkeraad van Amsterdam, waarin hij schreef dat hij op zijne reis naar de Oost op Mauritius ontmoet had den Gouverneur van Amboina, Frederik de Houtman, (die toen repatrieerde) en dat hij van dezen een afkeurend oordeel had vernomen over het blijkbaar door hem, Jan Maertszoon, voorgenomen gebruik van „de boecken, die Albert Corneliſſe Ruyl in mailaeis geſteld had." De reden van dat afkeurend oordeel was dat hij, Houtman, voor de inwoners van Amboina dit boekje had overgezet in het „malaeis, dat daer geſproken werd," terwijl de Amboneezen het werk van Ruyl „niet wel ſouden connen verſtaen," en ook „omdat de kinderen het boeckxen van Aldegonde, by den Heer Gouuerneur ouergeſet, meeſtal van buiten conden opſeggen." (1) Derhalve is het „*Cort Begryp*" reeds in de allereerste jaren van de 17e eeuw in het Maleisch gedrukt en gebruikt, en was het waarschijnlijk het eerste, althans zeker onder de eerste geweest van de middelen tot verspreiding in onze koloniën van het christendom overeenkomstig de protestantsche belijdenis naar de Heilige Schrift. Het moet ons niet be-

---

ſpraken ende onderwijzingen in de ware Godzaligheid, tot voorſtandt van de Chriſtelyke Religie. Met een vocabularium van de Duitſche ende Maleiſche tale, dienſtig voor alle liefhebbers derzelve. Te Amſtelredam, bij Dirk Pietersz. op 't Water, in de Witte Persſe. 1612. — Het „*Cort Begryp*" maakt het vijfde capittel uit van Ruyl's *Spiegel*. Het is daar eenigszins omgewerkt in een samenspraak tusschen een onderwijzer en zijne vier leerlingen: Salomo, David, Abraham en Jacob.

(1) Merkwaardige proeve van zeer vroegen arbeid der Zending in O.-Indië na de verovering door de Nederlanders.

vreemden dat in 1611, het jaar der eerste uitgave van Ruyl's overzetting, deze reeds op Mauritius het onderwerp was van een gesprek en van een rapport aan den Amsterdamschen Kerkeraad. Dit was zeer natuurlijk. Den 24[en] Maart was Jan Maertszoon in de Nieuwe Kerk te Amsterdam bevestigd, (1) en omstreeks dienzelfden tijd werd het werkje van Ruyl gedrukt. De bevestigde „Predikant op Oost-Indiën," nam er de noodige exemplaren van mede en vertoonde ze aan den repatriëerenden Gouverneur, die „het stuck van de ſcholen boven maete ſeer behertigende was." (2) Geen wonder dat die mannen „redenen gehat hebben van die boeken" van Houtman en Ruyl, waarbij de Predikant van den Gouverneur vernam dat de kinderen te Ambon „het boeckxken van Aldegonde reeds van buiten conden opſeggen, en oock meeſt alle die ghebeden," die er bij waren gevoegd.

Derhalve is de vertaling van Houtman in het Maleisch gedrukt vóór 1611, en de vertaling van Ruyl in „goed en eigen Maleisch" in dat jaar. In 1623 verscheen evenwel van Sebastiaan Danckaerts, Predikant te Ambon, toen pas gerepatriëerd, eene nieuwe vertaling, „verbasterd" volgens het oordeel van Werndly, dat wil zeggen: in het Amboneesche dialect. Vrage: waarom gaf Danckaerts eene nieuwe „verbasterde" vertaling, terwijl die van Houtman reeds in de scholen te Ambon gebruikt werd? Al wederom alleszins natuurlijk. De vertaling van Houtman was, naar het oordeel b. v. van den Pred. Casper Wiltens (3), „gants inpertinentelyck, ende daertoe noch in achyns-maleys dat (ook te) weynig verſtaen werd." Was het wonder? Werndly heldert ons alles op. (4) Hij

(1) *Kerkeraads protocollen*, in de Bijlagen van de Rede van Dr. F. L. Rutgers over het *Kerkverband der Nederl. Geref. Kerken*, bl. 178.

(2) Grothe's *Archief* V, bl. 56.

(3) Ald. bl. 49.

(4) t. a. p. bl. 276, vgg.

zegt: „De allereerste Nederlander, die zich aan 't rasphuiswerk, gelijk de E. Scaliger het maken van Woordenboeken noemt, over de Maleische tale heeft begeven, is Frederik de Houtman, van Gouda, broeder van Cornelis Houtman, eerste grondvester van den Nederlandschen koophandel in Oost-Indië, dien hij twee reizen heeft vergeselschapt, de eerste maal in 't jaar 1695 (lees: 1595) met 't schip Mauritius, en de tweede maal in 't jaar 1698 (lees: 1598) met 't schip, waarop zijn broeder in 't volgende jaar voor Atjeh is vermoord, en hij gevangen genomen en zeven-en-twintig maanden gebleven, doch eindelijk wonderbaarlijk verlost en in het vaderland gekomen. In dien tijd van zijne gevangenisse heeft hij de Maleische taal geleerd en vervolgens in onze Nederduitsche tale een woordenboek bijeenverzameld," enz. Dat woordenboek is uitgegeven bij Jan Evertsz Kloppenburg, Boekverkooper op 't Water in den groten Bijbel, M. VI C ende III, met privilegie van acht jaren. (1) Is het niet volkomen verklaarbaar dat Houtman, in 1605 als Gouverneur naar Ambon gaande, het leerboekje, dat toen nieuw was en zoo geschikt tevens, in het Maleisch, zooals hij dat in Atchin beoefend had, vertaald medenam en daar deed gebruiken. Wij weten ook door wien. De medicus Joh. Wogma, een scheepsdoctor, was door den Admiraal Verhagen op het kasteel te Amboina achtergelaten, en werd door den Admiraal Matelief aangewezen om de kinderen te onderwijzen. „Hij hield 4 uren daags school en leerde de kinderen bidden, lezen en schrijven tegen *f* 18.— 's maands," en kon den 14en Aug. 1608 aan H. H. Bewindhebbers der O. I. C. schrijven: „Ic inſtituëre de jeucht, — onder

---

(1) Toen dat privilegie verstreken was (in 1612) verscheen de „Spiegel van de Maleiſche tale" van Ruyl, waarin deze het „*Cort Begryp*" opnam in zuiver Maleisch.

dewelcke alrede ſijn over de vyftigh die haer Vader Ons enz. — van mynheer de Gouverneur overgeſet, perfectelick kennen." Tot dien zelfden tijd moet het vroege gebruik van het *Cort Begryp* gebracht worden. Maar het boekje werd door de daarna komende Predikanten in zijn taal „inpertinent" geacht, en dus gaf Ds. Danckaerts eene gewijzigde overzetting, maar nu in het Maleisch, zooals het te Amboina best verstaan werd, dus verschillende van „het goed en eigen Maleisch" van Albert Ruyl. Deze nieuwe of gewijzigde vertaling van Danckaerts is in de 17ᵉ eeuw telkens herdrukt en bij duizendtallen in de Molukken gebruikt en versleten geworden. De vertaling van Houtman moest dus in onbruik geraken. Daar het „*Cort Begryp van Aldegonde*" ook telkens door den Kerkeraad te Batavia werd aangevraagd, kennelijk soms mede voor andere plaatsen, die van-daar-uit voorzien werden, mogen wij aannemen dat ook de vertaling van Ruyl naast het Hollandsch origineel (dat telkens werd ontboden) voortdurend in de O. Indiën in gebruik bleef, totdat andere vraagboekjes, b. v. het voortreffelijk boekje van Joh. Borsius e. a., het hebben verdrongen. (1)

Soms, zooals in eene Missive van den 12ᵉⁿ Aug. 1647, — en toen niet voor het eerst of laatst — werd te gelijk geschreven om: „Vraagboekjes van Aldegonde in het Hollandsch, in het Maleisch (alleen voor Banda en Amboina) en in het Portugeesch." Van die Portugeesche vertaling, het werk van den verdienstelijken Predikant, Abraham Rogerius, gewaagt Valentyn in de lijst van schoolboeken, die hij opgeeft als in O.-Indiën in gebruik, en men vindt er hier en daar nog exemplaren van. (2) In het oud-koloniaal

(1) Zie Grothe's *Archief*, passim, naar den Index.

(2) B. v. in de Collectie van *Rariora* van Prof. Doedes een exempl. van 1688, nevens een van de Maleische vertaling van Danckaerts van 1682.

Archief is een brief bewaard van 20 December 1646, waarin 1000 exemplaren van het boekje in het Hollandsch, en ook eenige exemplaren in het Maleisch worden gevraagd voor Amboina en Banda, en te gelijk medegedeeld dat in 1645 de kopy van de Portugeesche vertaling naar Nederland gezonden werd om gedrukt te worden: tusschen dat jaar en 1688 liggen waarschijnlijk onderscheidene drukken, waarvan mij geen spoor bekend is. Men weet toch hoe wijd het gebruik der Portugeesche taal zich in O.-Indiën uitstrekte, en dat men b. v. te Batavia tot in 1808 in het Portugeesch gepredikt heeft.

Eindelijk kan ik nog uit het *Archief*, (1) dat de gegevens oplevert voor de geschiedenis van „de Vragen van Aldegonde," zooals het „*Cort Begryp*" in de Indische kerken genoemd werd, deze bijzonderheid ophalen, dat Ds. Johannes Happart het in het Formosaansch heeft overgezet. Dat het in druk verschenen zou zijn is niet waarschijnlijk. Er is van het voor Formosa in schrift bewerkte gedurende den korten tijd van het Nederlandsch bestuur over dat eiland (1624—1661) niet weinig in Handschrift gebleven, (2) en — verloren gegaan.

---

(1) IV, bl. 79.

(2) Zoo werd het „*Woordboek*" *der Favorlangsche taal*" bewaard in het Archief van den Kerkeraad te Batavia en eerst in 1839 uitgegeven door Dr. van Hoëvell. Eene „*Formosaansche Woordenlijst*," afkomstig uit de Bibliotheek van Prof. Reland en in H. S. bewaard in de Academische Bibliotheek te Utrecht, werd uitgegeven door Dr. C. J. van der Vlis, evenals het vorige in de Werken van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Nog later: *Leerstukken en Preeken* in de Favorlangsche taal (Eil. Formosa), vervaardigd (omstreeks 1650) door Jac. Vertrecht. Batavia 1888.

SUUM CUIQUE.

In de Inleiding op het tweede Deel (bl. V, vgg. en LXV, vg.) heb ik doen opmerken dat twee daar genoemde geschriften ten onrechte als zelfstandige werken van Ph. van Marnix worden vermeld, daar zij uittreksels zijn uit twee zijner grootere werken. Hier ter plaatse heb ik nog eenmaal den rechtsregel, dat ieder het zijne moet hebben — niet minder, maar ook niet meer — in te roepen.

I.

Op de lijst der geschriften van Ph. van Marnix, die voorkomt in de *Notices historique et bibliographique sur Philippe de Marnix* par Alb. Lacroix et Franç. van Meenen, Brux. 1858 (toegevoegd aan de Belgische uitgave van sommige dier geschriften), wordt vermeld de *'Υπόδειξις Belgicae liberandae ab Hispanis*, geschreven in 1571 en uitgegeven in 1574. Het was op het gezag van niemand minder dan van Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink dat dit merkwaardig pamflet op die lijst eene eereplaats kreeg. Deze scherpziende geleerde had bij zijne beoordeeling van: *Hendrik van Brederode door M. C. van Hall* en *Groen van Prinsterer's Antwoord aan Mr. van Hall* in *de Gids* voor 1845 (herdrukt in de *Studiën en Schetsen*, I, bl. 87—236), naar aanleiding van eene oude M. S. aanteekening en overigens waarschijnlijk op inwendige gronden, voor zeker aangenomen dat de *Hypodeixis* door Marnix geschreven

is „wanneer (indien) ten minste bewezen kan worden dat M. in verwantschap stond tot het aanzienlijke geslacht der Del Rio's." (1) Dit bewijs zou noodig zijn, omdat in de Voorrede vermeld wordt dat onlangs (1570) te Leuven eene demonstratie tegen Alva van de studenten had plaats gehad bij eene Oratie, tot diens lof gehouden door „cognatus" Del Rio, waarbij B. v. d. B. invulde „meus", zoodat Del Rio de aanverwant van den schrijver zoude geweest zijn. (2) Het gevorderde bewijs, dat toch niet afdoende zou wezen, is wellicht overbodig, indien ik recht heb tot de meening dat even goed „tuus" kan worden ingevuld, waarbij dan del Rio de aanverwant zou wezen van den onbekenden „amicus rem communem procurans N. N," tot wien de schrijver in die Voorrede het woord voert. Ook heeft men wel eens bij het behandelen van deze critische vraag den twijfel geopperd of Marnix te Leuven gestudeerd heeft, daar de schrijver van de „Academia Lovaniensis" als van de „mater studiorum *nostrorum*" spreekt. Doch ook in dit opzicht is de twijfel niet gewettigd, daar in een brief, voorkomende in den *Chriſtelycken Bie-Corf der H. Roomſche Kerke*, door Joannem Dauid van Cortrycke, Priester der Soc. Jesu (A°. 1600), aan Marnix wordt toegevoegd dat hij zich „van ioncks in ſulcke vrome ſchrijveren" (als Rabelais, Erasmus, Machiavelli, Lucianus, enz.) „ſeer gheoeffent had, ghetuygen deghene die met u te Loven gheſtudeert hebben, daer ghy van alsdoen by eenen ſanct woondet, die niet te heylich en was, noch voor te ſeer Catholyck vermaert, hoewel hij nochtans van den langhen

(1) In de verhandeling over *den Tienden Penning*, eerst in het Fransch verschenen in den *Messager des sciences historiques* (Gand, 1848, 49) en vertaald in de *Studiën en Schetsen*, bl. 482, werd deze uitspraak nog bevestigd.

(2) Die verwantschap is niet te vinden, zooals mij uit vriendelijke mededeeling van den Graaf van Marnix te Brussel is bekend geworden.

rocke was. Zoo ick dit wt den monde hebbe van die met u in dien loop familiaer waren". — Wat B. v. d. B. in het merkwaardig geschrift meent gevonden te hebben dat „Willem I daarin onder de hand aangemoedigd wordt een sluikmoordenaar op den hertog van Alva af te zenden," zou voor sommigen, b.v. voor den Baron Kervyn de Lettenhove, een argument vóór, maar voor anderen, zooals Prof. Fruin, een bewijs tegen het gevoelen van wijlen den beroemden Rijks-archivaris zijn: ik voor mij heb die insinuatie niet tusschen de regels kunnen lezen, waar de schrijver het *historisch* bewijs voert „manu Dei tolli omnes tyrannos."

In dit kort verslag van een gevoerd debat over den auteur van de *Hypodeixis* kan men wellicht bespeuren, dat de referent de hoop gekoesterd heeft vóór Marnix te kunnen stemmen en — alzoo zijne collectie van Marnixiana belangrijk te kunnen verrijken. Doch de tegenspraak van een geëerden tegenstander — *ce qui résiste soutient* — heeft mij weerhouden, en nu geef ik zelf ongezocht het afdoende argument tegen het beweren van Dr. Bakhuizen van den Brink aan mijne lezers in de hand.

Het *Betoog*, aan Prins Willem gericht om hem te bewegen den oorlog tegen Alva, den tiran, te hervatten en geschreven door een der uit de Nederlanden gevluchte edellieden, wordt in de reeds vermelde Voorrede ter hand gesteld aan een medestander, die mede in de vreemdelingschap verkeert, opdat hij beoordeele of de schrijver het aan den „Vader des Vaderlands" moet toezenden: „Quid scripserim lege priusquam transmittas, si modo mittendum putabis," en voorts opdat hij zorge, dat zijne Hoogheid geen verkeerden indruk van den schrijver hebbe, terwijl de auteur ook door zijne tusschenkomst wenscht te weten te komen of de Prins zou willen toelaten dat het Betoog wordt uitgegeven als de krijg hervat wordt. Het stuk is gedagteekend: 17 April 1571. — Er is geen reden om te den-

ken dat deze verhoudingen verdicht zouden zijn, en indien niet, dan hebben wij het bewijs vóór ons dat de betrekking van Marnix tot den Prins op dien tijd daarmede onvereenigbaar is. Immers in den brief (I) aan de Nederlandsche Gemeenten van Vluchtelingen te Londen, van Juli 1571, schrijft hij als reeds „*eenen tijd lang* uyt bevel van den Paltsgraaf bij zijne Vorstelijke Genade, namelijk des Prinzen, geweest zijnde, en als van hem verlof bekomen hebbende om mede te werken tot het houden van eene Synode." Hieromtrent vermeldt hij verder hoe de Prins hem uitdrukkelijk belast heeft zulks aan de vergaderden in eene particuliere samenkomst der Güliksche gemeenten te kennen te geven, bij welke ettelijke broederen uit de Nederlandsche gemeenten onder het kruis en ook uit sommige andere gemeenten verschenen waren. De schrijver is dus met den Prins in nauwe betrekking; hij reist van Dillenburg naar Wezel en terug, naar den eisch der zaken; geen plaats is er voor een tusschen-persoon, dien hij zou noodig gehad hebben om een vertoog aan den Prins in handen te doen komen; een tusschen-persoon nog wel, die beter dan hij zelf zou hebben kunnen beoordeelen wat aan zijn meester onder de oogen moest worden gebracht! Ten zij dan eene comedie gespeeld werd, zooals men tot misleiding van een vijand misschien zou hebben kunnen vertoonen, maar die onder degenen, die door eene gemeenschappelijke ballingschap verbonden waren, niet te pas kwam. Of was Oranje misschien zóó afkeerig van het bieden van wederstand aan de Spaansche verdrukking, dat hij voor zijne vrienden op dit punt niet te spreken was, en het noodig kon geacht worden langs omwegen tot hem te komen om zijn traag gemoed op te wekken?

Ook de tijd der uitgave van het Betoog komt in aanmerking: October 1574. Het was kort na de afkondiging der amnestie (in Juli), waarbij niets anders gevergd werd

dan dat de Nederlandsche ketters eenvoudig tot de moederkerk zouden terugkeeren. Maar niet alleen dezen waren tegen Spanje in de wapenen gekomen: er waren er velen, die slechts de wapenen behoefden neder te leggen, en voor zulken vooral kon het in '74 te pas komen aan de beweegredenen te herinneren, die den Prins van Oranje tot het hervatten van den bevrijdingsoorlog hadden bewogen na zijne eerste nederlagen, waarvan de traagheid der Nederlanders al de schuld had. Voor zulken werd het Betoog van 1571 in druk gegeven, kort daarop gevolgd van een ander vlugschrift, daarbij gevoegd en daarmede verkocht: „*Pandorae sive Veniae Hispanicae Belgicis exulibus — item Bullae Greg. XIII, sive Papalis Veniae Anatomia.* 1574, Mense Novemb. — Den 15en November eindigden de elf maanden van Marnix' krijgsgevangenschap, een tijdpunt, waarin hij zeker hieraan geen deel had.

II.

De heer W. J. S. Moens, de verdienstelijke uitgever van de doop- trouw- en begrafenis-registers der Nederlandsche Gemeente te Londen, heeft in het LIe Deel der werken van de *Society of Antiquaries* eene zonderlinge gissing geopperd. De heer Moens meent dat het oudste der geschiedverhalen van het begin der oorlogen tegen Spanje: *Cronyc. Historie der Nederlandsche oorlogen, gedruct tot Noortwitz, A°* 1579, den Heer van St. Aldegonde tot auteur heeft gehad. Hij heeft echter voor die vergissing geen enkelen grond bijgebracht.

Zij heeft integendeel het bewijs van hare onwaarheid in zich zelve. De genoemde *Cronyc* zou NB. het werk moeten zijn, tot welks samenstelling de opdracht aan Marnix geschiedde in de Nationale Synode, te Dordrecht

gehouden in 1578, en waartoe de bijdragen moesten worden ingezonden bij de Præsides der Classen tegen den 1en Januari 1579, die ze zouden overmaken aan de gemeente te Antwerpen „om overgeleverd te worden aan den Heer de St. Aldegonde." Daargelaten of het tot de mogelijke dingen behoort, dat in één jaar — en welk een jaar! — zulk een werk door hem zou hebben kunnen tot stand gebracht zijn, het blijkt uit den inhoud van het boek, die tot het begin van 1580 loopt, dat wij hier geen verslag vóór ons hebben van hetgeen in de onderscheidene „contreien," zooals de opdracht luidde, „van de eérste vrijheid af" geschied was.

Op den titel wordt vermeld dat de schrijver te werk is gegaan „alſo hij ſchriftelijk van een Raedſheer te Brusſel ontfanghen heeft." Of bij dien „Raadsheer" te denken zij aan Marnix kan ik niet beslissen, maar zeker is het dat aan de *Chronyc* een Hoogduitsch origineel ten grondslag lag. De Hoogleeraar Fruin heeft dit laatste in de Historische Commissie van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (1881—'82) ter tafel gebracht. Het voert ten titel: „*Niderlandſcher Erſten Kriegen . . . Beſchreibung ausſz des E. Hochgelehrten Hernn Adam Henricipetri*, *Doctorn beider Rechten*, *General Hiſtorien*, *welche noch nicht am Tag kommen*, *gezogen*." De Nederlandsche titel, die dit ook vermeldt, is dus juist. Het Duitsche verhaal (in 1575 uitgegeven) gaat niet verder dan den afloop der eerste oorlogen, die van 1568. Voor het vervolg is de Hollandsche uitgaaf, van Norwich 1579, oorspronkelijk. Eene Fransche vertaling van 1582 voegt daaraan nog een en ander toe, eene Engelsche (1583) heeft niets nieuws. Ik ontleen dit aan de mededeeling van den heer Fruin t. a. p.

Als vertaler („Translator") uit het H. D., tevens de samensteller van het Nederlandsch geschrift in zijn geheel, noemt zich zekere *Theophilus*, onder de opdracht aan:

„Den hogen, eedelen, wyſen Heeren den Staten ende Gedeputeerden, Preſidenten en Raden, Borgemeeſteren, Schouteten, Grietmannen ende allen anderen Officieren der geünieerder Landen van V. (1) wenſcet de Ouerſetter Theophilus als onderdaen van myne Heeren Genade, Vrede en Liefde van God onſen Hemelſchen Vader, duer Chriſtum zynen lieven Sone onſen Heere."

Wie deze Theophilus was is dunkt mij niet onzeker. Onder dien naam verborg zich de bekende Predikant Karel Ryckewaert, hetwelk misschien ook eene door hem zelven toegelaten of aangenomen verbastering was van Rijchart, zooals hij wordt genoemd in het Huwelijks-register van de Nederlandsche Gemeente te Londen. Hij behoorde tot de eerste geloofspredikers in Vlaanderen. Wij ontmoeten hem te Yperen in 1567. Door de vervolging werd hij naar Engeland verdreven, waar hij te Norwich Predikant was van 1568 tot in 1571, in welk jaar hij wegens gerezen onraad in de gemeente tusschen hem en zijne twee ambtgenooten Balkius en Algoet door den Bisschop van Norwich werd ontzet van zijn ambt. In 1576 was hij werkzaam als Leeraar te Thetfort, van waar hij in 1577 naar Leiden beroepen werd. Hij was Scriba in de Synode te Dordrecht in 1578, en werd in dat jaar voor

(1) Wat die V. beteekent is niet zeer duidelijk. Stond zij niet bij herhaling in de opdracht bij de vermelding van de geünieerde Landen," men zoude er eene N. voor willen lezen. Doch ik geloof dat bedoeld worden „de geünieerde Landen van *Utrecht*." Het blijkt, dunkt mij, uit den aanhef van de opdracht: „De Ouerheyt is eene ordinantie Gods — om de goede menſchen te beſchermen en de quade te ſtraffen. -- Daerom zijn die Staten ende Ouerheden der geünieerde Landen van U. alle Lof ende eere weerdich, die welcke na groote diffidie ende affplittinge van ſommige landen en ſteden, die bij de generale Unie niet zijn gebleven, ende haer eere ende eedt vergetende, hebben met den vijant geparlementeert, zijn nochtans niet alleene bij haer Verbontenisſe gebleven, maer hebben die meerder geconfirmeert ende beveſtiget, enz."

een tijd door de gemeente te Leiden afgestaan aan de Vlaamsche Kerken. Hij is in Vlaanderen gebleven tot zijn dood. Wij vinden hem te Yperen werkzaam in 1579 en in 1581, en daar hij in 1584 onder de Predikanten, die toen uit die stad wijken moesten, niet genoemd wordt, is hij er naar alle waarschijnlijkheid gestorven.

In de Fransche uitgave van 1582 teekent hij de opdracht van zijne „*Histoire des Troubles*" als van zijn boek („mien liure") *Theophile D. L.* Hiermede heeft hij, naar mij voorkomt, zijne voortdurende betrekking tot de Leidsche gemeente willen aanduiden, en dan beteekenen die twee initialen niet anders dan: „*de Leide.*" Zoo wordt alles duidelijk. Ryckewaert is èn de „translator" van het Hoogduitsche werk van Henricipetri, èn de bewerker van het door hem uitgebreid geheel, hetwelk hij in het Nederlandsch in *drie*, in het Fransch in *vier* boeken deelde (het vierde begint met 1576).

Hoe de Heer Moens er ook nog toe gekomen is om te meenen dat de Fransche uitgave de oorspronkelijke is, hetgeen hij tracht aannemelijk te maken door de zonderlingste onderstelling, dat men namelijk eene Nederlandsche editie, afgeknot en geantedateerd heeft willen uitgeven, en dan door de opmerking dat Marnix „usually wrote in the French language, as may be seen by reference to the many works written by him," — het is een raadsel, gelijk geheel het verhaal dat Marnix de schrijver (in het Fransch) en Karel Ryckewaert de vertaler (uit het Fransch) van de „*Chronyc*" zou geweest zijn.

NOG EENE BIJLAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE PSALMBERIJMING.

Zie *Deel* I, bl. L—LXXI; *Deel* II, bl. LXVII, vg.; *Verscheidenheden*, bl. 217, vgg.

Wilhelm Broes heeft in zijn bekend en zaakrijk werk, aan Philip van Marnix gewijd, reeds vermeld dat diens Psalmberijming, toen zij in het licht verscheen, meer gewaardeerd werd dan men zou kunnen opmaken uit het feit, dat het rijmwerk van Datheen zich tegen haar heeft kunnen handhaven in het gebruik bij de Gereformeerde kerken. Later werd door mij bij de vernieuwde uitgave van Marnix' berijming, zooals die door den auteur zelf was beschaafd en verbeterd, de strijd verhaald die tegen haar gevoerd is geworden. Ik heb bij die gelegenheid naar aanleiding van de Handelingen der Provinciale Synode van Zuid-Holland, in 1582 gehouden, doen opmerken, hoe de boekhandel zich toen bijzonder ijverig betoond heeft om het „verleggen" van Datheen's berijming tegen te houden. Inderdaad is het eerste verzet daartegen van die zijde gekomen, en wat nog opmerkelijker schijnt is wel dit, dat een Kerkeraad, t. w. van de Gereformeerde gemeente te Dordrecht, zich door boekhandelaars in die stad heeft laten aanspannen voor hunne belangen. Zeker hadden de voorstanders van de Gereformeerde kerken dier dagen groote verplichting aan hunne medeleden Jan Canin en Jan en Peter Verhagen, daar zij immers bezig waren met groote kosten den Emdenschen Bijbel te drukken en in het algemeen hunne persen beschikbaar hielden voor

het in 't licht brengen van hetgeen der Kerke dienstbaar kon geacht worden, maar toch was in dit geval de wederkeerige dienstbetooning buiten alle verhouding met den ondienst, die aan het wezenlijk welzijn der Kerk gedaan werd. De Dordrechtsche opzieners konden toch ook weten wat aan de genoemde Synode zonder tegenspraak voorgehouden werd, „dat veel treffelijcke luyden lieten ter predi„catie te gaen, ſo lange als die Pſalmen Datheni daer „geſongen werden."

Uit den hier volgenden brief, in het archief der Delftsche Gereformeerde gemeente bewaard, blijkt, dat zoodra de Gereformeerde boekhandelaars te Dordrecht kennis gekregen hadden van het voornemen om eene nieuwe Psalmberijming uit te geven, hetwelk bij hun confrater Gillis van den Rade te Antwerpen bestond, zij zich wendden tot hun Kerkeraad, ten einde die ramp van hun bedrijf afgewend mocht worden, en dat deze vergadering met gemoedelijken aandrang hun pleitbezorger was bij den Kerkeraad van Antwerpen, opdat deze aan Gillis van den Rade de volvoering van zijn voornemen beletten mocht. Zeker karakteristiek genoeg voor de kennis van de kerktucht in dien tijd en niet onbeteekenend om eenige verklaring te geven van het verschijnsel, dat men tegen hare algemeene toepassing, met sanctie en medehulp van de overheid, nog al bezwaar had.

Wat van het aan de nieuwe berijming verleende privilegie te Dordrecht bekend geworden was geeft grond aan het vermoeden dat men er niet onkundig zal geweest zijn, wie de bewerker van de „onder handen" zijnde „nieuwe overzetting" was. Wij zouden anders niet ongezind zijn voor den Dordrechtschen Kerkeraad verzachtende omstandigheden aan te voeren. Doch laat hij voor zich zelven spreken:

„Seer weerde lieve broederen, wy gebieden ons dienstlick tuwer E. De oorsaeke deses schrievens is, dat onse boeckvercoopers ons gisteren hebben te kennen gegeven, dar sy verstaen hebben, hoe dat Gielijs van den Raede, boeckdrukker aldaer, onderhanden heeft eene nyeuwe oeversettinghe der psalmen Davids met privilegie van Brabant, Hollant, Zeelant, Embden ende meer anderen, deselve niet nae te drucken noch te vercoopen binnen den tyt van seven jaeren, ende wort daer by gesecht, dat onder het gemein volck verspreit wort, datmen die voortaen sall gebruycken inden Ghereformyerden Kercken, Soe hebben wy noodich geacht opt alleryrste onse bedencken uwe E. daer aff over te schrieven. Ons dunkt gheensins raetsaem, datmen dien angaende eenighe veranderinghe sal doen in den Gereformeerden Kercken voor andentyt, dat die nyeuwe oversien ende in eenen Generalen Synodo gevisiteert, ende voor die andere die men nu gebruyckt, geäccepteert ende geprefereert sullen sijn. Ende hier inne hebben wy vele motyven die ons dringhen, maer voornemelick dat wy weeten, dat alle veranderinghen, hoewell dickwyls in cleinen saecken, periculoos sijn, ende des te meer in deesen periculoosen bedroefden tijden.

„Ten anderen soe dit by eenen gemeinen Synodo niet besflooten is, soo sal't lichtelick een oorsaecke moeghen geven van divisie offt scheuringe, die in alle manieren te verhoeden staet. Daertoe wordt ons angedient, dat inden Generalen lestgehouden Synodo besloten is, dat de gewoontelicke psalmodiën (hebben wy't recht) noch gesongen sullen worden totten naesten Synodo. Daerenboeven soo moet geconsidereerd worden wat een groote schaede een gemeenen man gedaen sal worden, de welcke dyckwijls vier, vijff ende meer psalmboeken in eenen huyse hebben ende soe 't gebruyck der kercken verandert worde, nyeuwen tot groote costen sullen moeten coopen, daer sy nu met soeveel lants lasten belaeden sijn, ende soo sy macht hebben te copen, beter haer gelt aen Testamenten ende Bibelen ende andere nuttelicke boeken souden leggen, om daer wat uut geleert t'worden. Die ghemeene man leeren oock een groot deell der psalmboeken van buyten: wat verdriet hem die veranderinghe geven sall kan men lichtelick bedencken.

„Voorder ſoo claeghen die boeckvercoopers vnn haer particuliere intereſt, Jan Kanin dat hem well voor duyſent guldens, Jan Hermans ende Pieter Verhaege dat hem wel omtrent voor hondert ponden Vlaems pſalmboeken gebonden ende ongebonden tot niet ende tot maculatuer ſouden werden. Die te Delft, tho Leyden, te Amſterdam ende in andere plaetſen ſullen noch meer ſchaeden daer oever lijden, d'welck hoewell dattet particulier is, wel nochtans antemercken ſtaet, ende als eenighe veranderinghe ſouden geſchieden, deſelve preventive ende met voorgaende waerſchouwinghe, ſoo de lieſde heyſcht, voorgenoemen zoude behooren te worden. Daer ſijn ſooveele ſaeken te conſidereeren, dat ons dunckt gheenſins op deſe tyt geraeden eenige veranderinge toe te laeten. Altyt, onder correctie van beeter verſtaen, ſchrieven vwe E. daeromme onſe advijs, opdat vE. oock van deſe geadverteert ſijnde, ons uwe meeninghe in deeſen over ſouden ſchrieven, dewelcke ſoo ſy met der onſe over eene ſtemt, well noodich ſoude ſyn Gielis van den Rade te waerſchouwen, dat hy ophielt mit ſijn druckerije, rer tyt toe eens oft anders eenſaemelick by allen kercken beſloten ſall ſijn. Ende onze druckers voor hen particulier ſullen well tho vreeden ſyn met met den voorſſ. Gielys te handelen oever ſyne ſchaede, ſoo hy eenighe door die ophoudinghe lyden ſoude nae alle billickheit, twijvelen oock niet andere druckers ende boeckvercoopers ſullen hen ook guetwillich laten vynden om tſamentlick hem die ſchaeden te helpen draeghen. Lieve broeders, wilt doch deeſe ſaeke in uwen Kerckenraet neerſtelick oeverweegen ende ons terſtont vwe antwoort oeverſchrieven opdat vreede ende eenigheit zij in de kercken, argerneſſe vyt veranderinghe ontſtaende, ghemeene ſchaede, ende particuliere der druckers ende boeckvercoopers verhindert moeghe werden. Wij hebben mit droever herten verſtaen den whtganck onſes broeders Joannis Cubii. Godts wille is geſchiet, wy verſtaen well, dat hem well gheſchiet is, dat hy vut deeſen jaemerendall verloſt, ende inde ruſte ghenomen is. Sijne weduwe ende kynderen konnen oock well verſorcht worden, mer wy beclaegen die wonde die vwe ende oyck die ghemeene kercken door ſyn affterven ontfangen hebben. God die Heere bewyſt ſyne toorne als hy ſulcke

weerde inſtrumenten wechneempt, niettemin ſyn beloften ſullen waerachtich blieven, dat hy ons by blieven ſall tot aent eynde der werrelt: laet ons bidden dat hy andere trouwe arbeiders in ſyne oogſt wille vuthſenden. Onſe heere Godt, lieve broeders, neeme v in ſijn heylighe bewaeringe, ſegene uwe arbeit ende geve wijsheyt in't gheene boven geſchreven te doen, tot ſynder eeren, opbouwinghe ſynder kercken ende die liefte des naeſten is dienende. Met haeſten wth Dordrecht den XIX Octobris 1579.

Eve E. goetwillighe broeder inden name onſes Kerckenraets.

HENDRICK DE CORPUT.

Was het tot hiertoe weinig bekend, dat de boekhandelaars te Dordrecht onder de belagers van de Psalmberijming van Marnix vooraan stonden, veel belangrijker is eene andere nieuwe bijzonderheid in de geschiedenis van dat werk, die wij leeren kennen uit een H. S. van Wernerus Helmichius, Scriba der Synode van 1586, dat mede in het Delfsche archief is bewaard gebleven.

Uit een brief aan Marnix van het Moderamen der Synode wisten wij alleen, dat er „er ernstig geraadpleegd werd over de invoering van zijne Psalmberijming, indien zij op goede gronden en zonder nadeel voor de Kerk kon plaats hebben.” De hierop betrekking hebbende correspondentie (zie van Iperen: „*Kerkel. Hist. van het Psalmgezang*,” 1e *dl. blz.* 492; „*Corresp. de Marnix*” *p.* 329) is gedateerd (1) vóór den dag der vergadering, waarin definitief tot de *invoering van de Psalmen van den Heer von St. Aldegonde werd besloten.* Daar de Acta der Leycestersche Synode niet bewaard zijn en in den brief van

(1) 12 Juli schreef het Moderamen ter zake van de opdracht tot Bijbelvertaling. Uit een brief van Marnix aan A. van der Myle, van 19 Juli, blijkt dat toen aan hem het besluit omtrent zijne Psalmberijming nog niet bekend was.

het Moderamen, die bewaard is, van de zaak slechts zeer onbepaald werd gesproken, kon men tot hiertoe onkundig blijven van dit merkwaardig synodaal belsuit:

Extract uyt d'Acten des Nationalen Synodi, gehouden in 1586 'Sgravenhage den 20en Junii, etc., van den 21en Julii.

„Op d'invoeringe vande Psalmen Aldegondii, besloten hierboven den X Julii, zijn genomen dese navolgende pointen end artyckelen. In den eersten sal den voorsz. heere van St. Aldegonde versocht werden in de aangevangen correctie ende versoetinge (sic) sijner Psalmen tot den einde te willen voortsvaren. Ten anderen, dat met goet believen van den Autheur den naam desseluen in den druck der Psalmen verswegen worde. Ten iijen sal ook met een Voorrede uyt den naem des Synodi de voorsz. verbeteringe gerecommandeert ende den volcke gepresen worden. Ten iiijen, de Psalmen alsoo gedruckt sijnde, sullen byde Dienaers des Woorts met de Ouderlingen ende Diaconen ende andere voornaemste personen privatelick gerecommandeert worden. Ten ven, dese voorbereidinghe also gedaen, sal daer na te gelegener tijdt de voorsz. verbeteringe vanden predickstoel den volcke aengepresen worden, met aenwysinge van de nutticheyt van dien, sonder nochtans de vorige Psalmen, te weten Datheni, tot noch toe gebruyckt, precieselick te verwerpen, maer latende evenwel ieder Gemeente vrijheit die te behouden ende te singen. Ten visten, men sal oock mogen den schoolmeesters aensseggen, datse de kinderen dese Psalmen inder schole leeren ende daer toe gewennen. Eindelick sal aen syne Excell. bestelt worden, dat de druck deser Psalmen allen druckers vrij blijve, sonder yemant daer van eenige privilegie te verleenen, latende voorts in de discretie van de Kerckeraden van elke plaetse hierinne alsulcke voorder middelen te gebruicken, als sy na gelegentheit harer Gemeente oirbaer ende bequaem sullen achten.

Geëxtraheert als boven, in kennisse van my
WERNERUS HELMICHIUS,
Synodi Scriba."

Dus werd in 1586 tot de invoering van de Psalmen van Marnix synodaal besloten en werden de noodige maatregelen verordend, die tot uitvoering van dit besluit vereischt werden. Het heeft niet gebaat! Onderscheidene oorzaken zullen daartoe hebben samengewerkt. Voornamelijk zal het zijn toe te schrijven aan de tegenkanting, die al hetgeen door den Graaf van Leycester bepaald of begunstigd was, ondervond, waarin ook de uitvloeiselen van de Synode, op zijn gezag gehouden, zoo rijkelijk gedeeld hebben. De boekverkoopers zullen zich ook verder niet onbetuigd hebben gelaten, en het volk hechtte zich intusschen steeds meer aan het gebruik van hetgeen nu eenmaal aangenomen, op aller lippen en in veler harte was. Er is in het besluit der Synode (Art. 2) ook aanleiding om het er voor te houden, dat de naam van den Auteur den klank niet had, die zijn werk populair maken kon. Hoe lang werd Antwerpen's Burgemeester miskend na de overgave der Scheldestad! Doch het voornaamste beletsel zal wel geweest zijn, dat de dagen niet vele waren, waarin eene Synode aan de Overheid „bestellen" kon (Art. ult.) hoe zij het hebben wilde. Dit was noodig om eene nieuwe Psalmberijming ingevoerd te krijgen, en met het einde van Leycester's bestuur ging de kans daarop te niet.

JUSTIFICATION

DES ESTATS

DE LEUR DEFFENCE CONTRE LE SEIGNEUR DON JEAN D'AUSTRICHE.

1577.

„J'ay à la requeſte deſdits Eſtats dreſſé quelque Juſtification, laquelle je leur exhiberay bientoſt, ſ'ils la trouuent bonne et ſ'en veuillent ſeruir, ou bien ſ'ils y veuillent changer quelque choſe."

Ph. de Marnix au Lantgraue
Guillaume de Heſſe, 21 d'Aougst
1577.—(Lettre, publiée ci-après.)

Depuis que le Seigneur Don Jean d'Auſtriche a eſté pardeça receu et accepté des Eſtats generaulx du païs pour Gouverneur, Lieutenant et Capitaine general de ſa Ma^{té}, ſoubs les conditions que luy meſme volontairement et de ſon bon gré a promis et juré auxdits Eſtats d'inuiolablement obſeruer, un chaſcun a commencé a eſlever la teſte et dreſſer les yeux vers son Alteze, comme deſia voiant planter vne bannyere d'eſperance que ce poure païs, qui a eſté ſi longtems comme accablé ſoubs ce faix importable d'une infinité de miſéres et calamités debordées vniuerſellement ſur tous, de quelque condition ou qualité qu'ils fuſſent, ſeroit par la clémence, douceur, humanité et prudence de ſon Alteze finalement releué et redreſſé en ſon ancien eſtat, accompagné de tout bonheur et de proſperité.

Laquelle eſperance a eſté publicquement teſmoignée par toutes demonſtrations de joie, feſtes, careſſes et accueils que tout le monde luy a fait, preſque auſſi grands, comme ſ'il eut eſté le Prince et Seigneur naturel du païs, s'attendant vn chacun que par ſon moien les eſtrangers oppreſſeurs du païs ſe retirans, le gouuernement ſeroit remis entre les mains de ceux de la patrie affectionnez au bien et au repos publicq, la paix et vnion des prouinces inuiolablement gardée, les preuileges, droits et libertés du païs reſtitués et reſtaurés en leur entier, et tous les points de la pacification, faite à Gand, obſerués et accomplis, afin que par la eſtant faite ouuerture à l'aſſemblée generale des Eſtats, qui auait eſté de part et d'autre promiſe, l'on peut finalement mettre vn ordre general et perpetuel par

tout le païs auec un ferme eſtabliſſement d'vnion et de toute bonne intelligence entre les prouinces, tant à l'endroit de la Religion, comme au regard des poincts concernant l'entiere et parfaite obeiſſance due a ſa Maté.

Mais d'autant plus grande qu'a eſté ceſte eſperance, joie et contentement de tous en general, d'autant plus de iuſte regret et d'ennuy ſ'eſt engendré ès (1) coeurs d'un chaſcun, quand ils ſe ſont veus du tout fruſtrés de leur attente.

Car depuis la ſortie des Eſpagnols, en lieu de mettre la main au reſte des poincts qui demeuroient encor a accomplir pour deſraciner les occaſions de toute deffiance, l'on a veu que ſon Alteze petit à petit a rempli ſa cour de gens eſtrangers, ennemis de la patrie et du repos publicq, la plus part Espagnols et Italiens, ou bien tellement affectionnés et ſymbolizans auec leurs humeurs, que outre le tort manifeſte que par la il ſe faiſoit a ſa foi et promeſſe, par laquelle il ſ'eſtoit obligé de ne ſ'en ſeruir, encore a il mis en euidence la volonté et intention qu'il auoit de reduire ce poure païs, deſia par trop foullé et oppresſé, ſoubs le joug de ceux que lui meſme auoit fait ſemblant et profeſſion d'abhorrer.

Car ſoubs ombre d'auoir fait venir ſon train d'Italie, il a fait entrer dans le paїs quelques deux ou trois cens d'Italiens et d'Espagnols, deſquels ſeuls ou au moins principalement il ſ'eſt touſiours ſeruy, reculant ceux du paїs tant qu'il a peu, ſi ce n'eſtoit quelques uns de meſme humeur et qui n'eſtoient de nulle qualité ny condition et du tout ſuſpects aux bons patriots.

Aiant eſleué Baptiſta de Taxis au degré de ſon maiſtre d'hoſtel et en ſon conſeil, (2) combien que du commencement

---

(1) dans les

(2) En marge: „et pour le ſubſtitut d'iceluy un certain Gomez, qui pour crime de faulſeté autrefois a eſté detenu prisonnier,"

il fit ſemblant de vouloir emploier ceux du païs, et meſme d'en vouloir eſloigner les eſtrangers, ſi eſt ce que par les effects on a veu tout le contraire, car il ſ'eſt en toutes occurrences d'importance touſiours ſerui au conſeil d'Octauio Gonzaga et de ſon ſecretaire Eſcouedo, ne faiſant rien d'importance ſinon auec et ſuiuant leur aduis, tout au contraire de l'article dixieme de l'edict de pacification, fait à Marche en Famine. Et quand il a eſté queſtion d'y adjoindre gens du païs, il a choiſi ceux qu'il ſauoit eſtre ou du tout espagnoliſés, ou bien ſuſpects aux bons patriots, pour auoir eſté offenſés ou reculés du gouuernement durant le commencement de ces dernieres alterations, comme ceux qu'on tenoit pour autheurs de la venue des Eſpagnols par deça et de toutes les miſeres et calamités de la patrie, et qu'ainſi ſoit il n'a jamais reculé de ſon conſeil un certain Amſterdammois nommé Peeter Peetersone, homme de petite qualité et eſtoffe, pour auoir touſiours par extremes paſſions entretenu et couué le feu des guerres inteſtines en Hollande, et lequel au temps de ces derniers troubles, ſuſcités par les Espagnols mutinés, ſ'eſtoit retiré dedans le chaſteau d'Anuers auec leſds Espagnols, et tenoit leur parti contre les Eſtats, meſmes aidoit, et de conſeil et de faict, a ſaccager et bruſler la ville; et au ſurplus il ſ'eſt touſiours aidé de ceux qu'il ſauoit auoir eſté offenſés des Eſtats, comme les Srs Contes de Mansfelt tant qu'il fut par deça, de Berlaymont, de Megen, de Floyon, et de Hautepenne, d'Aſſonuille, Berty, Taxis et autres qui auoient eſté ſaiſis en la ville de Bruxelles, par ou l'on ne pouuoit recueillir autre choſe ſinon qu'il pretendoit d'entretenir la zizanie des haines et ſimultés entre les Seigneurs, pour en la parfin ſe preſentant l'occaſion mettre en luytte (1)

(1) lutte

les vns contre les autres, et par ce moien auoir la vengeance de tous, ainſi que les effets finalement ont manifeſtement montré. Que ſi d'auanture il appeloit quelquefois les aultres, c'eſtoit en apparence exterieure pour ne leur donner occaſion au commencement de ſe plaindre.

Et ores que à Bruxelles on l'ait reçu avec toute ſa ſuyte, ſoubs espoir, fondé ſur les promeſſes qu'il ſ'en defferoit auec le temps, et après auoir mis ordre à ſa maiſon ne ſe ſeruiroit que de ceux du païs, touteſſois apres qu'il vit que, pour eſtre ſes gens ſi fort ſuſpects aux bourgeois de Bruxelles et meſme à tous les Eſtats en general, il ne pouuoit bonnement auec iceux executer ce qu'il auoit de longue main pourjetté, il a prins occaſion d'aller à Malines ſoubs ombre d'illecq traitter auec les Collonels allemans; là ou tout librement et ſans aucun ſcrupule il a fait entrer et frequenter ſa cour toutes ſortes d'Italiens, Eſpagnols et tous autres eſpagnoliſés, qui ſ'eſtaient declarés ennemis de la patrie et fauteurs des mutineries, ſeditions, ſaccagemens et outrages des Epagnols, aiant ouuertement conuerſation auec iceux, et tenant conſeil et arriere-conſeil de toutes les affaires d'eſtat de ce païs.

Et voiant que d'une part pour la bonne et ferme unyon des Eſtats contre eux, et de l'autre pour le bon accueil qu'on luy auoit fait et continuoit journellement de faire auec toute ſincerité et fidelité, meſme que allendroit des deux points, dont du commencement il auoit voulu charger les eſprits, aſſauoir de la foy Catholicque Romayne et de l'obeiſſance deue au Roy, ils ſe portoyent auſſi fidelement et ſans aucun reproche qu'il n'y auoit nulle occaſion de ſe pouuoir par ce bout. attacquer à eux, il ſ'eſt aduiſé de (1) les diuertir de la conjonction et alliance, que par la

(1) En marge: „de vouloir encore diſſimuler pour ung temps la mauuaiſe volonté qa'il leur portoit, et tenir ſes deſſeings pourjectés (1) en la

(1) projetés

pacification de Gand ils auoient faicts auec Monsr le Prince d'Orange et les Eſtats de Hollande et Zelande, comme aiant apparentement plus d'eſtoffe de ce coſté la de ſe pouuoir plaindre au regard des dits deux points, et ſans garder l'ordre qui auoit eſté conuenu et accordé en la d[e] pacification de Gand, pour venir à l'aſſemblée generale des Eſtats, à laquelle tous differens reſtans eſtoient remis, il a voulu anticiper et preuenir le temps, et comme ſ'il eut cherché occaſion, fuſt ce par l'un moyen ou par l'autre, de mettre les prouinces en diſcorde, a voulu que ſans attendre le temps et l'ordre prefix on ſatiſfit à beaucoup de points, la deciſion deſquels auoit eſté par la d[e] pacification remiſe à l'aſſemblée des Eſtats generaulx.

Et comme jamais il ne reculoit de ſa cour ny de ſon conſeil ledit Peeter Peeterſſone, il ſ'est par icelluy laiſſé inſtiguer à faire les menées à Utrecht et Amſterdam pour trouuer moyen de n'accomplir les points, que le d. Sieur Prince et Eſtats de Hollande et Zelande pretendoient auec tiltres fort apparens d'eſtre promis par la pacification de Gand. Propoſant d'un coſté des conditions tant iniques et deſraiſonnables pour le fait d'Amſterdam, que ceux d'Amſterdam meſme voire les meilleurs catholiques ſ'en ſont plaints, et en ont eſté ſcandaliſés à cauſe que l'on veoit manifeſtement qu'elles ne ſe pouuoient en façon quelconque accorder ny conformer auec la d[e] pacification; et d'autre coſté faiſant ſoubs main traicter auec ceux d'Utrecht, afin qu'ils refuſaſſent de demander la Pacification de Monſieur le Prince d'Oranges, laquelle par la dicte pacification on

dte ville de Malines cachés; et eſtimant ou qu'il n'en euſt ſi toſt peu venir au bout ſans auoir premierement ruyné Monſr le Prince d'Orange, ou que par auanture il trouueroit occaſion de ſe declarer plus ouuertement, en cas que les Eſtats euſſent faict difficulté de luy declarer la guerre, ou bien eſperant de les mettre en diuiſion entre eux, il ſ'eſt aduiſé de pourchaſſer tous les moyens poſſibles à....."

auoit ordonné qu'ils demanderoient, ainſi qu'eux meſmes eſtoient contens de faire.

Et quoyque par l'inſtante interceſſion et requiſition des Eſtats on ait enuoié des deputés en Hollande pour appointer ces differens, et que le d[t] Sieur Prince ſe ſoit offert de furnir de ſa part à tout ce à quoi il eſtoit obligé par ladiҫte pacification, ſi eſt ce que ſon Alteze n'a jamais à bon eſcient voulu entendre à faire vne fin de ceſte difficulté, ains (1) par l'inſtigation dud[t] Peeter Peeterſen l'a touſiours ſoubs main entretenue, meſme ſi auant que de inciter ceux d'Amſterdam par lettres et meſſages à ne ceder en façon quelconque, ni quiҫter les armes, et finallement de propoſer luy meſme aux Eſtats de prendre les armes contre le Sieur Prince, alleguant que ſ'il eſtoit en Italie ou Eſpagne il viendroit tout expres par deça pour maintenir la querelle d'Amſterdam.

Ce que ſemble auoir donné occaſion à grande deffiance et enaigriſſement, joint que par diuers aduis et bruits fort conſtans l'on a eſté aduerti que son Alteze licenciant les Eſcoſſois traittoit ſecretement auec eux, leur promettant grandes ſommes d'argent pour faire quelque exploit contre le Sieur Prince d'Oranges et ceux de Zelande, ainſi que aucuns d'entre eux meſmes ont confeſſé, et ſemble que la choſe eut ſorti effect, n'eſtoit que ceux de Zelande en eſtant preaduiſés les fiſſent paſſer oultre ſans prendre terre.

Au meſme temps ſon Alteze a eſcrit lettres en Allemagne vers la M[té] Imperiale et vers tous les Princes Electeurs, et encore vers la Royne d'Angleterre pour les inciter contre led[t] Sieur Prince, comme celuy qui auroit enfraint et violé la paix, ſans en aduertir les Eſtats et ſans ſemondre led[t] Sieur Prince de reſpondre de ſes actions, ou de ſatiſfaire à ce qu'il auoit promis, choſes qui ma-

(1) mais

nifeſtement ſembloient deſcouurir l'intention qu'il auoit de rompre la pacification faite à Gand, pour entreprendre la guerre contre ledict Sieur Prince et ceux de Hollande et Zelande, ainſi que deſia eſtant encores à Luxembourg, et puis à Marche en Famine il auoit clairement donné à cognoiſtre en auoir extreme enuie, ſuiuant les lettres d'Eſpaigne eſcrites à Roda, preſque ſur le meſme temps de ſon arriuement, et de l'inſtruction que à ſon partement d'Eſpaigne luy fut donnée, laquelle prenoit ce poinct pour principe et fondement, qu'il falloit auec l'aide des Eſtats Generaux faire la guerre aud[t] Sieur Prince et ceux d'Hollande et Zelande, pour iceux eſtans accablés auoir à tant meilleur marché raiſon de tout le reſte.

Or comme il a veu que les Eſtats de pardeça ne vouloient legerement entrer en guerre contre ceux de Hollande et Zelande, ains ſe reſoluans de maintenir la pacification faicte, vouloient remettre la deciſion de tous ces differens en conference legitime, et du ſurplus attendre la conuocation generale des Eſtats, ainſi qu'auoit eſté conuenu en ladicte pacification de Gand, il a commencé à pratiquer ſoubs main de retirer les forces du païs a ſoi pour en diſpoſer à ſa volonté.

Et pour le commencement ne ſe ſentant trop bien accommodé pour l'acheminement de ſes deſſeings en la ville de Malines, pour eſtre icelle ſituée au coeur du païs, il ſ'eſt aduiſé de ſe retirer quelque part en vne ville et fortereſſe frontiere, penſant premierement ſe mettre en la ville de Mons, ſoubs ombre d'y receuoir la Royne de Nauarre, qui deuoit par là venir a Spa, mais comme cela ne luy a ſuccedé pour la bonne vigilance de Monſieur le Comte de Lalaing, lequel a donné fort bon ordre, il ſ'eſt pour quelque temps tenu quoy, et comme durant ces entrefaites les Eſtats furent aduertis que l'on leuoit force gens ès frontières ſoubs le nom du Duc de Guyse, et ſoubs

ombre d'aller au deuant des forces que le Duc Johan Casimir, Comte palatin, deuoit preparer pour aller en France, ſon Alteze en eſtant advertie par les lettres deſd[s] Eſtats faiſoit touſiours du froid, diſant n'en auoir nulles nouuelles, nonobſtant que de France meſme l'on ait eu reïterés aduis que leſdits gens debuoient venir par deça pour aider a exploicter ce que le temps depuis a monſtré qu'il ſe couuoit.

Or ſon Alteze voiant que cela ne luy ſuccedoit, a trouué une autre voie: c'est que ſoubs la meſme couleur d'aller au deuant de la Royne de Nauarre, il ſ'achemina a Namur et chercheroit moyen de ſe ſaiſir du chaſteau, et quant et quant des villes et fortereſſes des frontieres de ce païs la, comme il a fait. Car au meſme inſtant il a trouſſé tout ſon bagaige et fait emporter tout ce qu'il auoit ès villes de Bruxelles et Malines, ſans y laiſſer du tout rien, voire ſi auant qu'il a fait vendre toutes les prouiſions de vin qu'il auoit en caue, donnant par là aſſez euident teſmoignage de ce qu'il auoit au coeur, et ſ'eſtant acheminé a Namur il a penſé par belles ſimulations eſloigner le Sieur Comte de Lalaing de ſon gouuernement et ſe ſaiſir de ſa perſonne, et par ce moyen quant et quant induire le païs de Haynaut à ſa deuotion, pour laquelle choſe effectuer il a eſcrit lettres au Sr Comte de Lalaing, luy mandant qu'il eut a licencier toute ſa ſuitte qu'il auoit et ſe venir trouuer vers luy.

Et au meſme temps ſ'eſt aduiſé deuant toutes choſes de ſ'asſeurer de la ville et chaſteau d'Anvers, comme ville principale de par deça et qui eſt la clef de Brabant, et meſme l'ouuerture de la nauigation, dont la prospérité de ce païs depend. Et de fait quant à la ville il n'y auoit nulle difficulté. Car traittant à Malines avec les Collonels allemans, il auoit ſi bien traitté que tous eſtoient et ſont encores pour cette heure de preſent à ſa deuotion, preſts de faire autant de maux et de deſgats à ce poure païs et

de montrer tant d'hostilité aux Estats que jamais ils ont fait auparauant. Et quant au chasteau, sachant que Monsieur le Prince de Chimay, jeune Seigneur (et qui auoit commandement de Monsieur le Duc d'Aerschot, son pere, de ne bouger de la), y estoit, il luy a escrit une lettre commandant que icelle veue, en postposant toutes autres choses il ne faillit de se venir trouuer vers luy; et cependant il y establit Monsr de Treslong auec pleine puissance, quoique nullement à ce qualifié selon les priuileges du païs, pour n'estre Brabançon, seullement pour ce qu'aiant asseurance de sa personne, il esperoit qu'il seut tenir le chasteau à sa deuotion, et par praticques et secrettes menées introduire les Allemans desia licenciés, sans de ceci auoir nul esgard aux dits priuileges, ny à la pacification faite, ny mesme à l'union par ledt Seigneur de Treslong jurée, comme de l'aultre costé il auoit praticqué par le moien du conseiller Indeuelde et le chancelier de Frise que Monsgr de Ville (1) abandonnat son gouvernement pour le venir trouuer à Namur.

Par dessus tout ceci, comme desia il se tenoit bien asseuré de la ville de Luxembourg, il enchemina si bien ses desseings desia de longue main pourjettés, que soubs ombre que les Estats ne corresponderent au desir de Monsr de Hierges, requerant auoir le gouuernement de Charlemont, lequel le Sr de Mericourt luy vouloit quitter, il fict si bien auec ledt Sieur de Hierges, qu'il luy promit et en effect luy donna ledt gouuernement de Charlemont, pour le tenir à sa deuotion.

Or pensant ainsi auoir dressé la trame de ses menées si bien que le tout luy succederoit a souhait, et voiant desia que Monsieur de Lalaing, pour estre bien seurement aduerti de ce que l'on brassoit, n'auoit fait compte de le venir trouuer

(1) George, Comte de Lalaing, Baron de Ville et Comte de Renneberg.

à Namur, il se resolut de passer outre, et ainsi, nonobstant que deux jours auparauant il eut enuoyé Monsgr de Grobbendonck vers les Estats, pour leur declarer qu'il auoit enuie de se venir retrouuer à Bruxelles moiennant que toutes choses fussent bien constituées et dirigées, neantmoins soubs ombre d'aller en une chasse roialle se trouuant deuant la porte du chasteau de Namur, dit qu'il auoit enuie de descouurir la commarcque et paysage d'allentour le chateau, et y estant entré auec toute sa suitte sans aucune contradiction monstrat les armes et fit incontinent asseoir les gardes par ses gens, et s'estant saisi de la place assembla le conseil, ou il leur fit une remonstrance de la longue et extreme patience qu'il auoit eue allendroit de tant et si intollerables indignités par luy souffertes des Estats du païs, disant qu'il pourroit bien auoir patience cent ans et un jour, mais que desia les cent ans et un jour pour luy estoient expirés, et pourtant (1) il estoit resolu de n'auoir plus longtemps patience, ains vouloit gouuerner et se faire obéir absolument selon la charge qu'il auoit d'Espagne.

Et toutesfois pour faire trouuer son desseing bon aux Seigneurs du païs, qui y estoient encor pour lors presens, (à cause qu'il pensoit n'estre encor temps de se declarer du tout) il exhiba deux lettres, l'une du 19, l'autre du 25 de Juillet sans subscription ou signature de nom, par lesquelles on lui mandoit qu'il y auoit quelque conspiration dressée contre sa personne pour le saisir a Bruxelles ou a Malines, et que pourtant il eut a se pouruoir de remede conuenable à sa seureté, alleguant la dessus qu'il estoit maintenant entré au lieu ou il pensoit estre seurement et auquel il estoit deliberé de se tenir, pour se preseruer de la mauuaise volonté des conspirateurs, et au mesme temps enuoie Monsgr de Rassenguien auec la copie desds deux

(1) en conséquence

lettres aux Eſtats à Bruxelles, et quelques certains poincts, leſquels il vouloit eſtre effectués auant de retourner en icelle ville de Bruxelles, tendans tous à entierement deſarmer et Monsgr d'Heze, choisi gouuerneur et capitayne de la ville, et tous les bourgeois quant et quant, pour ſe faire maiſtre de lade ville de Bruxelles et des habitans d'icelle, comme il ſ'eſtoit fait maiſtre de Namur.

Or combien que par ces choſes ſuſdictes les Eſtats euſſent aſſez juſte occaſion de defiance, et meſme de ſe garder de ſon Alteze, laquelle auoit deſia ſi manifeſtement deſcouuert ſon intention et en tant d'endroits violé les contracts de pacification, tant cellui qui fut fait à Gand, comme le dernier fait en maniere d'edict à Marche en Famine, neantmoins tant ſ'en faut que quelcun ſe ſoit bougé pour faire ou monſtrer aucun acte d'hoſtilité, que meſmes on luy a enuoié Monſgr le prelat de Marolles, l'archidiacre d'Ypres et le Sr de Bruſſe auec inſtruction bien ferme en date du XXV de Juillet, par laquelle ils luy ont fait ample declaration de leur ſincerité et pure intention enuers luy, pleine de toute fidelité et obéiſſance, le ſuppliant tres humblement qu'il luy pleut ſe deſpouiller de tout ſoupçon fondé ſur rapports, de remedier aux inconueniens et altercations (que cette ſienne retraite ſi extraordinaire au chaſteau de Namur, enſemble et la prouiſion ſi nouuelle et ſoudaine de la ville de Charlemont, pourroit cauſer) auecq ſon retour et ſa preſence en la ville de Bruxelles, luy promettant oultre ladicte fidelité toute aſſeurance enuers tous et contre tous, et de faire chatoy exemplaire et condigne au merite contre ceux qui ſe trouueroient coulpables d'une telle et ſi malheureuſe conſpiration, pour l'effect de quoy requirent que tous les accuſés comme les accuſateurs ſeroient nommés pour en prendre juridicquement informations et en faire juſtice conuenable, dont encor le lendemain lui donnaient une rencharge, auec

promeſſe d'expoſer corps et biens pour la ſeureté et ſeruice de ſa perſonne, ne laiſſant au reſte de traitter en toute diligence et ſincerité auecques luy ſur le contentement et la retraicte des Allemans. Mais tout ceci nonobſtant et meſmes combien que encor du depuis iteratiuement ils aient par pluſieurs fois ſupplié ſon Alteze de pouuoir cognoiſtre ceux que l'on accuſoit pour coulpables de ceſte conſpiration, enſemble et les noms de ceux qui les auoient accuſés, inſiſtans touſiours qu'il pleut à ſon Alteze d'oſter une fois cette deffiance contre eux, et par ſon retour á Bruxelles faire ceſſer toutes alterations ſuſcitées à l'occaſion de ſa dicte retraicte, promettans et ſ'obligeans à eſtre rigoureux vengeurs de tous ceux qui voudroient attenter contre lui et les ſiens, et qui plus eſt, nonobſtant que par la depeſche du penultime de Juillet luy aient pour l'effect ſusdict accordé de pouuoir, par desſus ſa garde ordinaire d'archers et hallebardiers, auoir garde de chef capitaynes et ſoldats jusques au nombre de trois cens harquebouſiers pietons, náturels du païs agreables à ſon Alteze. Tant ſ'en fault qu'ils aient riens peu obtenir d'icelle, que meſmes au lieu de moienner la ſortie des Allemans hors de ce païs, il ait ſecretement commandé à ceux du cap^ne^ Cornelis van Eynde de marcher vers la ville d'Anuers, et illec ſe joindre auec ceux qui deſia y eſtoient auparauant, comme appert par les lettres expreſſes et ſignées en datte du ..... et 26 de Juillet, et ordonné au Sr de Treſlong, lequel, comme cy deſſus a eſté dit, il penſoit du tout auoir rangé a ſa deuotion, de les y introduire et ſe conjoindre auec eux, et pareillement à Monſg^r^ de Philomey de les accepter, monſtrant en cela toute hoſtilité et reſolute intention de oppreſſer ce poure païs par la foulle des eſtrangers plus qu'il nauoit eſté oncques auparavant, de façon que deſia les marchans d'Anuers, tant ceux du païs que des nations eſtrangeres, commençoient à faire leurs appreſtes pour ſe

retirer et abandonnans la ville la laiſſer en une miſerable ſolitude et deſolation.

Et touteſſois encores ne ſe fuſſent inclinés à ſuiure la voie des armes, eſperans touſiours que ſon Alteze en conformité de tant de promeſſes et ſermens ſi ſolemnels, qu'il leur auoit faict, voudroit pluſtot par la voie de raiſon et de iuſtice remedier aux inconveniens qui ſe preſentoient que par violence d'armes, n'euſt eſté que ce meſme jour qu'ils adreſſerent leurs plaintes à ſon Alteze de cedt commandement faict au Sr de Treslong et au ſusdt capne Cornelis van Eynde, qui fut le 28 de Juillet, leur furent exhibées, communicquées et lues les lettres, que et ſon Alteze et le ſecretaire Escouedo auoient au mois d'Auril paſſé eſcrittes au Roi et a ſon conſeiller et ſecretaire Antonio Perez, lesquelles aians eſté deſtrouſſées en Gasconge leur auoient eſté enuoiées par la main de Monsieur le Prince d'Oranges, affin qu'ils euſſent a prendre pied et reſolution ſur leurs affaires, conuenable au bien et ſalut du païs.

Or entre ces lettres il y en auoit trois de Don Juan, deux à ſa Maté et une audt Antonio Perez, et cinq de Escouedo toutes eſcrittes à ſa Maté, et la pluſpart en ciffre, lequel fut deſcouvert par l'alphabet, qui leur fut exhibé et confronté de ſillabe en ſillabe auec les originales, tellement que l'on pouuoit recognoiſtre à l'oeil qu'il n'y auoit nulle fraude ny impoſture, confirmans meſme le tout la main et ſignature de Don Juan, fort bien cogneue à pluſieurs d'entre les Eſtats, et depuis confeſſée par ſon Alteze.

Or comme èsds lettres l'intention de ſon Alteze ſe deſcouuroit ſi manifeſtement, qu'un chaſcun pouuoit veoir à l'oeil et taſter aux doigts que toutes les promeſſes beaux ſemblans et mercedes qu'il auoit faites jusques alors n'eſtoient que autant de ſimulations pour faire endormir la nobleſſe et le peuple de deça, affin de les ſurprendre à la deſpourueuẽ, et que tout ce que l'on pretendoit contre Monſieur le

Prince d'Oranges et ceux de Hollande et Zelande eſtoient ſeullement pretextes cherchés pour diuiſer les vns d'auec les autres et ainſi auec les forces et moiens de l'une des parties courrir ſus à l'autre, pour paraprès prendre vengeance de tous enſemble, et exterminer le tout à feu et à ſang, — Certes ce fut alors que les Eſtats commencerent finallement à ſe reſueiller de leur ſomme et auec grande raiſon ſe deffier de ſon Alteze, de laquelle toutes les actions et menées ils veoyent ſe conformer en tout et par tout aux deſſeings pourjettés auparauant de longue main, et maintenant deſcouuerts par le contenu deſdictes lettres. Car regardant de toutes parts allentour d'eux ils veoient que d'un coſté les Allemans, leur aians retranché tout eſpoir de ſe retirer, tenoient les principales villes et çlefs de Brabant à la deuotion et ſeruice dud[t] Sr Don Juan, auec manifeſte declaration de la mauvaiſe volonté qu'ils portoient aux Eſtats, et que de l'aultre coſté ſon Alteze, ſ'eſtant hoſtilement ſaiſi du chaſteau de Namur, ne pretendoit ſinon par le païs de Luxembourg tenir le chemin ouuert à tant de forces eſtrangeres qu'il luy plairoit amener au païs, et que ſe repoſant ſur l'oreiller du chaſteau d'Anuers, duquel il ſe tenoit entierement aſſeuré, il faiſoit deſia marcher ſes forces de tous coſtés, de ſorte que les Eſtats ſe veoient eſtre comme ſerrés et enuironnés tout alentour; cependant que ſon Alteze alloit touſiours les entretenant en eſpoir de paix, et pretendant que ce qu'il faiſoit eſtoit ſeullement pour ſon aſſeurance, il commençoit à leur propoſer conditions ſi dures et iniques, et ſi directement repugnantes à tous precedens contracts de pacification, comme ſi deſia il les eut mis deſſoubs le pied.

Voila pourquoi ils ſe reſolurent d'eſtre ſur leurs gardes et preuenir la ruyne qui leur panchoit ſur la teſte, et de faict firent tellement que comme led[t] Sr de Treſlong alloit de la part de ſon Alteze, propoſant un nouueau

ferment aux foldats de la citadelle d'Anuers (1), directement contraire à ce qu'ils auoient promis et juré aux Eftats, le Sr de Bourffe, aiant plus de regard à l'obligation de fa foi une fois donnée aux Eftats et au bien de fa patrie, que non pas aux allechemens et promeffes de mercedes qu'on luy auoit faictes, refufa de faire le ferment, et fe ioignant auec la plufpart des capitaynes et foldats, qui tenoient le mefme parti, faifit [le dict Seigneur de Treflong au corps, et dechaffa ceux qui eftoient de fa faction, remectant par ainfi] (2) la dicte citadelle d'Anuers ès mains et en la deuotion des Eftats, au moien de quoy bientoft apres les Allemans, qui eftoient en garnifon en la ville, ores qu'ils euffent efté refolus de fe remparer en la nouuelle ville et illecq mettre le tout à feu et à facq, toutesfois voians la ferme refolution des bourgeois entre eux, accompagnée de la force du chafteau et du fecours de quelques bateaux de Monfieur le Prince d'Oranges qui y furuindrent, fe trouuans intimidés abandonnerent la ville et la laifferent pareillement en la puiffance des bourgeois et des Eftats. Lefquels bientot apres fe font affeurés de la ville de Liere et quelques autres, pour euiter la furprinfe que l'on leur auoit machinée. Brief ils ont fait ce que tout homme de coeur et qui a fa vie, fon honueur, fa femme et enfans, et fa patrie en quelque recommandation, eftoit obligé de faire. Car puifqu'ils veoient manifeftement que la mauuaife opinion et volonté que fon Alteze auoit conceue contre eux n'eftoit dès alors nouuellement commencée pour quelque occafion qu'eux luy en euffent donnée, mais auoit prins racine dès le commencement de fon arriuée et de fa reception au gouuernement, et que au mefme temps qu'elle auoit commencé a bourjonner et produire les fruicts

(1) En marge (de la main de Marnix): „Note, que le Sr. de Treflong nie fort et ferme ce qui touche le nouueau ferment."
(2) Omis dans le M. S.

et effets de toute hoſtilité, tout auſſitot Dieu leur auoit fait la grace d'en deſcouurir la premiere racine, il n'y auoit certes plus nulle apparence d'en eſperer aucun remede, et beaucoup moins de ſe laiſſer doreſnauant abuſer de parolles et endormir de vaines promeſſes et allechemens.

Car èsdictes lettres du temps que deſia on eſtoit d'accord de receuoir ſon Alteze à Bruxelles, qui fut enuiron le 7. 8. et 9. d'Auril, de quels jours lesd^s lettres ſont datées, et du meſme temps que ſon Alteze proteſtoit que ſur toutes choſes du monde il deſiroit eſtre à Bruxelles entre les meilleurs et plus fidelles ſeruiteurs et vaſſaulx de ſa Ma^té, il eſcriuit en Eſpagne tout le contraire de ce dont il monſtroit ici le ſemblant. Car il taſche par le contenu d'icelles en toutes façons du monde denigrer et mettre en male grace de ſa Ma^tè ces païs et les Eſtats d'iceux, diſant qu'entre tous ſa Ma^té n'en a pas un ſeul de la qualité du Comte de Manſfelt, et pourtant puiſque icelle fait des mercedes aux mauuais afin qu'ils ne ſoient pires, et meſme à ceux qui ont merité d'eſtre chatiés exemplairement, qu'elle ne le peut denier à ceux qui ont ſi bien ſeruy comme luy, tendant en tous ſes propos d'induire le Roi à recouurir ſon credit en faiſant paiement aux marchans, ſuiuant ce que Eſcouedo auoit contracté auec eux, afin qu'il puiſſe auoir moien et puiſſance d'effectuer ce qu'il eſtime eſtre pour le ſeruice de ſa Ma^té, eſcriuant de ſa main propre, qu'il n'y a autre remede pour curer le corps malade, ſi non en coupant ce qui eſt gaſté et pourri en icelluy, et ſe rapportant au reſte à tout ce que Eſcouedo eſcriuera plus particulierement, lequel diſcourt auec ſa Ma^tè tout hault et clair, diſant que les affaires ne ſe peuuent remedier par bons moiens, ains ſeulement par feu et ſang, et que pour ce faire il fault neceſſairement auoir forces, tendant auſſi ſingulierement à ce que ſa Ma^té doit recouurer ſon credit, lequel pourra reparer le tout, à cauſe

que faulte de credit a induit le peuple de pardeça a ſe rebeller contre ſa Maté. Meſmes il deduict bien clairement les moiens par leſquels il fault mener la guerre, diſant qu'il ne ſe fault attaquer aux places de terre ferme, mais aux iſles, laquelle entreprinſe il eſtime plus difficile que celle d'Angleterre, et que aiant prins l'un on prendra bientot l'autre, et afin de ne deſgoutter ſa Maté pour la grandeur des frais il adjouſte qu'auecq moiennes et raiſonnables forces on en viendra bien à bout, moiennant qu'on prenne un autre chemin que n'ont fait le Duc d'Albe et le Commandeur mayeur, aſſauoir qu'on ne charge pas le païs de genſdarmerie inutile et qui ne face nul ſeruice, mais qu'on en prenne peu en nombre et qui ſoient bons et d'eſlite: bref tous ces diſcours et propos ne tendent à autre fin, ſi non à inciter ſa Mté qu'il enuoie toutes ſes forces pour ruyner ce païs, uſant en cela d'une ruſe la plus malheureuſe qu'on puiſſe imaginer, car voila ce qu'il dit en parolles formelles: „Il y a, Sire, encor un „autre poinct qui troublera ces affaires, aſſauoir leurs „pretenſions particulieres, car ceux qui ont eſté priſonniers „ne voudront quicter leurs gouuernemens qu'on aura donné „aux autres, ſ'eſtimant en eſtre dignes, et a ceſte occaſion „ils ſe tireront les uns les autres au poil, et ſi cela eſt „ainſi certain, comme je le tiens, la diſpute qu'il y a „entre eux de la liberté des conſciences ne viendra mal „à propos pour voſtre Maté. Car ſur ce prétexte aucuns „ſe rangeront du coſté de voſtre Maté, et à la fin eſtans „diuiſés entre eux, nous les pourrons plus aiſement mener „à la raiſon et chaſtier les vns par le moien des autres."

Toutes ces lettres ſont pleines de ces bons traits, auxquels Dieu ſait comment il traitte les Seigneurs et tout le peuple de pardeça et les recommande au Roy, diſant qu'il n'y a pas vn ſeul d'entre eux qui marche droit et que tous ne cerchent ſinon de viure à leur plaiſir ſans

aucune loy ou regle et d'auoir la liberté des consciences. Pour abreger il descouure bien clairement non seullement la mauuaise opinion qu'ils ont tousiours eue et taschent par tous moiens d'imprimer à sa Maté de ceux de pardeça, mais aussi leurs desseings tramés de longue main et continués dès le commencement que les Espagnols arriuerent pardeça jusques à la venue de Don Juan, et du depuis couuertes soubs les cendres de similation de douçeur, pour les faire esleuer en une pernicieuse flamme qui consumat tout le païs uniuersellement, ainsi que les effects ont desia monstré par les susdictes hostilités du Seigneur Don Juan.

Car pour obmettre les choses passées du temps du Duc d'Alue et du Commandeur mayeur, pour ce que, oultre ce que la memoire en est funeste et lamentable, encor les traces en sont si frèches et les doleances espandues par tout le monde, que nul ne les peut ignorer, certes depuis la venue de son Alteze à Luxembourg on trouuera que toutes les menées et praticques, faictes tant par icelle son Alteze que par ses ministres Octauio Gonzaga et Escouedo, ont tousiours tendu à ce mesme but.

Premierement il est certain que l'instruction que le Sr Don Juan auoit, venant par deça, estoit entierement fondé sur l'appuy de simulation pour quelque temps, afin d'executer les desseings de longue main pourjettés quand l'occasion s'offriroit. Car il y a ces parolles formelles: „que selon „l'exigence du temps et affaires il est necessaire que pour „oster toute la diffidence qui est presentement entre les „nations, Sa Maté auec son authorité face retirer les soldats „Espagnols pour quelque temps. Ce que se pourra absolu- „tement remettre à la discretion et pouuoir dudt Messire „Jean, selon que estant par dela il verra les affaires dis- „posées, pour en user au plus grand fruit de Dieu et de sa „Maté. Et quant aux chasteaux d'Anuers et de Gand, „on les laisse à la disposition dudt Messire Jean pour les

„retenir pour luy auec les gouuernemens particuliers, „commettant lieutenans agreables, ou bien pour y com„mettre perſonnages confidens du païs pour en reſpondre „auec les aſſeurances requiſes..... Item, et pour mieux „et plus ſeurement reſtablir la tranquillité desd[ts] païs ſans „contradiction auec l'authorité de ſa Ma[té], ſi d'auanture „la voye du pardon ſans exception du Prince d'Oranges „ne ſe trouue propre, l'on pourroit en dreſſer ſur le grand „ſeel et ſignature de ſa M[té] un arrhe en la forme qui „ſe trouuera mieux conuenir pour ſ'aider de l'un ou de „l'autre. Item ſ'eſpere ſans doubte que moiennant la „declaration ſuſd[te] ſa M[té] aura en ſes mains les coeurs „et les forces deſd[ts] Pays bas et peu à peu les reduira „comme cire à ſon intention, et par la donnera la loy à „tous ſes voiſins," etc.

Et de fait on a veu par les lettres, qui furent interceptées du temps de la pacification de Gand, que le Roy auoit ordonné à Don Juan de prendre toute ſon inſtruction de Jeronymo Rhoda, chef des maſſacreurs de pardeça et autheur de tous les deſordres et calamités aduenus depuis le treſpas dud[t] Commandeur mayeur. Et toutefſois afin que cela ne fut cogneu à ceux du païs, il commandoit que Rhoda n'eut à rencontrer nulle part ſon Alteze, mais qu'il print un autre chemin, laiſſant ſon aduis et inſtruction entre les mains de Baltazar Lopez, lequel les deuoit liurer à ſon Alteze, afin que l'on ne ſe doubtat point qu'ils euſſent intelligence par enſemble; meſmes ſa Ma[té] eſcriuoit en parolles bien expreſſes et formelles que l'on deut encores diſſimuler auec le Duc d'Arſchot et Champaigney juſques à la venue de Don Juan, lequel y donneroit l'ordre et remede conuenable, et en oultre ſa Ma[té] monſtroit auoir grand contentement du malheur, qui eſtoit aduenu aux gens des Eſtats à Tielmont, ſouſtenant et fauoriſant bien ouuertement les Eſpagnols mutinés et rebellés, comme ſes meilleurs

et plus fidelles miniſtres, et leur promettant recompenſe de leurs bons ſeruices. Et cependant pour diſſimuler tout cela commandoit qu'on le teint ſur toutes choſes ſecret et couuert, meſmes au conſeil d'Eſtat, et qu'on leur fiſt mine que l'on trouuoit bien mauuais ce que les Eſpagnols auoient fait.

Maintenant Don Juan marche tout de meſme pied, car il a promis aux Eſtats de faire faire juſtice des meſus, mutineries, deſordres, rebellions et maſſacres des Eſpagnols mutinés, meſme il ſ'y oblige par ferment ſolemnel au contract de paeification, fait par maniere d'edict perpetuel, uſant en l'article 7 de ces propres mots: „Et quant aux „extorſions, branſchatz et compoſitions, que quelconque „fût de nos dictes gens de guerre pourront auoir fait en „nos dits Pays bas, durant tout le temps de leur ſejour „illecq, en ferons faire la raiſon et justice telle qu'en toute „equité conuiendra; auſi ferons prendre informations à „l'endroict des chefs de nosdtes gens de guerre de tous „et chacun d'entre eux, qui pourront en quelconque ſorte „auoir delinqué et meſuſé, et en ferons la raiſon et juſtice „ſoit en nos dits Pays bas ou en nos Royaulmes d'Eſpaigne," etc.

Or en lieu de cela, en ce dernier pacquet dont a eſté faicte mention, Don Juan eſcrit une lettre à ſa Maté en clair, ſans ciffre, quant à cette matiere, ou il la ſupplie de vouloir recognoiſtre et recompenſer les bons ſeruices des chefs et capitaynes Eſpagnols, lesquels il luy recommande bien fort, les nommans tous l'un apres l'autre de nom et ſurnom, et diſant que la mercede que le Roy leur fera, il la tiendra comme faicte à ſa propre perſonne. En quoi l'on voit euidemment de quel pied il marche, et comment nous auons á nous fier ſur ſes promeſſes et ſerments.

Mais quiconque conſiderera de bien près et du premier commencement jusques à ceſte heure toutes ſes actions et

comportemens, il verra bien clairement que tout le miel de la douceur et clemence, dont il a usé e esté tousiours assaisonnée de ceste sausse de simulation, accompagnée de desdaing et de colere. Car par ces articles qu'il presentoit estant encores à Marche en Famine on a veu la grande indignation et le maltalent (1) qu'il couuoit au coeur contre les païs de pardeça, proposant des conditions si fières et intolerables, qu'il sembloit proprement qu'il nous vouloit comme par sentence definitiue condamner tous à ruyne et totale extermination, adjoustant en l'approbation de la pacification une clausule, qui descouuroit manifestement le fonds de son coeur, quand il disoit qu'il s'en pourroit repentir et dedire quand il luy sembleroit bon. Certes quand il n'y auroit eu nul autre indice que cestuy la, on pouuoit assez descouurir son intention et recognoistre de quel pied il marchoit, et puis quand en un instant par l'intercession des ambassadeurs de l'Empire, sans auoir eu occasion apparente de changement, il se resolut de prendre un autre chemin tout contraire au premier, et quant et quant accorder tout ce que les Estats lui sceurent demander, concluant et ratiffiant les articles et points contenus en l'edict de pacification cy dessus mentionné, certes il donna manifestement à cognoistre à tout homme de sain jugement que une si soudaine douceur ne procedoit de son naturel, ains d'une occasion violente, laquelle le contraignoit de forcer sa condition pour quelque temps, afin de finalement, la saison plus opportune se presentant, la pouuoir tant mieux mettre en execution. Combien que de cecy il n'en fault auoir meilleure preuue que sa signature et ses lettres propres, car il escrit au Roy que si ces affaires se doiuent remedier par patience et souffrance, elles se remedieront, si ce n'est que de deux choses l'une aduienne,

(1) mauvais vouloir

c'eſt aſſauoir ou que par trop forcer ſa condition il deuienne malade, ou bien que pour ne ſe ſçauoir plus forcer et vouloir retourner au naturel de l'homme il ſoit emporté et face tout autre choſe qu'il n'auoit deliberé.

Et à ſon confident amy Antonio Perez il dit exptеſſement que ſon eaige (1) et ſon naturel ne ſont aucunement pour endurer l'oiſyueté de ce gouuernement, mais ſ'il y fault aller par douceur, qu'il ſera beſoing d'y enuoyer une femme ou enfant. Car quant à luy, comme celuy qui cerche la guerre et les armes, il ne ſauroit endurer ce qu'il faudra neceſſairement endurer par deça en prenant le pied encommencé. (2) D'ou l'on peut recueillir quelle a eſté ſon intention et but en toutes ſes actions et comportemens, et ſi c'eſt a bonne raiſon que toutes ſes douceurs affectées ont eſté ſuſpectes à ceux de pardeça.

Car il eſt certain que comme un lion ne peut ſi bien cacher ſes ongles que finalement il n'en laiſſe apparoiſtre les traces, ainſi eſt il impoſſible qu'un homme guerreux et qui ſe delecte de ſang cache longtemps ſon naturel, comme certes l'effect monſtre bien euidemment en ſon Alteze. Car quelque ſemblant qu'il ait ſceu faire dès le commencement d'aymer extrèmement les Eſtats de ces païs, et vouloir ſur toutes choſes procurer le repos et quietude d'iceux, ſi eſt ce que les clairvoians ont touſiours apperceu des traces manifeſtes de la hayne et du deſir de vengeance qu'il tenoit caché au coeur.

Car incontinent après le traitté de pacification fait et arreſté, voire meſmes encore cependant qu'on eſtait en traitté, il a monſtré euidemment qu'il approuuoit les faits et actions des Eſpagnols, enſemble les bons ſervices des

---

(1) age

(2) En marge: „et conclua finalement qui ſi on ne le veut pouruoir des forces et moyens qu'il demande, qu'il fera une choſe dont tout le monde ſera eſtonné, pour euiter un plus grand inconuenient."

Allemans, qui auoient ſaccagé et bruſlé la ville d'Anuers, non ſeulement par toutes ſortes de careſſes et beaux ſemblans qu'il leur faiſoit, mais auſſi par lettres, et meſmes par edits que pour ceſt effect il a publiés, et en tous ſes propos ordinaires il n'a ſceu obmettre d'entremeſler touſiours des menaces auec le miel de ſes diſcours et de ſe vanter qu'il eſtoit homme de guerre et n'aſpiroit à autre choſe qu'aux armes.

Et au meſme temps qu'il parloit de Monſieur le Prince d'Oranges auec toute demonſtration d'amitié, et meſmes auec grande louange, voire qu'il luy eſcrivoit lettres les plus amyables du monde, il n'a ceſſé d'enuoyer en Angleterre, et en Allemagne, et par toute la Chreſtienté meſſagers et lettres par leſquelles il l'a griefuement accuſé et enchargé de tous crimes que luy a eſté poſſibles, voire meſme de procurer par tous moiens enuers les Eſtats qu'ils ſe voulſiſſent joindre auec luy pour mener la guerre contre led^t Sieur Prince. Le meſme ſ'eſt veu allendroit de la Royne d'Angleterre, contre laquelle ainſi qu'appert par leſd^s lettres d'Eſcouedo, conforme à celles que Antonio Perez eſcrit d'Eſpaigne, il auoit pourjetté ſon deſſeing pour luy inuader ſon royaulme, ſi eſt ce qu'il a vſé de tous les ſemblants poſſibles, afin de luy perſuader que ſur toutes choſes il deſiroit et pourchaſſoit ſon amitié et bonne voiſynance.

Mais laiſſant ces choſes à part venons plus pres à noſtre fait, et conſiderons comment il eſtoit poſſible que les Eſtats de pardeça euſſent euité la guerre en une telle et ſi manifeſte declaration de la mauuaiſe intention de ſon Alteze, ou quelle choſe ils euſſent peu faire pour ſe maintenir en repos et tranquillité, plus qu'ils n'ont fait.

Son Alteze inſiſte touſiours ſur deux points, aſſauoir de la conſeruation de la Religion catholique Romaine et de l'obeiſſance deue au Roy, diſant qu'il ne pretend à

autre chofe quelconque, et aiant receu fatiffaction fur iceux, qu'il veut fur toutes chofes procurer le bien du repos du païs.

Or je vous prie que deuoient ou pouuoient faire les Eftats allendroit desd[ts] deux points, qu'ils n'aient fait bien fuffifament. Du commencement. du traitté de la pacification ils luy ont à fa requifition donné tout contentement et fatiffaction par la declaration generale tant des Euefques, Prelats, uniuerfités et colleges allendroit du premier point, comme de celle du confeil et Eftats allendroit du fecond, promettans toufiours de fe tenir entre les bornes et limites de la pacification de Gand, ainfi que fon Alteze luy mefme f'y eft mille fois obligé par ferments bien folemnels, declarant toufiours qu'il en auoit pleine et entière fatiffaction. Du depuis les Eftats ont en toutes leurs actions, pourjects, lettres, et brief en tout ce qu'ils ont attenté toufiours protefté de ces deux points, et fe y ont obligés en toutes façons poffibles.

Car quant à la Religion on ne pourroit monftrer qu'en un feul bourg ou bourgade foit aduenu aucun changement, voire les ceremonies de l'Eglife Romaine ont efté exercées depuis lad[te] pacification auec plus grande chaleur et zele qu'oncques auparauant, tant en proceffions et folemnités generales qu'en exercices particuliers. Et ores que par la pacification de Gand eut efté fpecifié que un chacun, de quelque religion qu'il fut, pourroit librement habiter et demeurer par deça fans eftre recherché en fa confcience, et qu'à cet effect les placcarts fur le fait de la Religion aient efté fufpendus et mis en furfeance, fi eft ce qu'en la plus grande part des villes de pardeça on n'a voulu fouffrir que ceux qui fe demonftroient d'autre religion y peuffent habiter franchement, ou donner aucun tefmoignage de leur religion, mefme on a recherché dans les maifons ce que allendroit (de) ce point fe faifoit, fi auant que

l'on a fouetté, banny et bien rigoreufement puny ceux qui dans leurs maifons et fecrettement auoient efté trouués contreuenans à l'ufaige receu en l'Eglife Romaine, et quant à ceux qui ont fait quelque exercice d'autre religion ès lieux publicques, quoiqu'ils l'aient fait fecrettement et à la cachette, tellement que la chofe eftoit difputable fi elle deuoit eftre tenue pour fcandale ou non, veu mefmes que la pacification femble limiter ce mot de fcandale aux injures et infolences que fe font de l'un à l'autre pour le regard de la religion, on les a touteffois executés à mort, ainfi qu'il eft notoire à tout le monde. Bref les Eftats ont monftré ung tel zele en ceft endroit par toutes leurs prouinces, que ceux de Hollande et Zelande fe font fouuenteffois plaincts que l'on paffoit les limites de la pacification faicte à Gand, et que l'on leur donneroit occafion de traitter de la mefme forte les Catholiques, qui font en leurs prouinees. Quoiqu'il en foit, c'eft une chofe notoire que durant la rigueur des placcarts on n'a jamais veu moins de fcandale en ceft endroit, que l'on n'a fait depuis lad^te pacification de Gand.

Et quant à ceux de Hollande et Zelande, il n'appert pas aux Eftats qu'on les ait oncques convaincu d'auoir en ceft endroit au moindre poinct contreuenu à la pacification. Car quant à Ziriczee, ils alleguent que cela à efté deuant la pacification conclue, et que la ville a efté reprinfe hostillement par la retraite des Efpagnols et Walons mutinés; et touchant Haerlem, ores qu'on ait femé bruits fort contraires, fi fe trouue il à la verité par les informations que les Eftats en ont fait prendre, qu'on fe y maintient en toute modeftie fuiuant la fatiffaction donnée aux habitans en conformité de la dicte pacification, et touteffois fi en aucune chofe on peut monftrer que lesd^ts de Hollande et Zelande aient confrainct et violé ou aucunement contreuenu a lad^te pacification, ils fe font toufiours prefentés,

comme ils se presentent encor maintenant, à purge et justification en toute equité et justice.

Par quoi il appert manifestement que son Alteze n'a nulle occasion du monde de se plaindre allendroit de ce point icy: veu que la principale decision du different est remis par commun accord à l'assemblée des Estats Generaux, laquelle il faut attendre auant de pouuoir presser dauantage ceux de Hollande et Zelande, d'aultant plus qu'iceux mesmes se sont griefuement plaints à St. Gertruyberghe que, comme en prejudice de la determination à faire en lad[te] assemblée, les autres quinze prouinces se sont liées ensemble par serment à la manutention de la Religion catholicque Romaine, comme si, deuant auoir prinse cognoissance de cause, ils les eussent condamné par un préjugé, de façon qu'ils infirent, que ce que son Alteze se plaint en ceci n'est autre chose qu'un pretexte et couleur qu'il prend pour nous mettre en disunyon et irriter tellement lesdictes quinze prouinces contre celles de Hollande et Zelande, qu'ils soient pour se resouldre à leur declarer la guerre, et semble certes qu'en ceci ils n'ont trop mauuaise raison, puisque par lesd[es] lettres d'Escouedo il appert que le pretexte de la liberté des consciences seruira d'une pomme de discorde pour disioindre et diuiser les Estats, pour ainsi chastier les uns par le moien des autres, et de fait ce que son Alteze insiste tant, comme tousiours il a insisté de declarer la guerre aud[t] Sieur Prince et Estats de Hollande et Zelande, se rapporte tres bien au desseing contenu ès dictes lettres, ou il dict que sur toutes choses il se fault jeter sur les isles, et mesmes aux premieres lettres venues d'Espagne et interceptées du temps de la pacification de Gand, èsquelles on veoit que le principal but des Espagnols estoit de mettre en quelque apparence de quietude les quinze prouinces, pour à l'aide et par le moien d'icelles exterminer les deux autres, et eela estant

fait finalement ofter du tout le masque et prendre vengeance de tous ceux qui auoient fait mauuais offices. En quoi appert la continuelle conformité de toutes les actions de son Alteze auec les desseings et trames jadis par luy conceus et pourjettés contre ces païs.

Et quant à l'autre point, de l'obeissance due au Roy, il est tout clair que les Estats se sont en cecy tellement acquittés, qu'il n'y a rien que redire auec raison. Car il est notoire à tout le monde de quel desir, zele, joie, congratulation et magnificence ils ont receu son Alteze, dès que de la part de sa Maté il a monstré de leur vouloir donner paix et repos, et en quelle sincerité, reuerence et obeissance ils l'ont traitté tout le temps qu'il a demeuré auec eux.

Du commencement que l'on traittoit encores auec luy, ores que suyuant la pacification de Gand les Estats fussent tenus de ne rien conclure en chose de si grande importance sans prealable aduis et consentement dud. Sieur Prince d'Oranges et des Estats de Hollande et Zelande, neantmoins, comme ils commencerent à se persuader que son Alteze y procedoit de bon pied, leur monstrant si beau semblant et leur presentant auec si grande instance la procuration de la paix et du repos, le zele et affection tres grande qu'ils auoient de monstrer en tout et par tout l'obeissance, le respect et honneur qu'ils portaient à sa Maté, et l'extreme desir de veoir ce poure et affligé païs amené à quelque repos et quietude les a tellement transportés que sans attendre le dict aduis et consentement, pour estre alors les deputés d'Hollande et Zelande absens, ils ont conclu et ratiffié (les articles contenus en) l'edict de pacification, quoique mesmes il en y eut quelques uns aucunement (1) prejudiciables audt Sieur Prince et aux

(1) sous quelques rapports

dicts Eſtats d'Hollande en Zelande. Et depuis ont tant pourchaſſé et inſiſté vers iceux, qu'ils ont eſté contens auſſi de leur part les ratiffier, ſauf ſeullement aucunes conditions, qu'ils ont adjouſtées, leſquelles les Eſtats ont approuués et promis d'effectuer, comme telles auxquelles ſon Alteze ne pouuoit auec raiſon contredire.

Et depuis ores que par l'edict de ladte pacification ils ne fuſſent tenus de receuoir ſon Alteze pour Gouuerneur auant la reëlle ſortie des Eſpagnols, ce neantmoins ils n'ont attendu le terme, mais pour gratiffier à ſon Alteze, et teſmoigner le feruent zele de leur obeiſſance enuers ſa Maté, ils l'ont receu auant le temps, meſme ſans en cecy attendre ausſi l'adueu et approbation dud. Sieur Prince d'Orange et Eſtats d'Hollande et Zelande, de façon que ſi en ce point ils ſe fuſſent meſpris, l'on pourroit dire que la faute auroit pluſtot eſté en la trop grande haſte et au zele trop ardant de demonſtrer leur obeisſance enuers ſa Maté qu'autrement.

D'auantage ores qu'ils euſſent eu tres juſte occaſion de ne receuoir ſon Alteze auec la ſuitte des eſtrangers qu'il leur a amenée, tout au contraire du 10. article de l'edict de pacification, ſi eſt ce que ſoubs eſpoir qu'auec le temps, ſ'accommodant à leurs juſtes requeſtes, il mettroit ordre à cela, ſe ſont du tout fiés en luy, et ont paſſé tout cela en conniuence pour luy monſtrer par effect l'enuie qu'ils auoient de le ſeruir et obeir.

En outre est tout notoire le grand debuoir qu'ils ont fait a caſſer leurs gens, tant de cheual que de pied, tant d'eſtrangers que de naturels de pardeça, auant meſmes que les Allemans aient bougé un pied pour quitter les places qu'ils tenoient par deça, et ſemblablement le grand zele qu'ils ont monſtré à se taxer et ſurcharger pour par aucun (1) moien trouuer le paiement des Allemans,

(1) quelque

lequel ils auoient prins à leur charge, nonobstant qu'ils eussent plustot occasion de les tenir pour ennemis et pour saccageurs et rauisseurs du païs. Le tout pour monstrer leur obeissance très humble et submission à sa Maté.

Aussi ne sauroit son Alteze alleguer un seul point auquel ils se soient desuoiés ou oubliés en ce regard, et pourtant (1) se sentant pressé, il s'attacque tousiours aux actions dudt Sieur Prince d'Orange et Estats d'Hollande et Zelande, desquels les Estats ne peuuent estre chargés ny accoulpés, combien que le dict Sieur Prince mesme et lesdts Estats d'Hollande et Zelande ont donné telle raison de leur fait au pourparler de Ste Geertruyberghe, qu'il n'y a nul fondement de les accuser d'auoir enfreinct ou transgressé la pacification, et moins encor de leur vouloir declarer la guerre. Si ce n'est que premierement on leur eut respondu et refuté les raisons par eux alleguées, car aiant et de bouche et par escrit comme ils disent satisfaict aux points de la part de son Alteze et de celle des Estats Generaux à eux proposés, et n'aiant encor receu un mot de response sur les doleances proposées par eux, ce seroit par trop precipiter de vouloir, soubs ombre qu'ils ne satisffont aux demandes de son Alteze, leur denoncer la guerre.

Mesmement veu que les Estats se sont tousiours presentés à son Alteze en cas que ledt Sieur Prince ou Estats d'Hollande et Zelande se fussent oubliés en quelque poinct, ou n'eussent du tout satisffait à la pacification de Gand, de vouloir tellement traitter auec eux qu'ils esperent de les amener à la raison, et en cas de deffault qu'alors ils ne manqueront d'adsister à son Alteze pour faire ce que sera trouvé raisonnable, de façon qu'il est tout manifeste que les Estats ont en cecy satiffaict à leur debuoir. Car

(1) partant, par cela

certes il eſt grandement à conſiderer et doit eſtre peſé en la balance de juſtice et equité ſans aucune paſſion, que ceux d'Hollande et Zelande meſmes ſe plaignent grandement de ſon Alteze qu'il a empeſché que l'on n'accompliſſe les points qui reſtent de la pacification de Gand, pretendans que pâr le 7. article de ladtè pacification toutes villes et places, comprinſes en la commiſſion que ledict Sieur Prince d'Oranges a de ſa Maté, doiuent eſtre remiſes ſoubs ſon gouuernement, moiennant juſte et raiſonnable ſatiſfaction, laquelle doit indubitablement eſtre conforme à l'unyon de ladte pacification, et pourtant (1) ils pretendent que non ſeulement Utrecht doit eſtre joint audt gouuernement, meſmement aiant un preuilege ſpecial que jamais il ne pourra eſtre ſeparé ny diſioint d'icelluy, mais auſſi que Amſterdam ne peut demander ſatiſfaction telle qu'elle demande, comme repugnant directement à ladte union et aux effects qu'emporte la commiſſion des gouuernemens, et pareillement ils maintiennent que la Thole et Huesden y doiuent eſtre rangés. Ausſi est il notoire que ledt Sr. Prince ne jouit de ſon bien ny en Bourgogne, ny en Luxembourg, meſmes que Breda ne luy eſt encore reſtitué, que ſon fils est encor detenu en Eſpagne comme priſonnier, non ſeullement, comme ils pretendent, contre le 9. article de la pacification de Gand, mais auſſi contre les preuileges expres du païs, leſquels ont été jurés en la pacification dernière faite auec ſon Alteze, et promis d'eſtre reparés par les Eſtats. Ils alleguent encore pluſieurs autres points, èſquels il pretendent que la pacification n'auroit eſté accomplie par l'empeſchement donné de ſon Alteze. Par quoi c'eſt raiſon qu'on les oye (2) et qu'on regarde d'appoincter ce different, ſans ainſi recourir à la voie de fait et d'armes,

(1) en conséquence
(2) écoute

veu ſingulierement que led. Sieur Prince et Eſtats de Hollande et Zelande n'ont jamais accepté ſon Alteze pour Gouuerneur, ny aduoué les articles contenus en l'edict de la pacification dernier, ſinon à charge et condition que prealablement les preuileges fuſſent reſtitués, et les attentats faits contre iceux annullés et reparés, pretendans par la deuoir eſtre redreſſés ès poincts ſuſdts de leurs doleances. Parquoi il appert bien euidemment que ſon Alteze n'a eu nulle juſte occaſion d'entrer en diffidence auec les Eſtats, n'aiant oncqnes receu d'eux ſinon tout teſmoignage, tant par parolles que par effects, de toute humble ſubmiſſion, ſeruice et obeiſſance.

Car quant à ce qu'il allegue les conſpirations contre luy faictes, l'on voit que c'eſt une couleur trop fade et pretexte trop friuole, puiſque les Eſtats tant et tant de fois l'ont prié et ſupplié auec toute inſtance de vouloir declarer les autheurs, machinateurs ou fauteurs de ceſte conſpiration, et meſme les delateurs, auec obligation d'en faire telle et ſi exemplaire juſtice, que ſon Alteze en receuroit contentement et tout le monde auroit occaſion de ſ'aſſurer de leur fidelité et obeiſſance enuers ſa Maté et ſes lieutenans et miniſtres.

Autrement certes les Eſtats monſtreroient en cela une trop grande legereté d'adjouſter foy, ou faire procedures réelles ſur rapports et lettres eſcrites ſans nom ou ſignature, veu meſmes qu'autrefois ils ont eſté apprins par experience, lors que ſur le ſemblable rapport fait par le Sr Octauio Gonzaga au nom de ſon Alteze, ils firent ſaiſir les Srs de Bonnyuet et de Bellangreuille, l'innocenſe deſquels bientot apres fut deſcouuerte, et la faulſeté des rapporteurs tourna en payne et regret auſdicts Eſtats, leſquels eurent difficulté de ſe purger enuers Monſieur le Duc d'Alençon de la faute commiſe allendroit de ſes miniſtres.

Les Eſtats doncques ont fait leur deuoir en cecy, et

ne ſauroient de rien eſtre chargés, voire au contraire ont merité louange et grace de ſon Alteze de luy auoir preſenté oultre ſa garde ordinaire encor trois cens harquebouſiers d'eſlite, natifs du païs, et ſe ſont obligés leurs perſonnes, biens et honneurs à la conſeruation de la perſonne de ſon Alteze, qui eſt certes un poinct qu'ils n'en euſſent ſceu faire dauantage à la perſonne de ſa Maté meſme. Et par lequel on voit manifeſtement que ce ne ſont que pretextes, empruntés pour colorer le deſir qu'il auoit d'entrer en guerre, lequel a eſté encor mieux deſcouuert par les paquets depuis venus d'Eſpaigne, leſquels ores que les Eſtats n'aient arreſtés ou ouuerts, ny fait arreſter et ouurir, ſi eſt ce que voians la declaration que deſia ſon Alteze auoit faite de l'intention hoſtille enuers eux et tous ces païs de pardeça auec demonſtrations euidentes, n'ont peu trouuer l'arreſtement et ouuerture deſdits pacquets ſinon tres neceſſaire pour la conſeruation du païs, veu meſmes qu'en iceux on a deſcouuert manifeſtement une pareille conformité de ſimulation en Eſpagne auec celle que l'on uſe pardeça allendroit des Seigneurs et Eſtats de ce païs; éſcriuant ſa Maté à ſon Alteze que combien qu'il luy ſoit gref de ſupporter telles perſonnes, nommant par nom et ſurnom les principaux Seigneurs et Gouuerneurs du païs, et meſmes que ce ſoit une choſe dure de leur faire du bien, ſi ſe faut il accommoder pour vn temps, auec intention que, eſtant les affaires remiſes ſur vn bon pied, on les traittera de ſorte que les bons n'auront plus occaſion de ſ'en ſcandaliſer. Et que par celles que ledt Antonio Perez eſcrit à Eſcouedo, leſquelles il veut qu'elles ſeruent auſſi pour ſon Alteze, l'on deſcouure manifeſtement les deſſeings qu'ils ont ſur l'Angleterre, pour ainſi, comme ledt Eſcouedo auoit diſcouru en ſes lettres au Roy, par le moien des Iſles de pardeça ſ'en ſaiſir, à quoy il luy promet toute adſiſtance de la part du Marquis de los Velez.

Puis doncques qu'il eſt ſi manifeſte que Don Juan pretend, comme de tout temps il a pretendu, de mettre ces païs en guerre et combuſtion, et comme dit Eſcouedo, remedier à ces affaires par feu et par ſang, certes les Eſtats n'ont peu euiter ny decliner vne telle et ſi vrgente neceſſité, ſ'ils ne ſ'euſſent voulu rendre coulpables d'une laſcheté deſloyalle et parjure, puiſque de Dieu et des hommes ils ſont appellés pour eſtre protecteurs des preuileges, droits et libertés du peuple, le corps duquel ils repreſentent par les trois eſtats, Eccleſiaſtiques, Nobles et villes, et que non ſeullement ils ont fait le ferment au peuple de les maintenir en ce que dit eſt, mais auſſi ont receu entre leurs mains le ferment du Roy, et maintenant de ſon Alteze, de les faire entretenir et obſeruer inuiolablement, et puis par l'alliance et vnion qu'ils ont faicte, laquelle meſme ſon Alteze a approuuée, y ſont tenus et obligés ſoubs peine d'eſtre parjures et degradés de tout honneur.

Et de fait ſi le Prince Souuerain par les preuileges du païs ne peut faire ny declarer guerre à autre prince ou peuple eſtranger ſans le conſentement et adueu des Eſtats, voire ſi en cas que led[t] Prince, meſuſant de ſa puiſſance, enfraignoit les preuileges et foulloit le peuple contre raiſon et juſtice, ils ſont tenus de ſ'y oppoſer par force, pouuant luy refuſer toute obeiſſance et choiſir quelque Gouuerneur en ſouueraineté, juſqu'à tant que les fautes commiſes ſoient reparées, ainſi que manifeſtement il appert par tous les preuileges du païs et par les exemples des anceſtres, qui eſt celluy qui nyera qu'à preſent les Eſtats ne ſoient par le deuoir de leur vocation obligés à ſ'oppoſer par armes a vn Lieutenant du Prince, lequel encore auant d'eſtre receu et juré de toutes les prouinces, et meſmes auant d'auoir ſatiſfait aux principaux points et conditions, ſur leſquelles il a été receu, deſia prend les armes contre les païs et ſe ſaiſit hostillement des places fortes, auec

intention de mettre le tout à feu et à ſang, et nonſeulement ſ'exempter de l'obligation à laquelle il est par ſerment et reciprocque contract inuiolablement tenu, mais auſſi d'opprimer et du tout fouller les preuileges, droits et libertés de la patrie. Car que ſon Alteze n'ait accompli les conditions, auxquelles il ſ'eſtoit obligé à ſa reception, eſt ſi euident et notoire qu'il n'a beſoing de preuue, et deſia nous auons veu que contre l'edict de pacification il ſ'eſt touſiours ſeruy d'eſtrangers, meſme a tenu conſeils et arriere-conſeils de ceux qui eſtoient ennemis jurés et manifeſtes du bien et repos publicq et du tout ſuſpects aux bons patriotes; qu'au lieu de faire chaſtier les meſus des ſoldats tant Eſpagnols qu'Allemans, qui auoient procuré la ruyne et deſolation miſerable de ces païs, en conformité du 7. article ſuſdt, nonſeulement il les a aduoués et tenus pour ſes meilleurs miniſtres, mais ſ'eſt ſeruy d'iceux ès occurences et affaires d'eſtat de ces païs, et les a fauorisés et recommandés auec toute inſtance enuers ſa Maté. En lieu de faire ſortir les Allemans, qui eſtoient comme les tiſons reſtans de ce miſerable feu de nos villes et maiſons, ſelon qu'il eſtoit obligé par le 3. article de la dte pacification, il les a prins ſecrettement en ſon ſeruice et les a ſi bien fomentés auec des ſecrettes allumettes et eſtouppes, que de rechef ils ſe ſont eſleués en nouuelle flamme, pour mettre le païs en totale combuſtion et ruyne; voire meſme a rappellé les Eſpagnols, ennemis jurés de ceſte noſtre patrie, pour par iceux procurer la vengeance autant de luy comme d'eux deſirée. En lieu de remettre la queſtion du reſtabliſſement des gouuernemens à l'aſſemblée generale des Eſtats, ſuiuant le 9. article, il a ſi bien anticipé ce poinct par la praticque des pretenſions particulieres, qu'il a effectué le ſtratageme d'Eſcouedo de faire prendre au poil les uns les autres et ſe mettre en diuiſion. En lieu de maintenir les preuileges, vſances et couſtumes,

il a par tous moiens procuré la guerre à ceux qui ſe ſont reclamés ſur leſd[s] preuileges et ont demandé juſtice ſelon iceux, meſmes a entamé la guerre contre les Eſtats du païs, à cauſe qu'ils n'ont peu approuuer et aduouer ceſte façon de proceder. Bref comme les articles de l'edict de pacification ſont de deux ſortes, les vns qui obligent ſon Alteze enuers les Eſtats, et les autres qui obligent les Eſtats enuers ſon Alteze, l'on trouuera qũe de ceux par leſquels icelle ſ'eſt obligée aux Eſtats, il n'en y a pas vn ſeul depuis le premier juſques à l'onzieſme, ou commencent ceux qui concernent les Eſtats, qu'il ait de tout point obſerué et accompli, voire meſme qu'il n'ait totallement enfrainct et violé.

Puis doncques que les Eſtats ſont ainſi (1) à leur grand regret forcés et contraincts d'entrer à la guerre, qui leur eſt contre leur gré, volonté et intention jettée ſur les bras, ſans la pouuoir euiter ny decliner ſ'ils ne ſe vueillent rendre parjures et deſloiaulx au Roy et leur patrie, et de tout point perdre et ruyner leurs vies, femmes, enfans, biens, poſſeſſions, libertés, droits et preuileges pour eux et pour toute leur poſterité et veoir accompli

---

(1) En marge: Par quoy ſi les Eſtats ſont tenus et obligés de maintenir leur ferment et de faire obſeruer les poincts de la pacification, faicte et jurée premierement auecq ledt Sr. le Prince d'Orange et Eſtats d'Hollande et Zelande, et puis auecq le Sr. Don Jehan, leſquels meſme le Roy a ratifié d'Eſpaigne, ils n'ont certes peu obmettre de ſemondre (2) ſon Alteze de ſon debuoir par toutes voies et façons legitimes, ſ'ils n'euſſent voulu ſe rendre parjures et contreuenir au debuoir qu'ils auoyent au Roy et à tout le peuple; et apres que ſon Alteze en lieu de leur ſatiſfaire en raiſon et equité, comme il eſtoit tenu, a ſecretement prins les armes, ſaiſy les forteresſes, fait ligues et complots auecq les eſtrangers oppreſſeurs et ſaccageurs du pays et les incite à ſe mettre dans les villes principales, pour à leur aide circonuenir et comme aſſieger de tout coſté les Eſtats, qui eſt celuy qui ne voit pas clairement que les dits Eſtats ont eſté.....

(2) sommer

le desir et desseing d'Escouedo, approuué de Don Juan, estant la ruyne et consommation de leur poure patrie par feu et sang.

Ils protestent deuant Dieu et les hommes que de tous les inconueniens qui procederont de ceste guerre ils n'en seront coulpables en façon quelconcque, puisqu'ils n'y ont donné aucune occasion, ains au contraire ont par tous moiens possibles tasché de la destourner, et quant et quant prient tous bons patriotes et ceux qui ayment le salut d'eux mesmes, de leurs femmes et enfans, et la liberté qu'ils ont receu de leurs ancestres, de vouloir de toutes leurs forces et moiens aider, fauoriser et adsister, afin qu'ils puissent destourner d'eux et de leur posterité vne violence tant injuste et desraisonnable et vng joug de seruitude tant indigne et insupportable.

Aussi supplient tous Empereurs, Rois, Princes et Potentats de la chrestienté qu'ils vueillent auec vn oeil de justice et d'equité, accompagnée de pitié et de misericorde, considerer leur oppression et ceste extreme necessité, qui les a forcés et force à prendre les armes contre celuy lequel ils estoient contens et de tout leur coeur desiroient de reuerer, seruir et obeir en toute fidelité. Et qu'ils ne croient aucunement que ceste guerre soit par eux entreprinse de gayeté de coeur, ou pour desir de nouuelleté ou d'aucune enuye de rejetter le joug de l'obeissance deue a sa Mté, ains par pure force et necessité de se garantir de l'extreme oppression de ceux qui les vueillent veoir de tout point ruynés, et pour maintenir ce à quoi de droit diuin et humain ils sont obligés.

Et pourtant les supplient bien humblement vouloir les fauoriser et adsister en vne si juste et saincte querelle, et conseruer ce poure païs, duquel toutes les prouinces de la chrestienté ont de tout temps receu et pouuoient encore receuoir (si la fière insolence de nos aduersaires le permettoit) vne infinité de commodités.

En cela ils feront vn feruice tres agreable à Dieu et vn bien fingulier pour toute la chreftienté, et obligeront lefdicts Eftats à les defferuir et recognoiftre par tous humbles feruices en leur endroit.

Heylige Bulle,

Ende Krusade des Paus

van Roomen, Eerst vanden H. Vader Gregorio den xiij[sten] ghepubliceert, ende daernae van Sixto den vijfden vernieuwt, ende gheratificeert: Voor alle de ghene die volcommen Afflaet ende Indulgentie van hare sonden begheeren, om een cleyn ghelt, te weten van twee silvere Realen te winnen.

Seer claerlick wtghelegt, ende met clare ghe- tuighenissen van de heylighe Schrift, seer fyn overeen ghebracht, tot nut en profijt van alle Christgeloovige menschen.

2. Pet. 1. ver. 18.

Want zy seer opgheblasen ydelheyt sprekende, verlocken door de begheerlickheden des vleessches ende wulpsheden, hen die recht ontvloden vvaren, de ghene die in dvvalinghe verkeeren: Belouende hen vryheyt, daer zy selue dienstknechten der verderuinghe zyn.

Midtsgaders,

Een corte verclaringhe voor aen gheset, ghevonden onder die Armade van Spaengien, Vanden vermetelicken hoochmoet vanden Spaengiaert, die ter instigatie vande voorsz Bulle aenghenomen heeft die toerustinghe vande onverwinnelicke Armade (soo zyse noemen) wt Portugael naer Enghelandt ende die Nederlanden, alwaer die voorseyde Bulle ghevonden is, met meer diergelijcke. Welcke Armade door des Alderhoochsten handt tot schande gecomen is.

Psalm. 7 *ver.* 15.

Siet die heeft wat quaets inden sin: met *ongheluck* is hy swangher, hy sal dan noch een *faute* baren.

By Rich. Schilders, **Drucker der Staten van Zeelant.**

Met consent vanden voorseyden Staten Ghegeven tot Middelburgh, Den xij. Septembris, 1588.

Onderteeckent

Ch. Roëls.

Tot den Leſer.

GHeminde Leſer, Alſoo niet te twyffelen en is, oft door het vuyterſte pooghen vande raſernije des Duuels, die door den Paus ende zyne aenhanghers ghecomen is tot de vuyterſte proeuen van zyne ſotte opgheblaſentheyt teghens God ende zijn heylich woordt, (als ghy ſien cont wt deſe Bulle, ende ſeker boecxken tot *Liſſebonen* vuytghegheuen, door eenen *Michaell Eytzinger* ouergheſet, ende tot *Cuelen* herdruct) die seer hoochmoedelick beſchrijft die Royale Armade ende equipagie vanden Conink van Spaingnien, teghen die Maieſteyt van Enghelant, met een verſmadelick Latins verſken int eynde:

Ad Anglam, & eius aſſeclas.

Tu quæ Romanas voluiſti ſpernere leges,
Diſces Hiſpano ſubdere colla iugo.

Dat is te ſegghen:

Aen de Enghelſche Vrouwe, ende hare aenhangers.

Ghy die veracht hebt S'paus van Roomen wetten,
Sult ghetrooſt zijn v onder t'Spaenſch iock te ſetten.

Ende daeromme te hopen is, dat des Duyuels ghewelt corts een eynde nemen ſal, ende onſe verloſſinghe nae by is: Soo en hebbe ick niet cõnen laten v te repreſenterẽ by *Sommier verhael*, die groote verwaentheyt vande voorſeyde equipage, by een verclaringhe ghevonden onder die Spaenſſche Armade. Ende daer beneffens die voorſeyde ſotte botte Bulle, mette expoſitien daer toe dienende, om den Chriſtelicken Leſer te waerſchouwen (naer mijn vermoghen) vander godlooſer vermetentheyt ende voornemen, (dwelcke was blyckende, ſoo wt de ghelijckeniſſe van de *Amalechiten*, daer by de Chriſtenen inde voorſeyde Bulle vergheleken worden, als wt de bekenteniſſe vanden ghevanghenen Spaengnaerts, beyde in Enghelant ende in Hollandt) alle inwoonders van Enghelandt oft deſer Prouintien daer zy landen ſouden, ſonder eenich regard te nemen van geſintheyt, omme te brengen ende te vermoorden, van ſeuen oft thien Iaren opwaerts, ende alſo de gedachteniſſe vande ghene dieſe Lutheranen noemen, wt te roeyen onder den hemel, gelijck God den Iſraeliten met den

Deut. 25. 19. *Amalechiten* te handelen expressſelick beuolen hadde: ende de cleene kinderen zouden zy noch ghebrandt-teeckent hebben, om t'auondt oft morghen te kennen, ende met haer te handelen, ghelijck zy op desen dach handelen met haer *Indiaensche* ſlauen: welck leuen ellendigher is dan duysent dooden. Ende alſo de Roomsche Paus, eerſt autheur van deſe loeghenachtighe, afgodiſſche, ende blaſphemeuſe Bulle, Voorts oock daer door van dit bloetdorſtich voornemen den ſtoker is, ſo can een yeghelijck daer wt mercken, door wat gheeſt hy met zynen aenhangers ghedreuen is, namelick vanden Sathan, die een loeghenaer ende Joha. 8.44. een menſch-moorder is vanden beginne. Dwelck ick v (lieue Leſer) hebbe willen te bedencken gheuen, op dat een yeghelick tſelue ouerweghende verſtaen mochte, in wat peryckel wy al te ſamen (ſo wel papiſten als andere) gheweeſt zijn: Ende op dat een yeghelick daer wt oorſaecke neme, te ſpreken met Gods volck inden 124. pſalm, ſegghende:

1 *Soo de Heere by ons niet en ware, ſo ſegghe Iſrael:*
2 *Soo de Heere niet by ons en ware, wanneer de menſchen hen teghen ons ſetten,*
3 *Soo verſlonden zy ons leuendich, wanneer haren toorne ouer ons vergrimde,*
4 *Soo verſope ons 't water: Stroomen gingen ouer onſe zielen.*
5 *De wateren ginghen al te hooch, ouer onſe zielen.*
6 *Gheloeft zy de Heere, dat hy ons niet en gheeft ten rooue, in haren tanden.*
7 *Onſe ziele is ontcomen, als een voghel den ſtricke des voghel-uanghers: het ſtrick is verſcheurt, ende wy zijn los.*
8 *Onſe hulpe ſtaet in den name des Heeren, die Hemel ende aerde ghemaeckt heeft.*

Daer wt oock ſluytende, dat die onverwinnelicke God voort aen niet verlaten en ſal de ghene die op hem betrouwen. Daeromme en moeten wy voor haer gewelt noch aenſlaghen niet te ſeer vreeſen, maer ghedencken aen die trooſt-redene daer mede de vrome Coninck *Hezechias* de Borgheren te Ierusalem moet gaf, teghen t'ghewelt *Senacheribs*, ſegghende:

Hebt eenen goeden moet, ende weeſt vrymoedich, en vreeſt v niet, ende en wordt niet verſaeght voor den Coninck van *Aſſur*, noch voor alle den hoop die by hem is: want daer is een grooter met ons dan met hem. Met hem is eenen vleeſchelicken aerm, met ons daer en teghen is de Heere onſe God, dat hy ons helpe, ende voere onſen Crijgh.

God

Tot den Leser.

God de Heere wille der Landen ontfermen, dat der menſchen herten verweckt moghen worden tot eenicheyt vande Prouincien, tot een gheduerighe vrede, teghen het moorden, roouen, schoffiringhen, plunderinghen, ende alle enorme tyranniſche acten vande Spaingniaerden ende hunne aenhanghers.

Sommier

Sommier verclaers van de macht vande Spaensche Armade.

ANno 1588. isser ghevaren van Lisbona een groote Armade van soo grooten rijckdom ende ghewelt, alsmen oyt ghesien heeft. De welcke zijne Maiest. heeft afghesonden tegen Enghelandt, om wt te roeden de ketters die dat heylige Roomsche Catholicke ghelooue niet en kennen, die welcke seer opstinaet in haer ketterijen blijuen, ende geschiet door eenen heylighen yuer, om het kersten ghelooue te vermeerderen, ende haer te doen bekennen haer valsche Religie, dat zy haer ketterije mochten aflaten. Dit en gheschiet van zijne Maiest. niet, om eenen grooten naem oft tytel te gewinnen, want hy naem ende tytels ghenoech heeft: maer ter eeren van Jesus Christus ende zijne H. Moeder, ende de H. Roomsche Religie te vermeerderen.

Inden eersten heeft hy ontfanghen door de vrientschap der Venetianen, dertich schepen seer licht ten Orloghe ghebout. Van Ciuilien heeft hy vijfendertich, Eñ noch soo veel Galioenen van Portugael, de welcke oock gaen in dese heylighe companie. Van Bosschayen gaen vijfendertich groote Schepen, al met dobbel geschut, die ghenoech sullen wesen om te breken die mueren van London.

Nv gaender noch dertich Oorlochs Schepen, al Duytschen ende Oosterlinghen, om die ketters ende wilde Luyterianen te vernielen, al wel ghemonteert. Noch vijftich van Valencien ende Catalonien, die ghenoech zijn om te batalieren tegen hondert. Nv zijnder noch ghereet om mede te gaen, vijftich Galeyen, die haer ghedeylt hebben wt dry partyen, als te weten, twintich wt Spaengnien, veerthien wt Neapolis, sestien van Cicilien, die haer gheerne willen begheuen in dese H. companie, ende zijn al vervult met notabel voetvolck, vande outste Crijchslieden.

Noch vier duysent Soldaten gaender mede, die den Duyuel niet en vreesen, al wtghelesen wt de beste garnisoenen.

Noch dry duysent wt Lisbona. Ende noch drie duysent van het costelijcke Portugaels Indien. Ende noch thien oude regimenten met haren Edelinghen ende Capiteynen wt Italien, welcke maecken 35. vaendelen. Met twee duysent Duytschen, welcke niet achterwaerts souden gaen, al hieumense in stucken. Noch ses duysent Spaengiaerts, die connen incomen waert haer belieft. Noch acht hondert lichte peerden, die nacht en dach connen herdéren (1) te iagen. Daer zijn noch vierthien hondert lichtveerdighe

(1) harden, verduren

herquebousiers, die sterckelick connen loopen. Noch twee hondert karbijner Ruyters met langhe Roers, die haer groote vroomheyt gaen proberen.

Noch gaen in dese Armade ses duysent, al ionghe vrome gasten, om tot alle dinghen te helpen, 't gheschut aen te brenghen, te grauen, te breken, etc.

Item, die hier opsicht hebben op dese groote Armade, zijn sekerlijck luyden van goeden ouderdom ende experientie, ende haer wel verstaen, als seer oude Zeevarende Capiteyns, Stierluyden, Scippers, Piloots, alles in desen haer seer wel verstaende, ende oock herdéren connen ter Zee, God glieue oock wat weder dattet is, eñ hebben tot haerder hulpe een grooten deel Zeevarende luyden, als Bootsvolck ende Bosschieters, elck tot zijnen aenpaerte ghenoech.

Noch acht duysent neghen hondert die groote ende cleyne officien hebben, Soldaten die hier niet aengheteyckent zijn, Edel-luyden van grooten aensien, tot ghetale van vier duysent.

Sy hebben mede tot haeren nootdruft, neghen hondert duysent quintal biscuit (elck quintal is hondert pondt gewichts) wel ghebacken, van het aldersuyuerste Meel datter te ghecrijghen is, dit alleenlijck ende principael voor de Gentil-hommes ende hare mede ghesellen.

Noch twee en dertich duysent stucken Wijns.

Dertich duysent quintal Specx.

Veertich duysent a Robbes (1) kesen, elck Robbes is achtentwintich pont.

Dry en dertich duysent vaten Vis, a toen (2) gheheeten.

Achthien duysent robben Rijs.

Twintich duysent robbes vleys, altemael ghesouten, ende alsoo gheset als zy best connen, om goet te blijuen.

Noch vierentwintich duysent robben Olie van Andalusien, met vier en tsestich hondert robben Wijn-edick, om tgheschut mede te vercoelen, ende den Olie, om beneffens haer eten, te branden ende haer te lichten, dat haer des nachts gheenen dach en soude ghebreken.

---

(1) Spaansch woord: Arroba (een oud gewicht of maat). Van het Arabisch: ar rob a quarta parte. 1 Arroba = 32 arratel = 14 kilogr. 688 gram = $\frac{1}{4}$ van een quintal.

(2) Atoen van het latijnsche thynnus, tonijn. Is de *a* bij dit woord misschien een overblijfsel van het arab. artikel: al? Zoo acotoen voor katoen, ook Mnl. — (Toelichting van Prof. J. Verdam.)

Noch vijftich duyfent rijften Knofloock van Andalufien.

Noch een groote menichte van Bocxkens oft Geytkens vlees int Spaens Cabrico gheheeten.

Veertich duyfent ftucken waters, om vleyfch ende visch mede te ververfchen.

Noch foo veel laden tot alle ghefchutten dobbel, om te ghebruycken te fchepe en te lande, feer fterck ghemaect, dat zy niet connen ghebroken worden.

Buffecruyt van Ooften commende, wel ouer de twintich duyfent quintal, behaluen tghene datter in Portugael ende in Spaengien ghemaect wordt, te famen wel vijfendertich duyfent quintal, 'twelck inde Armade in goede dichte vaten gheflaghen, ghedeelt worde.

Wat menichte van clooten van twintich tot inde tfeftich pondē verfamelt, ende ghelicht wt vele plaetfen, in defe Armade wt ghedeelt.

Noch acht hondert Muylen om metter haeft 't ghefchut ende anders dat zy van doen hebben, te lande te fleypen. Hier toe foo veel ftalknechts ende ionghers, hier toe ghenoech.

Noch een groote menichte van Garfte die zy mede hebben tot hare beeften, want in plaetfe van Hauer, de beeften aldaer te lande met Garfte ghevoedert worden.

Noch veel Borgoenfche Peerden, die van Milanen zijn ghefonden, ten dienfte van den Coninck: In fomma, alles fulcken menichte, dat het fchijnt oftfe van den hemel ghereghent waren, Ende met haer is ghecomen den grooten Prince Urbino, bloeme vanden Ridderen.

Den ouerften van defer Armade is Duck de Medina Sidonia, Don Alonso Peres, die tot een buyten name heeft Elguifma, dewelcke alle zyne familie, zijn huyfvrouwe ende alle zijn vrienden ē goeden heeft laten ftaen, ende is door groote deuotie ende yuer op defe Armade als Ouerfte ende Admirael ghegaen, ende ghebeden den lieuen God ende zyne Moeder de ghebenedijde Maghet Maria, ende alle heylighen, dat hy wederom mach comen daer hy wtghegaen is.

Voorreden

Voorreden op de Bulle.

ALS den tijt volbracht was, dien God de Heere in zijnen eeuwigen raedt besloten hadde, tot het beloefde werck der verlossinghe ende salichmakinghe der menschen, die door de sonde in den doot ende inden eeuwigen toorne Gods waren vervallen, Soo heeft hy zijnen eeuwighen ende eengheboren Sone Christum Jesum hier op d'aertrijck gesonden, om een warachtich mensche te worden, ghelijck als hy een warachtich God met den Vader van eeuwicheyt was gheweest, ende in zijn menschelicke natuere (met der Godheyt tot eenen persoone onuerscheydentlick vereenighet) dese salicheyt ende verlossinghe door het offer zijns lichaems ende zijns bloets te volbringhen.

Om dit nv te wercke te stellen, heeft hy hem insonderheyt tot twee voornemelicxste hooghe Ampten vereerlickt ende ghesalft, te weten, des Coninckrijcx ouer zijn ghemeynte, ende des Hooghenpriesterschaps.

Het Coninckrijck bestaet daer inne, dat hy is het eenich Ouerhooft, Regierder ende beleyder der heylighe algemeyne oft Catholicque kercke. Dat is te segghen, der generale vergaderinghe eñ gemeynschap aller heylighen, die door den ghelooue aen hem gheheylicht zijn, oft Gode toegheeyghent, begrijpende onder haer, alle de ghene die vanden aenbeginne der werelt tot aen het eynde toe, oyt ende oyt in alle plaetsen ende stonden, den Name Gods door den beloefden Messiam oft den ghesalfden Christum, met een recht ghelooue hebben aengheroepen, oft noch sullen aenroepen.

Welcke hy door zynen heylighen Gheest, als lidtmaten zijns lichaems beweeght, stiert ende regeert de selue allenskins door de afsteruinghe der zonden, ende vernieuwinghe des leuens, bringende tot heylichmakinghe na de ghelijckformicheyt van zijnen euenbeelde inde ghehoorsaemheyt Gods.

Wt welcker oorsaken, zy te zijnen opsiene worden ghenoemt heylich, ende hy ten opsiene van haer wort ghenoemt (alsoo hy ooc is) het eenich hooft zijns lichaems, den eenighen Bruydegom zijnder Bruyt, den eenighen Heere ende Coninck zyner Ghemeynten, van den welcken het gheheele lichaem zijnde in een ghevoeght ende tsamen ghesloten ouer al ende elck een vande ghewrichten of tsamenvoeginghen, neempt zijn voetsel ende ghewas eens lichaems nae de cracht, die in een yeghelick deel wtghestort is, tot opbouwinghe zijns selfs in Liefde, ghelijck als Paulus spreeckt.

Ephe. 4.
Colo. 2.

Het hooghe Priesterschap, waer onder oock het Leeraerts ofte

B Pro-

Propheten ampt mede begrepen wordt, is insonderheyt daer inne gheleghen, dat hy hebbende hem seluen eenmael inden doot voor ons opgheoffert, is daer door gheworden onsen eenighen Middelaer, voorsprake, ende Vredemaker tusschen God ende ons: hebbende door de cracht deser offerande onsen vrede met den Vader gemaect, in sulcker voeghen, dat wy, die van God waren geheel vervreemt, ende afghesneden door de sonde, zijn nv wederomme met hem vereenighet, ende hebben eenen vrymoedighen ende onbevreesden toeganck tot zijnen ghenadenstoel, moghende hem nv vryelicken ende sonder achterdencken onse ghebeden voordragen met vertrouwen, dat zy hem in Christo Jesu zijnen wel gheliefden Zone, aenghenaem ende liefghetal sullen zijn. Welcke ghenade Christus selue hier op deser werelt wesende, zijnen Apostelen ende Discipulen heeft wt den schoot zijns Vaders ghebracht, geopenbaert ende verclaert, om voorts van hun allen menschen door de gantsche werelt vercondighet te worden.

Siet die epistel totten Hebreen doorgaens

Dese twee ampten ende heerlicke bedieningen zijn de twee hoornen des Lams, Apoc. 13. ver. 11. Daer mede hy verciert zijnde, wordt verheuen bouen alle creatueren, sittende aen de rechterhant Godes inde hemelsche plaetssen bouen alle Vorstendōmen, Machten, Ouerheden, ende Heerschappijen, ende bouen alle Namen die ghenoempt worden, niet alleen in desen eeuwe, maer oock inde toecommende: Hebbende de Vader alle dinghen onder zijne voeten gestelt, ende hem verhooght bouen alle dinghen, om te wesen het hooft der Kercken, welcke is zijn lichaem ende de vervullinghe des ghenen die alle dinghen in alles vervult.

Ephe. 1. 20. 21. 22.

Ende ouermidts de cracht eñ dadelickheyt van dese twee hoochweerdighe ampten, voornemelick bestaet ende haer openbaert inde vergheuinghe der sonden, (want ghelijckerwijs de sonde alleene het menschelijck gheslachte van God ende van het eeuwighe leuen heeft afghesondert, ghescheyden ende in den doot, vloeck, ende helle ghebracht: Alsoo is oock het eenich middel der wederoprechtinghe des menschen ende zyner vereeninge met God, dat dese sonde werde wech ghenomen, vergheuen ende quijtghescholden) Soo wort oock dese vergheuinghe ende wechneminghe der sonden, desen Coninck ende Hoochpriester, tot een sonderlinghe priuilegie ende ouertreffelicke verhooghinghe bouen alle creatueren, eyghentlick ende alleene toegheschreuen. Ten welcken opsiene hy oock eyghentlick ende

alleen

alleen wordt ghenoemt, Het Lam Godes, dat de ſonden der werelt wecht neempt, Joha. 1. v. 29. 36.

Daeromme en mach gheen menſche noch eenighe creatuere ter werelt, deſe wechneminghe, vergheuinghe, afflaet oft quijtſcheldinghe der ſonden hem ſeluen toeſchrijuen, noch oock deſgelijcx deſe twee hoornen, dat is deſe twee voorghemelde ampten toeeyghenen, tzy int gheheele oft ſtucxghewyſe, onder wat ſchijn ofte decxſel dat het weſen mach, ſonder hem ſeluen een wederpaert te maecken teghen dit Lam Godes, ende te verclaren een gheſlaghen vyandt Chriſti, ende een oprecht Antichriſt te weſen, ende Godt den Vader, midtſgaders zynen Sone Chriſto Jeſu gheheelijck te verſaken.

Het is wel waer dat alle Chriſtgheloouigen, ouermidts zy door den ghelooue in Chriſto, als lidtmaten in haren hoofde inghelijuet weſende, elck naer de mate der gaue die hem ghegheuen wort, tot ſtichtinghe van het gheheele lichaem mede deelachtich worden der ghenaden die Chriſto haren ouerhoofde ghegunt ende ghegheuen is, worden oock alle ghenoemt Coninghen ende Prieſters des Heeren, Apoca. 5. v. 10. Oft het Conincklijk Prieſterdom Godes, 2. Pet. 1. v. 9. om Hem haer ſeluen in ghehoorſaemheyt op te offeren: Maer dat en verhindert gheenſſins, oft de eere ende den roem van deſe twee Ampten hoort Chriſto Jeſu alleenlick ende enckelick toe, ſonder dat yemand hem dies roemen oft vermeten mach. Want dat de Lidmaten oock deſe ghenade ende eere deelachtich worden ghemaect, ſulcx en gheſciet niet ten opſiene van eenighe weerdichheyt, heerſchinghe oft preeminentie, die zy hebben ouer de gemeynſchap des lichaems, dat is ouer de Catholicke Kercke: Maer om dat zy alle te ghelijck, d'een ſoo wel als d'andere, door den ghelooue vereenicht zijnde met den ghenen dien de volle macht, weerdicheyt ende heerſchappije ouer de gheheele gemeynte toecompt, in Godes ooghen worden aengheſien, als ghelederen Chriſti, jae als de vervullinghe des gheheelen lichaems Chriſti, welcke hun deſe eere ende ghenade gunt, dat hy hun gheeft ende mededeylt al wat hem eyghen is, ende dieſhaluen maectſe oock met hem Coninghen ende Prieſters onſes Godes, midts dat hy hem ſeluen als onvolcomen is achtende, tot dat hy alle zyne lidmaten hebbe met hem vereenicht ende te ſamen ghevoeght, om met hun ende in hun in alle eeuwicheyt te heerſſchen ende verheerlicket te worden: Derhaluen zy oock ſelue Chriſtus worden ghenoemt, hoe wel daer ontwijffelick

maer

maer een Christus inder waerheyt en is. Effen ghelijckerwijs als in een leuende lichaem alle de ghelederen deelachtich worden der crachten des leuendighmakenden gheestes, die wt den hooffde ouer het gheheele lichaam is af-vloeyende, ende nochtans en mogen haer daerom gheensins toeeyghenen den roem van ouer het gheheele lichaem selve ghestelt te wesen, om de ghemeenschap der ghelederen te stieren ende te regieren, ghelijck als het hooft doet, sonder het geheele lichaem te scheuren ende te verderuen.

Als oock gheen creature ter werelt haer vermeten mach ouer de Catholicke oft alghemeyne Kercke Christi ghestelt te wesen, om de selue te stieren ende te regeren buyten Christum alleene, sonder het gheheele lichaem der kercken te scheuren ende verderuen, Christum Jesum te versaken, ende hem seluen voor een wederpaert ende gheslaghen vyandt des Lams Godes, ende voor eenen rechten Antichrist wt te gheuen.

Daeromme ist dat de heylighe Schrift, stellende ons den rechten Antichrist, die teghen het Lam Godes crijgh voeren sal, voor ooghen, den seluen met dit eyghentlick, seker, ende onghefeylick merckteeckē affmaelt, als namentlick dat het een beeste is die twee Hoornen heeft, ghelijck als het Lam, dat is te segghen, die dese twee weerdighe hooghe ampten, welcke den Lamme Godes alleene inder waerheyt toecomen, namentlick van een Coninck ofte Ouerhooft, ende een Hooghenpriester ofte Allerheylichste Vader ende Paus ouer al de ghemeene Kercke Godes te wesen, hem seluen toeschrijft: ende insonderheyt die hem vuyt gheeft voor eenen die de sonden der werelt oock can wech nemen, het welcke is het voornemelicxste ende eyghentlicxste ampt des Lams Godes, dat hem alleene in eeuwicheyt toecompt.

Want al ist saecke dat hy selue zijne Apostolen, Discipulen, ende dienaers ouer de gantsche werelt vuytzendt om dese vergheuinghe, quijtscheldinghe, ende afflaet der sonden allen den ghenen te vercondighen, die den Euangelio ghehoor ende ghelooue gheuen, „Soo en stelt hyse nochtans niet tot heerschers „vā desen schat, maer alleen tot ghetuyghen ende dienaers der „dinghen, die hy hun heeft willen openbaren, om de ooghen „der menschen door die vercondinghe deser Euangelischer ghe„nade open te doen, op dat zy ontfanghen de vergheuinghe der „zonden, ende deel onder de ghene die gheheylight worden „door den ghelooue aen hem, ghelijck als hy selue vuyt den

„hemel

„hemel tot den Apostel Paulo ghesproken ende duydelick ver-
„claert heeft, Act. int 27. Capittel.

Ende daerom, als hy zijne Apostelen vuyt zeyndt met macht ende commissie van de vergheuinghe der sonden, ofte de ophoudinghe der seluer te vercondighen, soo limiteert hy seer bescheydentlick dese commissie, met duydelicke woordden vuytdruckende, in welcker vormen ende voeghen zy dese vergheuinghe der sonden sullen bedienen, als hy hun beueelt het Euangelium allen creaturen te prediken, ende daer by voeght, Dat soo wie den Euangelio ghelooft ende ghedoopt wordt, die sal salich worden, te weten, midts vergheuinghe zyner sonden: ende soo wie niet en ghelooft, die sal verdoempt zijn: midts dat hy in zijn sonde steruet, ende dat den toorne Godes op hem blijft. Want ghelijck als die Apostel Paulus seght, Het Euangelium is anders niet dan een cracht Gods ter salicheyt, allen die ghelooven, Rom. int eerste Capittel, in het 16. vers. Daer door hare commissie van vergheuinghe der sonden daer dese salicheyt in bestaet, onder de palen der vercondinghe oste bootschappinghe deses Euangeliums alsoo besloten wort, dat zy die gheensins en moghen te buyten gaen, noch anders ghebruycken, dan euen alsoo, als hun wort beuolen ende belast: daerom schrijft de selue Paulus aldus: „Alle dinghen zijn van „God die ons versoent heeft tot hem door Jesum Christum, „ende heeft ons (dat is) den Apostelen ende dienaren beuolen „de bedieninghe van dese versoeninghe: want God was in Christo „de werelt met hem seluen versoenende, midts dat hy hun hare „misdaden niet toe en rekende, ende heeft in ons ghestelt het „woordt deser versoeninghe: Soo zijn wy dan Ambassaten voor „Christo, als oft God door ons vermaende, etc. 2. Corint. 5.

Waer vuyt merckelijck blijct, dat dese commissie vā sonden te vergheuen en is gheen macht, heerschappije ofte preeminentie, om te moghen afflaet van sonden verleenen den ghenen die den Dienaers goet dunct, maer is een Ambassaetschap, ende een vercondinghe van 'twoordt der versoeninghe, dat is van het Euangelium, ende vande vergheuinghe der sonden ende salicheyt aen den ghenen die gelooven, ende daeromme wort het Een sleutel des hemelricx ghenoempt, om dat de predikinghe des Euangeliums verclaert, dat den Hemel gheopent is allen den ghenen die aen Christum Jesum gelooven, ende in hem alleene alle hare hope ende vertrouwen stellen. Ende die dit den menschen vercondighen, die wilt die Apostel Paulus datmen achten

sal

ſal, niet als Heeren der conſcientien, maer als dienaers Chriſti, ende vuytdeylders der verborghentheden Godes, behaluen dat zy ſullen in haere vuytdeylinghe ghetrouwe weſen, 1. Corint. 4.

Ende Petrus ſchrijuende aende Ouderlinghen ende Regeerders der Kercken, noempt hem ſeluen een mede Ouderlinck, ende een ghetuyghe des lijdens Chriſti, ende vermaentſe wel ernſtelijck, dat zy ſullen de Schapen Chriſti weyden, niet als eenighe heerſchappye hebbende ouer de erue des Heeren, maer als voorganghers ende exempel gheuende der kudden Chriſti, 1. Pet. int vijfde Capittel, int 1. verſken. Soo wie dan, als ſelue macht ende preeminentie hebbende ouer het gheheele lichaem der ghemeynten Chriſti JESU, deſe bedieninghe, Ambaſſaetſchap ende Commiſſie verkeert in een heerſchappye, macht ende weerdicheyt, als ofte hem gheoorlooft waere den Afflaet ende vergheuinghe der ſonden eenen yeghelijcken vuyt te deylen naer zijn goetduncken, buyten het wtghedruckte voorſchrift van zijne commiſſie, welcke eyghentlick ende alleene beſtaet inde predikinghe des Euangelums, dat is, inde vercondinghe der cracht Godes tot ſalicheyt den ghenen die gheloouen, die en is gheen dienaer Chriſti, maer een trouweloos dief ende roouer der eere Godes, ende een oprecht antichriſt.

Want het oprecht merckteecken ende aff beeldinghe des Antichriſts is dit, als dat hy inden Tempel Godes ſal ſitten, eñ hem ſeluen deſe cracht Godes toeſchrijuen, om den afflaet der ſonden ende de ſalicheyt vuyt te deylen naer zijn goetduncken, niet met het Euangelium te vercondighen, ende de ghenade Chriſti te prediken als dienaer, ghetuyghe, ofte Ambaſſaet, maer als ſelue hebbende de twee hoornen des Lams, ende ſtellende hem ſeluen inde plaetſe Godes, als weſende zijn Stadthouder, ende hebbende een euenghelijcken Conſiſtorie ofte Richter ſtoel met God, om de cracht, de ghenade, ende weldaden Godes te ſchencken den ghenen die hem ghetrouw zijn, ende haer teghen zijne vyanden ſtellen, om zijnen ſtoel (op den welcken hy inden tempel Gods gheſeten is) te helpen onderſetten ende beſchermen, 2. Theſſa. 2. v. 3. 4. 5. etc.

Oft nv dit inden perſoon des Paus van Roomen eyghentlick, dadelick, ende volcommelick volbracht zy, gheuen openbare getuygheniſſen niet alleen de Namen, Tytelen, ende Ampten die hy hem ſeluen toeſchrijft, vermetende ſich te hebben zijnen ſtoel inden Tempel Godes, als zijnen Stadthouder ende Vicaris, hebbende een euenghelijcke Conſiſtorie ende Rechterſtoel met

God

God, ende een volle macht van alles te difpenferen, te doen ende te laten wat hem ghelieft, ende noemende fich feluen een Hooft der Catholicke ofte Alghemeyne Kercke Godes, Een Bruydegom, Man, ende Regierder der feluer, Een Coninck der Coninghen, Een Hooch priefter, Een Opperfte ende Alderheylichfte Vader, Onfe Heere, Paus ende Pontifex, maer oock alle zijne wercken ende daden, die hy ende zyne voorvaderen van ouer menighen tijt herwaerts hebben openbaerlick ende onder de ooghen van alle de werelt voortgheftelt.

Vā defe maniere van fpreken, zyn alle de Decreten derPaufen, ende alle de boeckē der Paufelicker Theologanten vol.

Om de welcke alle niet te verhalen, nademael zy veel te langhe zouden vallen, ende in alle Hiftorie boecken oock ghenoechfaemlick befchreuen zijn:

Soo fullen wy nv ter tijt alleene den Chriftgheloouighen Lefer voorftellen de Bulle die zy nv onlancx in Italien, Spaengnien, ende elders hebben laten wtgaen in alle fpraecken, daer inne zy alderley Afflaten, Indulgentien, Gratien, Priuilegien, Voordeelen, Faculteyten, Vergeuinghe der fonden, ende verloffinghe der zielen wt het Vagheuier, verleenen ende vercondighen, niet den ghenen die de predikinghe des Euangeliums met den gheloove aen nemen, aen Chriftnm alleene haer toevlucht nemen, ende hem alleene tot haeren Middelaer, Salichmaker, Ouerhooft, Opperften Coninck, ende eenighen hooghen Priefter bekennen, maer ter contrarien den ghenen die alfoodanighe Chriftgheloouighen met den viere ende met den zweerde pooghen te vernielen, ende tot dien eynde haer perfoonlick inden dienft begheuen, om te trecken inden Heyrtocht ende Armeye, die den Coninck van Spaengnien tot dien eynde met groote fware oncoften, teghen het Coninckrijck van Enghelandt heeft toeghericht, ofte immers contributie van ghelde doen, om de oncosten van dien crijgh te helpen vervallen (1).

Een yeghelijck mach defe Bulle neerftich ouerlefen, ende met de leeringhe der Apoftelen Petri ende Pauli (vande welcke defe heylige Vader hem roempt een navolgher te wefen) ouer een bringhen, op dat hy vande waerheyt een recht onderscheyt mach hebben, ende bidden God den Heere dat hy het Coninckrijck zijns lieuen Soons Chrifti Jefu wil beueftighen, ende het Rijck des Sathans verderuen ende te niete doen. AMEN.

Ph. de M.

(1) betalen.

¶Hier beghint de Bulle des Paus, vuyten Spaensche ghetranslateert, Met de beantwoordinge vuyt Godes woort.

[a]BVlle vande [b]heylighe [c]Crusade, by onsen [d]seer heylighen Vader Gregorius den xiij[en] nieuwelick gegheuen, ende verlengt, met veel ende seer groote [e]gratien, afflaten, faculteyten, priuilegien, ende statien, voor alle de Borgers, Inwoonders, Inghesetene, ende wesende in dese Coninckrijcken van [f]Hispanien ende by-liggende Eilāden ende Coninckrijcken van Sicilien ende Sardeynen, tot hulpe

---

a Bulla int Latin is een bobbel te segghen, dat op het water opswilt, oft sulcx als de kinderen met water ende seepe inde mosselschelpen maken, ende daerom heeft GOD de Heere door zijn rechtveerdich oordeel ghewilt, dat dit soude een Bulle ghenoempt worden, op dat een yeghelick vuyt den naem ghewaerschoudt werde, wat nutticheyts hy hier van hebbe te verwachten, ten ware datmen het op zijn Spaensche wilde Burla noemen, dat is een jock oft spotternije, om dat sy hier met God ende de gheheele werelt haren spot opentlick houden.

b Heylich, wort ghenoemt tghene dat Gode toegheeyghent is, ende vā alle wereltlicke besmettinghe affghesondert. Wat nv voor heylicheyt in dese Bulle steect, sal een yeghelick mercken, diese met den woorde Godes ouer een brenght.

c Het Cruys is hier voortyden soo vele gheweest als by ons een galghe, ende daeromme wort allerley lijden, verdruckinghe, schande ende verdriet der werelt, een cruys ghenoempt. Oft dit nv een Crusade ghenoempt zy, om dat zy hier mede de aerme lidtmaten Christi vervolgen, vernielen, ende cruycighen, mach een yegelick by hem seluen ouerdencken.

d Met wat recht, ende in wat verstant den Paus van Roomen hem noeme den Alderheylichsten, ofte seer heylighen Vader te zijn, is in onse voorreden ghenoech verclaert.

e Vuyt wat cracht hy hem vermete dese gratien, Afflaten, ende voordeelen te moghen verleenen, is oock hier vooren geseyt, ende sal hier nae noch breeder verclaert worden.

f Hy doet seer wel dat hy die lāden insonderheyt kiest om zyne Bullen te vercoopen, daer die heylighe schrift aldermeest vuyt gebannen is, ende daermen van de waerheyt des Euāgeliums alderweynichst weet te spreken, hem vreesende, dat hy and'sins by het licht mochte ontdeckt worden.

eñ byſtant vander [g] oorloghen tegens de [h] ongheloouige ende ketters, [i] vyanden van ons heylich gelooue, eñ chriſtelicke [k] religie, Welcke Bulle is voor de [l] predicatie van den Jaere [m] 1585.

---

g Hier ſietmen wat voor vercondighers van vrede ende van eendracht deſe heylighe Vaders zijn, die haer Bullen vercoopen, om oorloghe te moeghen voeren.

h Ongheloouighe ende ketters noempt hy alle de ghene die Chriſtum Jeſum alleene tot haren Middeláer, Voorſprake, Salichmaker, Hooghen prieſter, Bruydegom, ende Ouerhooft der Ghemeynten Godes willen bekennen, ende de heylighe Schriftuere der Propheten ende Apoſtelen tot een eenich fondament der Chriſtelicker volcommer leere aennemen, ſonder den Paus van Roomen daer inne aen te ſien.

i Dat is te ſegghen, vyanden vande Roomſche goddeloofheyt eñ Antichriſtiſſche godlaſteringhen, door de welcke zy den lieden doen ghelooуen, dat zy felue hier goden op aerden zijn, ende des eeuwighen leuendighen Gods Stadthouders, om te moghen ghebieden ende verbieden alles wat hun ghelieft. Willende voorts, dat niemandt vanden ghemeynen volcke weten ſal, wat hy gelooft: Maer een yeghelick ſal gelooüen, het ghene dat onſe Moeder de heylighe Kercke, dat is te ſegghen, de Papen ende Monicken ghelooüen, ſonder te weten wat het zij.

k Een Religie is eygentlick eenen dienſt Godes: wie nv vyanden der Chriſtelicker Religie zijn, weder (1) die ghene die God alleene aenroepen in den Gheeſt ende inder Waerheyt, door den eenighen Middelaer Chriſtum Jeſum, ofte de ghene die beneuen den leuendighen God, oock alderley affgheſtoruene creatueren in haeren noot ende tot haren byſtandt aenroepen, ende den Heere dienen, niet inden gheeſt ende waerheyt, maer in vuyterlicke affbeeldinghen van Schilderijen, ende van gheſnedene blocken ende ſteenen, ende met vuytwendige mompelingen ende ceremonien, daer zy felue gheen verſtant aff en hebben, verclaert Chriſtus ſeer duydelick inde leeringhe, die hy ons door den mont ende penne zijner Apoſtelen ende Diſcipulen heeft naghelaten.

l Hier ſien wy, hoe dat in ſtede vã het woordt Godes te prediken, ende het volck vande ghenade des Heeren in Chriſti bloet verworven te onderwijſen, zy hare Bullen indringen. Oft ſulcx nv met de leere ende exempel der Apoſtelen ouer-een come, bewijſen hare Seyndtbrieuen aen de ghemeynte Chriſti geſchreuen, welcke zij met de predikinghe des woordts hadden onderricht, ende inſonderheyt Rom. 10. ver. 14. 15. 16. 17.

Ende merckt, als Chriſtus zyne Apoſtelen vuyt zeyndt, of hy hun Bullen inde handt des volcx beueelt te ſteken in ſtede vande predikatie, Mat. 28. ver. 19. Marc. 16. ver. 15.

m Merckt dat deſe ghereetſchap ende verbonteniſſe om alle waere Chriſtghelooüighen vuyt te royen, alreede dry Jaeren op handen gheweeſt is, maer God de Heere kander lichtelick met zijnen windt ouerblaſen, ghelijck hy ouer het volck Pharaonis ghedaen heeft, Exo. 15.

(1) of.

De Bulle, met de beantwoordinghe.

[a] DEn tytel, naem eñ eere die ghegeuen is gheweest den Coninck Dauid, ouermidts de groote voorspoeden die god hem toeschickte, verhaelt ons de heylige schrifture in het eerste boeck der Coninghen, waer van deur den wille Gods de Coninck Saul hem een groot vermaẽ dede, hem belouẽde tot eenẽ loon oft vereeringe vande victorien die hy van hem verwachtede, zyne oudtste dochter tot huysvrouwe, segghende tot hem, Doet als een cloeck ende vroem man, eñ vecht de bataillen des Heeren. Met welcke commissie, ende hem betrouwende op de hulpe vã God, soo vercreech hy de victorien teghens de Amalechieten ende heurlieder aenhanck: onder dewelcke seer vernaempt oft vermaert was die wraeke die hy nam ouer Ziceleg, welcke was een heerlicke stat die hẽ leuerde Achis Coninck tot Beth aldaer hy weder gaf de groote buytẽ vã vrouwen eñ kinderen, vã ouer weynighe dagen te voren gheuangen vande selue stadt, die by de Amalechiten

a Dese Voorreden soude machtich wel ten propooste dienẽ, indien dat Dauid de wapenen ghevoert hadde teghen den genen die haren toevlucht tot God alleene inden Gheest ende in der waerheyt namen, ende niet tegen de Amalechiten ende andere ongheloouige afgodendienaers, die haere kercken vol stomme beeldẽ ende block santen hadden, ende daer inne GOD den Heere aenbaden, eñ voorts allerley verstorvene menschen tot hare Baals, dat is Patroonen, voorbidders ende beschermers oprichteden, ghelijck als desen heylighen Vader ooc doet, hoe wel dat hy het volck niet seer bedriegen en wilt, want hy ghenoech te kennen gheeft, inden eersten aenvanck, wat hy indẽ sin heeft: verghelijckende hem seluen by Saul, die Dauid wel een goede commissie en beuel gaf, om de bataillien Godes des Heeren te vechten, maer hierentusschen en dede anders niet zijn leeffdaghe lanck, dan dat hy de godsalighe Propheten ende Dienaers Godes vermoorde, ende Dauid selue, met alle zijne vrome aenhanghers, die op Godes beloften haer vertrouden, met alle wreetheyt vervolgede, vuyt vreese dat hy zijn Rijcke mochte verliesen, ghelijck als dese heylighe Vader hier oock voorwent de bataillien des Heeren, maer hierentusschen soeckt hy de Propheten ende oprechte dienaers des Heeren te vermoorden ende te verbranden, ende den oprechten Dauid Christum Jesum met alle die hem alleene willen aenhangen, ende tot het hooft eñ Coninck der Catholicker kercke bekẽnen gheheelick vuyt te royen, van vreese dat zijn rijck van deser werelt mochte vergaen ende zijne keucken cout werden.

verbrant was geweest, waer van de Coninck Dauid seer werd gheeert eñ gepresen, ende 'tvolck grootelicx geholpen eñ beschermt onder dẽ schudt (1) van Dauid, eñ door de bermherticheyt eñ voorsichtichheyt Gods, dewelcke hẽ hadde gestelt tot dien dienste. Tot wyens gelijckenisse onsen alderheylichstẽ Vader Gregorius dẽ xiij^en niet alleenlick en heeft [b] gegeuẽ den naẽ of tytel van beschermer ouer het volck gods, aende Maiest. vandẽ Coninc Don Philips onsen Heere, maer door dẽ grootẽ yuer die hy heeft totte vermeerderinge ende behoudenisse vã het [c] heylich Catholicke ghelooue, aenmerckende de groote oncosten dier (2) dagelicx vallẽ totte gemeyne bescherminghe van het [d] Chris-

---

b Hier siet ghy dat hy hem toeeyghent tgene dat God den Heere alleen toecompt, want deur hem alleene regneren de Coninghen, ende desen Antichrist stelt hem hier in gods plaetse, schrijuende hem Godes eere toe, als off hy Coninghen ende bescherm-heeren des volcx Godes mochte instellen: Dwelck hy nemmermeer bewijsen sal, dat de Apostelen oyt ghedaen oft ghedacht hebben te doen.

c Het heylich Catholick ghelooue wordt hier ghenoempt de vuytroedinghe vande kennisse des Euangelischer waerheit ende der salicheyt die wy in Christo Jesu hebben verworuen: Want den Paus drijft insonderheit ende bouen alle andere dinghen, dat het gemeyn volck daer vã niet besonderlicken en behoort te weten, maer ghedraghen hen slechts tot de moeder der H. kercke, dat is tot het doen eñ laten van de papen eñ monicken, eñ ander beestelicke persoonen, die het volck onderrichten met stomme beelden, met cruyskens, met roose cranskens, met gewydde Agnus Dei, eñ diergelijcke poppen dingen, om haer altijt in hare kintsche onwetentheyt, eñ Catholicke, dat is de algemeyne simpelheyt, te onderhouden. Eñ dit heylich simpel Catholick gelooue noemen hare Theologanten eñ Doctoren, Fides implicita, dat is een toegevouwen gelooue, ende is als eenen blinden doeck die toegevouwen is, eñ die niemant sien en mach: het welck gelooue den Coninc vã Spanien wt eenen verkeerden yuer metten viere ende sweerde, eñ met verderffenisse van zijn eygen erfnederlanden, jae met gevaer van alle zijne Coninckrijcken en staten, nv menige iaren herwaerts soect voor te staen eñ verdedigen: royende voorts wt alle de gene die het ware Christelick gelooue by het licht des woordts Godes willen stellen om de waerheyt van de logen te mogen onderkennen.

d Het Christendom noemt hy hier het Pausdom, dat is, alle de ghene die den Paus voor eẽ hooft, Bruydegom, hoogen priester, eñ Vader der kercken bekennen: want soo wie Christus alleene daer voor willẽ aensien, ende niet dẽ Paus, die wort hier met den Turckẽ ende ongeloouighe

(1) bescherming. (2) die er.

tendom, vechtende cõtinuelicken de [e] bataillien des Heeren, ende [f] ſuyuerende de zee vande incursien ende roouerijen, die daer doen de onghelooughe ende ketters, weſende oprechte [g] Amalechiten, tot hulpe ende onderſtant van een ſoo gherechtighe beſcherminge, de ſelue Paus openende de [h] treſoiren der kercken, Soo heeft hy hem ghegheuen eñ van nieuws verlengt de [i] Bulle vande heylighe Cruſade, op dat alle [k] ghelooughe Chriſtenen, die de ſelue ſullen aenveerden, ende [l] gheuen de quantiteyt van

---

ketters gerekent. Dewyle dã daer gheen twee Chriſti mogen zijn, noch gheen twee hoofden ofte heeren der kerckẽ, maer den eenen moet Chriſtus zijn ende den anderen Antichriſtus, Soo ſuldy hier by het Chriſtendom anders niet verſtaen, dan den aenhanck des tweeden Chriſti, die hem roemt Chriſtus te weſen, maer is den rechten Antichriſt.

e De bataillen des Heeren, verſtaet na de ghelijckeniſſe van Saul (die hy ſelue hier vooren vermelt heeft) als hy Dauid vervolghde, ende de Propheten ende Opper-prieſters van Nobe vermoorde eñ verbrande, namentlick de bataillien onſes heeren des Paus, om zijn keucken warm ende wel gheſtoffeert te houden.

f Dat is te ſegghen, makende een groote ſchrummelicke Armade, om ander Coninghen, Landen, ende Coninckrijcken te gaen ouervallen, eñ alle die den Paus niet en willen tot eenen Stadthouder Godes bekennen, ende Chriſtum van zijne heerlickheyt beroouen, te vermoorden ende vuyt te royen, tot de vrouwen ende kinderen toe.

g Welcke de oprechte Amalechiten zijn, is hier bouen te bedencken ghegheuen.

h Siet hier ſchrijft hem deſen Antichriſt die macht toe, om de ghenade die de Sone Godes door zijn heylich bloet, den ghenen verworuen heeft, die aen hem gheloouen, en hem alleene aenroepen ende bekẽnen voor het hooft der kerckẽ Gods te weſen, na zijne moetwillige beeſtelicke bloetdorſticheit vuyt te deylen dẽ genen die zijnẽ vleeſchpot helpẽ doẽ zieden.

i Siet hier bouen inde eerſte a ende b.

k Dat is, ontwetende arme menſchen, die haer als buffels met eenen rinck inden neuſe laten leyden, niet wetende wat zy gheloouẽ, niet meer als beeſten: maer ghedraghende hun dies op haren heylighen Vader de Pauws ende hare moeder de Catholicke, ofte alghemeyne beeſtelickheyt.

l Dit is de bruyt daermen omme danſt, namentlick om ghelt te crijghen, ende oorloghe daer mede te voeren. Nv doe een yeghelick zyne oogen open, ende wie ooren heeft om hooren die hoore: Oft dit zy de ſtemme Petri daer deſen heylighen Vader hem roemt een naevolgher ende Stadthouder van te weſen, welcke ſprack tot Simon den Toouenaer, die hem ghelt bode, V gelt moet met v tſamen vergaen, ghy die ghemeynt hebt dat de gratie oft ghenade Godes om ghelt te vercrijghen zy, Act. 8. ver. 20.

[m] aelmoessen die hier benedẽ sal verclaert staẽ, vercrijghen de [n] gratien, afflatẽ ende faculteyten hier naer volghende.

Eerst soo geeftmen aen allen geloouighen Christenen van den voorsz Coninckrijcken eñ Heerschappyen, binnen de selue woonende, wesende, ende residerẽde, ende aen de gene die daer comen eñ henlieden daer vinden sullen, die [o] ontsteken zijn(de) metten yuer van beschermenisse ende vermeerderinghe des heylichs Catholicx gheloofs, sullen commen aen zijnder zijden, omme ter [p] oorlogen te dienen onder de heyrcracht ende met het volck het welcke zyne Maiesteyt seynt voor den tijt van een Jaer, om te vechten teghens den [q] Turck, ofte eenighen anderen dienst, of

---

m Dit woordt Aelmoessen compt van een griecx woort Elemosyna, d'welck eyghentlick beteeckent barmherticheyt ende medelijden, Ende hier vuyt merct de heylicheyt vã desen Vader die voor groote bermherticheyt rekent datmen ghelt gheue om het Christelicke bloet te storten, ende verdraeit soo schendelick alle dingen, dat hy de aelmoessen verkeert in wreede bloetdorsticheyt.

n Navolghens van tghene dat wy hier bouen van Simone verhaelt hebben, die Godes gratie vermeynde om gelt veyl te wesen, waer vuyt men merckelick siet, dat desen Coopman is een navolgher niet van Simon Petrus soo hy hem roemt, maer van Simon den toouenaer, wiens wercken hy bescheydelick navolght.

o Dit is hier bouen ghenoech vuytgheleyt.

p Dit is de Trompette van desen heylighen Apostel. Christus spreeckt tot zyne Apostelen: Ick geue v mynen vrede: Ick late v mijnen vrede. Petrus schrijft int beghintsel zyns briefs, Ghenade ende vrede zy v vermenichfuldicht: ende wederom int eynde, Vrede zy v allen die in Christo Jesu zijt.

Paulus schrijuende van de Apostelen ende van haren Ampte, seght: Hoe schoon zijn de voeten der ghener die vrede vercondigen, Rom. 10. 15. Maer desen fijnen navolger Christi, Petri eñ Pauli, steect hier zijn trompetten op, om alle de werelt ter orloge te manen, onder des Conincx van Spaniẽ heircracht, om ander lieden Coninckrijcken met roof, brant ende moort te ouervallen eñ in te nemen: Eñ daertoe vercoopt hy zyne bullen, gratien, afflaten etc. eñ trect de sielẽ wt zijn vageuier, om hier toe te comẽ helpẽ.

q Dese Bulle was eerst teghen den Turck wt gegheuen, want in stede dat de Apostelen pleghen de ongheloouighe menschen met de predikinge des woorts ende exemplen des leuens totten ghelooue te bekeeren: Dese Roomsche apostelen hebbender mettẽ sweerde in willen vallen, *moordende alle de gene die vanden christelicken ghelooue niet en wisten. Maer dit

personele hulpe te doene onder de voorsz Heyrcracht, daer onder blijuende totten eynde van den voorseyden Jaere, den r volcomen afflaet ende vergheuinge van alle

---

bedecteden zy noch met den naem end schijn van eenen yuer der eeren Christi teghen den Turcken. Maer nv heeft desen Apostel dē Coninc vā Spanien soo wel betoouert, dat hy metten Turck eñ erffvyant Christi vrede eñ bestant gemaect heeft, om met alle zijn ghewelt eñ macht te bestormen de ghene die anders niemant aen en roepen dan Christum Jesum, ende God den Vader in zijnen naem, ende anders niemant en kennen voor het hooft, ende voor den Bruydegom, Hoogen-priester, Middelaer, ende Vrede-maker der kercken Godes: Want dat verdriet desen helschen vader veel meer, dan het onghelooue der Turcken. Want hier mede laet hy hem duncken, dat zijn rijcke vergaen moet, midts dat het Conincrijcke Christi alleene wort opghericht, eñ daerom heeft hy nv de Bullen die tegen den Turck gemaect waren, op de arme lidmaten Christi verkeert, om die vander aerden vuyt te royen eñ geheelick te *nielen, Dewyle dat men den Turck tijt eñ middel geeft aen dander zijde, om de reste van het christendom geheel onder de voeten te brengen, eñ dat is dē yuer daer mede dese heylige vaders soo vierichlick ontsteken zijn.

r Hier sien wy merckelick hoe desen Antichrist zijnen spot opentlick drijft met de vergeuinge der sonden, die ons de Sone Gods met so dierē prijse, namētlick met zijn steruē eñ bloetvergietē verworuē heeft: want hy hier met zijn bloedighe trompette dese vergeuinge vuytcondicht, niet den genen die met een ootmoedich herte haren toevlucht tot Christum nemende, alle haer gelooue eñ vertrouwen stellen op zijne voldoeninge ende vermiddelinge tusschen God eñ den mensche, maer dē genen die of weder selue het bloet der Christenen storten, of haer ghelt daer toe verstrecken eñ wtreycken. Ende ten anderen, daer hy met alle zijn Doctoren ende Theologanten openbaerlick beweirt, dat den afflaet eñ vergeuinge der sonden, die ons Christus verworuē heeft, alleen de schult, eñ niet de verdiende straffe oft pijne vanden sonden, naden doop gedaen, can wechnemen (waer toe zy haer versierde vagheuier opgericht hebbē, om de selue straffe ende pijne aldaer te betalē) daer en schaemt hy hem niet zijnen aflaet voor so volcomen vuyt te geuen, dat hier mede niet alleen de schult, maer ooc de gheheele verdiende straffe wechgenomen worde, ghelijck hy hier onder inde forme vande absolutie met vuytgedructe woordē verclaert, Ja vermeet hem dat het van sulcker weerden zy, dat het oock ander lieden zielē wt het Vagheuier trecke, gelijck als int sommier vande Statien ende Indulgentien hier onder ghestelt, aen alle de teeckenen van de Cruyskens vermelt wort, soo dat hy zyne Bullen veel hoogher eñ weerdigher achtet, dan het hoochweerdich offer van het dierbaer bloet eñ lichaem des Soons Gods, het welcke nae zijn vuytgeuen niet soo veel en vermach, dattet ons vande pijne des vageuiers soude connen *lossen. Oft dit niet eñ zijn de grouwelicke blasphemiē, die dese beest tegen God, zijnen naeme en tabernakel is wtsprekende, daer Joan. Apoc. 13. ver. 6. van spreeckt, mach een yegelick godvreesende herte lichtelick oordeelen.

heurlieder fondẽ, midts dat zy daer af van herten [f]berouw eñ leedtwefen hebben, eñ de felue mondelinge bichten, oft indien zy hun niet bichten en connen, dat zijt vã herte begeiren te doene, [t]foomen den feluen afflaet gewoonlick is te gheuen aen den genẽ die gaen om te helpen winnen het heylich Landt, ende inden Jare [v]Iubileo.

---

f Dit hertelick berouwẽ is anders niet dan een valfch blancketfel daer defe hoere haer befmet aẽnficht mede bedect. Want zy leeren opentlick, datmẽ geen vergeuinge d' fondẽ door Chrifti *dienften *weruẽ can, wat berou datmen ooc hebbe vã zijn fonden, tẽ zy datmẽ daer voor felue voldoe: eñ defe voldoeninge ftellen zy in mõpelinge vã Paternoftren eñ Auemarien in Latin wtgebabbelt, in bedeuaerden, monicxcappen, cloofterftichtẽ, eñdiergelicke, die zy felue buyten gods woort verdicht hebbẽ, eñ tgene dat daer mede niet en wort afghevaecht, dat behoudẽ zy voor het vageuier, om met fielmiffen, eñ ander leuren, die zy in ftede vande bloetftortinge Chrifti Jefu, hebben opgheworpen om gelt, voorts af te reynigen: fo dattet openbaer is, dat een oprecht hertelick berouwen by hun ganschelick niet en gelt, dã om haer loofe voldoeninge te vercieren.

t Het is wel te geloouen, dat den eenen afflaet fo goet zy als den anderẽ, want zy zijn beyde in een fmiffe der leugenen ghefmeedt.

v Iubileus is vã eẽ hebreeus woort afghecomen, dwelck beteeckent eẽ Trompet, daer mede het Jaer van Iubileen werde den volcke vandẽ ouden Teftamente vuytgecondicht: want behaluen den Sabboth dach, die God had beuolen te vieren op den feuenden dach vande weke, fo woude hy ooc datmen alle feuen jaren foude feeft houden eñ het lant laten ruften, tot een gedachteniffe vãde wonderbaerlicke *loffinge daer mede het volc vã Ifrael wt de tyrãnie vã Pharao eñ flauernije van Egipten verloft was, door de welcke beduydet werde de geeftelicke eñ eewige *loffinge, die door Chriftũ gefciedẽ moefte: maer infonderheyt na dat de feuen mael feuen, dat is de 49. jaren, ouerftreken waren, fo woude de Heere dat zij zouden het volgende Jaer, namentlick 'tvijftichfte, met alle bewijfinge vã dancbaerhz vierẽ eñ heyligen, ruftende geheelick inden Heere, eñ geuẽde vryheit allen Ifraelitifchen flauẽ, eñ latende ooc het lant dat geheele Jaer ruften, totter tijt toe, dat de geeftelicke verloffinge in Chrifto, die daer mede beduydet werde, foude volvuert zijn: wãt alsdan met de aencomfte Chrifti (de waerheyt eñ vervullinge van alle dufdanige afbeeldingen) foude die ceremonie ophouden, eñ het rechte Iubileus inden geeft eñ inder waerheyt vã alle Chriftgeloouigẽ gehouden werdẽ. Maer defe Roomfche Vadereu, die alle Jodiffche ceremonien welcke Chriftus hadde afgedaen, wederom hebbẽ op een aepfche wyfe vã nieus opgebracht, hebbẽ in ftede vã dien Iubileus een recht batementfpel voortgeftelt, beuelende datmen niet alleen alle 50. maer alle 25. Jaren Bullen eñ afflaten te Roomen foude comen coopen, daer zy op eenen loofen gemetfelden muer met een vergult Cruys cloppen, roepende: Aperite portas principes veftras. Eñ zijnde de felue muer opgebroken van buyten,

Ende men verstaet dat alsulckē afflaet insghelicx oock sullen ghenieten, de ghene die voor het eynde vande expeditie sullen comē te w steruen op den wech treckende naer de selue heyr cracht, oft daer onder wesende. Item, den ghenen die vuyt oorsaken vā cranckheden oft om andere wettige nootsaeckelickheden die hen ouercomen vuyten leger oft heyrcracht sullen moeten scheyden voor de expeditie. Ende van ghelijcken oock soo geeftmen den seluen aflaet aen den genen dewelcke hoe wel dat zy niet in persoone derwaerts en treckē, nochtans andere in heurlieder x plaetsse derwaerts sullen seynden, ende dat in deser manieren, Dat indien de ghene die alsoo yemanden seynden sal, waere een

---

alle de gene die door dat gat cruypen, dwelck zy noemen de gulde poorte, midts worpende een stuck gelts in de busse, die ✱dienen daer mede afflaet vā alle haer sonden, eñ treckē eenē grooten hoop sielkens vuyt het Vageuier: Het welcke is een fraey practicke om gelt te crijgen. Eñ nv beloeft ons hier desen Bulleman euen de selue aflaten die aldaer ✱dient worden, indien wy alhier gelt willen geuen, om alle de gene die hem voor geenen opperſten Paus en willē kōnen, mettē zweerde te ✱volgen eñ ✱nielē. Oft nv dit met de leere Petri eñ Pauli ouer een come, eñ gemeinschap hebbe met de ✱geuinge d' sonden die ons Christus ✱cregen heeft met zijn lijden eñ steruen, mach een yeder ordeelē, die vā zijn sinnē niet beroofT en is.

w Verstaet dat zy die voor dese expeditie steruē, groote baete van dese Bullen sullen genieten, indyen syse gheheel ende ongheschendt met Brief ende Seghel int Vageuier met hun connen nemen. Want Lucifer, die groot vriendt is van den Pauws van Roomen, ende veel om zijnē wille doen soude, sal ontwijffelicken haere sielen vuyt zyne clauwen laten gaen, soo verre als zy dese Bullen also beseghelt connen thoonen.

x Paulus seght, dat een yeghelijck zijn eyghen last draghen sal, Gal. 6. ver. 5. Ende dat een yegelick voor hem seluen Gode sal rekeninghe geuen, Rom. 14. 12, eñ ontfangen na dat hy selue gedaen heeft, tzy goet of quaet, Rom. 2. 6. eñ 2. Cor. 5. 10. Maer desen Roōschen apostel, die wel toe laet dat d'een een Misse hoort voor een ander, eñ dat d'een met een stuck ghelts den papen te geuē, eens anders mans siele vuyt het Vagheuier verlossen mach, de selue can oock wel oorloff gheuen, dat die eenen voor den anderen in desen heylighen Crijch trecken mach, ende daer toe contribuerende, oock de afflaten voor een ander gheniete, behaluen slechts dat hy ghelt crijghe, het compt hem op een vuyt, weder dat hy int Vagheuier brandt, oft dat hy er vuyt ghenaecke.

[y] Cardinael, een Primaet oft Patriarch, Bisſchop, ſone van eenen Coninck, Prince, Hertooch, Marquis, Graue, dat hy ſeynde ſo veel perſoonen als hy gheuoechlick ſal vermoghen, tot achten toe, oft in dien hy ſo veele niet en vermochte te ſeynden, dat hy er ten minſten vier ſeynde, Ende alle andere perſoonen van wat conditien die zijn, leecke ofte Clercken, ſullen elck den zijnē zeynden, ten ware dat zy ſoo arm waren, dat zy 'tſelue niet en vermochten te doene. In welcken gheualle ſoo ſullen zy hun tweeder, derder, of vierder eenen Soldaet zeynden, daer inne [z] contribuerende, elck naer zijn vermoghen.

Item, de Conuenten oft Capittelen van Kercken ende Clooſters van [‡] Religieuſe, het waeren Mans oft Vrouwen, al warent van de biddende Ordenen, die voor elcke thien perſoonen van alſulcke Conuenten, Capittelen, ende Clooſters, eenen Soldaet ſullen zeynden, tſelue eerſt ghetracteert ende gheaccordeert hebbende ouer hun Conuent oft Capittel, ſullen den ſeluen aflaet ghenieten. Den welcken oock insghelicx ghenieten ſullen de ghene die alſoo ghesonden ſullen worden, indien datſe arm zijn.

Item, de wereltlicke Prieſters dewelcke met conſente

---

y Oft deſe vuytneminghe der perſoonen met de Euangeliſſche waerheyt, ende met de leere Petri ende Pauli eenichſſins ouer een come, leeſt Act. int 10. cap. ver. 34. 35. Rom. 3. ver. 22. ende 10. ver. 12. Item, 1. Cor. 1. ver. 26. 27. 1. Cor. 11. ver. 22. Coloſſ. 3. ver. 11. Jaco. 2.

z Tis al om deſe contributie te doen, welcke met het Apoſtoliſche ampt ſoo wel ouereen comt, als vier met water, ende duyſterniſſe met het licht.

‡ De Papen, Monicken, Bagijnē, ende andere geeſtelicke perſoonen, die van alle politicke laſten vry gaen, en moghen hier niet vry zijn. Want alſmen het Chriſten bloet ſtorten ſal, ende vervolghen de ghene die Chriſtum Jeſum alleene willen aenroepen, daer en baet noch Cruyne noch Cappe, een yeghelick moeter an: jae de heylighe geeſtelicke perſoonen zijn de eerſte ende de principaelſte die haren goeden yuer hier inne behooren te bewijſen, want het gaet hun aldermeeſt an, ende in alle manieren de Pauws moet de Croone op het hooft houden, wat daer van comen can.

vã heurlieder Ordinarise, ende de Reguliers van heurlieder ouerste, onder de voorsz heyrcracht Gods woordt sullen commen prediken oft andere deuchtsame kerckendiensten doen, d'welck men verstaet hemlieden gheoorloft te zyne te doene onder de voorseyde heyrcracht, sonder te incurreren irregulariteyt, ende dat zy middeler tijdt heurlieder beneficien moghen bedienen by bequaeme stadthouders, niet wesende Pastoren oft Parochiepapen, of der sielen last hebbede, want alsulcke en sullen niet moghen gaen, sonder consente van zyne Heylicheyt. Ende de Soldaten die henlieden in dese orloghe laten vinden, [aa] verclaertmen niet te wesen ghehouden in de vasten daeghen, alwaert dat zy door beloften oft gebot vande kercke daer toe verbonden waeren, niet wesende in de oorloghe. Item zyne [bb] Heylicheyt laet toe aen alle de bouen geroerde, eñ aenden ghenen die derwaerts niet en sullen trecken noch seynden (mids dat zylieden van heurlieder goederen liberalicken [cc] contribueren, ende tot dit heylich werck helpen mette aelmoesse onderschreuen) dat zy 'tvoorseyde Jaer gheduerende, het welcke loopt vanden dach aff vande publicatie van dese Bulle, in alle plaetsen moghen ghenieten van alle de gratien ende faculteytẽ in dese Bulle begrepen, te weten, dat zy ten tijde van [dd] Apostolick of ordinaris verbot, moghen Missen hooren,

---

aa Merckt hoe hem dese heylighe Vader een macht aenneemt van ouer de conscientien te heerschen, ende de selue tot zijn vasten te verbinden ofte daer van te bevrijden, soo hy wil: ende bedenct, oft dat niet en is, hem seluẽ in Godes plaetse te stellen.

bb Dit is oock den rechten tytel ende naem Gods, die alomme wordt ghenoemt den heylighen Israels, als met zijnen eygen name, maer desen helschen vader, die hem seluen opworpt bouen alle tghene dat God genoemt wort, Schrijft hem toe den tytel vanden Alder-heylichsten, eñ vande Heylicheyt selue.

cc Van dese contributien is hier bouen ghenoech geseyt: merckt alleen dat zy willen datmen liberalickẽ sal contribueren, want een cleyncken en mach alsulcken Poel niet versadigen.

dd Dat dese verboden oft Interdictien voor Apostolisch moghen ghe-

inde Kercken of Cloosters, ofte in de [ee] particuliere bidplaetse (bescheyden eñ gheuisiteert by den ordinaris) Missen doende, ende andere Goddelicke officien, indien datse Priesters zijn by heurlieder eyghene persoonen, oft anders doen doẽ bij anderẽ in heurlieder presẽtie, ende van heurlieder huysgesin, ende vrienden ofte maechschap, ende het heylich Sacrament des Nachtmaels ontfanghen, ende alle andere Sacramẽten, behoudens op den Paesdach, al ware het dattet waere ten tijde dat sulcx [ff] verboden waere, midts dat zylieden gheen oorsaecke en zijn van alsulcken verbodt, offte dattet aen hemlieden niet ghehouden en hebbe, dat alsulcken verbodt affghedaen wordde, ende midts dat zy telcke reyse als zy soodanighen bidplaetsen sullen willen gebruycken tot tghene voorseyt is, bidden, ende hun ghebedt doen een yeghelick nae zyne deuotie, tot conseruatie vā de Vnie der Christelicker Princen, ende victorie [gg] teghens de ongheloouighe.

Item laet toe, dat ten tijde van interdicto, de lichamen der dooden moghen begrauen wordden in [hh] ghewijdde

---

houden worden, sullen wy ghelooven als zy vuyte schrift bewesen sullen hebben, dat de Apostelen oyt verbodẽ hebben, God in alle plaetsen aen te roepen.

ee Off dit met de leere Jesu Christi ouer een come, die daer seght, dat de Vader noch op eenen Bergh, noch te Jerusalem, noch op deen plaetse meer dan op dander wil aengebeden werden, maer in alle plaetsen inden Gheest ende inder waerheyt, Leest Joa. 4. ver. 21. 23. ende 1. Tim. 2. ver. 8.

ff Hoe dit met de instellinghe der Apostelen ouereen comt, leest Paulum tot den Gal. int 4. Capittel, ✶. 10. ende Colos. 2. ✶. 16.

gg Paulus leert 1. Timo. 2. Datmen God bidden sal voor den Princen, Vorsten, ende Ouerichedẽ, niet op dat zy haer vereenighen tot het orloghen, bloetstorten, ende vuytroeden der Christgheloouigher menschen, gelijck als desen heylighen Vader hier voorhout, maer ten eynde dat wy onder hun een stille ende vreedsaem leuen mogen leyden, in alle godsalicheyt ende eerbaerheyt.

hh Off de Apostelen hare leefdaghe oyt Sepulturen ghewijt hebben, moghen wy soecken in het Pauselicke euangelie, inde Decreten by een gheraept. Want het Euangelie ende leere Christi ende der Apostelen en weten van alsoodanighe heydensche superstitien ganselick niet.

Sepultueren, met matighe [ii] pompe van begraeffenisse.
Item men laet toe aen allen persoonen, die dese Bulle sullen aennemen, dat zy den voorseyden Jaere gheduerende, met rade eñ consente van beyde de Medecijnen, van ziele ende lichaem, vermogen vleesch te eten inden Vasten, ende op andere tijden van vasten daghen, eñ andere [kk] verboden dagen voor het voorsz geheel Jaer lanck. Eñ dat zy insghelicx oock vermogen vryelick t'heurlieder beliefte [ll] t'eten eyers ende ander suyuel, inder voegen dat de ghene die gheen vleesch eten en sullen, onderhoudende inde reste de forme vande gewoonlicke kerckelicke vasten daghen, sullen gerekent worden als volbrocht ende onderhoudē te hebben den voorseyden [mm] vastendach. Ende in dese toelatinghe van eyeren te moghen eten ende ander suyuel tzynder belieften, en

---

ii Off dese pompen van begraeffenissen oock vanden Apostelen Christi, ofte vanden heydenen ghecommen zijn, can een yeghelick oordeelen, die de heylighe schrift oyt gelesen heeft, oft der heydenē Historien daer teghen ouerleght.

kk Dit onderscheyt van spijse ende vā daghen strijt merckelick teghen al tghene dat Paulus met duydelicke woorden daer van is schrijuende in veele plaetsen, Rom. 14. 1. Corinth. 8. *. 8. ende insonderheyt Coloss. 2. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 27. Ja hy noemt het (schrijuende tot Timotheum) 1. Tim. 4. ver. 3. een leeringe des duyuels. Waer vuyt men merckelijcken affnemen can, wat voor een heylich Vader by zy, die ons hier dese Bullen inder hant steeckt.

ll Hier sietmen wederom claerlick dat desen heyligē Vader hem seluen een volle macht eñ goddelicke authoriteyt aenneempt ouer de conscientien der ghener die Christus met zijnen bloede van alle zoodanige dienstbaerheyt der elementen verlost heeft. Col. 2. 1. 2.

mm Merckt dat alle de heylicheyt van desen Roomschen Bulleman eyghentlicken gheleghen is in vuyterlicke ceremonien, ende lichamelicke oeffeninghen, welcke den Apostel Paulus leert weynich nut te wesen, 1. Timoth. 4. ver. 8. ghebiedende datmen in stede van dien, hem oeffene inde oprechte Godsalicheyt die in alle dinghen voorderlick is, hebbende beloftenisse des teghenwoordighen ende des toecommenden leuens: daer ter contrarien desen heylighen Vader in zyne Bullen hem ghelaet off het Coninckrijcke Godes in spijse ende in dranck, ofte in andere dusdanighe vuytwendighe dinghen gheleghen waere, reghel-recht teghen tghene dat Paulus alomme leert, Rom. 14. cap. ver. 17. ende 1. Corint. 8. ver. 8.

wordden niet begrepen de [nn] Patriarchen, Primatē, Aertſ-biſſchoppē, Biſſchoppē, noch andere leeghere Prelaten, noch hoe danighe Reguliere perſoonen, noch van de weereldtlicke, de Prieſters, voor ſoo veele de daeghen vanden vaſten aengaet alleenlicken. Hier aff vuytghenomen ende gheſecludeert nochtans de ghene die tzeſtich Jaeren ſullen oudt zijn, Ende alle de Ridders van Crijchſ-ordenen, dewelcke beyde ſullen moghen eten Eyers ende ander Suyuel tot heurlieder beliefſten, ende ſullen niettemin genietē den voorſeyden Afflaet ofte [oo] Indulgentie.

Item de bouen-gheſchreuene die daer niet en ſullen connen kommen noch ſeinden, indien zyliedē contribueren ende byſtant doen met hunne goederen, ende dat zy bouen de ſelue contributie ghewillichlicken vaſten vuyt deuotien, op gheen gheboden vaſtendaghen, ende hunlieder ghebet doen, roepende GOD te hulpe tot de victorie teghens de ongeloouighe [pp] ketters, ende zyne gratie tot de Vnie ende confederatie van de Chriſtelicke Princen. Ende indien zy om eenighe wettighe beletſelen niet en conſten vaſten dat zy eenich [qq] ander goet werck doen,

---

nn Siet hier andermael, oft deſen Eertſſchen God niet en zy een aennemer der perſoonen.

oo Wie en can hier vuyt niet claerlick ſien dat dit zy een vleeſchelick afflaet, die met vleeſch te eten oft niet te eten nut oft onnut worden can, welcke gantz geene gelijckformicheyt en heeft met de vergeuinge der ſonden, die ons Chriſtus met zijnen bloede verworuen heeft, ende niet door Bullen, maer door de predikinghe des Euangeliums wtgecondicht, bestaende niet in het vuyterlick onderſcheit der ſpijſen, maer in een innerlick hertgrondelick bekeeren des ghemoets tot God.

pp Hier cōmen de ketters nv int ſpel, waer vuyt men ſiet dat het deſe goede Vader niet op de Turcken geladen en heeft, maer alleen op de ghene die hem voor geen ouerhooft der kercken Chriſti en willē kēnen, noch zijne Decreten eñ gheboden inde ſtede vande geboden Gods eñ inſtellingē der Apoſtelen aennemen: want die moeten alle ongeloouighe ketters zijn, alwaert dat zy noch eens Chriſtum den zone Godes voor haeren eenighen Salichmaker, Verloſſer, ende Middelaer bekenden.

qq Hier en ghelden de verdienſten Chriſti Jeſu niet veele, om vergheuinghe der ſonden te vercrijghen, maer men moet deſen afflaet winnen

ter discretie van hunnen rr Biechtvader ofte van hunnen Pastoor, soo dickwils ende menichmael als zy zulcx doen sullen gheduerende den voorschreuen Jaere, soo vergheeft men ende ontlastmen henlieden voor vijfthien Jaeren vijfthien ss veertichste deelen vande penitentie henlieden opgheleyt, ende die zy in eenigerley manieren schuldich zijn. Eñ zijn noch mede-deelachtich ghemaect van alle de ghebeden, aelmoessen, tt peregrimagien, of beuaerden, ende oock van die van Hierusalem, ende van alle andere goede wercken die er inde vniuersele militerende kercke, ende in elck lidt derseluer wordden ghedaen.

Item, men geeft ende verleent alle den ghenen die op de daeghen vanden vasten, ende andere daghen des Jaers alsser statien zijn binnen Roomen, sullen visiteren vijff uu Kercken, ofte vijff Altaren, ende indien daer gheen

---

met verdiensten van zijn eyghen goede wercken: Welcke doch anders niet en zijn dan een vuyterlicke schyn van hypocritische ceremonien, sonder eenighen oprechten grondt der Godsalicheyt, ofte des oprechten gheloofs, ende vertrouwen op Christum Jesum, daer dese Bulle-vercooper gheheelick niet aff en weet.

rr Dit is de satisfactie ofte voldoeninghe voor de sonden die den Biecht-vader den patient oplegbt: welck is ghemeynlicken eenich seker ghetal van Paternosters ende Auemarien, op zijn papegaeys, sonder verstant op eenen kerffstock te mompelen, ende dat sal int gerichte vā desen aertschen god verstreckē voor de voldoeninghe die Christus Jesus met zijn doot ende lijden volbracht heeft.

ss Hier wort de kerfstock essen afgerekēt, wāt ongetwyfelt God de Heere (immers desen aertschen god) sal de penitentien, met dagen, maenden en jaren rekenen, om de sonden te straffen oft te vergeuē, niet nae het woort der Euangelischer leere, gelijck als Paulus meynt Rom. 2. ver. 16. maer nae den kerfstock van dese lieue Bullen ende afflaten, die alle seer pertinent worden opghesehreuen in Ziel-registers van Sinte Michiel, ende hy salse in zijn weegh-schale teghen hare sonden opweghen.

tt Hier strecken de bedeuaerdē eñ pelgrimagien vande goede catholicke deuote persoonen, tot voldoeninghe vā onse sonden. Het welcke off dese H. Vader wt de schriften eñ leeringen Petri eñ Pauli (daer hy hem vā roemt een navolger te wesen) gezoghen hebbe, sal een yegelijck wel mercken, die hare schriften ouerlesende teghen dese Bulle sal willen ouerlegghen.

uu Dese visitatie van de vijff kercken off vijff altarē daer door men

vijff kercken ofte vijff altaren en waeren, xx vijff maels een Kercke oft eenen Altar, ende dat zy deuotelicken hun ghebedt doen voor de Vnie en de victorie bouen gheroert, dat zy sullen winnen ende ghenieten alle de Afflaten, Indulgentien, ende Pardoenen, die er gewonnen ẽñ ghenoten wordden by de ghene die in persoone visiteren de kercken binnẽ de stadt vã yy Roomen ende buyten de mueren der seluer, ende soo zy de selue winnen souden, indyen zy de selue in persoone visiteerdẽ. Item, op dat zy met meerder suyuerheyt ẽñ netticheit vã heurlieder cõscientien mogen biddẽ, so laet zyne zz Heylicheyt toe, aen alle de bouen geschreuẽ, dat zy mogen kiesen tot eenen biechtvader een yegelick Priester, tzy weerelt-

---

groote aflaten verdient by desen aertschen Vader, is oock in de leeringhe Petri ende Pauli gefondeert, gelijck alle het ghene dat voorsz is. Daeromme ist dat hare brieuen ende schriften soo vol daer van zijn, ghelijck een yegelick sien mach, diese slechts eens ouerlesen wil.

xx Christus de Sone Gods leert ons, dat de Heere sal ten ioncxsten dage de godsalighe ende de goddeloose oordeelẽ vuyt de wercken der liefde, ende de barmherticheyt, die zy aen den aermen sullen bewesen hebben. Ende de heylige schrift leert oock alomme, dat het ghelooue in rekeninghe sal commen: midts dat een yeghelijck vuyt zijn ghelooue sal gheoordeelt worden. Maer dat GOD soude de menschen ordeelen vuyt het ghetal ende nombre vande kercken die zy sullen hebbẽ doorloopen ende besocht, ẽñ waer gheen vijff kercken en zijn, dat daer een kercke oft eenen altar, vijf mael besocht, voor vijf kercken oft vijf altaren verstrecken sullen, is een leughentaligh ende ydel ghedichtsel ende bedroch, vuyt den winckel vanden helsschen vader, ofte vanden god deser werelt ghehaelt, die met alsulcke ydele hypocritissche superstitien de werelt vande waere godsalicheit ende vanden oprechten ghelooue soect aff te brenghen.

yy Inde gheheele heylighe Schrift en wort niet een enckel woort vermelt, van dat inde stadt van Roomen souden meer Afflaten ende vergheuinghen der sonden te haelen zijn dan elders: Daeromme en is dit alles niet anders, dan een duyuelsche vondt, om die Babilonissche stadt, die van het bloet der Apostelen ende Martelaren vanden beghinne haer seluen altijt vol ende sadt gedroncken heeft, in weerden te bringhen, ẽñ groot gelt by een te rapen, om hare pompeusicheyt te onderhouden

zz Merckt doch waer inne desen heylighen Vader de heylicheyt ende zuyuerheyt der conscientien is stellende, ende siet off sulcx met de reynicheyt die ons de Apostelen Petrus ende Paulus voorhouden eenichsins, Jae oock int minste deel ouer een come.

lick of regulier, wesende van de geapprobeerde by den ordinaris, de welcke de selue eens binnens hunnen leuen sal vermoghen te absolueren, ende nog eens in hun vuyterste artickel des doots, van alle ende yeghelicke sonden ende misdaden, ‡‡ alwaerent van de ghene die ghereserueert zijn totten Apostolicken Pauselicken stoel, ende oock vande ghene die er verclaert staen inde A Bulle in coena Domini, vuytgesondert het crimen oft delict van ketterije, eñ dat zy genieten ende hebben volcomen afflaet ende indulgentie van dyer. Ende vande misdaden ende sonden die totten Apostolicken Pauselicken stoel niet en zijn ghereserueert, dat hy de selue sal moghen absolueren soo dickwils ende menichmael als zy die sullen biechten met salichmakende penitētie, nae de grootte des misdaets. Ende indien datter eenighe B satisfactie ofte voldoeninghe van noode waere omme de voorseyde absolutie te moghen becomen, dat zy de selue doen in persoone, ende indien datter eenich beletsel ware, sullen de selue moghen doen doen

‡‡ Hier zien wy merckelick hoe zy mette vergheuinghe der sonden, die ons Christus verworuen heeft, haren spot drijvē, ende haer seluen in Godes plaetsse stellen om de sonden te vergheuen ende te houden, nae hun geliefte, d'welcke doch anders niet en geschiet, dan om ghelt te crijghen, ende daeromme wort hier merckelick dē Apostoliken, Pauselicken stoel vermelt, tot waarschouwinghe dat hy is de booswicht daer Paulus van schrijft, die inden tempel Godes gheseten is, ende hem seluen voor God vuytgeest, vermetende hem vā Godes macht eñ heerlickheyt, bestaende inde vergeuinghe der sonden.

A In dese Bulle staen allerley grouwelicke sonden opgeteeckent, jae alsodanige, dat een christelick herte eenen grouwel eñ schrick soude hebben van die te hooren melden, nochtans worden dese alle ghelijck inden tax der Apostolicke camer op zeker ghelt getaxeert eñ vergheuen, maer de sonde der ketterye, dat is te seggen der gener die Christū alleene houden voor het eenich hoofd der Christelicker kercken, eñ vā des Paus bullen geen werck en makē, en can niet vergeuē worden, eñ wort daerō hier wt genomē om dat den Paus alle de gene die vā sulcker gesintheyt zijn, sonder genade metten viere ende metten zweerde wil hebben vuytgeroedet.

B Van dese biechte eñ voldoeninghe is hier bouen genoech gheseyt gheweest.

by heurlieder C erffghenamen, ofte andere voor henlieden. Eñ sal ook de voorsz biechtvader vermogen hoedanige heurlieder D beloften van beuaerden oft andere te veranderen in eenich secours ende bystant, tot dese expeditie, vuytghenomen de gheloften van suyverheyt, Religie, oft van beuaert ouer de Zee. Ende indien dattet den voorsz Jaere gheduerende ghebeurde dat zylieden door haestige ende onvoorsienlicke doot, ofte deur absentie ende by ghebreke van Biechtvader, quamen te steruen sonder biecht, midts dat zylieden met goet berouw ghestoruen sullen zijn, ende dat zy ten E tijden by de Kercke ghestelt ende

---

C Dit strijdt opentlick teghen de leere des Euangeliums, daer ons verclaert wordt, dat soo wie gelooft inden Sone Godes, die heeft alreede het eewich leuen, ende en sterft niet, maer treedt van desen doot in het eeuwich leuen: maer soo wie niet en ghelooft, die is verdoempt, ende sal het leuen niet sien, maer den toorne Gods blijft op hem, Joh. 2. ver. 18. ende 3. ver. 36.

Daeromme alle tghene dat dese Heylighe Vaderen den lieden wijs maecken, dat daer noch eenen Middelwech soude wesen, ofte een Vagheuier, daermen met goede wercken eñ verdiensten van ander lieden, die noch int leuen zijn, vuyt soude moghen verlost werden, is anders niet dan een practicke om ghelt by een te rapen met sielmissen, Cloofter-stichtinge, eñ ander dierghelijcke dingen die buiten de H. schrift van menschen versiert zijn, ende gantz geene ghelijckformicheyt en hebben met de leere der H. Propheten eñ Apostelē, maer zijn enckele Antichristissche vonden, daer mede Christi ghenade ende salichmakinghe door den gelooue in zynen bloede te niete ende dadeloos wort ghemaect.

D Dit strijt openbaerlick teghen de heylighe schrift, daer merckelick vãde Heere beuolen wordt datmen de ghedane beloften aen zyne Goddelicke Maiesteyt (behaluen dat zy in onse macht zijn, eñ tegen zijn gheboden niet en strijden) sal stricktelick onderhouden ende betalen, Deut. 23. ver. 21-22. 23. etc. So dat gheen biechtvader, noch creatuere ter werelt, macht heeft om ons daer van te bevrijen. Daeromme als desen H. Vader hem dese macht toe schrijft, om niet alleen selue ouer alsoodanighe beloftenissen te dispenseren, maer oock eenen anderen de selue macht te moghen ouer gheuen, hy thoont merckelickē, dat hy is den Antichrist daer Daniel, Paulus ende Iohannes van ghefchreuen hebben.

E Van alsoodanighe oorbiechten op zeker tyden en vermelt de heylighe Schrift niet een woort, ende en is anders niet dan een menschen ghedichtsel om gelt by een te rapen, om de Papen tot kennisse van alle de secreten der werelt te doen comen, eñ voorts des menschen conscientien te dwinghen ende op de pijnbanck te brenghen.

gheordonneert, henlieden ghebiecht ſullen hebben, ende dat zylieden niet onachtſaem ofte negligent en ſullen zijn gheweeſt int betrouwen van deſe gratie, ſullen inſgelicx genieten volcomen indulgentie, afflaet, ende verghiffeniſſe van alle heure ſonden, ende men ſal haer lichamen mogen geuen kerckelicke begraeffeniſſe ofte ſepulture, indien zy niet geſtoruen en zijn geexcōmuniceert weſende, niet tegenſtaende 'tverbot oft interdict. Inſgelicx heeft zyne Heylicheyt by zijn breue particulier toeghelaten, dat alle gheloouighe Chriſtenen, die deſe voorſchreuen Bulle [F] tweemaels binnen den voorſchreuen Jaere ſullen nemen, mogen andermael in hun leuen bouē het ghene henlieden hier bouen toeghelaten, ghegheuen, ende ghejont is [G] abſolutie hebben van alle ende yeghelijcke ſonden, miſdaden, ende miſbruycken, ofte exceſſen, hoe zwaer de ſelue ſouden moghen weſen, ende van alle ende eyghelijcke vonniſſen ofte ſententien van excommunicatie, daer zy in gheuallen ſullen zyn gheweeſt, al warent vande ghene die er ſtaen begrepen ende geexpreſſeert inde Bulle van het Auondmael des Heeren, ende daer van de abſolutie is ghereſerueert aen zyne Heylicheyt, vuytgheſondert [H] het crimen vā ketterye, ſo voorſeyt is. Ende dat zy tot [I] twee reyſen

---

F Dit is eenen goeden mantel, om deſe Cremerye wel diere te vercoopen, ende in weerden te brenghen.

G Van deſe abſolutie ende vergheuinghe der ſonden die deſen heylighen Vader hem toeſchrijft, is bouen ghenoech gheſproken.

H Dit crimen van ketterye wort ouer al vuytgheſondert, om dat den heylighen Vader alle ſonden, tegen Godes Maieſteyt gedaen, cleyn acht ende de ſelue met een Bulle lichtelick affvaecht, maer 'tghene dat teghen zijnen perſoon ende teghen het profijt van zyne kercken miſdaen is, en can nemmermeer vergeuē worden, noch in dit leuen, noch in het toecomende, alſo het in zyne Decreten openbaerlick gheſchreuen ſtaet, Ca. violatores 25. queſt. 1. c. nemini 17. qu. 4. c. nulli fas, diſt. 14.

I Is d'eerſte Bulle goet eñ bundich, waer toe dient de tweede? Oft is de tweede noodich midts dat de eerſte niet ghenoechſaem en is, ſo blijct merckellick, dat al warender noch twee hondert duſdanige bullen, ſo en ſoudet niet baten. Siet den Apoſtel totten Heb. 10. 3. 18.

moghen ghenieten van alle de Gratien, Indulgentien, Aflaten, Faculteiten, eñ Pardoenen oft abſolutien in deſe Bulle begrepen.

Ende zyne Heylicheyt gheeft [K] macht ende faculteyt aen ons den Licentiaet, Don Thomas de Salazar, Threſorier eñ Canoninck vande heylighe Kercke van' Seuillien, Raedt van zyne Maieſt. [L] Cōmiſſaris generael vande heylighe ende generale Inquiſitie, dat wy moghen ophouden ende ſuſpenderen, gheduerende den Jaere vande publicatie van deſe voorſeyde Bulle, alle de gratien, indulgentien, faculteiten, eñ priuilegiē in deſe voorſz Conincrijckē eñ Heerſchappyen, Eylanden ende Prouintien, ende aen alle eñ yeghelicke Kercken, Clooſters, Hoſpitalen, Broederſchappen, Heylighe plaetſen, ende particuliere perſoonen toeghelaten, alwaert ſoo dat de toelatingen inhielden [M] clauſelen, de voorſeyde ſuſpenſie of ophoudinge contrarierende. Ende inſghelicx oock op dat wy de voorſeyde gratien ende faculteyten, eñ alle andere ſullen mogen doen reualideren, Ende ten eynde dat wy ende onſe gheſubdelegeerde mogen ſuſpenderen het interdict,

---

K Dit is een wonderlicke macht die deſen aertſchen god eñ ſtadhouder des zoōs Godes alhier vermeet, als dat niet alleen hy ſelue mach ſuſpenderen eñ crachteloos maken alle de gratien die te vooren ghegeuen zijn, maer gheeft oock eenen anderen macht om 'tſelue te mogen doen. Voorwaer indien dat deſe gratien, aflaten, eñ vergheuinghe der ſonden vā God waeren, gheen menſche en ſoudeſe connen ſuſpenderē, dat is, hare crachten eñ effecten ophouden: maer om dat zy niet van God eu zijn maer vanden menſchen, en niet van Chriſto maer vanden Antichriſt, daerō mach den Antichriſt ende zijn dienaers ooc daer mede ſpelen als met eenē bal, eñ makēſe nv bundich eñ gheſtendich, nv crachteloos ende te niete, zoo't hun beſt gelegen is, tot voordeel van hare keucken.

L Merct of eenige Apoſtelen of dienaers der kercken alſodanige amptē vā inquiſitie oyt bedient hebben, eñ ghy ſult vindē dʒ de h. ſchrift geē woort daer vā en roert.

M Hier ſiet ghy claerlick, dat zy haer ſegghen eñ ontſeggen hebben: zij moghen hare gratien, aflatē, eñ bullen geuen en wedernemen, ſuſpenderen eñ crachteloos maeken, valideren, invalideren, en ſpelender mede ſoo zy willen, het en zijn doch anders nlet dan looſe treken om gelt wt der lieden buydel te crijghen.

indien datter eenich waere daermē dese Bulle sal prediken of publiceren. Ende van gelijcken oock om te moghen arbitreren, iudiceren, ende verclaren naer de qualiteyt vande persoonen de contributien ende aelmoessen diese sullen hebben te gheuen den genen die dese Bulle sullen willen ghenieten.

Eñ wy de voorseyde Licentiaet Don Thomas de Salazar, Thresorier ende Canoninck vande heylighe kercke van Seuillien, Raedt van zyne Maiest. vande heylige ende generale Inquisitie, Commissaris generael vande voorsz heylighe Crusade, in faueur van dese heylighe Bulle, ons van weghe de Apostolicke Pauwselicke authoriteyt ghegheuen, ende op dat soodanich een heylich werck niet en wordde belett, noch en N cessere ter cause van andere Indulgentien, soo suspenderen wy, geduerende den Jaere vande publicatie en de predicatie vā dyer, alle ende yeghelicke gratien, aflaten, indulgentien, ende faculteyten, ghelijcke ofte differente ghegheuen by zyne Heylicheyt, oft by de heylighe Pausen zyne voor vaders, ofte by den Heylighen Apostolicken stoel, ofte by zyne authoriteyt in alle de voorschreuen Coninckrijcken ende Heerschappyen van zyne Maiesteyt, aen alle ende yeghelicke Kercke ende Cloosters, Hospitalen, eñ aen andere heylighe plaetsen, Vniuersiteytē, Broederscappen, ende particuliere persoonē, alwaert dat de voorseyde gratien ende faculteyten waren in faueur vande O fabricke van

---

N Hier ist wederom goet te sien, dat alle dusdanighe Indulgentien ende Aflaten anders niet en zijn dan ydele, onnutte, crachteloose bullen ofte waterbobbelen ende winden, die de Pauwsen van Roomen vuytgheuen, om de slechte menschen te bedrieghen: want anders waren alsoodanighe afflaten goet eñ bundich, zy souden altijt bundich blijuen, ende nemmermeer connen gheretracteert noch gesuspendeert worden, want de ghenade ende beroepinghe Godes is sonder berouw, seght Paulus, Rō. 9. 11. 29.

O Merct de bloetgiericheit van desen H. Vader, al ist dat hy ten alderhoochsten achte de fabricken van de Roomsche Kercken, eñ het ghelt dat tot dien eynde gecontribueert wort, den hemel vercoopt om zijne houer-

ſinte Pieter van Roomen, oft van andere dierghelijcke Cruſaden, eñ alwaert dat alle de ſelue oft eenighe van dyer inhielden [P] clauſulen, deſe ſuſpenſie cõtrarierende, ende al waert oock dat wy om de ſelue te publiceren ende vercrijghen hadden ghegheuen onſe licentie ende verloff, in dyer voeghen dat gheduerende den Jare van de publicatie ende predicatie vã deſe voorſz Bulle niemant en mach vercrijgen noch genietẽ eenige andere gratiẽ, indulgẽtiẽ, [Q] afflaten oft faculteyten, noch de ſelue publiceren, vuytghenomen de ghene die zijn toeghelaten ende ghegheuen aen de ouerſte vande [R] bedelende Ordenen, voor ſoo vele heurlieden Monicken aangaet. Ende in faueur

---

dighe en hoeriſſche pompeuſheyt t'onderhouden, nochtans ſtelt hy noch deſe teghenwoordighe ſake van het bloetvergieten der armer onnooſeler Chriſtenen voor alle andere dingen ter werelt, eñ is te vreden datmen een tijt lanck ſuſpendere ende ophoude van ghelt tot de fabricke te contribueren, Behaluen dat zynen wreeden crijch ende contributien van dien moghen haren voortganck hebben.

P Hier ſietmen wederom dat op hare clauſulen, ende in generael op alle haere Bullen gantſelick niet te achten is, dewyle datmenſe mach invalideren eñ crachteloos maken alſoomen wil.

Q Hier doet eenmael uwe ooghen open, arme blinde menſchen, ende ſiet het goddeloos beſtaan van deſe Antichriſten. Chriſtus Jeſus heeft ons zijn ghenade ende de vergheuinghe der ſonden in eeuwicheyt ende voor alle tijden verworuen, ſonder eenige exceptie ofte achterhouden ende deſe heylighe Vaderen maecken alle andere gratien, genaden, ende vergeuinghe der ſonden te niete, op dat zy haere bloedighe oorloghen ende wreede vervolginge der Chriſtenen moghen ſtichten, ende hierentuſſchen willen zy de lieden wijs maecken, dat de gratien die zy alſoo ſuſpenderen ende te niete maecken, ſouden euen de ſelue zijn die Chriſtus Jeſus ons met zynen bloede verworuẽ heeft, Daer zy haer niet en ſchaemen opentlick te verbieden, dat niemant eenighe duſdanighe gratien, indulgentiẽ, ende afflaten gheuen noch ontfanghen en mach, andere dan die zy ſelue alhier wt condighen, immers ſo lange als den tijt vã deſe bulle is gheduerende, het welcke is met God ende met de ghenade, die hy ons in zynen bloede verworuen heeft, openbaerlick gheſpottet.

R Hier worden alleene vuytghenomen de afflaten gegeuen aende bedelaertſche Monicken, euen als oft Chriſtus voor die meer geſtoruẽ ware dan voor andere menſchen, daer nochtans ter cõtrarien inde Wet Gods geſchreuen ſtaet dat in Iſrael geen bedelaer weſen en ſal, Deut. 15. ver. 4. ende daer Paulus oock alle Lediggangers grootelicx ſtraft, ſeggende, Dat wie niet en aerbeyt, oock niet en behoort te eten, 2. Theſſ. 3. ver. 10.

vā dese voorseyde Bulle soo verclaeren wy by de selue Apostolicke authoriteyt, dat de ghene die dese voorseyde Bulle sullē aenveerden, mogen genieten, eñ genieten van alle de gratien, faculteyten, indulgentien, afflaten, Jubileen ende pardoenen ende absolutien van sonden, die henlieden toegelaten ende ghejont zijn gheweest by onsen Alderheylichsten Vader Gregorio den xiijsten, eñ byde andere ouerledene Pausen, saligher ghedachten, oft by den heylighen Apostolicken stoel, oft by zyne authoriteyt inde voorseyde suspensie begrepen, dewelcke wy vuyt crachte vande voorseide Apostolicke commissie reualiderē, ende by de voorsz Apostolicke authoriteit S suspēderen wy het interdict, indien datter yewers eenich waere daermen de publicatie ende predicatie van dese bulle doen sal T voor acht dagen voor, ende acht daghen naer, soo inde Bulle van zyne Heylicheyt begrepen staet. Ende verclaren dat de ghene die de selue sullen aenveerden, moeten ontfanghen ende bewaeren dese summarie ende V Bulle gedruct in papier, ende ghesseghelt, ende gheteeckent met onsen Naem ende Seghel, want anderssins soo en sullen zylieden niet vercrijgen noch ghenieten de voorseyde Bulle, noch de gratien ende afflaten vā dyer.

S Siet doch dese spotters, die haer ende haere voorsaten Bullen suspenderen, inualideren, ende wederom reualideren, euen oft zy met kinderen bobbelen oft met eenen bal speelden.

T Dit is euen ghelijck men de vrye mercten vuytroept, ende hier worden alle interdictien opgehouden, behaluen dat dese Cremerye voortganck mach hebben. Want hier aen is aldermeestt gheleghen, ende dit doet den pot alderbest sieden.

V Aenmerckt doch hier, alle Christgheloouighe menschen, off dit zy het middel waer mede de Apostelē Petrus ende Paulus de vergheuinghe der sonden ende de genaden des Euangeliums hebben den menschen toegezeght ende vercondiget, namentlick dat zy een bezeghelde Bulle moesten hebben, ende twee siluere Realen geuen om der selver deelachtich te wordden.

Wie en siet hier doch niet, dat dese beseghelde Bullen zijn het rechte merckteeckē van de Antichristissche beeste, sonder het welcke niemant en mach coopen noch vercoopen? Apo. 13. ✝. 16. 17.

Ende dewyle ghy hebt ghegheuen twee ſiluere Realen, dewelcke is de Aelmoeſſe daer oppe wy de ſelue hebben ghetaxeerd ende verclaert, ende deſe voorſeyde Bulle aenveert, ende daer inne gheſchreuen uwen Name, Soo hebt ghij vercreghen, ende men verleent de X Indulgẽtien, Afſlaten, gratien ende faculteyten, eñ moecht alle de ſelue ghebruycken ende ghenieten inder formen ende manieren voorſeyt. Waer vã wy deſe hebben doen gheuen, dewelcke is ghedruct in Madril, den xiiijſten Septembris, inden Jare XVC. Lxxxiiij.

X Siet hier dat alle deſe gratien, afflaten, ende Indulgentien, om twee ſiluere Realen te coope ſtaen, daerop zy van deſe heylighe Vaderen geſchattet oft getaxeert zijn, tot eenen openbaren ſpot Godes, ende des Heeren Chriſti Jeſu, die dẽ vonnisse des Vaders met geen gout noch ſiluer, noch met eenighe verganckelicke waere, maer alleen met zynen heyligen dierbarẽ bloede, ende met zijnen bitteren doot heeft connen voldoen, om ons de vergheuinghe onſer ſonden te vercrhygen, 1. Petri. 1. ver. 18. 19. ende hier en tuſſchen merckt met eenen oock dat deſe Apoſtelen zijn rechte diſcipulen ende navolghers van Simon den Toovenaer, die de ghenade Godes om ghelt veyl maeckte. Daeromme een yeghelijck keere hem aff van deſe Antichriſtiſſche Cramers, ende hoort Chriſtum aldaer roepende by zynen Prophete Eſaiam, Compt herwaerts alle die ghy dorſtich zijt, comt tot het water, ende die ghy gheen ghelt en hebt, compt coopt ende eet: Compt ende coopt ſonder ghelt ende ſonder wiſſel Wijn ende Melck. Waeromme beſteedt ghy v ghelt aen het ghene dat gheen broot is, ende uwen aerbeyt aen het ghene dat v niet en can verſadighen? Comt hoort my aen ende ghy ſult het goede eten, ende uwe ziele ſal met goet vet verhcught werden: Neyght uwe ooren ende compt tot my-waerts, ende uwe ziele ſal leuen, ende ick ſal met v een eeuwich verboudt ſtichten, namentlick, de ghetrouwe barmherticheden Dauids, &c. Jſai. 51.

Want daer vuyt ſiet ghy dat Chriſtus Jeſus zyne Genaden vuytreyct, niet om ghelt, maer vuyt enckele barmherticheden, niet den ghenen die deſe gelde-Bullen coopen, ende haren naem daer inne laten ſchrijuen, oft die inden Crijch teghen haeren naeſten trecken, maer den genen die hare ooghen neyghen, ende den verbonde Godes, dat is der Euangeliſſcher leere, welcke ons voorhoudt de ghetrouwe barmherticheden Dauids, gehoor gheuen.

Forme

[A]Forme van Absolutie,

diemen eens binnen den leuen, ende andere int vuyterste artyckel des doots mach gheuen vuyt [B]crachte vā dese Bulle, aen hoedanighe persoonen die de selue sullen aenveerden.

[C]Misereatur tui omnipotens Deus, &c. By de authoriteyt van den Almachtighen [D]God, ende vā de wel salighe [E]Apostelen Sinte Pieter ende Sinte Pauwels, eñ vā onsen [F]Alderheylichsten Vader specialicken t'uwaerts

---

A Wy hebben hier bouen ghesien, datter anders geen forme van absolutie en is, van Christo Jesu voorgheschreuen, noch den Apostelen beuolen, dan datmen vergheuinghe der sonden vercondighe den genen die dē Euangelio ghelooouen, ende Christo Jesu ghehoor gheuen, daeromme moet dese forme alhier voor een Antichristische forme nootsakelick ghehouden worden.

B Wat cracht dat dese bulle hebbe, is hier bouen ghenoech bewesen.

C Om noch openbaerlicker met God te spotten, soo vercondigen zy den armen slechten menschen haere afflaten in een spraecke die zy niet en verstaen, directelick teghen alle tghene dat Paulus leert, 1. Cor. 14.

D Sy moesten eerst bewijsen vuyt de schrift, dat de Almachtighe God hun authoriteyt ghegeuen hebbe van alsulcke bullen te verleenen.

E Wy hebben hier bouen ghenoech connen sien, dat dit al ghelijck openbaerlick strijdt teghen de leere der Apostelen, ende insonderheyt teghen de zeyndtbrieuen Petri ende Pauli, ende daerom en can sulcke authoriteit van hun gheenssins ghecomen zijn.

F Om eenen yeghelicken te kennen te geuen wat macht ende authoriteyt dat desen Alderheylichsten Vader hebbe, soo sullen wy hier int corte verhalen tghene dat den Apostel Iohannes in zijne openbaringhe daer van is schrijuende, Hy seght dan, dat den ouden Draeck, dat is den Duuel, zyne macht, zijnen stoel, ende groot vermoghen ouerghegheuen heeft aen het beest met seuen hoofden, het welcke beest den Enghel seght te beduyden de stadt met seuen bergen, daer de hoere op sidt, gecleet met purpur, root schaerlaken, goudt, costelicke ghesteenten, ende peerlen: welcke is de groote stadt, die haere heerschappye hadde ten tijde Iohannis ouer de Coninghen des aertrijcx, Apoc. 17. ver. 4. ende 18. Nv en can dese stadt anders gheene wesen, dan de stadt van Roomen, welcke schier ouer alle ter seluer tijt Coninghen der werelt gheheerschet heeft, ende alle Christghelooouighen menighe Jaeren grouwelicken vervolght, eñ haer seluen met het bloet der martelaren vol ghesopen, Apoca. 17. ver. 16. Daerop seght hy voorts, dat dese beest totter doot ghewont was, maer heeft alle hare macht ghegheuen aen een ander beest, het welcke twee hoornen heeft, den hoornen des Lams ghelijck, ende spreeckt gelijck als den Draeck, ende alle de voorighe macht vande eerste beest ghebruyckt:

toeghelaten oft ghejont, eñ my ghecōmitteert, absoluere ic v vā alle censuren ofte condemnatien van excommuni-

---

ende maeckt dat alle Inwoonders opder aerden het eerste beest wederom aenbidden, bringhende om hals alle die het niet en willen aenbiddē, ende verleyt alle die op het aertrijck woonen, maeckende dat zy een teecken in haer handt hebben, oft op haer voorhooft, sonder het welcke niemandt en mach coopen noch vercoopen, Apoca. 13. Hier vuyt ist claerlick aff te nemen, dat desen hellschen Vader alhier als met eenen natten vingher wordt aenghewesen: Want alle zijn Cardinalen ende zijn gheheel hoffghesind is met purpur ende root schaerlaken, als met haer eyghene Leuerije ende verwe afgheteeckent. Hy is met goudt, siluer, costelicke ghesteenten, ende peerlen bouen alle Coninghen der werelt verciert. Hy heeft oock alle de macht vande stadt vā Roomen ontfangen, eñ heeft dē Roomschen stoel, die door des rijcx nederual als tot dē doot verwont was, wederom opghericht, Ende dwinght alle Inwoonders op aerden om desen Roomschen stoel aen te biddē, ende voor het opperste hooft der Christelicker Kercken te bekennen, oft anders hy brenghtse ter doot. Hy heeft oock eenen naem sprekende lasterlicke dingen teghen GOD, wyens macht hy hem seluen toeschrijft. Hy vcoopt zyne Cramerije aen Coninghen, Vorsten ende Heeren, ende geeft hen zyne voeten te cussen: verbiedende dat niemant coopen noch vercoopen en mach, die zijn Character, dat is zijn merckteecken, het welck hy allen Papen aendruckt, oft zijn Bullen ende brieuen niet en heeft.

Soo dat het openbaerlick blijckt, dat hy is den rechten Antichrist, die in alle dinghen het rechte wederpaert houdt teghen het Lam Godes Christum Jesum. Want ghelijck als de persoone Christi aldermeest daer inne bekent wordt, dat hy is een warachtich God, eñ een warachtich mensche, het welcke niemandt zijn en can dan die rechte Christus, dat is, die de ghesalfde Godes is.

Alsoo roemt hem den Pauws van Roomen, dat hy noch ware god zy, noch waere mensch, navolghens 'tgene inde glosse vande Decreten staet, Nec Deus est, nec homo, sed neuter & inter vtrunque, Hy en is noch God noch Mensch, maer tusschen beyden ende neutrael. Het welcke niemandt wesen en can dan de rechte Antichrist, die in alle dinghen het wederpaert teghen Christum houdt.

Want al ist dat hy hem seluen oock de twee hoornen des Lams aenneemt, te weten het Conincklijck ende het hooghe Priesterampt, nochtans nae zyn eygen professie zijn dese zijne twee amptē, den tween ampten Christi Jesu directelick contrarie ende teghenstrijdende.

Want Christus spreeckt van zijn Coninckrijck, Mijn rijck en is van dese werelt niet.

Den Pauws ter contrarien roempt hem seluen in zyne tytelen Dominus mundi, dat is, de Heere der werelt ende God op der aerden te zijn. Welcken tytel inde heylighe schrift eyghentlick den Duuel ende den ouden Draeck wort toegeschreuen, die Deus huius sęculi, & princeps mundi van Christo selue ende van Paulo wort ghenoemt, Joan.

catie, groote eñ cleyne, suspensie oft interdict a iure vel ab homine, ende van alle andere censuren, sententien,

---

14. 30. ende 16. 11. Ephe. 6. 12. 2. Corint. 4. ver. 4. ende tot een lickteecken dat alle zijn rijck ende heerliekheyt is van dese werelt, soo laet hy hem in zijne Crooninghe ofte Huldinghe aen een langhe Sperre ofte Spiesse Werck ende Vlas binden, datmen in brandt steeckt, daer hy voorby gaet, ende men roept hem toe, sic transit gloria mundi, sancte Pater, dat is, Alsoo vergaet die heerlicheyt der werelt, heylighe Vader.

Christus en heeft hem gheen Coninckrijcke willen aen nemen, noch Coninck willen zijn in dese werelt, Joan. 6.

De Pauws vermeet hem volle macht te hebben, ende zijn officie te wesen, alle Coninckrijcken vuyt te deylen, te gheuen ende te nemen dyen hy wil, het welcke hem seluen de Satan oft den ouden Draeck, oock met vuytghedructe woorden toe schrijft, Luc. 4. ver. 6. Mat. 4. Marc. 1.

Christus is selue der Ouerheyt onderdanich, ende beueelt den zijnen, Dat zy alle Ouerheyden sullen ghehoorsaem ende onderworpen zijn.

Den Antichrist en wil geene politissche Ouerheyt onderdanich zijn, iae bevrijt alle zijn Papen, Monicken, ende alle die zijn merckteecken draghen, van alle Ouericheden, geuende selue den Keyseren eñ Coningen zyne voeten te cussen, ende noemende hem seluen een Coninck der Coninghen, ende Heere ouer alle Heeren.

De Hooghe-priester Christus offert hem seluen eenmael, sonder verhalinghe, sonder navolgher, ende van daer treedt hy in een heylichdom dat met gheen handen ghemaeckt en is, hebbende ons midts den gheloove aen hem, een vergheuinghe der sonden, ende een eeuwighe versoeninghe met God den Vader verworven.

De Antichristissche hoogen-priester offert een leeffloos stuck deechs, het welcke hy den volcke wijs maeckt te wesen de leuendighe God, ende offert dat selue alle daghe, tot een teecken dat het maer een loose ende onnutte offerande is, ende geeft zijnen Papen ende Monicken, midts het character dat hy hun op het hooft ende op de handen indruckt, macht ende authoriteyt om het selue alle daghe op een nieuwe te offeren, tot vergheuinghe der sonden voor leuendighe ende dooden, vercoopende zyne Bullen ende afflaten om een stuck ghelts, ende tredende in een versierde heylichdom met handen ghemaeckt, om de blinden ende vertoouerden menschen absolutie te gheuen, met een vuyterlick teecken vā het cruys, van alle censuren om vleesch of eyeren te moghen eten inden Vasten, etc.

Want aengaende voorts alle de contrarieteyteu die in alle andere dinghen van d'eerste tot het laetste toe haer openbaren, als dat de eene arm was, de andere rijck, de eene van slechte conuersatie, de ander met gout, siluer ende peerlen verciert, ende verkeerende alleen met Coningen ende Vorsten: de eene ootmoedich, saechtmoedich, ende vreedsaem, de andere hoochmoedich, wreet, ende oorloghen ende bloetstortinghen aenstichtende: de eene keerende de menschen van alle creatueren tot GOD alleene, de andere keerende van God tot allerley creaturen, ende duysent

oft condemnatien ende penen, in dewelcke ghy om eenighe hoedanige oorsaeke moecht zijn ghevallen, al waere de absolutie vā dyer (1) ghereserueert aen den heylighen Apostolicken Stoel, soo v de selue by dese is toeghelaten. Ende ick stelle v wederomme inde Vnie ende communie van de geloouighe Christenen. Ende insghelicx soo absoluere ick v van alle uwe sonden, misdaden, ende excessen die ghy aen mij als nv gebiecht hebt, ende vande ghene die ghy biechten soudt indyen v die inde memorie quaemen, al warense sulcx dat de absolutie derseluer den heylighen Apostolicken Stoel soo voorseyt is, competeerde, Ick verleene v volcomene Indulgentie, Afflaet, ende Absolutie van alle uwe sonden, die ghy alsnv, oft in eenigen anderen tijt ghebiecht hebt, vergeten ofte gheignoreert ende vande pynē die ghy om de selue soudet moeten lijden in het Vagheuier, In nomine Patris, & Filij, & Spiritus sancti, Amen.

---

andere der ghelijcke. Nademael dat de selue al te langhe waeren te verhalen, ende vā vele andere oock particulierlick beschreuen, So sullen wy het hier by laten, ende ons vernoeghende met het clare vuytwysen van dese Bulle, die teghen de Euangelissche leere Jesu Christi reghel recht eñ openbaerlick is strijdende, besluyten, dat dese macht ende authoriteyt, die hy hem alhier vermetelick toeschrijft, is anders niet dan de macht des Duyuels, ende des ouden Draecks, daer Iohannes in zyne openbaringhe vā schrijft, die van den aenbeginne een Dootslagher is geweest, ende daeromme verleent zyne Afflaten, Indulgentiën, ende Gratiën den ghenen die oock dootslaghers zijn, ende haer ghelt gheuen om Christelicke menschen te helpen vermoorden.

Ende daeromme willen wy eenen yeghelicken ernstelick vermaent eñ ghewaerschout hebben, dat zy vuyt den beker vā deser hoeren doch niet en drincken, noch dese beeste niet aenbidden, noch haer merckteecken aennemen, maer willen haer houden aen Christum Jesum den Sone ende het Lam Godes, dat alleene de sonden wech neemt, ende alleene den sleutel Dauids heeft, die alleene opdoet ende niemandt en sluyt, die oock alleene sluit, ende niemandt en doet op. Want ontwijffelicken dit Lam Godes sal noch de volle victorie ouer het beest ende ouer alle zyne vyanden vechten. Den ghenen dan die op den throon ghesetet is, ende den Lamme Godes zy loff, eere, prijs ende heerlickheyt in alle eeuwicheyt, AMEN.

(1) van dezelve.

Forme van abſolutie.

In het artyckel ofte vuyterſte des doots, ſal den Biecht-vader ſegghen: Ende indien God door zyne barmherticheyt v laet opcomen van deſe cranckheyt, daer ghy yeghenwoordelick inne zyt, ſoo ſult ghy deſe Indulgentie oft Afflaet behouden totter tijt van den warachtighen ende vuyterſten artyckel uwes doots.

Eynde vande Bulle.

Aen een

Aen een ander Bulle vanden alder H. Vader den Paus Gregorio den xiij^sten staet een proemium oft Voorreden vander substantien hier nae volgende, Overghestet vuyt den Italiaensche.

DE heylighe schrifture bewijst ons groote exemplen om ons te verbinden eñ verobligeren totter defensien ende bescherminghe van ons heylich Christen ghelooue, dewyle onse Heere God vercosen hebbende den Coninck Saul, heeft hem soo stricktelick verbonden den aenslach, ende oock de cōqueste te doene van het Rijcke der Amalechiten, hem beuelende dat hyse alle soude dooden sonder eenighe ghenade, ende sonder yemandē te sparen, dat hy, deur dyen de voorseyde Coninck 'tselue also niet en hadde achtervolght, hem so grouwelick ghestraft heeft, dat hy hem vuyt zynen huyse veriaecht heeft, ende gebroken ende verdestrueert het Coninckrijck ende heerschappye van Israel. Welck exempel hebben ons de Machabeēn dyen aengaende oock ghegheuen, steruende ende lijdende soo grooten arbeyt ende verdriet omme de Wett Gods te beschermen, diemen doen ter tijt onderhielt, hoe veel te meer zijn wy Christenen dan verobligeert, nademael Jesus Christus, warachtich God eñ mensche, aenghenomen hebbende ons menschelick vleesch, voor onslieden binnen zyn leven soo groote pijne, aerbeydt ende verdriet, vuyt zijnen vryen eyghen wille heeft willen lijden, eñ soo schandelicken doot steruen, om ons te verwecken, ende het eeuwich leuen met zijne eeuwighe glorie te gheuen, Zijn heylich Catholicke ghelooue te beschermen, soo onse h. Moeder de Roomsche Kercke dat onderhout ende instelt, ende te vreesen de straffe Gods, indien wy in dese niet en doen soo wy schuldich zijn. Waeromme de Catholicke Coningen van Spaeignen, ende sonderlinghe de Coninck Philips onsen Heere, als

generael beſchermer van ons heylich Chriſten ghelooue, ende van onſe heylighe Moeder de Kercke, altijt ghe-aerbeyt heeft, ende noch aerbeyt met alle zijn macht om die te beſchermen vande ongeloouighe ende ketters, die daghelicx ſoecken met heurlieder Cracht ende Armaden de Chriſtenen t'onder te brenghen ende verdeſtrueren. Vuyt welcke oorſaken, ende tot hulpe eñ byſtandt aen een ſoo heylighe werck, zyne Heylicheyt, vuyt eenen heylighen yuer ende gheneghentheyt ende Vaderlicke affectie die hy heeft ouer het Chriſten volck, heeft toe-ghelaten de Bulle van de heylighe Cruſade, op dat alle ghelooughe Chriſtenen die de ſelue ſullen aenveerden ende gheuen de Aelmoeſſen hier onder verclaert, be-commen ende ghenieten de Gratien, Afflaten, Indulgen-tien ende faculteyten, naer volghende.

Ad Hiſpanum & eius aſſeclas.

Tu, qui Chriſtigenûm voluiſti perdere gentem,
Supremo diſces ſubdere colla Deo.

Aen den Spaeniaert ende zijn aenhangers.

Ghy die uwen moet // met 't Chriſten bloet // ſocht te vercoelen,
Moet Gods ſterck' handt // als een tyrant // leeren geuoelen.

FRAGMENTEN

VAN

BIJBEL-VERTALING.

OVERSETTINGHE

D. PHILIPPI MARNIXII,
Heer van St. Aldegonde,

ende met sijne verclaringhe in sijn eygene Handt-schrift ghestelt door denselven Autheur.

GENESIS.

Cap. I.

1. De scheppinge ende geheele vercieringe der werelt wort binnen ses dagen volbracht. 2. Den eersten dach het licht. 6. Den tweeden het uytspansel der locht ende des hemels, mitgaders de scheidinge der wateren. 9. Den derden de zee ende de droogte, mitgaders het gewas van kruyden ende boomen. 14. Den vierden de sonne, maene ende sterren. 20. Den vyfden de visschen ende de vogelen. 24. Den sesten tgedierte der eerden, Ende ten letsten de mensche die nae Godes beeldt geschapen wordt.

1. Inden *a* beghinne * *b* schiep *c* God *d* hemel ende eerde.

---

a Anders: in den beghinne dat God hemel ende eerde schiep, so was de eerde woest ende ledig. Dat is: doe het God geliefde, nae 'tgene hy in synen eewigen raedt besloten hadde om syne eerlicheyt in de scheppinge allereerst te openbaeren.

Oft: In den beghinne.

* Act. 14: 15 ende 17: 24. Ps. 33: 6 ende 136: 5. 6 ende 146: 6 ende 102: 26 ende Hebr. 1: 10. Jer. 10: 12 ende 51: 15.

b D. i. maeckte uyt niet, sonder eenig voorwesige ofte voorbestaende stof.

c Den naem Godes wort alhier ende meestendeel alom in het oude testament int getal van velen uytgedruckt, ende nochtans met het getal van eenen gevoegt, om Godes menigfuldige cracht te kennen te geven, maer insonderheyt om de h. dryeenicheyt des selfwesigen Gods in dry persoonen aen te wysen.

d Hemel ende eerde beteeckent alhier het woeste ende onbevormde bewerp, daer hemel ende eerde naerderhant uyt gemaeckt ende gevormet sijn geweest.

2. Ende die eerde was woest ende ledig: ende daer was duysternisse ouer het vlacke des afgrondts. Maer Godes geest *e* sweuede ouer het vlacke des waters.

3. Ende *f* God * sprack: Dat * licht worde, ende dat licht werde.

4. Ende God sach het licht dat het goet was ende hy maeckte een afscheydt tusschen den lichte ende tusschen de duysternisse.

5. Ende God noemde het licht dach, ende noemde de duysternisse nacht. Doe [of *Daer nae*] was het auont ende morgen geworden [makende] den *g* eersten dach.

6. Ende *h* God sprack: Daer sij * een *i* uytspansel int midden [tusschen] den wateren ende make afscheydt [of *scheydinge*] tusschen wateren ende wateren.

7. Ende God maeckte het uytspansel, het welcke onderscheyde tusschen de wateren van onder het uytspansel ende tusschen de wateren *k* van * bouen het uytspansel. Ende also werde het.

---

e Beweegde sich ende bekrachtigde de wateren, die ouer dat woeste bewerp stonden, om deselve in haer wesen te onderhouden. Het is een gelyckenisse van de vogelen ontleent, die om hare kiecxkens te broeyen ouer deselue met hare vleugelen sweven ende sich bewegen. Alsof den geest Godes dat onbevormde ledig bewerp gebroeyt hadde om só heerlycke creaturen daeruyt te kippen.

f And. redede. Want door Godes redewoort ende wysheyt (welck is Christus), die sich openbaert in de schickelicheyt der creaturen, sijn alle dingen geschapen. Joan. 1. v. 1. Hebr. 2. v. 2. Colosf. 1. v. 15.

* Joann. 1: 1. 2. 3. Colosf. 1: 16. Hebr. 11: 3 Ps. 33: 6.

* 4 Esdr. 6: 40.

g D. i.: Het werde uyt den auont ende den navolgenden morgen den eersten dach.

h Als bouen inde *f* ende so voortaen door het geheele capittel.

* Ps. 19: 2 ende 104: 2. 4 Esdr. 6:

i Uytspreydinge, uytreckinge, welcke wort het firmament genoemt. Ende is de verbreydinge des lochts. Siet Ps. 104: 2. Ende 136: 6. Job 9: 8. Isaie 40: 22, ende 42: 5, ende 44: 24. Jer. 10: 12 ende 51: 15. Zach. 12: 1.

* Ps. 148: 4. Job. 26: 8. 9.

k Sommige verstaen by dese wateren, die bouen het uytspansel sijn, den gesternden hemel. And. dichten daeruyt sulck claer ende subtyl

* Ps. 33. 7 ende 104: 6. 7. 8. 9 ende 136: 6. Job 38. 8. 4 Esdr. 6. 40.

8. Ende God noemde het uytſpanſel hemel. Doe [of *Daer nae*] was het auont ende morgen geworden [makende] den tweeden dach.

9. Ende God ſprack: Dat de * wateren van onder den hemel ſich op eener plaetſen verſamelen, ſo dat het droog [lant] geſien worde. Ende alſo werde het.

10. Ende God noemde het droóge [landt] Eerde. Ende de verſamelinge der wateren noemde hy Zee. Ende God ſach dat het goet was.

11. Ende God ſprack: De eerde ſchiete ſchuetē uyt * [ſo van] ſaet-ſaeyende kruydt als van vruchtbaer hout, dat vrucht drage elck nae ſynen aert, dwelck ſyn ſaet binnen ſich ſeluen hebbe, op der eerde. Ende alſo werde het.

12. Want de eerde ſchoot [allerley] ſchueten uyt, [ſo van] ſaet-ſaeyende kruydt [elck] nae ſynen aert, [als van] vruchtdragende hout dat ſyn ſaet binnen ſich ſeluen hadde [elck] nae ſynen aert. Ende God ſach dat het goet was.

13. Doe [of *Daer nae*] was het auont ende morgen geworden [maeckende] den derden dach.

14. Ende God ſprack: Daer worden lichten in het uytſpanſel * der hemelen om tuſſchen den dach ende tuſſchen de nacht afſcheydt te maecken. Ende dat ſy ſtrecken [of *dienen*] tot *l** teeckenen ende tot *m* tytbeſtemmingen ende tot dagen ende tot jaren.

---

cristallyn water, dat bouen den hemel soude ſtaen. Maer verstaet het ſlecht en recht van de wolcken, die boven de locht ſijn: want de locht is het uytſpansel, dat de wolcken afſcheydt van de zee ende eerdtsche wateren. Siet Pſ. 104: 4.

* Pſ. 104: 14. 15. 16.

* Pſ. 104: 19. 4 Eſdr. 6: 45 &c.

l Hebr. ſijn tot teeckenen, offt werden tot teeckenen. D. i. dat ſy dienen om af te teeckenen.

* Pſ. 136: 7.

m And. tijtſcheydingen, dat is: verſcheyden ſaiſoenen des tyts, als den lenten, de ſomer, de herfst ende den winter. Naem. den ſonneſtandt de dachlengingen ende dachcortingen, dacheveningen ende andere diergelycke.

15. Ende tot lichten aen het uytſpanſel des hemels om op het eerdryck te lichten. Ende alſo werde het.

16. Want God hadde twee groote lichten gemaeckt, * het meerder licht tot heerſſchinge ouer den dach, ende het mindere licht tot heerſſchinge ouer de nacht ende de ſterrē.

17. Ende God * haddeſe in het uytſpanſel des hemels geſet om op het eerdryck te lichten.

18. Ende om ouer den dach ende ouer de nacht te heerſſchen ende tuſſchen den lichte ende tuſſchen der duyſterniſſe afſcheydt te maecken. Ende God ſach dat het goet was.

19. Doe was het auont ende morgen geworden [maeckende] den vierden dach.

20. Ende God ſprack: * Dat het water een gewriemel *n* van leuende gedierten met hoopen opwerpe, ende 'tgeuogelte vliege bouen d'eerde ouer het vlacke des uytſpanſels des hemels *o*.

21. Ende God ſchiep groote walviſſchen ende allerley leuende voortſkruypende gedierte *p*, het welcke de wateren met hoopē opwierpen *q* [elck] nae ſynen aert ende allerley geveedert geuogelte, [elckeen] nae ſynen aert, ende God ſach dat het goet was.

22. Ende God ſegende-ſe, mits ſprekende *r*: wort vruchtbaer ende vermenigvuldiget. Ende vervullet het water van de zee. Ende het geuogelte vermenigvuldige ſich op der eerden.

---

* Pſ. 136. 7. 8. Pſ. 36. 9. Jer. 31. 85.

* Pſ. 19. 5.

* 4 Eſdr. 6. 47.

n D. i. gewriemel, gekriel. Dat is eenen grooten hoop onder elcander loopende ende wriemelende.

o D. i. over de locht ofte door de locht.

p D. i. allerley gedierten die geen lange voeten en hebben, om te gaen, maar hen ſelven voortſleypen, 'tſij al kruypende ofte ſwemmende oft anderſſins. Alhier wort het voor dieren genomen, die in water dryven.

q Hebr. deden opwriemelen, als boven v. 20.

r Mits dat hy ſprack. Want in ſyn woort ende door ſyn woort beſtaet de ſegeninge, waardoor de creaturen int weſen onderhouden worden, opwaſſen ende vermenigfuldigen; want de cracht van deſen woorde bevormet alle dingen. Ende dat is dat Chriſtus ſegt: Myn vader werckt tot nu aen, ende ick wercke met hem. Joann. 5: 17.

23. Doe was het auont ende morgen geworden [maeckende] den vyfden dach.

24. Ende God ſprack: D'eerde brenge leuende gedierte voorte, elckeen nae ſynen aert, [So] veeh *s* als voortſkruypende beeſten ende [andere] gedierten der eerden: elckeen nae ſynen aert. Ende alſo werde het.

25. Want God hadde het gedierte der eerdē gemaeckt [elckeen] nae ſynen aert, ende het veeh [elck] nae ſynen aert, ende alle voortſkruypende beeſten der eerden elck nae ſynen aert. Ende God ſach dat het goet was.

26. Ende God ſprack: *t* Laet ons den menſch maecken * tot onſen euenbeelde *u* nae onſer gelyckeniſſe. Ende dat ſy heerſſchen ouer den viſch der zee, ende ouer het geuogelte des hemels, ende ouer het veeh, ende ouer het geheele eerdryck, ende ouer alle het kruypende gedierte dat opder eerden voortſkruypt.

27. Ende God ſchiep den menſche tot ſynen euenbeelde, tot den euenbeelde Godes ſchiep hy hem, hy * ſchiepſe man ende wyf.

28. Ende God ſegende-ſe ende ſprack tot hun *w*: Weeſt * vruchtbaer ende vermenigvuldiget ende vervullet den eerdbodem, ende maecket u hem onderdanich, ende * heerſchet ouer den viſch

---

s By 'tveeh worden verſtaen alle tamme beeſten, die men hoedet ende weidet; by 'tgedierte der eerden ofte des velds alle wilde gedierte, ende bij de voortskruypende allerley ſlangen, wormen ende gekorven beeſten.

t God wort hier voorgeſtelt als ſich beradende, opdat wy dies te vlytiger de eerlicheyt der ſcheppinge des menſchen waernemen. Ende met eenen wort ons alhier de h. dryeenicheyt des goddelicken weſens, ſich met ſyne wijsheit ende met ſynen geeſt beradende, voorgedragen. Siet hier beneden 3 Cap. v. 22 ende 11 Cap. v. 7.

* Hieronder 5. 1 ende 9. 6. 1 Cor. 11. 7. Eph. 4. 24. Coloſſ. 3. 10. Sap. 2. 23 ende 9. 2. Sirach 17. 1.

u Waeruyt Godes beeldt eygentlyck beſtae, ſie Eph. 4. 24 ende Coloſſ. 3. Hoewel alhier een deel deſes evenbeeldes Godes oock met heerſchinge over de creaturen geſtellet wort.

* Matt. 19: 4. Marc. 10: 6. Mal. 2. 15. Eccleſiaſtic. 17: 3.

w De genereringe der menſchen komt uyt de cracht der ſegeninge des woorts Godes.

* Gen. 8: 17 ende 9: 1. Jerem. 29: 6.

* Pſ. 8. 7.

der zee, ende ouer het geuogelte des hemels, ende ouer allerley gedierte dat opder eerden voortſkruypt.

29. Ende God ſprack: Siet ick hebbe u al het ſaet-ſaeyende kruydt gegeueu, dat op het vlacke des gantſen eerdbodems [waſt], ende al het hout dat ſaet-ſaeyende boomvrucht binnen ſich heeft. * Sy ſullen u tot ſpyſe ſyn.

30. Ende alle den gedierte der eerden, ende alle den geuogelte des hemels, ende allen dieren tredende op eerden daer leuende ſiele in is, [heb ick] al het groen kruydt tot ſpyſe gegeuen. Ende alſo werde het.

31. Ende God beſach al wat hy gemaeckt hadde, ende ſiet * het was al ſeer goet. Doe was het auont ende morgen geworden [maeckende] den ſeſten dach.

CAP. II.

1. God ruſtet den ſeuenden dach ende heyliget hem. 4. Hemel ende eerde hebben haren oorſpronck gehadt door Godes ſcheppinge, die alle dingen ſonder middelen verordent heeft. 7. Ende den menſche uyt den ſtoffe gemaeckt, hem eenen leuenden adem inblaſende. 8. Ende heeft hem in den hoff Eden geſettet, welcken hoff beſchreuen wort met ſyn vier hooftſtroomen. 16. De wet ende geboth der gehoorſaemheyt wort den menſche gegeuen, om hem ſeluen Gode te onderwerpen ende vanden boom der kenniſſe des goets ende des quaets niet te eten. 21. Oock wort de ſcheppinge des wyffs int beſonder beſchreuen met de inſtellinge des huwelycx. 25. Mitgaders des menſchen naecktheyt, reynicheyt ende goet gewiſſen.

1. Doe was hemel ende eerde voleyndet [of *volbraeht*] ende al *a* haer heyr.

2. Want God hadde ten ſeuenden dage ſyn gewerck volbracht: Ende hy * *b* ruſtede opden ſeuenden dach van alle ſyn werck dat hy gemaeckt hadde.

---

* Gen. 9: 3. Pſ. 104. 14.

* Eccleſiaſt. 38: 39.

a D. i. alle haer cieraetſel met al 'tgene datter toe hoort. Sommige verstaen hier onder mede de engelen.

* Exod. 20: 11 ende 31: 17. Deut. 5: 14. Hebr. 4: 4.

b D. i. hy hiel op van nieuwe creaturen te ſcheppen, onderhoudende

3. Ende God segende den seuenden dach ende heyligde hem: daeromme dat hy op dien dach geruſtet hadde van al ſyn werck dat God geſchapen hadde om te volmaecken.

4. Dit is den *c* oorſpronck des hemels ende der eerden, als dat ſy geſchapen werden *d* ten dage als *Jehovah* God eerde ende hemel maeckte.

5. Ende allerley ſtruycken des veldes eerder [eenige] op der eerden was, ende allerley kruydt des veldes eerder [eenig noch] gegroeyt was. Want *Jehovah* God en hadde noch niet doen regenen op eerden, noch daer en was noch geen menſche geweeſt, die het landt ſoude gebouwet hebben,

6. Oft damp, [die] van der eerden opwaerts hadde kunnen ſtygen ende alle het vlacke des eerdbodems bevochtigen.

7. Ende *Jehovah* God *e* maeckte den menſche [uyt het] ſtof

---

door de cracht ſyns woorts alle creaturen in haer weſen, ende deſelve voortſteelende uyt de cracht ſynes ſegens. Daeromme hy eewelyck ende geſtadelyck is werckende. Joann. 5: 17.

c Hebr. het geſlacht. Maer hier beteeckent het den oorſpronck ende aenuanck. Want Moſes geeft hier te kennen, dat de werelt van ſelfs ofte by geual niet en is gemaeckt geweeſt, maer heeft gewiſſelyck ſynen oorſpronck ende aenuanck gehadt uyt Godes ſcheppinge, die allen dingen het weſen uyt niet gegeuen heeft. Ende daeromme begint hy hier God met ſynen name *Jehoua* te noemee, dwelck ſo vele is als *Selfswesich*, om te kennen te geuen dat hy alleene uyt hem ſelven ende in hemſelven weſentlyck is, ende alle andere dingen haer weſen van ſyne genade hebben ontfangen, ende in hem beſtaen, ſo lange alſt hem belieft. Ja, oock ſonder middelen, gelyck als in de twee nauolgende veerſkens beweſen wort. Dat de ſtruycken ende kruyden gemaeckt ſyn geweeſt eerder noch eenig planten, waſſen ofte beghieten was, gelyck als oock het licht beſtondt eerder ſonne was. Sodat de tuſſchen-middelende oorſaken Godes voorſienicheyt ten dienſte ſtaen, ſonder dat hy eenigſins daeraen gehouden ſy.

d D. i. ter ſeluer tyt ende ſtondt. So dat met het ſcheppen Gods alle dingen haer weſen hebben gekregen.

e Hebr. maeckte den menſche ſtof, om te bewyſen dat de menſche, behaluen Godes beeldt ende gelyckeniſſe, in ſich ſeluen anders niet en is dan enckel ſtof. Siet hier onder Gen. 2. 19 ende 18. 27, Job 4. 19 ende 10. 19. Pſ. 103. 14. Eccles. 12. 7., Tob. 8. 8. Sap. 10. 1. 1 Cor. 15. 47.

van der eerden, ende blies *f* eenen leuendigen adem in syne neusgaten: dies werde de mensch een levendige *ff* siele.

8. Ende *Jehovah* God hadde eenen hoff in Eden geplant tegen 'tooften, ende stelde aldaer den mensch dien hy gemaeckt hadde.

9. Want *Jehovah* God hadde allerley geboomte uyt der eerden doen spruyten, [wesende] lustich om aensien ende goet om eten, ende den boom des leuens ten midden *g* in den lusthove, ende den boom der *h* kennisse des goets ende des quaets.

10. Ende uyt Eden toog eenen vloet, een riviere, om den lusthof te beghieten *i*. Die werde van daer verdeylet in vier hooftstroomen.

---

f By desen leuendigen adem wort verstaen de leuendige siele, daerdoor de mensche een leuendig dier is; alsoo het Paul. uytleght 1 Cor. 15. 45. Item Job 10. 12 ende 12. 20 ende 27. 3 ende 34. 14, ende Ps. 2. 21. Merckt oock de selve wyse van spreken hieronder, Gen. 6. 17 ende 7. 22, ende Ps. 104. 30. 31.

ff Anders: een leuendig dier.

g Hebr. int midden des lusthofs.

h Kennisse beteeckent oordeel ende onderscheyt. Als so wanneer de mensche sich den woorde Godes niet en onderwerpet om Godes eenige wille voor goet ende voor den regel ende richtsnoer der gerechtigheyt aen te nemen, maer wil selve na syne gesintheyt ten richter ende onderscheyder wesen van den goede ende van den quade. Dwelck is eygentlyck den oorspronck der sonde, ende is der vreese ende der gehoorsaemheyt Godes regelrecht wederstrydig.

i Hieruyt blyckt dat dese lusthof gelegen is geweest omtrent het landt, daer de rivieren Euphrates ende Tigris te samen loopen, dwelck is het landschap Syriē, geheeten Mesopotomia, niet verre van Babilon; hetwelcke landt wort genaemt lusticheyt ofte wellust, van wegen der vruchtbaerheyt ende wellusticheyt des landes. Siet Esa. 27. 12, ende Ez. 27. 23. Het wort oock by den griecxschen cosmographen oft wereltbeschryveren genoemt Edanitis oft Audanitis, hoewel sommige verkeerdelyck schryven Auranitis; want daerontrent schryft Ptolomaeus, dat Euphrates aen de 79 graden der lengde ende omtrent 32 graden der hoogde verdeylet wort in den vloet, die nae Babylon loopt, ende in den genen, die nae Seleuciam vloeyt, ende dat tusschen beyden is den vloet, die 'sconincx riviere genoemt wort, ende daer benessens den vloet Naar-sares; sodat daer merckelyck vier hoofdstroomen worden aengeteeckent.

11. Des eersten naem was *k* Phison. Dese is die om het gantsche landschap *l* Hauila loopt daer gout is.

12. Ende het gout van desen lande is [seer] goet. Daer wort oock *m* bdellium gevonden ende den steen onyx.

13. Ende den naem des tweeden strooms [is] *n* Gichon. Dese is die het gantse landschap *o* Chus ommeloopt.

14. Ende den naem des derden strooms [is] *p* Hiddekel. Dese is die oostwaerts van Assyriën is loopende. Ende den vierden stroom is Euphrates.

---

k Phison is het deel van de riuiere Euphrates dat sich in den Tigris begeeft bij Apamea ende wordt genoemt van den wereltbeschrijuers 's Conincs riuiere, daer van den Tigris synen naem verandert, ende wordt by de griecxsche schribenten Phasitigris oft oock Phasis genoemt. Siet Syrach 24: 35 ende R. Curtius.

l Van Heuila. Siet hieronder Gen. 10: 7, ende ligt daeromtrent, daer het landt Susiana over de riviere Tigris aenvanckt, alwaer Persiën aenstoot.

m Bdellium, int Hebr. Bdolach, is een geboomte daer kostelijcke, welrieckende traene-gomme ofte herst uytvloeyt. Dioscoridea noemt het Wolchon in stede van Bdolchon ende Plinius Brochon. Het wast in Indiën in den lande Bactriana, maer uyt Arabiën komt het allerbeste, heel na by dit landt Hauila.

n Dit is de riviere, die van den griecxschen wereltbeschrijueren genoemt wort Maharsares, ofte om recht te prononceren, Veharsara, d. i. de riuiere des aftochts, omdat het water door dese riuiere afgetogen wort, ende in vele meeren ende beken verdeylt, om het landt te wateren, ende het selve wordt oock beduyt by het woordeken Gichon, dwelck komt van Goah, dat is aftrecken, afleyden, want uyt dese riuieren worden vele beken afgeleydt om de houen van 't landt van Babiloniën te beghieten.

o Dit woort Chus bediedet niet alleen het Moorenlandt, maar al wat tusschen tsuyt ende twest ligt aan deser zijde van de riviere Tigris, ende wort alhier voor het landschap van Arabia als oock in vele andere plaetsen genomen.

p Dit is de riuiere Tigris, als het blijckt uyt de beschrijuinge des Propheten Ezechielis; ende Plinius segt selue dat de riuiere Tigris van de landsaten Deglito genoemt werdt, dwelck is verkort van Dechiddekelto, gelyck het de Chaldeën ende Syriërs prononceren, dat is te zeggen: riuiere ofte den stroom van Chiddekel.

15. Ende *Jehouah* God hadde den menſch genomen ende in den hof Eden geſet om dien te bouwen ende te bewaren.

16. Doe [dede] gaf *Jehouah* God den menſche een bevel, ſeggende: van allerley geboomte des luſthofs ſalſtu *q* vry eten.

17. Maer *r* van den boom der Kenniſſe des goets ende des quaets en ſalſtu niet eten; want ten ſeluen dage alſdu daervan eteſt ſalſtu des *ſ* doots ſterven.

18. Voorder ſprack *Jehouah* God: Het en is niet goet dat den menſche alleen ſij: Ick ſal hem een hulpe maken als hem *t* tegenwoordich [blyvende].

19. Want *Jehouah* God hadde van der eerden allerley gedierte des veldes ende allerley geuogelte des hemels gemaeckt ende haddeſe tot Adam gebracht om te ſien hoe hyſe noemen woude. Want alſulcx als Adam elckeen leuende dier noemde, ſodanig [was] deſſeluigen naem.

20. So dat Adam *u* allen vee ende geuogelte des hemels ende allen gedierte des veldes namen gegeuen hadde. Doch den menſche en vondt hy geen hulpe, die hem als tegenwoordich bleef.

21. Doe dede *Jehoua* God eenen diepen ſlaep over Adam

---

q Hebr. ſalſtu etende eten. Want de Hebreën hebben dat voor een wijſe, dat ſy een woort tweemaels herhalen, ſo wanneer ſy eene vrye, ernſtige, dappere ende treffelycke werckinge willen te kennen geven, d. i. du ſalſt daervan vry ende ſonder eenich achterdencken nae dynen wille eten.

r D. i. du en ſalſt dy geene gerichte van't goede ofte van't quade niet aennemen nae dyne ſinnelickeyt, maer ſalſt onder Godes gerichte ende beuel gehoorſaemlyck begeuen, achtende dat geen dinck goet ofte rechtveerdich ſy dan, tgene hy beveelt. Want daervan was dezen boom een teecken ende ſacrament.

ſ Hebr. ſalſtu al ſteruende ſteruen. D. i. du ſalſt ſekerlyck ende ongetwijffelt der macht des doots onderworpen weſen. Siet hierbouen in de letter *q* de bedieniſſe van ſodanige herhalinge der woorden.

t D. i. die hem altyt ende geſtadelyck tegenwoordich ſij; alsof ſy een ander hyſelfs ware, ja alſof zy beyde maer één tegenwoordich perſoon en waren. Anders: die by hem ſij, die hem helpe.

u Heb. So dat Adam al het vee ende gevogelte &c. met namen noemde, ofte genoemt hadde.

vallen, daermede hy ontsliep, ende nam een van zyne ribben ende sloot het *x* vleesche toe aen haere plaetse.

22. * Ende *Jehoua* God bouwede de ribbe, die hy van Adam genomen hadde tot een wijfsbeeldt, ende brocht-se tot Adam.

23. Doe sprack Adam *y*: op dit mael [is dit] gebeente van mynen gebeente ende vleesch van mynen vleessche. Dieshaluen sal [sy] Manninne heeten, want sy is van den manne genomen.

24. * Daeromme sal een man synen vader ende syne moeder verlaten ende synen wyue *z* aenhangen, ende sy sullen één vleesch sijn.

25. Ende sy waren beyde naeckt, Adam ende syn wyf, doch zy en schaemdens hen niet.

Cap. III.

1. De listige slange verleydt Euah, so dat sy van den verboden boom etet ende haren manne oock daervan t' eten geeft. 7 Waerdoor hare oogen geopent worden, hare onreinicheyt ende boose gewissen ont-decket, 8 die door Godes stemme aen 't licht gebracht werden, 9 ende sy beyde beschuldiget. 14 Ende nae het vonnisse tegen de slange uytge-sproken, worden oock den doot, 16 ende allerley kommer, beswaernisse, smerten ende arbeyt onderworpen; doch euenwel getroostet door de belofteniße des saets der vrouwen, die der slangen kop soude ver morselen. 23 Ende sy worden uyt den hof Eden verdreuen.

1. Ende de slange was listich bouen al het gedierte des veldes, dat *Jehoua* God gemaeckt hadde. Ende *a* sprack tot den wyue: Ja voorwaer? Dat God soude gesproken hebben: [Geen vrucht] van alle het geboomte des lusthofs en sult ghy eten?

---

x D. i. de openingen des vleesches, daer de ribbe uytgenomen was.

* 1 Cor. 11: 8, 9. 1 Tim. 2: 13. Mal. 2: 14.

y D. i. nu ymmers sie ick merckelyck, dat Godes voorsienicheyt my niet alleen gelaten en heeft sonder hulpe, die van mijne eygene nature ende aert is.

* Matth. 19: 5. Marc. 10: 7. 1 Cor. 6: 16. Eph. 5: 31.

z Hebr. *aenkleuen ofte bijblijuen.* Maer in onse spraecke segt men aenhangen.

a Ouermits dat Satan het serpent gebruyckte als een wercktuyg oft instrument om door het selue te spreken.

2. Maer het wijf sprack tot der slangen: wy mogen van de vruchten der boomen des lusthofs wel eten.

3. Maer van de vrucht des booms, die midden in den lusthof [staet], heeft God gesproken: van dien en sullet ghy niet eten. Ende en sult hem niet aenroeren, opdat ghy niet en steruet.

4. Doe sprack * de slange tot den wyve: Ghy en sult *b* gantselyck niet steruen.

5. Maer God weet dat ten dage als ghy daer van etet, uwe oogen geopent sullen werden, ende ghy sult als Goden wesen, *c* kennende het goet ende het quaet.

6. Doe nu het wyf sach dat den boom goet was om [daer van] te eten, ende dat hy lustig was in d'oog, ja, oock een begheerlycken boom was *d* om verstant te bekomen, so pluckede sy van syner vrucht ende att: ende gafder oock haren man af om met haer [te eten] ende *e* hy att.

7. Doe werden harer beyden oogen *f* geopent, so dat sy

---

b Hebr. Ghy sult niet steruende steruen. Siet van dese herneminge der woorden hier bouen 2. 17 in de letter *f*.

* 2 Cor. 11: 3.

c Dat is ghy en sult niet meer behouven Gode onderworpen te zijn, om voor goet ende rechtveerdich aan te nemen 'tgene dat hy u beveelt ende voorschrijft. Maer ghy sult selve richters ende kenners van den goede ende van den quade wesen, ende sullet uwe eigen sinnelicheyt volgen. Ende merckt dat de sonde hier inne gelegen is, dat de mensche niet en achtet op 'tgene dat God hem bevolen heeft, maer wilt selue sijn eigen eygen leydsman ende voogt wesen, ende der gehoorsaemheyt Godes ontslagen zijn. 1 Johann. 3: 4.

d Dewijle hij van Gode verordenet was om tot een teecken ende sacrament te dienen van menschelycke wysheyt, die sich Godes gehoorsaemheyt wilt ontslaen.

e Niet alleen om synen wyue te gelieuen, maer ook om mits de kennisse des goeds ende des quaets sich van Godes gehoorsaemheyt te ontslaen ende sijne sinnelicheyt ende wille in Godes plaetse te stellen, gelyck als alle vleeschelycke menschen uyt der naturen doen.

f D. i. doe begonde sich de boose conscientie te openbaren, ende des vleesches, dat is des menschelycken aerts, wederspannicheyt ende vijantschap tegen God haer herten te beklagen ende te beknagen.

gewaer werden dat ſy *g* naeckt waren. Ende naeyden *h* vygenboombladeren te ſamen, ende maeckten hun ſchorten [daeraf].

8. Doe ſy nu hoorden de ſtemme *Jehoua* Godes gaende [wandelende] in den luſthof, aen den *i* wint des daegs, doe *k* verbergde ſich Adam ende ſyn wyf van *Jehoua* Godes aengeſicht onder 't geboomte des luſthofs.

9. Maar *Jehoua* God riep Adam ende ſprack tot hem: Waer biſt du?

10. Ende hy ſprack: Ick hoorde dyne ſtem in den luſthof ende was bevreeſt, mits dat ick naecket was ende verbergde my.

11. Ende [God] ſprack: *l* Wie heeft dy te kennen gegeuen dat du naecket [biſt]? Hoe nae hebſtu van den boom gegeten, daer ick dy van geboden hadde, dat du niet eten en ſoudeſt?

12. Doe ſprack Adam: *m* Het wyf, dat du my bygevoeget hebſt, dat heeft my van den vrucht des booms gegeuen ende ick hebber af gegeten.

13. Ende *Jehoua* God ſprack tot den wyue: Waerom hebſtu dat gedaen? Ende het wyf ſprack: De ſlange heeft my vervuert, ſodat ick er van gegeten hebbe.

---

g Overmits de booſe ende ongebondene luſten tegen Godes wet ſtrydende in haren vleeſſche werckende ſich openbaerden, gelyck als Paulus verclaert Rom. 7. 8. 9. 10. 11.

h Hier openbaert ſich de geveynſtheit ende hypocriſie des menſchen, mits hy, voelende dat de cracht der ſonde aen alle kanten uytbreeckt, de ſelve nochtans voor Godes oogen wil bedecken, sonder uyt een hertgrondelijck berouwen deſelve te bekennen ofte te belyden om vergeuinge te verſoucken.

i D. i. alſo den wint met den dage opſtondt. Ende 'tſchijnt dat God daer inne eenich merckelijck teecken ſijner tegenwoordicheyt heeft laten blycken.

k Van wegen ſijnes booſen gewiſſens, het welcke voor Godes tegenwoordicheit niet en konde beſtaen.

l D. i. wie is oorſaeck dat du dyner naecktheyt ſchameſt ende voor myn aengeſichte verbergeſt, anders dan de overtredinge myns gebots.

m Hier openbaert ſich de hertneckige rebellicheyt des menſchen, die zyne ſonde op God ſteken wil.

14. Doe ſprack *Jehoua* God *n* tot der ſlangen: Dewyle du dit gedaen hebſt, ſo biſtu vervloeckt bouen alle het vee, ende buyten [of: *bouen*] alle het vee, ende buyten [of: *bouen*] al het gedierte des veldes; op dynen buyck ſalſtu gaen ende ſtof eten alle de dagen dynes leuens.

15. Ende ick ſal vyantſchap ſetten tuſſchen *n* dy ende tuſſchen den wyue, ende tuſſchen *o* dynen ſaede ende tuſſchen haeren ſade *p*; dat ſelue ſal dy den *q* kop vermorſelen ende du ſalſt hem de *r* verſſene vermorſelen (in de verſen ſteken).

Tot den wyue ſprak hy [aldus]: Ick ſal dyne smert ende *s* drachtwee *t* dapper [of: *grootelicx*] vermenichvuldigen. Du ſalſt met ſmerte kinderen baren ende dyne *u* beweginge ſal aen dynen man [weſen], * ende hy ſal ouer dy heerſchen.

17. Voorder ſprack hy tot Adam: dewijle du dynes wijfs ſtemme gehoorsaem biſt geweeſt ende van den vrucht des booms

---

n Sprekende de ſlange aen, nochtans meynt hy eygentlijck den ſatan, die door de ſlange het wijf bedrogen hadde.

o Hier wort merckelyck de Kercke Godes ende de gemeente der uytvercorenen, die in den ſade der belofteniſſe begrepen ſtaen, afgeſcheyden van de gemeente der godlooſen, die het ſaet der ſlange genoemt worde, want het ſaet beteeekent ontwijffelijck eenen oorspronck ende afstocht. Nu ſegt Paulus, dat het eene ſaet is het ſaet der belofteniſſe ende het andere is het ſaet des vleeſſches, Rom. 9. 8.

p Dat is de belofteniſſe, die in den ſade Chriſto Jeſu beſtaet, Gal. 3. 16. So dat alle die in deſen beloofden ſade ingelyuet zijn, het ſaet der belofteniſſe ofte kinderen der belofteniſſe genoemet werden, ofte oock wel kinderen des geloofs, omdat de belofteniſſe door den gelooue wordt aengenomen ende toegeeygent. Gal. 3. 14 ende Rom. in 't 9ᵉ doorgaens.

q Dit is den ſieg ende victorie Chriſti over de ſonde, doot ende helle, ende door Chriſtum ende in Chriſto der geheeler gemeente der uytuerkorenen, die in hem door den gelooue zijn ingelyuet.

r Mits de menichfuldige aanvechtingen Satans.

s Hebr. vermenigfuldigende vermenigfuldigen, d. i. dapper, ſeer, ende grootelicx oſt gewiſſelick vermenichfuldigen.

t Dit woort begrypt int gemeene alle de weeën, smerten, sieckten ende walgingen der ſwangere vrouwen, van den eersten uren des ontfangens tot aen de volle verloſſinge uyt den kindtbedde.

u Dynen lust, willekeur, genegentheyt ende affectie.

* 1 Cor. 14. 34.

gegeten hebſt, van den welcken ick dy beuolen hadde, ſeggende: Du en ſalſt daer van niet eten, ſo ſal * de eerde om dynent wille vervloeckt ſijn. Met ſmerte ſalſtu van haer [vrucht] eten alle de dagen dynes leuens.

18. Ende ſy ſal dy doofnen ende dyſtelen voortbrengen, *w* ende du ſalſt het kruyt van den velde eten.

19. In't *x* ſweet dyns aengeſichts ſalſtu broot eten, totdat du tot eerde wederkeereſt, dewyle du daer uyt genomen biſt. Want du biſt [doch] ſtof ende du ſalſt tot ſtof wederkeeren.

20. Ende Adam noemde ſynes wyffs naem *aa* Heua, omdat ſy de moeder geweeſt is aller leuendigen.

21. Ende *Jehoua* God maeckte Adam ende zynen wyue rocken van vellen ende toogſe hun aen.

22. Doe ſprack *Jehoua* God: Siet *bb* Adam [deſe menſch] is geworden als *cc* onſer eene: mits kennende het goed ende het quaet. Nu dan, dat hy zyne handt niet uyt en ſteke, ende neme oock van den boom des leuens ende ete [daer van] ende leue eewichlyck.

23. Doe verſondt hem *Jehoua* God uyt den luſthoue Eden om de eerde te bouwen, daer hy uyt genomen was.

24. Ja, hy dreef Adam uyt, ende ſtelde de *dd* cherubins

---

* Rom. 9. 20.

w D. i. Hoewel ſy dyſtelen ende doornen voortbrengen ſal, ſo ſal ſy dies niettemin dy oock mede dynen nootdurft geuen.

x Onder dit woort worden begrepen allerley onlusten, ongemacke ende becommerniſſe, die den mensche elckeenen in ſyne beroepinge ouerkomen.

aa Heuah is te ſeggen: leuendige. Want het komt van het woord chajah oft chavah, leuen.

bb Dit wort by kleynachtinge geſeght, om de ſnoodicheyt des menſchen aen te wyſen, ende zyne vermetelheyt dies te grooter te maecken.

cc Een bitter doch heylſaem verwyt, ontdeckende den rechten oorſpronck der ſonde, als dat de menſche onder Godes gehoorſaemheyt niet en wil ſtaen, maer wil ſelue in Godes plaetſe een richter ende bescheyder des goets ende des quaets weſen.

dd Engelen. Maer hy noemt ſe cherubins om ſich nae het verstant des gemeenen volcks te voegen, omdatter cherubins op de ſoenkiſte afgeſneden ſtonden, die de Engelen ſtaende ten dienſte Godes afbeeldeden.

tegen het ooſten des luſthoue met een [vlammig] *ee* lemmer van een *ff* blickende ſweert, te bewaren den wech leydende tot den boom des leuens.

CAP. IV.

1. De geboorte Kaïns ende Abels. 4 Abels offerhande wort van Gode aengenomen, maer Kaïns offerhande wort verworpen. 5 Waerom hy vertoorniget ſijnde wort van Gode onderrichtet, ende ſyn recht der eerſtgeboorte wort hem euenwel behouden. 8 Dies niettemin hy ſlaet ſynen broeder doot, 9 ende wordt dies van den Heere geſtraft ende vervloeckt. 15 Die hem oock teeckent, opdat hy niet gedood en worde. 17 Ende voorts wordt het geſlachte Kaïns verhaelt, 23 alsoock Lamechs moetwillige ſtouticheyt ende ſyne twee wyuen. 24 Ende in Seth wort het heylig ſaet der kinderen Godes voorts achtervolget.

1. Ende Adam *a* bekende Heua zyn wyf. Ende ſy *b* ontfing ende baerde Kaïn, ende ſprack: Ick hebbe *c* Jehouah eenen man verkregen.

2. Ende ſy baerde noch daertoe ſynen broeder *d* Habel. Ende Habel was een ſchaepherder ende Kaïn was een landbouman [of: *bouwer*].

3. Ende het gebeurde ten eynde van ſekere dagen, dat Kaïn *Jehoua* eenen offer bracht [of: *offerde*] van de vruchten des landts.

4. Ende Habel bracht oock van de eerſtgeborene ſyner ſchapen

---

ee Dit woort beteekent eygentlyck een vlamme; hoewel daermede oock een lemmer verſtaen wort. Hier ſchijnt het een vlammig lemmer aen te wyſen. Doch vindt men by den hiſtoryſchryuers, dat by Babylon, ontrent de plaetſe, die hier beſchreuen ſchynt te worden, een velt ligt, dat met een gedurige vlamme eewelyck is braudende. Plin. int 2e boeck, 106e capittel.

ff. Het draeijende ſweert ofte ghins ende weer gaende, d. i. ſich altijt roerende ende blickende, gelyck een vlamme viers, oft als een weerlicht ghins ende weder ſweuende.

a Beſliep.

b Werde vruchtbaer.

c D. i. Ik hebbe eenen man verkregen, dien ick den ſelfweſigen Gode Jehouah toeheylige ende overgeue. And. van Jehoua wegen, d. i. door Godes des ſelfweſigen mildicheyt ende genade.

d Habel oft Hebel is te ſeggen ydelheyt.

ende van haren vette. Ende *Jehoua* God *e* sach op Abel ende op zynen offer.

5. Maer op Kaïn ende op synen offer en sach hy niet. Dies werde Kain met toorne seer ontsteken ende syn gelaet ontsonck [of: *viel ter neder*].

6. Doe sprack *Jehoua* tot Kaïn: Waerom biſtu met toorne ontsteken? Ende waerom is dyn gelaet ontsoncken [of: *neder geuallen*]?

7. Iſt niet alſo? Indien du weldoeſt, ſo biſtu [ouer dynen broeder] verhooget, *g* maer ſo du niet wel en doeſt ſo liggeſt du der ſonde [halven] aen de deuren ter neder. *h* Doch ſyne beweginge ſal aen dy ſtaen ende du ſalſt over hem heerſchen.

8. Ende Kaïn *i* hiel ſpraeck met ſynen broeder. Doch het

---

e Hy hadde Abel ende ſynen offer voor aengenaem uyt enckel genade ende barmherticheyt, waervan hy eenich ſichtbaer teecken liet blycken, Hebr. 11. 4, geuende te kennen, dat den voorganck in ſynen dienst Abel met rechten toequam.

f D. i. hy werde treurich ende ginck all mimerende met den aengeſichte nederwaerts.

g Van deſe verhooginge des eeſtgeboren ſoons ouer ſyne broederen, ſiet hieronder, Gen. 49. 3. Hy wil ſeggen, dat de eere ende voortredinge, die du van rechts wegen behoordeſt te hebben, wort dy om der sonde haluen benomen. Sodat du als een beeſt aen der deuren blyueſt liggende, ende niet en wordeſt verheven tot de eere, die der eerstgeboorte anderſſins ſoude toekomen. Ende evenwel nochtans ſo blyft dyn broeder dy altyts onderworpen, ende bekent dy voor ſynen oudtſten broeder, ſodat hy ſynen wille onder den dynen ſtelt ende dy gehoorſaem is, derhaluen du geene oorſaecke en hebbeſt dy tegen hem te vertoornigen. Andere leggen dit anders uyt, te weten: So du weldoest, ſo biſtu verheuen, ofte dyn offerhande ſal opgenomen worden. Ende ſo du niet wel en doeſt, de ſonde ligt aen der dueren, dat is, ſy ſal aen't licht komen als 'tgene dat men in opene dueren ſet, ofte ſy ſal dy ſelfſs vervolgen, ende eewelyck knagen, ende altyt voor de dueren liggen om dy te ſtraffen.

i Hebr. Ende Kain sprack ofte ſeyde tot ſynen broeder, dat is: hy verkeerde met hem ſprekende, alſo hy plach om ſynen haet te bedecken. And. Hy ſeyde tot ſynen broeder: laet ons buyten gaen. And. Hij verhaelde ſynen broeder wat God tot hem geſproken hadde ende hadde woorden met hem.

gebeurde ſo ſy op den velde waren, dat * Kaïn tegen ſynen broeder Habel opſtondt ende ſloeg hem doot.

9. Doe ſprack *Jehoua* tot Kaïn: Waer is Habel dyn broeder? Ende hy ſeyde: Ick en weets niet; ben ick myns broeders bewaarder?

10. Doe ſprack [God]: Wat hebſtu gedaen? * De ſtemme van dynes broeders bloet roept tot my van der eerden.

11. Ende nu biſt du vervloeckendt *k* van wegen der eerde, die haren * mont heeft opgedaen om dynes broeders bloet van dyner hant te ontfangen.

12. Als du het lant bouwen ſalſt, ſo en ſal het dy zyn vermogen niet meer voortbrengen. Du ſalſt *l* ſuckelen ende vluchtig zyn op eerden.

13. Doe ſprack Kaïn tot *Jehoua*: *m* myne miſdaet is te groot om vergeven te worden.

14. Sie du hebſt my heden van den eerdbodem uytgedreuen; ende ick moet my voor dyn aenſicht verbergen, ende * ſuckelen ende vluchtig zijn op eerden: dies ſal het gebeuren, dat ſo wie my vindt ſal my dooden.

15. Maer *Jehoua* ſprack tot hem: *n* daerom ſo wie Kaïn doodet, aen dien ſal het ſeuenmael gewroken worden: dies ſettede *Jehoua* een *o* teecken aen Kaïn, opdat ſo wie hem vondt, hem niet doot en ſloeg.

---

* Sap. 10. 3. Matth. 23. 33. Luc. 11. 51. 1 Joann. 3. 12. Judae 11.

* 4 Esdr. 15. 8. Hebr. 12. 24. Apoc. 6. 10.

k D. i. de eerde, die geſchapen was tot dynen dienſte, ſal tegen dy getuygeniſſe geven tot dyner vervloeckinge.

* Esai. 26. 21.

l Van d'een landt in d'ander dolen.

m And. myne ſtraffe; want dit woort beteeckent ongerechtigheyt, maer wort dickwils voor de ſtraffe der ongerechtigheyt genomen.

* Prov. 28. 17. Job. 15. 20, 21, 22. &c.

n D. i. op dat de menſchen haer niet en vermeten het bloet lichtelyck te ſtorten; al iſt dat du den doot wel verdienet hebſt, ſo ſal ich nochtans niet nalaten hoogelyck te ſtraffen ſo wie dy doodet.

o Eenich ſichtbaer teecken, maer is onbekent wat het was.

16. Doe ginck Kaïn uyt van den aengesichte *Jehoua* ende woonde in den lande *p* Nod, ten oostwaert in van *q* Eden.

17. Ende Kaïn bekende syn wyf, die bevrucht werde ende baerde Hanoch. Ende hy bouwede een stadt ende noemde den naem der selver stadt na den naeme synes soons Hanoch.

18. Ende van den selven Hanoch werde Hirad gewonnen. Ende Hirad gewon Mehujaël, ende Mehujaël gewan Lamech.

19. Ende Lamech nam twee wyuen tot hem. Der eener naem was Hadah, ende der andere naem was Sillah.

20. Ende Hadah baerde Jabal. Dese is een *r* voorganger geweest der tenten bewoonderen ende der veeherderen.

21. Ende syns broeders naem was Jubal. Dese was een *s* voorganger van alle die citers ende orgenspel ter hant trecken.

22. Ende Sillah baerde oock Tubalcaïn, een slyper van allerley handwerck in coper ende yser, ende Tubalcaïns suster was Naëma.

23. Ende Lamech sprack tot syne wyuen Adah ende Sillah: Hooret myne stemme, ghy Lamechs wyuen; laet u myne reden ter ooren gaen. So ick schoon eenen man versloeg *t* met wonden, die ick hem gave, ende eenen jongeling met buylen,

24. *u* So mach * Kaïn sevenfout gewroken worden, maer Lamech seuen ende 'tzeventich fout.

---

p Nod is te seggen vluchtig. Ende het landt mach also van Kaïn selfs genoemt zijn geweest.

q Eden is het landt daer Adam woonde omtrent Babylon, so geseydt is hier bouen.

r Hebr. Een vader, d. i. een voorganger ende leeraer, die hun gewesen heeft de wyse van tenten op te richteu ende te bewoonen.

s Als boven in't voorgaende veers.

t Hebr. in myne wonde. D. i. door wonden, die ick hem soude mogen geuen; ende eenen jongeling in myne buyle, d. i. door buylen, die hy van my soude ontfangen.

* Gen. 4. 15.

u D. i. Ick en kenne niemant die ick vreese. So wie my misdoet, die sal het met den krage vetgelden. Want soude Kaïn, die zynen broeder vermoort heeft, zeuen mael gewroken worden, so moet ick ymmers wel thienmael meer gewroken worden.

25. Ende Adam bekende ſyn wyf ende ſy baerde eenen ſone, ende noemde ſynen naem Seth: want God heeft my, [ſprack ſy], een ander ſaet geſet [of: *bygeſettet*] voor Habel, na dat [of: *nademael*] hem Kaïn gedoodet heeft.

26. Ende [den ſelven] Seth werde noch eenen ſone geboren. Ende hy noemde ſynen naem Enos. *w* Doe begonde men ſich van den name *Jehoua* te noemen.

Cap. V.

1. Het geſlachtregiſter der nacomelingen Adams ende Seths, ende den tyt haers leuens tot aen Noë toe. 22 Onder dewelcke Enoch, hebbende voor God gewandelt, wordt van hem uyt dit leven opgetogen.

1. Dit is het boeck [of: *de rekeninge*] der geſlachten Adams. Ten dage als God Adam ſchiep, * maeckte hy hem tot Godes gelyckeniſſe [of: *nae de gelyckeniſſe Godes*].

2. Hy ſchiepſe * man ende wyf, ende * ſegende ſe ende *b* noemde haren naem menſche, ten dage als ſy geſchapen werden.

3. Ende Adam leefde hondert ende dertich jaer ende gewan [eenen ſone] tot ſyner gelyckeniſſe nae ſynen evenbeelde, ende noemde ſynen naem Seth.

4. Ende Adams * nae dat hy Seth gewonnen hadde, waren acht hondert jaer, ende hy gewan ſonen ende dochteren.

---

w D. i. Doe begonden de rechte kinderen Godes ſich van den anderen af te ſcheyden. Ende noemden ſich het volck, de dienaers ofte de gemeente des ſelfweſigen Godes, daer de andere menſchen, verſcheyden afgoden ofte bygoden verdichtet hebbende, haer op deſelue beroemden, gelyck de afgodendienaers ende bygeloovige menſchen t'alle tyden gedaen hebben. Siet hier onder Gen. 6. 21.

a Hebr. boeck, dat regiſter oft rekeningboeck. Want het woort komt van tellen ende rekenen.

* Gen. 1. 26. 27. ende 9. 6. Sap. 2. 23 ende 9. 2. Sirach 17. 1. 1. Cor. 11. 7.

* Gen. 1. 27. Matth. 19. 4. Marc. 10. 6. Mal. 2. 15. Syr. 17. 3.

* Gen. 1. 28.

b De gemeenſchap des naems bewyſt de gemeenſchap der nature, ende de vereeniginge, die onder haer behoorde te weſen.

* 1 Chron. 1. 1.

5. So dat den geheelen tyt [of *gantsen ouderdom*] die Adam leefde, was negen hondert ende dertich jaer, ende hy ſtarf.

6. Ende Seth leefde hondert ende vijf jaer ende gewan Enos.

7. Ende Seth leefde, nadat hy Enos gewonnen hadde, acht hondert ende ſeuen jaer, ende gewan Sonen ende dochteren.

8. So dat den gantſen ouderdom Seths was negen hondert ende twaelf jaren als hy ſtarf.

9. Ende Enos leefde tnegentich jaer ende gewon Kenan.

10. Ende Enos leefde, nadat hy Kenan gewonnen hadde acht hondert ende vyfthien jaer, ende gewan ſonen ende dochteren.

11. So dat den gantſen ouderdom Enos was negen hondert ende vyf jaer als hy ſtarf.

12. Ende Kenan leefde tzeuentich jaer ende gewan Mahalaleël.

13. Ende Kenan leefde [noch], na dat hy Mahalaleël gewonnen hadde, acht hondert ende veertich jaer, ende gewan ſonen ende dochteren.

14. So dat den gantſen ouderkom Kenans was negen hondert ende tien jaer als hy ſtarf.

15. Ende Mahalaleël leefde vyf ende tzeſtich jaer ende gewan Jared.

16. Ende Mahalaleël leefde noch acht hondert ende dertich jaer nadat hy Jared gewonnen hadde, ende gewan ſonen ende dochteren.

17. So dat den gantſen ouderdom Mahalaleëls was acht hondert ende vyf ende tnegentich jaer als hy ſtarf.

18. Ende Jared leefde hondert ende twee ende tſeſtich jaer ende gewan Henoch.

19. Ende Jared leefde noch acht hondert jaer nae dat hy Henoch gewonnen hadde, ende gewan ſonen ende dochteren.

20. Sodat Jareds gantſen ouderdom was negen hondert ende tweeendtſeſtich jaer doe [of *als*] hy ſtarf.

21. * Ende Henoch leefde vyf ende tſeſtich jaer, ende gewan Methuſalah.

---

* Judae 14.

22. Ende Henoch *c* wandelde [of *verkeerde*] noch met God, nae dat hy Methuſala gewonnen hadde, dry hondert jaer ende gewon ſonen ende dochteren.

23. Sodat Henochs gantſen ouderdom was dry hondert ende vijf endtzeſtich jaer.

24. Als nu Henoch met God gewandelt [of *verkeert*] hadde, hy en verſchene niet meer, * want God *d* nam hem op.

25. Ende Methuſalah leefde hondert ſeuen ende tachtentich jaer ende gewan Lamech.

26. Ende Methuſalah leefde noch ſeuen hondert twee ende tnegentich [of *tachtig*] jaer na dat hy Lamech gewonnen hadde, ende gewan ſonen ende dochteren.

27. So dat Methusalahs gantſen ouderdom negen hondert negenendtſeſtich jaer was doe [of *als*] hy ſtarf.

28. Ende Lamech leefde hondert ende tweeëndtachtich jaer ende gewan eenen ſone.

29. Ende hy noemde ſynen naem Noah, ſeggende: Deſe ſal ons *e* verquicken over ons gewerck [of *ouer onſe wercken*] ende ouer de becommeringe onſer handen van wegen der eerde, die * *Jehoua* vervloeckt heeft.

30. Ende Lamech leefde noch vyf hondert vyfendtnegentich jaer nae dat hy Noah gewonnen hadde, ende gewan ſonen ende dochteren.

31. So dat Lamechs gantſen ouderdom ſeuen hondert ende ſeuenendtzeuentich jaer was doe [of *als*] hy ſtarf.

32. Ende Noah was *f* vyf hondert jaer oudt, ende Noah gewan Sem, Cham ende Japheth.

---

c D. i. hy voerde een beſonder heylich leven, ſijnde van de godlooſe werelt afgeſcheyden ende latende ſich van Godes handt beleyden.

* Hebr. 11. 5. Sap. 4. 10. 11. Syr. 44. 16 ende 49. 16.

d D. i. hy onttoog hem van deſer werlt met eenige ſonderlinge wyſe, die ons onbekent is.

e And. vertrooſten.

* Gen. 8. 17.

Hoofdst. VI—IX, Zie *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften* Dl. II, bl. 497—509.

Cap. X.

1. Verhalinge der afkomste van Noahs kinderen. 2. Als van Japheth ende syne kinderen, 6. van Cham ende syne nakomelingen (alwaer den eersten oorspronck der conincrycken beschreven wordt, in de persoone Nemrods), 21. ende van Sem, ende hoe het eertryck van hare afkomstige kinderen bewoonet is geworden.

1. Dit zijn de geslachten der kinderen Noah: Sem, Cham, Japheth. Ende van [hun] werden kinderen geboren na den sondvloet.

2. De kinderen Japhets zijn: Gomer ende Magog, ende Madai ende Jauan ende Tubal ende Mesec ende Tiras.

3. Ende de kinderen Gomer [zijn]: Ascenaz ende Riphath ende Togarmah.

4. Ende de kinderen Jauan: Elisah ende Tarsis, Cittim ende Dodanim.

5. Van dese sijn de *a* eylanden der heydenen in hare landschappen gedeylet [of *uytgebreydet*] geweest; elck na syne tale [of *sprake*], na hare geslachten onder haere volcken.

---

f Hebr. was een soon van vyf hondert jaer, d. i. hy was vyf hondert jaer oudt, doe hy dese sonen begonde te winnen. Maer hy gewanse in verscheyden tyden. Want Sem werde geboren doe hy vyf hondert ende twee jaer oudt was, dewyle hy int tweede jaer nae den sondvloet hondert jaer oudt was, doe hy Arphaxad gewan; ende doe was Noë zes hondert jaer oudt. Sodat Japhet twee jaren ouder was dan Sem, al ist dat Sem hier om syner weerdicheyt wille voorgesettet wort.

a Onder den namen der eylanden worden gemeynlyck die van Azia de mindere, van Grieckenlant ende andere inwoonderen van Europa verstaen, omdat zy, van de Jootsche landen met de mitlandische zee afgedeylet wesende, schynen eylanden te bewoonen.

6. Ende de kinderen Cham zijn Chus ende Misraïm ende Phut ende Canaän.

7. Ende de kinderen Chus: Sebah ende Havilah, ende Sabatha ende Ragma, ende Sabathaca. Ende de kinderen Ragma zijn Seba ende Dedan.

8. Ende * Chus gewan Nimrod; dese beghonde geweldich te worden op der eerden.

9. Hij was een geweldich jager voor den selfwesigen [of *Jehoua*], welcker oorsaecken geseydt wort [of *waer uyt men voor een spreeckwoort seyt*]: [hy is] als Nimrod, een geweldich jager voor den Jehoua [selfwesigen].

10. Ende de hoofdstad [of *het beginsel*] synes conincrycx was Babel ende Erec ende Acad ende Chalne in den lande Sinear.

11. Ende hy is *b* uyt desen lande nae Assur uytgetogen ende heeft Nineueh gebouwet, ende Rechobot-hir ende Calah.

12. Ende Reson tusschen Nineueh ende tusschen Calah. Dese [Nineueh] *c* is de [of *was een*] groote stadt.

13. Ende Misraïm gewan Ludim ende Hananim ende Lehabim ende Napthuhim.

14. Phatrusim ende Casluhim (waervan de Philistinen afgecomen zijn) ende Capthurim.

15. Ende Canaän gewan Sidon synen eerstgeboren ende Heth.

16. Ende den Jebusiter ende den Hemoriter ende den Girgasiter.

17. Ende den Hauiter ende den Harkiter ende den Siniter.

18. Ende den Haruaditer ende den Semoriter ende den Hamathiter. Ende daernae zijn de geslachten der Cananeën verstroyt geweest.

19. Ende de palen der Cananeën waren van Sidon, so du treckest nae Gerar tot Gaza toe; gaende nae Sodomah ende Gomorrah ende Adama, Seboïm tot Lasah toe.

---

* 1 Par. 1. 10.

b Anders: uyt desen lande is Assur herafgekomen.

c And. welck is een groote stadt ende verstaet het op Calah.

20. Dit ſijn de kinderen Chams na hare geſlachten na hare talen [of *ſpraecken*], in hare landen, onder haere volcken.

21. Doch werden van Sem kinderen geboren, [welcke] was een vader der kinderen Heber, een broeder Japhets, des oudſten.

22. De kinderen * Sems [dan ſijn] Helam ende Aſchur ende Arphacſad ende Lud ende Aram.

23. Ende de kinderen Arams [zijn] Hus ende Hul ende Gether ende *d* Mas,

24. Ende Arphacſad gewan Selah, ende Schelah gewan Heber.

25. Ende van Heber werden twee ſonen geboren. Des eerſten [of *eenen*] naem was *e* Pheleg, omdat in ſyne tyden het eerdryck verdeylet werde, ende ſynes broeders naem was Jocktan.

26. Ende Jocktan wan [of *gewan*] Almodad ende Schaleph ende Haſarmaueth ende Jerah,

27. Ende Hadoram ende Vzal ende Dicklah,

28. Ende Hobal ende Abimaël ende Sheuah,

29. Ende Ophir ende Hauilah ende Jobab. Dit ſijn alle Jocktans kinderen.

30. Ende hare wooninge was van Meſchah af, alſo du na Sephar treckeſt tot aen 'tgebergte in't ooſten.

31. Dit ſijn [dan] de kinderen Sems na hare geſlachten, nae haere taelen [of *ſpraecken*], in haere landen, onder hare volcken.

32. Dit ſijn de geſlachten der kinderen Noah, nae hare afkomſten onder haere volcken. Ende van deſe ſijn voorts de volcken afgedeylt [of *uytgebreydet*] geweeſt op der eerden nae den ſondvloet.

CAP. XI.

1. Eenerley ſpraecke op eertryck wordt verwerret van God om de opbouwinge des torrens Babel, die daer door geſtoort wordt, ende het volck verhoyt (1) over den eerdbodem. 10 Verhael der afkomſte Sems tot op Abram, 31 die met Thara zynen vader ende met Lot, zyns broeders ſoon, ende Sarai ſyn wyf uyt Ur der Chaldeën treckt ende te Haran comt, 32 alwaer Thara ſyn vader ſterft.

1. Doe waſſer [op] het eerdryck maer eenerley taele ende

---

* 1 Par. 1. 17.

d Die oock Meſchec genoemt wort 1 Par. 1. 17.

e Pheleg heet op zyn Hebr. verdeylinge, ofte aftocht ende affcheydinge.

(1) als hooi verſtrooid

ſpraecke [of: *Doe was al het landt (eerdryck) van eenerley tale ende van eenerley ſprake*].

2. Maer alſo ſy ooſtwaert reyſden [of *van den ooſten aftrocken*] ende dat ſy een dal [of *vlack velt*] int landt Sinhar geuonden hadden, alwaer ſy ter woone bleuen.

3. *a* So ſpraecken sy tot elcanderen vry aen: Laet ons kareelſteenen (1) bereyden ende *b* te deghet (2) doorbranden; ende ſy bruyckten kareelen tot ſteenen ende lym tot mortel.

4. Ende ſpraken: Welaen, laet ons onſſelven een ſtadt opbouwen eude eenen torren, wiens ſpitſe tot aen den hemel reyckt. So ſullen wy ons eenen name maecken, opdat wy magſchien op den eerdbodem niet verſtroyt en werden.

5. Ende doe quam de ſelfweſige [of *Jehoua*] *c* nederwaert om de ſtadt ende den torren te beſien, die de menſchenkinderen opbouweden.

6. Ende de ſelfweſige [of *Jehoua*] ſprack: Siet; ſy ſijn alle eenerley volck ende hebben alle eenerley ſprake. Ende *d* dit is van hun begonnen om int werck te brengen. Ende *e* nu en can het hun gewerret [of *geſtoort*] worden al wat ſy voorgenomen hebben te doen.

---

a Hebr. ſo ſpraken ſy een yegelyck tot ſynen naeſten.

b Hebr. door den brant branden. Het is een ſoorte van lym, dat int landt van Babiloniën ende Asſyriën geuonden wordt, dat noch vaſter cleeft dan eenich peck.

c Het nederkomen des Heeren moet verſtaen worden als dat God ſcherpelyck toeſach, ende mercktede wat de menſchen bedreven. Want de Schrift, ſprekende van God, ſtamelt menſchelycker wyſe om ons de onbegrypelycke daden ende gerichten Godes op onſe ſprake eenichſins uyt te drucken. Anders iſt wel zeker, dat God, die oueral is ende hemel ende eerde vervullet, niet en behoeft opwaert oft nederwaert te klimmen om yet te beſien.

d Hebr. dit is haer beſtaen om te doen.

e D. i. ſy hebbent ſo noeſt voor, dat ſy haer laten dnncken onmogelyck te weſen haeren aenſlach te ſtooren. And. leſen't vragens wyſe: Ende nu ſoude het hun niet geweeret worden alles wat ſy voorgenomen hebben te doen?

(1) tichel-ſteenen, eig. vierkante blokſteenen.

(2) ter dege

7. Com aen, laet ons nedergaen ende hare taele aldaer verwerren, opdat sy de eene des anderen tale niet en verstaen.

8. Also verstroydese de selfwesige [of *Jehoua*] van daer over den gantsen eerdbodem ende sy hielden op van de stadt te bouwen.

9. Daeromme werde haren naem Babel genoemt, omdat de selfwesige [of *Jehoua*] aldaer aller landen spraeck onder een verwerret hadde, ende de selfwesige [of *Jehoua*] haddese van daer verstroyt ouer den gantsen eerdbodem.

10. Dit syn de geslachten Sems: * Sem was hondert jaer oudt ende wan [of *gewan*] Arphaxad, twee jaren nae den Sondvloet.

11. Ende Sem leuede nae dat hy Arphaxed gewonnen hadde, vyf hondert jaer ende gewan sonen ende dochteren.

12. Ende Arphaxad leuede vyf ende dertich jaer ende gewan Selah.

13. Ende Arphaxad leuede, nae dat hy Selah gewonnen hadde, vier hondert ende dry jaren, ende wan [of *gewan*] sonen ende dochteren.

14. Ende Selah * leuede dertich jaer ende wan Heber.

15. Ende Selah leuede, naedat hy Heber gewonnen hadde, vier hondert ende dry jaren ende gewan sonen ende dochteren.

16. Ende Heber leefde vier ende dertich jaer ende gewan Pheleg.

17. Ende Heber leefde, nae dat hy Pheleg gewonnen hadde, vier hondert ende dertich jaer ende gewan sonen ende dochteren.

18. Ende Pheleg leefde dertigh jaer ende gewan Rehu.

19. Ende Pheleg leefde, nae dat hy Rehu gewonnen hadde, twee hondert ende negen iaer ende wan sonen ende dochteren.

20. Ende Rehu leefde twee en dertich jaren ende gewan Serug.

21. Ende Rehu leefde, na dat hy Serug gewonnen hadde, twee hondert ende seuen iaer ende gewan sonen ende dochteren.

22. Ende Serug leefde dertich jaer ende gewan Nahor.

23. Ende Serug leefde, nae dat hij Nahor gewonnen hadde, twee hondert jaer ende gewan sonen ende dochteren.

---

* 1 Par. 1. 17.

* 1 Par. 1. 19.

24. Ende Nahor leefde negen end twintich jaer ende gewan Tarah.

25. Ende Nahor leefde, nae dat hij Tarah gewonnen hadde, hondert ende negenthien jaer ende gewan fonen ende dochteren.

26. Ende * Tarah leefde tzeuentich jaer ende gewan Abram, Nahor ende Haran.

27. Ende dit fijn de geflachten Tarah. Tarah gewan Abram, Nahor ende Haran Ende Haran gewan Lot.

28. Ende Haram ftarf in de tegenwoordicheyt fyns vaders Tarah, int landt fyner geboorte binnen Ur der Chaldeën.

29. Ende Abraham ende Nahor namen wyuen. Den naem des wyfs Abram was Sarai, ende den naem des wyfs Nahor [was] * Milchah, Harans dochter, die vader [was] van Milchah ende van Jifcah.

30. Ende Sarai was onvruchtbaer; fy en hadde geen kinderen.

31. Ende Tarah nam Abram fynen fone ende Lot den fone Harans, fyns foons foon, ende Sarai fyne fchoondochter, fyns foons Abrams wijf, ende fy togen met een ander uyt Ur van Chaldeën, * om nae 'tlandt van Canaän te trecken. Maer alfo fy quamen tot Haran, bleven fy aldaer.

32. Ende den ouderdom Tarah was twee hondert ende vyf jaer, ende Tarah starf binnen Haran.

Hoofdst. XII--XIV, Zie t. a. p. bl. 509—517.

Cap. XV.

1. God vernieuwt zyn verbondt met Abraham, die clachtig valt over zyne onvruchtbaerheyt, 4. vertrooftinge ontfangt van de groote menichfuldicheyt zyner nakomelingen ende erffeniffe des landts Canaän, 9. welcke hem met teeckenen in een gefichte beveftiget wort, 13 met voorfegginge dat fyne nakomelingen eenen tyt lanck verdruckt fullen worden, maer van God weder verloffet ende grootelicx gefegent ende vermenigfuldiget.

1. Nae defe gefchiedeniffen is het woort des felfwefigen

---

* Jofue 24. 2. 1 Par. 1. 26.

* Gen. 20. 12 ende 22. 20.

* Jof. 24. 2. Nehem. 9. 7. Act. 7. 4. Judic. 5. 7. 8. 9.

[of *Jehoua*] tot Abram geworden *in een gesichte, seggende: Abram en vreese niet; ick ben dy [tot] eenen schilt, dynen loon is seer groot.

2. Ende Abram sprack: Heere, de selfwesige [of *Jehoua*], wat salstu my geuen? *a* ick ga doch onvruchtbaer daer henen, ende degene *b* dien myn huys ouergelaten wort is dese Eliezer van Damasco.

3. Voorder sprak Abram: Sie du en hebst mij geen saet gegeven, ende sie, myn ingeboren knecht is myn erfgenaem.

4. Ende sie, het woort [of *sie, doe geschiedde het woort*] des selfwesigen [of *Jehoua*] tot hem, sprekende: Dese en sal dy niet eruen, maer een die uyt dyne lenden spruyten sal, die sal dy eruen.

5. Doe dede hy hem buyten uytgaen, ende sprack: Sie nu naer den hemel op, ende telle de sterren, so duse tellen kanst. Ende hy sprack tot hem: * alfo sal *c* dyne afkomste wesen.

6. Ende hy * geloofde in Jehoua ende hy rekende het hem [of *die hem 'tselue rekende*] *d* tot [of *voor*] rechtveerdicheyt,

7. Ende sprack tot hem: Ick ben de selfswesige [of *Jehoua*], die dy uyt het Ur van Chaldeën hebbe doen uytgaen om dy dit landt te geuen, dat du het eruen soudest.

8. Ende hy sprak: Heere, de selfwesige [of *Jehoua*], waeruyt sal ick weten, dat ick het eruen sal?

9. Ende hy sprack tot hem: Neem een dryjarige veerse ende

---

a D. i. ick brenge myn leuen in onvruchtbaerheyt ouer.

b Hebr. De sone der ouerlatinge myns huys, d. i. degene, dien myn huys ouergelaten sal worden; het is een hebreïsche wyse van spreken: d. i. die myn recht natuerlicke erfgenaem niet en is.

* Deuter. 20. 22. Esai. 49. 18. Jer. 33. 32. Rom. 4. 17. 18.

c Hebr. dyn saet, d. i. dyne nakomelingen.

* Rom. 4. 3. 22. Gal. 3. 6. Jac. 2. 23.

d D. i. hoewel hy, in hem seluen gemerckt, niet en konde int oordeel Godes voor gerechtich bestaen, so hiel hem God nochtans voor rechtveerdich, mits rekenende hem tot een volcomen rechtveerdicheyt als dat hy syne beloftenisse, in de welcke de rechtveerdicheyt des menschen bestaet, met den geloove hadde aengenomen ende hemseluen toegeeygent. Siet Rom. 4. 2. Gal. 3. Ps. 109. 32. Jacob. 2.

een dryjarige gheyt ende eenen dryjaerigen ram ende een tortel-duyve ende een jonge duyve.

10. Ende hy nam alle dese dingen ende hy deyldese ouermits, (1) ende hy leyde elck deel d'een tegenouer den anderen ouer, doch het geuogelte [of *de vogelen*] en deylde hy niet ouermits.

11. Ende het geuogelte daelde neder op het doode aes, maer Abram jaegdese daer af.

12. Doe ghinck de sonne onder ende een sware slaep viel ouer Abram, ende sie, hem ouerviel verschrickinge [ende] groote duysternisse.

13. Doe sprack [God] tot Abram: *e* Du salst gewisselyck weten, * dat dyne nakomelingen vremdelingen sullen wesen in een landt, dat hun niet toekomen en sal, ende sy sullen [den landsaten] dienen, diese verdrucken sullen vier hondert jaer.

14. Doch * ick sal euenwel richter wesen over het volck, dien sy dienen sullen; * ende daernae sullen sy met groot goet uyttrecken.

15. Ende du salst tot dynen vaderen met vrede gaen [ende] salst in goeden ouderdom begrauen worden.

16. Doch * in de vierde stamme sullen sy alhier wederkeeren: want de boosheyt der Emoriteren en is tot op deser tyt noch niet vervullet.

17. Ende het geschiedde, naedat de sonne ondergegaen ende het duyster nacht geworden was, datter eenen ouen schene [of *roockende*] ende een fackel [of *brandt*] viers, welcke dweers door de selue verdeylde stucken henen voeren.

18. Te dien dage stichtede de selfwesige [of *Jehoua*] een verbondt met Abram, seggende: * dynen sade heb ick dit landt

---

e Hebr. du salst het wetende weten. Als bouen, Gen. 1. 17 in de letter *f.* ende 3. 4 in de letter *b.*

* Act. 7. 6. Exod. 12. 40. Judith 5. 10. Gal. 3. 17.

* Act. 7. 7.

* Exod. 3. 22 ende 11. 2 ende 12. 36.

* Gen. 25. 6.

* Exod. 12. 14. Act. 7. 6.

* Gen. 12. 7 ende 13. 15 ende 24. 7 ende 26. 4. Exod. 32. 13. Deut. 34. 4.

(1) midden door.

gegeuen, van den * vloet Egypti af tot aen den grooten vloet, [namelyck] den vloet Euphrates.

19. Die Keniten ende Keniziten ende Kadmoniten,

20. Ende die Chittiten ende die Pheriziten ende de Rephaïm,

21. Ende de Emoriten ende Canaäniten ende de Girgasiten ende de Jebusiten.

Cap. XVI.

1. Sarai onvruchtbaer wesende geeft haren man Abraham haere dienstmaegt Agar, om kinderen te winnen, 4. welke, bevrucht zijnde, haer tegen haere vrouwe verheft, 6. ende, zijnde van haer onderdrucket, vluchtet van haer in de woestyne. 8. Alwaer sy, van den Engel vermaent wordende, haer schuldt bekent ende tot haere vrouw wederkeert, 15 ende baert Ismahel, Abrahams soon, als hy ses ende tachtig jaer oudt was.

1. Doch Sarai, Abrams wijf en baerde hem niet; ende sy hadde een Egyptische dienstmaeght, wiens naem was Hagar.

2. Doe sprack Sarai tot Abram: Sie, nu heeft mij de selfwesige gesloten [of *toegesloten*], dat ick niet en bare. Gae nu dan henen tot myne dienstmaegt, of ick magschien van haer *a* gebouwet mochte worden. Ende Abram was Sarais stemme gehoorich.

3. Ende Sarai, Abrams wyf, nam Hagar, hare Egiptische dienstmaegt, ten eynde van tien jaeren nae dat Abram in 't landt van Canaän gewoonet hadde, ende gaf se Abram haeren man ten wyue.

4. Ende hy ginck tot Hagar, so dat sy ontfinck (*of vruchtbaer, swanger werde*). Ende [of: *Doch*] siende, dat sy swanger [of *vruchtbaer*] geworden was, so werdde haere vrouwe *b* verachtelyck in haere oogen.

5. Doe sprack Sarai tot Abram: het onrecht, [dat] my geschiedt, *c* valt op dy [of *is dyne schuld*]: ick hebbe dy myne dienstmaegt in dynen schoot gelevert ende als [of *nae dat*] sy gesien heeft, dat sy swanger [of *vruchtbaer*] geworden is, so ben ick verachtelyck geworden in haere oogen. De selfwesige [of *Jehoua*] sij richter tusschen my ende tusschen dy.

---

* 1 Con. 4. 21. 2 Par. 9. 26.

a Dat is: ick sal door haer middel kinderen krygen, die ick voor myne kinderen sal aennemen.

b D. i. sy verachtese.

c D. i. du bist schuldich aen het onrecht dat my wederuaert.

6. Doe ſprack Abram tot Sarai: Sie dyne dienſtmaegt is in dyne handt. Doe met haer alſo het dy goet dunckt. Ende Sarai *d* verootmoedigdeſe, ſo dat ſy van harer tegenwoordicheyt vlode.

7. Doch den Engel des ſelfweſigen [of *Jehoua*] vontſe aen een queelbronne waters in der woeſtyne aen de queelbronne [die daer is] op den wech nae Sur,

8. Ende ſprack: Hagar, Sarais dienſtmaegt, van waer komſt du ende waer gaeſt du henen? Ende ſy ſprack: Ick vliede van de tegenwoordigheyt Sarais, myner vrouwen.

9. Doe ſprack den Engel *Jehoua* des ſelfweſigen tot haer: Keer wederomme tot dyner vrouwen ende verootmoedige dy onder hare handen.

10. Voorder ſprack den Engel Jehoua tot haer: Ick ſal dyne afkomſte wel dapper [of *grootelicx*] vermenichfuldigen, ſo dat ſy van wegen der menichte niet en ſal [kunnen] getellet worden.

11. Noch ſprack den Engel des ſelfweſige [of *Jehoua*] tot haer: Sie du biſt ſwanger, ende ſalſt eenen ſone baren, ende ſalſt ſynen name Iſmahel noemen, want de ſelfweſige [of *Jehoua*] heeft dyuen druck verhoort.

12. Ende hy ſal een *e* wilt menſch [of *wilde beeſt van een menſch*] weſen. Syne handt ſal tegen eenen yegelycken [opſtaen], ende eens yegelycks handt tegen hem; ende hy ſal *f* in de tegenwoordicheyt van alle ſyne broederen woonen.

13. Doe noemde ſy den naem des ſelfweſigen [of *Jehoua*], dieſe aengeſproken hadde: Du biſt de God, die *g* my aenſieſt, [of *des aenſiens*], omdat ſy ſeyde: Sie ick *h* nu oock niet nae dien die my aengeſien heeft?

---

d Verdruckteſe.

e Hebr. een wilden eſel ofte wilde beeſt menſch. D. i. een wilt ende woeſt menſch, alſof hy een beeſt waere.

f D. i. hy ſal een ſoo groot ende breedt landt beſitten, dat hy van alle ſyden ſal ſtooten aen de palen van alle ſyne broederen.

g D. i. de God, die my lateſt ſpueren ende ſien in den noot. Anders: die my aenſieſt.

h Hagar ſtraft hare eygene blindtheyt, als dat ſy van te voren ouer langen tyt Godes tegenwoordige hulpe behoorde aengemerckt te hebben,

14. Daeromme noemt men den put: *Den put des Levendigen, die my aenſiet. Sie, dat is die tuſſchen Kadeſch ende tuſſchen Bared gelegen is.

15. Ende Hagar baerde Abram eenen ſone ende Abram noemde ſyns ſoons naem, die hem Hagar gebaert hadde, Iſmahel.

16. Ende Abram was ſes ende tachentich jaer oudt doe hem Hagar Iſmahel baerde.

Cap. XVII.

1. God richtet ſyn eewich verbondt met Abram ende met ſynen ſade, belouende hem ſynen ende haren God te weſen, ende vereyſſchende van hen, dat ſy voor hem ſullen wandelen. Ende ooek 5. veranderende ſynen naeme Abram in Abraham, over mits de menichte der volckeren, daer hy vader van ſoude werden. 10. Ende beuestiget het met den teecken der beſnydeniſſe. 15. Hy verandert oock den naem ſynder huyſvrouwen Sarai in Sarah, 19. ende belooft hen Iſaäck ende den ſegen in denſeluen, 20 ende verhoort hem euenwel van wegen Iſmahels. 23. Ende Abraham, ſijnde Gode gehoorſaem, beſnydet ſyn gantſe huyſgeſin.

1. Doe nu Abram negen ende tnegentich jaet oudt was, verſchene [hem] de ſelfſweſige [of *Jehoua*] ende ſprack tot hem: Ik *a* ben de almachtige ende volnoegende [God]; * wandel voor my ende ſy oprecht.

2. Ende * ick ſal myn verbondt oprichten tuſſchen my ende tuſſchen dy ende * ſal dy uytnemende ſeer vermenigfuldigen.

---

ende nu noch in der woeſtyne, daer sy ten uyterſten bedruckt is, noch qualyck heeft kunnen ſien op dien, die eerſt op haer heeft moeten ſien ende haer eerſt gaen ſoucken.

* Gen. 24. 62 ende 25. 11.

a El, d. i. de ſtercke ofte de almachtige God; want El is een naem Godes, die van ſterckheyt ende macht komt; gemeynlyck ſet men 't over: ſtercke God. Saddai is den naeme Godes daermede beteeckent wort, dat in hem alleen alle volheyt der goederen ende des vernoegens gelegen is.

* Sie Gen. 5. 22.

b D. i. als voor het aengeſicht deſgenen die de herten ende nieren doorgrondet. Daerom zij oprecht ende ſonder geveynſtheyt.

* Gen. 15. 18. Exod. 2. 24 ende 6. 4. Levit. 20. 42. 44. 46. Deut. 29. 12. 13.

* Gen. 13. 16 ende 19 ende 15. 5 ende 17. 3. Deut. 10. 22. Eſaia 49. 18. Jer. 33. 22. Rom. 4. 17. 1ⁿ. Heb. 11. 12.

3. Doe viel Abram neder op ſyn aengeſicht, ende God ſprack met hem, ſeggende:

4. Van mynentwege, ſie, dat is myn verbondt met dy: ende * du ſalſt tot een vader worden van volckeren menichte.

5. Ende dyn naeme en ſal niet meer Abram heeten, maer dynen naeme ſal weſen *c* Abraham, want ick maeke dy tot een vader van volckeren menichte.

6. Ende ick wil dy * uytnemende ſeer vruchtbaer maecken ende tot volcken maecken, ende Coningen ſullen van dy voortkomen.

7. Ende wil myn * verbondt oprichten tuſſchen my ende tuſſchen dy ende tuſſchen dyne afkomſte nae dy in haere geſlachten tot een eewig verbondt om dy ende dynen ſade nae dy * tot [uwen] God te weſen.

8. Ende wil dy ende dyner afkomſte nae dy * het [of *dit*] landt geuen, daer du vremdeling in biſt, het geheele landt Cauaän tot een eewig beſit ende wil haer God weſen.

9. Voorder ſprack God tot Abraham: ende van dynentwegen, du ſalſt myn verbondt houden, du ende dyne afkomſte nae dy in haere geſlachten.

10. Dit is myn verbondt, dat ghy ſult onderhouden tuſſchen my ende tuſſchen u ende tuſſchen dyne afkomſte nae dy, dat alles wat manlyck is ondet u beſneden worde.

11. Ende ghy ſult * het vleeſch uws voorhuyts beſnyden,

---

* Rom. 4. 17. 18.

c Abraham geſchreuen met een *h* is ſo vele als een vader der menichte des volcks.

* Hierbouen int 3. veers.

* Sie hierbouen int 3. veers.

* Gen. 26. 24 ende 28. 13. 21 ende 32. 9. Exod. 4. 5 ende 6. 7 ende 29. 45. Levit. 18. 22. 33. Num. 15. 41. Deuter. 26. 17. 18.

* Gen. 12. 7 ende 13. 15 ende 15. 18 ende 26. 5. Deuter. 34. 4. Act. 7. 5.

* Gen. 21. 4 ende 34. 24. Exod. 4. 25 ende 12. 44. Levit. 12. 2. Jos. 5. 2. 7. Judith 14. 6. Jer. 9. 25. 1 Mach. 1. 16. 51. 63. 2 Mach. 6. 10. Luc. 1. 59 ende 2. 21. Joann. 7. 22. Act. 7. 8 ende 15. 1. 24 ende 16. 3. Rom. 2. 15 ende 3. 1 ende 4. 10. 1 Cor. 7. 19. Gal. 2. 3 ende 5. 2 ende 6. 12. Eph. 2. 11. Pſalm. 3. 2. Coloſſ. 3. 11.

ende dat ſal een verbontteecken weſen tuſſchen my ende tuſſchen u.

12. Ende een yegelyck knechtken, dat acht dagen oudt is, ſal onder u beſneden worden in ſyne geſlachten, hy ſij [of *oock die*] binnenſhuys geboren oft [of *die met*] met gelde gekocht, van allerley vreemdelingen, die dynen ſade niet en ſijn.

13. Wie in dynen huyse geboren wordt oft met dynen gelde gekocht, ſal in allen gevalle *d* beſneden worden. Ende myn verbondt ſal aen dyn vleeſch weſen tot een eewich verbondt.

14. Ende wat manlyck is met de voorhuyt, [dat is] wien het vleeſch ſynes voorhuyts niet beſneden en wordt, die *e* ſiele ſal van haere volcken uytgeroedet worden: hy heeft myn verbondt te niete gemaekt.

15. Noch ſprack God tot Abraham: [van wegen] dyns wyfs Sarai: du en ſalſt haren naem niet Sarai heeten, maer haren naem ſal *f* Sarah weſen.

16. Want ick wilſe ſegenen, ende wil dy oock eenen ſoon van haer geuen. Ja, ick wilſe ſegenen, ſo dat ſy tot volckeren wordde; ende Coningen ouer [of *der*] volken ſullen uyt haer ſpruyten.

17. Doe viel Abraham op ſyn aenſicht neder ende lachte ende ſprack in ſyn herte: Soude oock eenen die hondert jaer oudt is een [kindt] geboren worden? Ende ſoude oock wel Sarah, die tnegentich jaer oudt is, kunnen baren?

18. Ende Abraham ſprack tot God: Och, dat Ismahel voor dy mochte leuen.

19. Ende God ſprack: Ja, ſelue Sarah dyn wyf ſal dy eenen ſone baren, wiens naeme du Iſaäc noemen ſalſt; ende ick ſal myn verbont met hem oprichten tot een eewich verbont [voor] ſynen ſade nae hem.

20. Oock van wegen Iſmahel hebbe ick dy verhoort: Sie, ick hebbe hem geſegent ende wil hem vruchtbaer maecken ende

---

d Beſnydende beſneden worden, van welcke herhalinge der woorden is hier bouen genoech vermeldet.

e D. i. die perſoone, ofte dien menſch.

f Sarah is te ſeggen een vorſtinne.

uytnemende feer vermenichfuldigen. Hy fal * twaelf vorften voortbrengen, ende ick wil hem tot een groot volck maecken.

21. Doch myn verbondt wil ick oprichten met Isaäc, dien Sarah dy baren fal tegen defen tyt binnen d'ander jaer.

22. Doe hiel hy op van met hem te fpreken ende God toge wech op van Abraham.

23. Ende Abraham nam Ifmahel fynen fone ende alle de ingeborene knechten fynes huys ende al die hy met fynen gelde gekocht hadde, wat manlyck was onder de mannen des huyfgefins Abrahams, ende hy befnede het vleefch van haer voorhuyt ten feluigen dage, gelyck als God met hem gefproken hadde.

24. Ende Abraham was negen ende tnegentich jaer oudt doe hy befneden werde aen den vleeffches fynes voorhuyts.

25. Maer Ifmahel fyn fone was derthien jaren oudt doe hy in den vleeffche fynes voorhuyts befneden werdde.

26. Ten feluigen dage werde Abraham en Ifmahel fynen fone befneden.

27. Ende alle de mannen van fynen huyfgefinde, fo de huyfgeborene als die met gelde gekocht waren, mitfgaders alle de vreemdelingen werden oock met hem befneden.

Hoofdft. XVIII en XIX, zie t. a. p. 518—528.

Cap. XX.

1. Abraham vertreckt in de conincklyke ftadt Gerar, daer hem Sarah fyn wyf van den Coninck Abimelech ontnomen wort, meynende dat het fyne fufter was. Maer ouermits Godes ftraffe ouer den Coninck ende alle fyn huyfgefin, wort fy hem onaengeroert weder gegeuen met vele giften ende gefchenken, ende Godes plage door het voorbidden Abrahams van den Coninck ende fyn hofgefint wech genomen.

1. Ende Abraham reyfde van daer int landt tegen 'tfuyden ende woonde tuffchen Kadefch ende tuffchen Schur, ende verkeerde [als vremdeling] [of *hy herbergde*] binnen Gerar.

* Gen. 25. 12. 15.

2. Ende ſo Abraham van ſynen wyve Sarah ſeyde: * ſy is myn ſuſter, ſo ſondt Abimelech de Coninck van Gerar *a* ende nam Sarah.

3. Maer God quam bij nacht tot Abimelech in eenen droom ende ſprack tot hem: Sie, du biſt een doot [man] om der vrouwe wille, die du genomen hebſt, dewyle ſy getrouwde vrouwe [of *aen eenen man gehillickt*] is.

4. Doch Abimelech en hadſe niet genaecket ende ſprack: Heere, wilſtu dan oock *b* het onſchuldige volck dooden?

5. Heeft hy ſelue my niet geſeydt: Sy is myn ſuſter? Ende ſy heeft oock ſelue geſeydt: Hy is myn broeder. Ick hebbe dit *c* uyt eenvoudicheyt myns herten ende onſchuldt myner handen gedaen.

6. Ende God ſprack tot hem in den droom: Ick wete oock, dat du dit uyt eenuoudicheyt dyns herten gedaen hebſt. Daeromme [of *Oock*] hebbe ick dy verhindert dat du tegen mij niet ſondigen ſoudeſt. Daeromme en heb ick dy niet toegelaten haer aen te taſten.

7. So geef nu dan den man ſyn wyf weder, want hy is een propheet ende ſal voor dy bidden, *d* dat du int leuen blyueſt. Ende ſo du ſe niet weder en geueſt, weet dat du ontwijfelyck *e* ſteruen ſalſt, du ende al wat dy toehoort.

8. Doe ſtondt Abimelech des morgens vroeg op ende riep al ſyn dienaers ende vertelde [of *verhaelde*] hun alle deſe dingen, dat ſy ſe *f* hoorden, ende de lieden waren ſeer bevreeſt.

9. Oock ontbode Abimelech Abraham ende ſeyde hem: Wat hebſtu ons gedaen ende wat hadd' ick dy misdaen, dat du ouer my ende ouer myn Conincryck deſe groote *g* ſonde ge-

---

* Gen. 12. 13 ende 26. 7.

a Om Sarah te nemen.

b De onſchuldige lieden. Hebr. het gerechtige volck.

c D. i. ſonder yet quaets te dencken. Want de Hebreën verſtaen by het herte de inwendige bewegingen ende by de handen de uytwendige.

d Hebr. ende du blyve int leven.

e Hebr. ſteruende ſteruen.

f Hebr. in hare ooren.

g Straffe ofte ſonde.

7. Ende feyde [voorts]: Wie foude Abraham gefeydt hebben, dat Sarah kinderen foude gefogen hebben? Doch hebbe ick hem in fynen ouderdom [eenen foon] gebaert.

8. Ende het kindt wies op ende werde gefpeent. Doe dede [of *maekte*, *gaf*] Abraham een groote maeltyt op den dach als Ifaäc gefpeent werde.

9. Ende Sarah fach dat de fone Agars der Egyptifche, die fy Abraham gebaert hadde, [daermede] fpottede.

10. Ende feyde tot Abraham: * Dryf defe dienftmaegt uyt met haren fone, want de fone defer dienftmaegt en fal met mynen fone, met Ifahac, niet ernen.

11. Ende defe rede *a* mifuiel [of *mifhaegde*] Abraham feer ter oorfake van fynen fone.

12. Maer God fprack tot Abraham: laet dy niet qualyck beuallen des jongen ende dyner dienftmaegt haluen. Al wat Sarah dy feggen fal, zij haerder *b* ftemme gehoorfaem, want * in Ifaäc fal dy het faet genoemt worden.

13. Nochrans euenwel wil ick der dienftmaegt fone tot een * volck maeken, omdat hy *c* dyn faet is.

14. Doe ftondt Abraham des morgens vroeg op, ende nam broot ende een fleffche [of *cruycke*] waters, ende gaf het Agar, leggende het op hare fchouder met het kint ende fchicktefe wech. So dat fy henen ginck ende werdt dwaelende in der woeftijne Beërfebah.

15. Alfo nu het water van der fleffchen uyt was, fo wierp fy het kindt onder een *d* van de ftruyken.

---

* Gal. 4. 30.

a Hebr. Defe rede was feer quaet in Abrahams oogen. De Hebreën beteeckenen het goet bevallen ofte mifvallen des menfchen by de oogen, omdat de oogen daer van alleen fpiegel, clare getuygeniffe fijn. Dat is goet in myne oogen, d. i. dat beualt my wel. Dat is quaet in myne oogen, d. i. dat beualt my qualyck.

b D. i. haeren woorden.

* Rom. 9. 7. Hebr. 11. 18.

* Gen. 16. 10 ende 17. 20.

c D. i. dat hy van dy afkomftig is.

d D. i. onder eenen ftruyck.

16. Ende ginck henen ende settede haer [neder] tegen ouer, de wydde van omtrent een boogschuet. Want sy seyde: Dat ick doch het kindt niet en sie steruen. Ende sy sat tegen ouer ende hief hare stem op ende weende.

17. Doch God hoorde des joncxkens stemme ende den Engel Godes riep Agar toe uyt den hemel ende seyde tot haer: Wat is dy, Agar? En vreese niet: Want God heeft des jongens stemme aengehoort ter plaetsen daer hy is.

18. Sta op, hef den jongen op ende houd hem vast met dyner handt, want ick sal * hem tot een groot volck maecken.

18. Ende God *e* opende hare oogen, sodat sy eenen put waters sach, ende ginck henen ende vulde de flessche met water ende gaf den jongen te drincken.

20. Ende God was met den jongen, sodat hy opwies ende woonde in der woestyne ende werde [dapper] in't schieten met den boge.

21. Hy woonde dan in der woestyne Pharan ende syne moeder nam hem een wyf uyt den lande van Egipten.

22. Ende het gebeurde ten seluen tyde dat Abimelech mitgaders Phichol, syn veldvorst [*hoofdman, overste*], tot Abraham sprack ende seyde: God is met dy in alle dat du doest.

23. Daerom nu, sweer my hier by God [die dy straffen moet] so du my liegest ofte mynen kinderen ofte kinds kinderen, dat du met my ende met desen lande, daer du als vremdeling in verkeerest, handelen salst nae de gunstige weldadigheyt, die ick tot dywaert geplogen hebbe.

24. Ende Abraham sprack: Ick sal't sweeren.

25. Doch Abraham straffede Abimelech ter oorsaken van den waterput, die Abimelechs dienaers [hem] hadden *f* ontweldiget.

26. Maer Abimelech seyde: ick en wete niet wie dit stuck bedreuen heeft; oock en hebstdu het my niet aengeseydt, ende ick en hebber niet van gehoort behaluen van dage.

27. Doe nam Abraham schapen ende runderen ende gaf se

---

* Gen. 16. 10 ende 17. 20.

e D. i. hy dede haer sien 'tgene sy te voren niet gesien en hadde.

f Met geweldt ingenomen.

Abimelech ende ſy *g* ſloegen [onder hun] beyden een verbondt.

28. Ende Abraham ſtelde ſeuen oylammeren van der kudde beſondert.

29. Doe ſprak Abimelech tot Abraham: Wat [bedieden] deſe ſeuen oylammeren, die du beſondert geſtellet hebſt?

30. [Daerop] ſeyde hy: ['tis] dat du van myner handt deſe ſeuen oylammeren nemen ſalſt, opdat ſy my tot een getuygeniſſe ſtrecken dat ick deſen put gedolven hebbe.

31. Daerom noemde men die plaetſe *h* Beërſchebah, omdat ſy daer beyde eedt gedaen hadden.

32. So ſy nu tot Beërſchebah verbont gemaeckt hadden, ſo ſtondt Abimelech op ende Phichol ſyn veldtouerſte, ende keerden wederom nae 'tlandt der Philiſtinen.

33. Ende [Abraham] plantede tot Beërſchebah een *i* eickenboſch ende aenriep aldaer den naem *Jehoua* des Godes van eewicheyt.

34. Ende Abraham verkeerde langen tyt voor vremdeling in den lande der Philiſtinen.

CAP. XXII.

De Heere, verſoeckende Abraham, beveelt hem ſynen ſone tot een brandoffer te offeren. Abraham, gehoorſaem ſijnde, brengt hem ter plaetſen daer't hem beuolen was. Ende alſo hy hem ſlachten wil, wort hy opgehouden van den Engel Godes; die hem van ſyner gehoorſaemheyt wegen louende, ſyne gedaene beloften met eede beueſtiget. Hebbende Abraham eenen ram geoffert, ende komende thuys, krygt de tyding van ſyns broeders Nahors kinderen ende huyſgeſint.

1. Ende het geſchiedde, nae dat *a* deſe ſaecken verleden

---

g Ofte: richteden een verbondt aen.

h Beerſchebah, den put des eedts. Het Hebreiſche woort heeft oock een overeenkominge met het getal van ſeuen, alſof het bediedde: de ſeuen oylammeren.

i Het Hebreiſche woort beteeckent Eyckenboomen, die 'swinters altyt groen blyven, ende worden in latyn Eſculus genoemt ofte, ſo ſommige meynen, Ilex; in't duytſch ſteenpalmen, in't françois youſe ofte yeuſe; hier te lande worden ſy niet vele gevonden.

a D. i. na dat God alle deſe belofteniſſen aen Abraham gedaen hadde, ſo woude hy ſyn gelooue verſoecken.

waren, dat God Abraham * versochte ende sprack tot hem: Abraham. Ende hy seyde: Sie, hier ben ick.

2. Daerna sprack hy: Neem nu dynen sone, dynen eengeboren, dien du liefhebst, te weten Isaäc, ende gae henen in de landstreecke * van *b* Morya op een van de gebergten, die ik dy seggen sal.

3. [Daerop] Abraham sijnde des morgens vroeg opgestaen, sadelde synen esel ende nam twee syner knechten met hem ende synen sone Isahac, ende hebbende hout tot den brandoffer gekloven, maeckte sich op ende ginck henen tot der plaetsen, die hem God geseydt hadde.

4. Doe nu ten derden dage Abraham syne oogen ophief, sach hy die plaetse van verde.

5. Ende Abraham sprak tot syne knechten: Blyuet ghy hier met den esel ende ick mitsgaders den jongen sullen tot daer henen gaen; ende hebbende [den Heere] aengebeden, sullen wy tot u wederkomen.

6. Doe nam Abraham het hout des brandoffers ende leyde het op Isahac synen soon, ende nam het vier ende het mes in syn handt; ende sy gingen beyde te samen henen.

7. Doe sprack Isahac tot Abraham synen vader ende seyde; *a* Myn vader. Ende hy sprack: Sie hier ben ick myn sone: ende Isahac seyde: Sie hier het vier ende het hout, maer waer is het schaepken tot den brandoffer?

8. Ende Abraham sprack: God sal hem van een schaepken tot den brandoffer versien, myn soon; ende sy gingen beide te samen voorte.

---

* Judith 8. 22.

* Syrach 44. 21. Hebr. 11. 17. 1 Mac. 2. 52.

b Het is dan naem van een streecke der gebergten, daer Jerusalem op gelegen was, ende den tempel is naderhant daerop gebouwet geworden ter zyde van't gebergte Sion. 2 Chron. 3. 1.

a Hier soude ick lieuer stellen: *Vader myn*, wen het de gebruyckelycke wyse van spreken lyden wilde.

b Het Hebr. woort beteekent alle jonge beesten, die ten offer bequaem sijn.

9. Ende quamen ter plaetse, die God hem geseydt hadde, ende Abraham bouwede aldaer den outaer ende bereyde het hout, ende hebbende synen sone Isahac gebonden, * stelde hem op den outaer bouen op het hout.

10. Ende Abraham, reyckende [*streckende, steeckende*] syne handt uyt, nam het mes om synen sone te slachten.

11. Maer den Engel des selfwesigen riep hem toe van den hemel ende sprack: Abraham, Abraham. Ende hy seyde: Sie hier ben ick.

12. Doe sprack hy: en strecke [*steecke*] dyne handt aen den jongen niet, ende doe hem niet, * want nu heb ick *c* vernomen, dat du God vreesest, nademael du dynen sone, [ja] dynen eengeboren, voor my niet gespaert en hebst.

13. Ende Abraham, slaende syne oogen opwaert, sach toe, ende sie, daer achter was eenen ram met syne hoornen in het ruych des haegbosches verwerret, ende Abraham ginck toe ende nam den ram ende offerde hem tot brandoffer in stede van synen sone.

14. Ende Abraham noemde den naem van dier plaetsen: de selfwesige [*Jehoua*] sal't voorsien, so dat men heden 's daegs [gemeynlyck] seght: *d* op den berg des selfwesigen [*Jehoua*] salder in voorsien werden.

15. Doe riep den Engel des selfwesigen [*Jehoua*] tot Abraham voor de tweede mael uyt den hemel,

16. Ende sprack * Ick hebbe by my seluen gesworen, spreeckt de selfwesige [*Jehoua*], daerom dat du dese saecke gedaen hebst ende dynen sone, dynen eengeboren, niet gespaert en hebst.

17. Voorwaer, ick sal dy *e* treffelick segenen ende dyn saet dapper vermenigfuldigen, gelyck de sterren des hemels ende

---

* Jacob. 2. 21.

c Dit is menschelycker wyse gesproken.

* Sgr. 44. 21. 1 Macab. 2. 5. 2.

d Dit is in de tyden Moses een gemeen spreeckwoort geweest om te seggen, dat men in sware verwerrede zaken zyne hope op God alleene stellede ende van hem hulpe was verwachtende.

* Syr. 44. 22. Luc. 1. 72. Hebr. 6. 13. 17.

e Hebr. segenende segenen.

als het ſandt, dat aen den ſtrandt der ſee [ligt]. Ende dyn ſaet* ſal de *f* ſtadtpoorten zyner vyanden erffelick beſitten.

18. * Ende in dynen ſade ſullen alle volcken der eerden geſegent werden, ter oorſaken dat du myner ſtemme gehoorſaem ſijſt geweeſt.

19. Ende Abraham keerde weder tot ſyne knechten, ende ſy maeckten ſich op ende gingen te ſamen nae Beërſchebah, ende Abraham woonde tot Beërſchebah.

20. Ende het geſchiedde, nae dat deſe ſaecken voorleden waeren, dat Abraham werde aengeſeydt: Sie, Milcha heeft oock ſelue kinderen gebaert dynen * broeder Nachor.

21. [Te weten:] Hutz ſynen eerſtgeboren ende Buz ſynen broeder ende Kemuël, den vader *g* der Aramiten.

22. Ende Cheſed ende Chazo ende Philodas ende Jidlaph ende Bethuël.

23. Ende Bethuël gewan Rebeccah. Deſe acht [kinderen] baerde Milchah den broeder Abrahams, Nahor.

24. Deſgelycken ſyn *h* bywyf, wiens naem was Reümah, baerde oock Tebach ende Gacham ende Tachas ende Mahacah.

Cap. XXIII.

Den ouderdom ende de doot Sarah, die van Abraham beweenet wordt ende, nadat hy eenen acker van den Hethiten tot begraffeniſſe gecocht heeft, wordt begrauen.

1. Ende Sarah leefde hondert ende ſeuen ende twintich jaer; dat waren de jaren des leuens Sarah.

---

* Gen. 24. 60.

f Sal de ouerhant ouer ſyne vyanden hebben, opbrekende alle macht ende verhinderinge. Het welcke eygentlyck ende geeſtelyck in Chriſto ende in ſyne kercke vervullet wort. Siet Matth. 16. 18.

* Gen. 11. 29.

g And. den vader Arams.

h Het was wel getrouwet wyf, maer ſy werde by een andere, die hy te voren getrouwet hadde, toegevoeget.

2. Ende Sarah ſtierf binnen *a* Kirjath-Arbah, dat [nu] Hebron is, in't landt van Canaän. Ende Abraham quam [aldaer] om Sarah te beklagen ende te beweenen.

3. Daernae ſijnde Abraham van ſynen lycke opgeſtaen, hiel hy ſpraecke met de kinderen Chet ſeggende:

4 Ick ben een vremdelinck ende uytheymiſſche onder u; geeft my een erue tot begrauenis by u, opdat ick mynen dooden van my wechdoende [weerende] begrauen mach.

5. Ende de kinderen Chet antwoordeden Abraham, ſeggende hem:

6. Myn heer hoore ons: du biſt een *b* vorſt Godes onder ons; begraue dynen dooden in de *c* kuere onſe grauen [*van onſe begraffeniſſen*]. Geen van ons allen en ſal ſyn graf voor dy *d* verſchoonen, dat dy dynen dooden [daerinne] niet en mochſt begrauen.

7. Doe ſtondt Abraham ende *e* neygde [*buygde*] ſich voor den volcke des landts, voor de kinderen Cheth.

8. Ende hiel met hun ſprake, ſeggende: *f* Indien u gemoet [*meyninge*] alſo is, dat ick mynen dooden van my [weerende] begrauen mach, ſo hoort my aen ende voorbiddet voor my Hephron de ſone Tſohar.

9. Dat hy my ouerlate de *g* ſpeloncke van *h* Machpelah, die hem toehoort, die ten eynde van ſynen acker gelegen is,

---

a D. . de ſtadt Arbah. Sommige meynen, dat deſen naem Arbah, dwelck beteeckent een vierde ſtadt, ſoude eene hooftſtat in een lant bediedet hebben.

b D. i. een uytnemende, treffelick vorſt, ofte and. een heerlyck ende treffelick man Godes.

c D. i. in de allertreffelicxte, nae deynen kuer.

d D. i. weygeren ofte ontſeggen.

e Hy dancktefe nae de landaert.

f Hebr. Is uwe ſiele alſo. D. i. is het uwe ſinnelicheyt, ofte geliefte, ofte meyninge.

g Het hol.

h Machpelach. D. i. dobbel ofte tweevoudich, omdat het ſchynt dat daer een tweedobbel ſpeloncke ofte hol ſijn moeſte.

dat hyſe my ouerlate om *i* volwichtich gelt [*de volle geltſweerde*] tot een erue ter begraueniſſe in't midden onder u.

10. Want Hephron woonde midden onder de kinderen Heth. Ende Hephron de Hethiter antwoordde Abraham, dat het de kinderen Heths hoorden voor alle *k* die te ſyner ſtadpoorten [uyt oft in] gingen: ſeggende:

11. Neen, myn heer, [maer] hoor my. Den acker ſchenck ick dy, ende de ſpeloncke dieder op is ſchenk ick dy oock, *l* in't aenſien [*tegenwoordicheyt*] van myne lantſlieden ſchencke ick het dy: begraef dynen dooden.

12. Doe neychde hem Abraham voor den volcke des landts.

13. Ende ſprack tot Hephron, dat het volck des lants hooren mocht, ſeggende: Doch [*voorwaer*] *m* ſo du de man [biſt], [ick wenſchede] dat du my hoordeſt: [Ick wil] dy de weerde des ackers geuen. Neme het van my, ſo ſal ick mynen dooden aldaer begrauen.

14. Ende Hephron antwoordede Abraham, hem ſeggende:

15. Myn heer, hoor my: het landt is vier hondert ſilueren *n* ſiklen weerdt tuſſchen dy ende my. Maer *o* wat is dat?

16. Ende Abraham was Hephron gehoorſaem ende *p* woeg

---

i Ofte om volle gelt. D. i. om gelt, dat ten hoochſten weerde kan ſijn. Siet 2 Par. 21. 22 ende 24.

k D. i. de inwoonderen van Heth. Hebr. in de ooren der kinderen Heths.

l Hebr. inde oogen. D. i. in de tegenwoordicheyt, ſodat ſy het alle ſien ende getuygen kunnen.

m So du biſt degene dien deſen acker toebehoort. Want Abraham en hadde hem te voren niet geſien. And. ſo du inder waerheyt my dit vergunneſt, het gelt des ackers.

n Woeg 160 gerſtegranen, dat is twee drachmen. Een ſikel woeg ſo veel als vier ſiluere realen, want men te dien tyde het gelt plach met gewichte uyt te geuen. So ſoude een ſikel bynae weſen twintich brabantſcher ſtuvers, den real voor vyf ſtuvers gerekent, ſo dat den acker 400 onſer guldens ſoude gegolden hebben, nae de eualuatie die nu gangbaer is; ofte, ſo men op de oude eualuatiën eenen real voor dierdehalue ſtuver wilt rekenen, ſoude een ſikel maer XIIII ſt. gegolden hebben.

o D. i. Wat heeft dat te beduyden? Het en is der pynen niet weert.

p Na de wyſe der ouden, die hier voortyts het gelt woegen ofte uyt gauen met wegen in ſtede van tellen.

hem het gelt, dat hy gefeydt hadde, in het aenhooren der kinderen Het, [te weten] vier hondert fiklen van filuer, dat onder den koopman gangbaer [was].

17. Alfo * werde Hephrons acker, die in Machpela lach tegen ouer Mamre, [te weten] het velt mitfgaders de fpeloncke die daer inne was, ende alle het geboomte ftaende op het velt, ende al wat rondomme in al fyn palen lach gevefthalmet

18. Aen Abraham *q* als gecocht erfgoet, gecocht in de *r* tegenwoordicheyt der kinderen Chet ende van allen die fyner ftadpoorten uyt oft inghingen.

19. Ende daernae begroef Abraham fyn wyf Sarah in de fpeloncke des ackers van Machpelah tegen ouer Mamre, daer nu Hebron [gelegen is], int landt Canaän.

20. Ende dat velt mitfgaders de fpeloncke, dieder in lach, werde Abraham *f* vaftichlyck [*gevefthalmt*] toegeërft tot een gekocht erfgoet der begraffenis van wegen der kinderen Heths.

Cap. XXIV.

Abraham oudt wefende feyndt fynen trouwen dienaer nae Mefopotamiën, doende hem fweeren dat hy fyn uyterfte neerfticheyt doen fal, om fynen fone Ifaac een wyf van daer te brengen. Den dienaer, fijnde in fynen wech van den Heere gefegent, krygt Rebecca, de dochter Bethuëls, ende brengtfe met hem, welcke Ifaäc te wyfue neemt [*trouwt*].

1. Ende Abraham was oudt *a* ende feer bedaget, ende de felfwefige [*Jehoua*] hadde Abraham in alles gefegent.

2. Doe fprack Abraham tot fynen oudtften dienaer fyns huys, den voorftander ouer alle fyne haue: *b* leg doch dyne handt onder myne dye.

---

* Act. 7. 16.

q D. i. vaftelyck ende ende wettelyck toegeëruet ende aengeëygent.

r Hebr. In de oogen, d. i. in de tegenwoordicheyt.

f D. i. vaftelyck ende wettelyck toegeëruet ende aengewefen.

a Te weten hondert veertich jaer, fo men uyt het nauolgende capittel afnemen kan, uyt het 20. veers, daer gefeydt wordt dat Ifaäc veertich jaer oudt was, doe hij Rebecca troude. Ende Abraham was omtrent 100 jaer oud doe Ifaäc geboren werde, fo wy gefien hebben in't 21 cap. vs. 5.

b Het was een wyfe van doen, waerdoor degene, die meerder waren, den eedt afnamen van hare onderdanen ofte van anderen, die minder van aenfien waren als fy. Sie Gen. 47. 29.

3. Dat ick dy eenen eedt afneme by den ſelfweſigen [*Jehoua*], den God des hemels ende den God der eerden, * als dat du mynen ſone geen wyf en nemeſt van de dochteren [des volcks] Canaän onder hetwelcke ick woonachtig [ben].

4. Maer du ſalſt tot myn landt ende myn geſlachte henen gaen om [van daer] mynen ſone een wyf te nemen.

5. Ende den dienaer ſprack tot hem: Miſſchien en ſal het wyf my in dit land niet willen volgen. Sal ik dan dynen ſone in allen geualle *c* wederuoeren in't landt daer du uytgetogen biſt?

6. Ende Abraham ſprack tot hem: daer hoede dy voor, dat du mynen ſone daer niet weder henen voereſt.

7. De ſelfweſige [*Jehoua*], de God des hemels, die my uyt myns vaders huys ende uyt het landt myner geboorte genomen heeft, ende die tot my geſproken heeft, ende my geſworen heeft, ſeggende: * Dynen ſade ſal ick dit landt geuen, deſelue ſal zynen engel voor dy henen ſeynden, dat du mynen ſone van daer her een wyf nemeſt.

8. Ende ſo het wyf dy niet volgen wil, ſo biſtu van deſen mynen eedplicht ondtſlagen. Alleen en voer mynen ſone aldaer niet weder henen.

9. Doe leydde den dienaer ſyne handt onder Abrahams ſyns meeſters [*heeren*] dye, ende dede hem dier ſaecken haluen eedt.

10. Ende den dienaer nam tien kemelen van ſyns meeſters [*heeren*] kemelen, ende ginck henen, *d* want al ſyns meeſters goet was onder ſyn handen. Ende hy maekte hem op ende toog henen na Aram [*Syriën*], *e* dat [tuſſchen] twee riuieren [ligt], tot de ſtad Nahor.

---

* Gen. 28. 1 Exod. 33. 16. Deuter. 7. 3.

c Hebr. wederuoerende wederuoeren. D. i. gewiſſelyck ende in alle geualle wederuoeren. Ofte ſonder eenich voorder achterdencken wederuoeren.

* Gen. 12. 7 ende 13. 15, ende 15. 18 ende 17. 8 ende 24. 7 ende 26. 4. Exod. 32. 13. Deut. 34. 4. Act. 7. 5.

d Ofte: ende name van allerley goet van zynen meeſter.

e Dat is het landt, dat men op de griecxſche ſprake Meſopotamia genoemt heeft, als of men ſeyde: 'tlandt tuſſchen twee riuieren, omdat het tuſſchen den Tigris en den Euphrates gelegen is, daervan Chariam een ſtadt was, daer Nachor woonde. Gen 22. 49.

11. Doe dede hy de kemelen *f* nederknielen [*ruſten*] buyten de ſtadt by eenen waterput, tegen den auont, ten tyde dat de [vrouwen] uytgaen, die water gaen putten.

12. Ende ſprack: Jehouah, du God [*du ſelfweſige, du God*] myns heeren Abrahams, laet [het] my heden wel gelucken ende plege gunſtige weldadigheyt aen mynen heere Abraham.

13. Sie, ick ſtae aen de waterborne ende de dochters der lieden deſer ſtadt komen uyt om water te putten:

14. Dat het gebuere, dat de deerne tot dewelcke ick ſeggen ſal: neygt dyn kruycke dat ick drincken mach, ende ſy ſegge: drinck, ja, ick ſal ook dyne kemelen drencken, [ſij de gene] die du dynen dienaer Iſaäck hebſt toegeſchicket, ende dat ick daeraen weten mach, dat du goetgunſticheyt aen mynen heere geplogen hebſt.

15. Ende *g* hetſelfde gebuerde: Want ſie, eer hy opgehouden hadde van ſpreken, ſo quam Rebeccah hervoor, (welcke Nachors, Abrahams broeders, wijf [aen] Bethuël den ſone Milchah gebaeret hadde), ende ſy hadde haere cruycke op haere ſchouder.

16. Ende de deerne was ſeer ſchoon van aenſien ende was maegt ende en hadde geenen man gekent. Die quam dan af nae der borne toe ende vulde haere cruyck ende toog wederom op.

17. Ende den dienaer liep haer te gemoete ende ſprack: Laet my doch een weynich waters uyt dyne cruyck suypen.

18. Ende ſy ſprack: Drinck, myn heer; ende ſy leyde haeſtelyck haere cruyk neder op haere handt ende gaf hem te drincken.

19. Doe ſy nu *h* ophiel van hem te drincken te geuen, ſprack ſy: Ick ſal oock [voor] dyne kemelen putten, tot dat *i* ſy ophouden van drincken.

20. Ende ſy goot haeſtelyck haere cruycke uyt in den drinckback, ende liep noch [weder] nae den put om te ſcheppen [*putten*], ende ſcheppede [*puttede*] voor alle ſyne kemelen.

---

f Nederknielen, nae de wyſe der kemelen van dien lande, die op haer kniën peyſteren ende ruſten.

g And. ende het gebuerde eer hy noch, &c.

h D. i. doe ſy hem nu genoech te drincken hadde gegeuen, ſo dat hy niet meer en wilde drincken.

i D. i. tot dat ſy genoech gedroncken ſullen hebben.

21. Ende de man verwonderde fich ouer haer, al ftilfwygende om te weten of de felfwefige [*Jehoua*] fyne wyfe [*wech*] voorfpoediget hadde ofte niet.

22. Ende het gefchiedde, alfo de kemelen *k* van drincken ophielen, dat de man [haer] langde een gulden *l* kleynoot eenes *m* haluen fickels van gewichte, mitfgaders twee armringen aen hare handen, tien fikelen gouts van gewichte,

23. Ende fprack: Wiens dochter biftu? Laet het my doch weten. Iffer oock plaetfe in dyns vaders huys voor ons om te vernachten?

24. Doe fprack fy tot hem: Ick ben de dochter * Bethuëls, des foons Milcha, dien fy Nachor gebaret heeft.

25. Ende feyde voorder tot hem: Oock iffer ftroo en veel voeders by ons, ende oock plaetfe om te vernachten.

26. Doe neygde den man en badt den felfwefigen [*Jehoua*] aen.

27. Ende fprack: Gelouet fy de felfwefige [*Jehoua*], de God Abrahams, myns heeren, die fyne goetgunfticheyt ende fyne waerheyt niet verlaten en heeft [*getrouwicheyt niet en heeft nagelaten*] aen mynen heere [te plegen], want aengaende my, de felfwefige [*Jehoua*] heeft my op den wech geleydet ten huyfe van myns heeren *n* bloetverwanten.

28. Doe liep de jonge dochter ende verhaelde [*vertelde*] ten huyfe haers moeders fo defe faecken [toegegaen waren].

29. Ende Rebecca hadde eenen broeder met naeme Laban: defe Laban liep buyten tot den man nae de fpringborne.

30. Ende het gefchiedde, doe hy de kleynoot fach ende de armringen aen fyns fufters handen, ende hoorde de woorden fyns fufters Rebecca, die gefeyt hadde: Alfo heeft den man

---

k D. i. genoech gedroncken hadden, als voren.

l Het beteeckent een kleynoot ofte juweel, dat men op het voorhooft hangt tuffchen de oogen ofte oock aen de ooren. Sommige meynen dat het een haluen circkel was op het voorhooft tot aen de beyde ooren.

m Hebr. Bekah, d. i. het gewichte van eenen haluen.

* Gen. 22. 23.

n Hebr. broederen, d. i. maeghen ende vrienden.

tot my gesproken, so ghinck hy henen tot den man ende sie, hy stondt nessens de kemelen aen de springborne.

31. Ende sprack: Kom [du] gebenedyde des selfwesigen [*gesegende van Jehoua*]. Waerom staetstu [hier] buyten, daer ick het huys toebereydet hebbe met een plaetse voor de kemelen.

32. Doe ginck den man binnensuys ende men loste de kemelen ende men gaf den kemelen stroo ende voeder; [men gaf] oock water om syne voeten te wasschen ende de voeten der mannen, die met hem [waren].

33. Doch so hem t'eten werde voorgestelt, so sprack hy: Ick en sal niet eten totdat ick myne redenen uytgesproken ebbe. Ende [Laban] seyde: Spreeck.

34. Doe seyde hy: Ick ben Abrahams dienaer.

35. Ende de selfwesige heeft mynen heere grootelicx gesegent ende groot gemaeckt, ende hem schapen ende runderen ende siluer ende gout gegeuen ende dienaers ende dienstmaegden ende kemels ende eselen.

86. Ende * Sarah, myns heeren vrou, heeft mijnen heere eenen soon gebaert nadat sy oudt geworden was, dien hy al syn goet gegeuen heeft.

37. Ende myn heere heeft my eenen eedt opgelegt, seggende: Du en salst mynen sone geen wyf nemen uyt de dochters [des volcks] Canaän, in wiens landt ick woonachtich ben,

38. Maer du salt tot myns vaders huys gaen ende tot myn *o* maegschap ende salt [van daer] een wyf nemen voor mynen sone.

39. Daerop heb ick tot mynen heere geseydt: Misschien en sal my het wyf niet volgen.

40. Ende hy heeft tot my gesproken: De selfwesige [*Jehoua*], voor wiens aengesicht ick wandele, sal synen Engel met dy henen seynden ende sal dynen wech voorspoedigen, so dat du een wyf voor mynen sone nemen salst uyt myn geslachte ende uyt myns vaders huys.

41. Als du dan tot myn maegschap sult gegaen sijn, so salstu

---

* Gen. 12. 21.

o Hebr. geslachte, d. i. myn vrienden ende bloetverwanten.

van mynen vloeck ontlediget [*ontslagen*] sijn, of sy se schoon dy niet en geuen, du salt [seg ick] vry sijn van myne *p* vervloeckinge.

42. So ben ick van dage aen de springborne gekomen ende heb geseydt: O selfwesige [*Jehoua*], du God Abrahams, mynes heeren, so du nu mynen wech voorspoedigen willest, in denwelcken ick gae.

43. Sie, ick stae aen de waterborne; laete doch geschieden dat de maegt, die uytkomen sal om te putten, tot welcke ick seggen sal: Geef my doch een weynich waters te drincken uyt dyner kruycken,

44. Ende dat sy tot my segge: Drincke du oock ende ick sal oock den kemelen putten, dat sij de vrouwe, die de selfwesige [*Jehoua*] den sone mynes heeren toegeschicket heeft.

45. Eer ick [noch] in myn herte voleyndiget [*opgehouden*] hadde van spreken, so sie, daer komt Rebeccah uyt, met haere kruycke op haere schouder, ende so sy afgaet nae de springborne ende puttet, so spreke ick tot haer: Geef my doch te drincken.

46. So haestet sy haer ende legt hare kruycke van haer neder ende spreeckt: Drincke, oock sal ick dyne kemelen drencken. Ende ick dronck ende sy gaf oock den kemelen te drincken.

47. Doe vraegde ick haer ende sprack: Wiens dochter bistu? Ende sy seyde: Bethuëls dochter, des soons Nachor, die hem Milcha gebaret heeft. So heb ick dese kleynoot op haer *q* aengesicht geleyt ende dese armringen om hare handen,

48. Ende hebbe my nedergebogen ende Jehoua aengebeden ende hebbe den selfwesigen [*Jehoua*], den God myns heeren Abrahams gelouet, die my op den *r* rechten wech geleydet heeft om de dochter van myns heeren *s* bloetverwant voor synen sone te nemen.

---

p D. i. van mynen eedplicht, met denwelcken ick dy vervloecket hebbe, so verre als du sulcx niet en dedest.

q Hebr. bouen ouer den nues, op het voorhooft.

r Hebr. den wech der waerheyt.

s Hebr. broeder.

49. Nu dan, indien ghy *t* weldadigheyt ende trouwe aen mynen heere plegen willet, laet het my weten, ende ſo niet, laet het my [oock] weten, opdat ick my ter rechter ofte ter ſlincker handt keere.

50. Doe antwoordeden Laban ende Bethuël ende ſpraken: De ſaecke komt van den ſelfweſigen, wy en kunnen dy noch quaet noch goet daerop ſeggen.

51. Sie, daer is Rebecca u voor dy, neemſe ende gae henen, dat ſy dynes heeren ſoons vrouwe [*wyf*] ſij, ſo als de ſelfweſige [*Jehoua*] geſproken heeft.

52. Ende het gebuerde, doe Abrahams dienaer hare woorden hoorde, ſo *w* badt hy den ſelfweſigen aen [*knielde hy ter eerden neder voor Jehoua*].

53. Ende den dienaer langde ſilueren ende gouden juweelen voort ende *x* kleederen ende ſchonckſe Rebeccah, ende ſchonck oock uytgeleſene coſtelicheden aen haren broeder ende aen haere moeder.

54. Doe aten ende droncken ſy, [namelyck] hy ende de mannen die met hem waren, ende ſy vernachteden [daer] ende ſtonden des morgens vroeg op ende hy ſprack: Veerdiget my af tot mynen heere.

55. Doe ſpraken hare broeder ende moeder: Laet de jonge dochter [etlicke] dagen ofte tien by ons blyven; daernae ſalſtu henen gaen.

56. Maer hy ſprack tot hun: Houdet my niet op: dewyle de ſelfweſige [*Jehoua*] myne reyſe [*mynen wech*] voorſpoediget heeft, willet my afveerdigen [*verſeyndet my*], dat ick tot mynen heere trecke.

57. Doe ſpraken ſy: Wy ſullen de jonge dochter roepen, opdat wy haeren mont *z* ondervragen.

---

t D. i. wilſtu hem van herten ende oprechtelyck vruntſchap bewyſen.

u D. i. tot dynen gebiedt.

w Buygde hy ſich voor den ſelfweſigen neder.

x Hebr. vaten ofte huyraet.

z D. i. Wat ſy daertoe ſal willen ſeggen, ofte haren ſtem ende willekuer uyt haren mont hooren.

58. Doe riepen ſy Rebecca ende ſpraken tot haer: Wilſtu [wel] met deſen man trecken [*gaen*], ende ſy ſeyde: [Ja,] ick ſal gaen.

59. Doe *aa* lieten ſy Rebecca haere ſuſter gaen ende haere *bb* voeſterſſe met Abrahams dienaer ende ſyne luyden.

60. Ende ſy ſegenden Rebecca ende ſpraken tot haer: Du, onſe ſuſter, moeteſt werden tot tien duſent mael duſenden * ende dyn ſaet moet de *cc* poorte dyner vyanden erffelick *dd* beſitten.

61. Doe maeckte ſich Rebecca op met hare jonge dochters, ende reden op de kemelen ende volgden den man nae. Ende den dienaer nam Rebeccah ende toog henen.

62. Ende Iſahac quam van wandelen van den put * *ee* Lacha-Roï; want hy woonde in't landt tegen 't Suyden.

63. Want Iſahac was in't velt uytgegaen om te *ff* bidden voor den auont, ende hy hief ſyne oogen op ende ſach dat daer kemelen quamen.

64. Rebecca deſgelycken hief hare oogen op ende ſach Iſahac, ende viel [*liet haer vallen*] van den kemel af,

65. Ende ſprack tot den dienaer: Wie is deſe man, die in't velt ons te gemoet is wandelende? Ende de knecht ſeyde: Dit is myn heere. Ende ſy nam eenen *gg* doeck ende bedeckte ſich.

66. Doe vertelde den dienaer aen Iſahac alle de ſaecken, die hy uytgerichtet hadde.

67. Ende Iſahac brochtſe in de tente ſyns moeders Sarah, ende hy nam Rebeccah ende ſy werde hem tot [ſynen] wyue,

---

aa Hebr. ſy ſonden ofte verſondenſe.

bb Welcke was Debora, genoemt Gen. 35. 8.

* Gen. 22. 17.

cc D. i. de ſteden.

dd D. i. moet de ouerhant hebben ouer ſyne vyanden.

* Gen. 16. 14 ende 25. 11.

ee D. i. den put des leuendigen, die my ziet.

ff Ofte te mediteren ende ſyn ſinnen met eenige godſalige gedachten te bekommeren.

gg Ofte eenen ſluyer. Tot een teecken van onderdanicheyt.

ende hy haddese lief: ende daermede is Isahac getroostet geweest van den [rou] syns moeders.

Cap. XXV.

Abraham krygt meer kinderen van Keturah ende andere syne wyven. Doch latet Isaäc alle syn goet achter, ende, gestoruen sijnde, wort begrauen van Isaäc ende Ismahel. Het leuen ende den ouderdom Ismahels, mitsgaders de kinderen van hem afkomstich. Isaäc wort van den Heere in syn gebet verhoort ende Rebecca baret tweelingen, Esau ende Jacob, die in haren buyck sich gestooten hadden. Godes woort ende beloftenisse daerouer. Haere maniere van leuen ende hoe Esau Jacob syn recht der eerstgeboorte vercoopt om een linsenmoes.

1. Daertoe *a* nam Abraham noch een ander wyf, wiens naem was Ketura.

2. Die baerde hem Zimram ende Jocksan ende Medam ende Midjan ende Isbac ende Suah.

3. Ende Jocksan gewan Scheba ende Dedan, ende de kinderen Dedans waren Assurim ende Letusim ende Leümmim.

4. Ende de kinderen Midjans [waren] Hepsa ende Hepser, ende Hanoch ende Abidagh ende Eldagah. Deze allen waren Ketura's kinderen.

5. Doch Abraham gaf Isahac alle 'tgoet dat hy hadde.

6. Maer den kinderen der byurouwen, die Abraham hadde, gaf hy geschencken ende versondtse van Isahac synen sone *b* oostwaert [wech], dewyle hy noch in't leuen was.

7. Ende * dit is den ouderdom, den tyt des leuens, die Abraham geleuet heeft, [te weten] hondert vyfentseuentich jaer *c*.

---

a Hebr. voegde daerby te nemen ofte nemende.

* 1 Par. 1. 31. 32.

b Nae het landt van Arabiën.

* Gen. 15. 15.

c Uyt desen ouderdom Abrahams, gerekent met den ouderdom Isaäcs, ten tyde als Jacob ende Esau geboren werden, beuindt men datse Abraham beleeft heeft, doe sy omtrent 15 jaer oudt waren; so dat Abraham in de tenten met Esau ende Jacob gewoonet heeft. Hebr. 11. 9.

8. Doe besweeck Abraham ende sterf in goeden ouderdom, wesende oudt ende des [leuens] sat, ende worde by syne volckeren toegegadert.

9. Ende Isahac ende Ismahel syne sonen begroeuen hem in de speloncke * van Machpela op den acker Hephrons, des soons Tsohar des Chittiters, welcke tegenover Mamre [ligt],

10. [Dat is] * den acker, die Abraham van de kinderen Cheth gecocht hadde, daer Abraham ende Sarah syn wyf begrauen werden.

11. Ende het gebuerde na dat Abraham gestoruen was, dat God Isahac synen sone segende ende Isahac woonde neffens den * put *d* Lachai Roi.

12. Nu is dit het geslachte Ismahels des soons Abrahams, dien Hagar, de Egiptische dienstmaegt van Sarah, Abraham baerde.

13. Ende dit sijn de namen der kinderen Ismahels, daer sy van genoemet worden in haere geslachten. * De eerstgeboren sone Ismahels Nebajoth ende Kedar ende Adbeël ende Mibsam,

14. Ende Mismag ende Dumah ende Massa,

15. Chadar ende Tema, Jetub, Naphis ende Kedemah.

16. Dit sijn de kinderen Ismahels ende dit sijn hare namen na hare dorpen ende paleysen: * twelf vorsten ouer hare *e* geslachten [*hare landt ende lieden*].

17. Ende dit sijn de jaren des leuens Ismahels, [te weten]: hondert ende seuen end dertich jaren, doe hy besweeck [*afginck*] ende starf, ende werde toegegadert by syne volcken.

18. Ende sy woonden van Chauila af tot Sur, dat tegen ouer Egipten [gelegen is], also men nae Assur treckt. * Hy heeft

---

* Gen, 23. 17.
* Gen. 23. 17.
* Gen. 16. 14 ende 24. 62.
d D. i. den leuendigen die my aenschout.
* 1 Par. 1. 29.
* Gen. 17. 20.
e Heb. ouer hare volcken ofte volcksgeslachten.
* Gen. 16. 12.

hem [met der wooninge] tegen ouer alle ſyne broederen *f* nedergeſlagen.

19. Ende dit is het geſlachte Iſahacs, des ſoons Abrahams: Abram gewan Iſahac.

20. Ende Iſahac was veertich jaer oudt, doe hy ten wyue nam Rebecca, de dochter Betuëls des *g* Aramiters, uyt *h* Paddan Aram, de ſuſter Labans des Aramiters.

21. Ende Iſaac badt *Jehoüa i* [vierichlyck] ten opſiene van ſijn wyf. Want ſy was onvruchtbaer ende de ſelfweſige *k* werde tot hem verſachtet [*Jehoua liet ſich van hem verbidden*] ende * Rebecca ſyn wyf werde bevruchtet.

22. Ende de ſonen [*Doch de kinderen*] stieten ſich te ſamen in haren buyck. Ende ſy ſeyde: Soude het alſo [toegaen]? waertoe *l* ben ick [noch int leuen]? Ende ſy ginck henen om den ſelfweſigen *m* te bevragen [*Jehoua te ondervragen*].

23. Ende de ſelfweſige [*Jehoua*] ſprack tot haer: Twee volcken ſijn in dynen buyck ende tweederley *n* volcken ſullen verdeylet worden uyt dyne leden. Ende d'een volck ſal geweldiger weſen dan d'ander, * ende de meerder ſal den minderen dienen.

24. Doe nu haren tyt om baren vervullet was, ſo waren daer tweelingen in haren buyck.

---

f Hebr. hy is *geuallen*, ofte nedergeuallen voor alle ſyne broederen. *Is geſtoruen*. And. dat hem ſyn lot geuallen is in de tegenwoordicheyt van alle zyne broederen; alſo hierbouen 16. 22 geſeyt is geweeſt, dat hy aen alle ſyden aen de palen van zyner broederen landt ſoude ſtooten. Ende het ſchynt, dat dit de vervullinge van de prophecye wil weſen.

g Dat is des Syriërs. Want Syriën wort Aram geheeten.

h Meſopotamiën.

i Ofte heftig. Het hebr. woort beteeckent een heftige aenhoudinge in bidden ofte verſuchtinge,

k Hebr. werde tot hem verſachtet, vermorwet. D. i. door het heftige aenhouden des biddens vermorwet, verbeden.

* Rom. 9. 10.

l Waertoe diene ick in't leuen?

m Door eenige propheten, als magſchien Abraham, die doe noch in't leuen was. Gen. 20. 7.

n Geſlachten, volckerſtammen.

* Rom. 19. 12. 2 Sam. 8. 14.

25. Ende den eerſten quam uyt, [weſende] geheel [rou] als een haere cleedt; ende ſy noemde ſynen naem Eſau [*Heſau*].

26. Ende daernae quam * ſyn broeder uyt, wiens handt greep Eſaus verſſen; ende men noemde ſynen naem Jahacob. Ende Iſaac was tſeſtich jaer oudt, doe ſy ſe baerde.

27. Ende de knechtkens wieſſen op. Ende Eſau werde een man jacht verstaende, een man in't velt [*ervaren op de jacht, een man te velde*]. Maer Jahacob was een eenuoudich man, o woonende in tenten [*hutten*].

28. Ende Iſahac hadde Eſau lief, omdat het wiltvanc *p* zynen mondkoſt was. Maer Rebecca hadde Jacob lief.

29. Ende alſo Jahacob een coockſel gekoket hadde, quam Heſau uyt den velde, ende was vermoeydt.

30. Doe ſprack Eſau tot Jahacob: Laet my doch van dat root, van dat root [coockſel] eten [*ſlorpen*], want ick ben vermoeydt. (Daervan werde ſyne naem Edom genoemt).

31. Maer Jacob ſeyde: Verkoop my [dan] heden dyn recht der eerſtgeboorte.

32. Ende Eſau ſprack: Sie ick gae ſteruen, ende waertoe ſal my het recht der eerſtgeboorte [nut ſijn]?

33. Doe ſprack Jacob: * Sweert het my nu heden, ende hy ſwoer het hem ende hy vercochte Jahacobs ſyn recht der eerſtgeboorte.

34. Jahacob daertegen gaf Eſau broot ende dat linſenmoes, ſodat hy at ende dranck ende maekte hem op ende ginck door. Alſo verachtede Eſau ſyn recht der eerſtgeboorte.

---

* Oſe. 12. 4. Matt. 1. 2. Rom. 9. 12.

o Int weydwerck eruaren, eruaren op het weydwerck, weyich (oft weydich).

p. And. was ſynen gemeenlicken mondkoſt. D. i. den gemeenlicken koſt, die hy geerne att. Ofte omdat het wiltvanc hem wel mondede. Hebr. het wiltvanc was in ſynen mont.

* Hebr. 12. 16.

CAP. XXVI.

1. Isahac, denckende nae Egipte des hongernoots haluen te vertrecken, blyft in't landt van Gerar door Godes beuel, die hem de beloftenisse aen Abraham gedaen beuestiget. 7. Nochtans, uyt vreese, segt dat syn wyf syn suster is, waer van hy van den Coninck Abimelec gestraffet wort, ende nochtans in't landt gehandhauet. 13. Maer, zijnde met ryckdom gesegent ende diesshaluen benydet, crygt twisten met de ingesetenen ende wort van den Coninck uytgeseydt. 23. Maer van God gestercket wesende, gaet in Beërschebah woonen, 26. alwaer den Coninck Abimelec een verbondt met hem aengaet, 32. ende syne dienaers deluen aldaer waterputten. 34. Esau neemt vrouwen tegen synes vaders ende moeders wille.

1. Doe quam daer hongersnoot in't landt, behaluen den eersten hongersnoot, die ten tyden Abrahams geweest was. Ende Isahac toog nae * Abimelech toe, den Coninck der Philistinen, tot Gerar.

2. Want *Jehoua* was hem verschenen ende hadde hem gesëydt: En treckt niet nederwaerts nae Egipten, [maer] woone in den lande, dat ick dy seggen sal.

3. Verkeere in dit landt als vremdeling, * ende ick sal met dy wesen ende dy segenen, * want dy ende dynen sade sal ick alle dese landen geuen, ende sal mynen eedt beuestigen, dien ick Abraham dynen vader gesworen hebbe.

4. Ende ick sal dyn saet vermenigfuldigen als de sterren des hemels ende sal dynen sade alle dese landen geuen * ende alle volcken der eerden sullen in dynen sade gesegent worden.

5. Overmits dat Abraham myner stemme gehoorsaem is geweest ende heeft onderhouden *a* myne instellinge, myne geboden, myne insettingen ende myne wetten.

---

* Boven 12. 10.

* Gen. 12. 7 ende 13. 15 ende 15. 18 ende 17. 8 ende 24. 7 ende 26. 4. Deuter. 24. 3. Act. 7. 5.

* Gen. 13. 16 ende 15. 5. Deuter. 10. 22. Esa. 49. 16. Jer. 33. 22. Rom. 4. 17. 18. Hebr. 11. 12.

* Gen. 9. 3 ende 18. 18 ende 22. 18 ende 26. 4. Syrach 44. 24. Act. 3. 25. Gal. 3. 8. 16.

a Hebr. myne onderhoudinge, d. i. al wat ick hem ingestelt ende

6. Alſo woonde Iſahac te Gerar.

7. Doe nu de lieden van der plaetſe hem van ſyn wyf vraegden, ſeyde hy: *b* Sy is myne ſuſter; want hy vreeſde te ſeggen: ſy is myn wyf, [denckende]: dat my de ingeſetene der plaetſen niet om en brengen [*en dooden*] om Rebecca wille; want ſy *c* ſchoon was van aengeſicht.

8. Ende het geſchiedde, alſo den tyt [ſyner woninge] aldaer lang geuallen was, ende dat Abimelech den Coninck der Philiſtinen door de venſter keeck ende ſach, dat Iſahac met Rebecca ſyn wyf was *d* ſchertzende,

9. Dat hy Iſahac ontboodt ende ſprack: Voorwaer, ſiet, ſy is dyn wyf, ende hoe hebſtu geſeydt: ſy is myne ſuſter? Doe ſeyde hem Iſahac: Omdat ick dachte: [Ick moet toeſien], dat ick om harentwille niet en werde omgebracht.

10. Doe ſprack Abimelech: Waerom hebſtu ons dit gedaen? Lichtelyck hadde yemant van den volcke met dyn wyf [mogen] ſlapen: ſodat du een *e* ſtraffe ouer ons ſoudet gebracht hebbe.

11. Doe geboodt Abimelech den gantſen volcke, ſeggende: So wie deſen man ofte ſyn wyf aenroert, ſal *f* gewiſſelick gedoodet werden.

---

beuolen hadde te onderhouden, waeronder de dry nauolgende ſtucken begrepen werden, te weten: geboden, inſettingen ende wetten. Want geboden ſijn de beuelen Godes, die het doen ende het laten aengaen, ten opziene van 'tgene men Gode ende ſynen naeſten ſchuldig is; inſettingen ſijn ceremoniën ende oeffeningen der godſalicheyt, als: pleginge des Sacramenten ende diergelycke; wetten, nae den oorſpronck der hebr. ſpraecke, beteeckenet eygentlyck leeringen ende begrypen de geboden ende oeffeningen der godſalicheyt te ſamen, mitgaders alle andere beuelen Godes.

b Nae het exempel Abrahams zyns vaders, bouen 12. 13 ende 20. 2.

c Hebr. goet van aengeſichte; d. i. ſchoon, gelyck men in Hollandt ſegt, goelyck ofte goedelick van aengeſichte.

d D. i. ſpelende oft ſchertzende, gebruyckende alſulcke vryheyt van ſpelen, gelyck een man met ſyn wyf doet.

e Plaegſchult. D. i. een ſware ſchult, die ſtraffens ofte plagens weert waere geweeſt.

f Hebr. ſal des doots gedoodet werden.

12. Ende Isahac saeyde in dat landt ende ontfinck des jaers hondertfoudige mate: so [seer] segende hem de selfwesige [*Jehoua*].

13. Ende de man *g* nam toe ende de ginck voort, gedyende en toenemende totdat hy seer groot werde.

14. Ende hy hadde beslach van cleyn veeh ende van groot veeh, ende vele gesinde, so dat hem de Philistinen benydeden.

15. Ende alle de putten, die syns vaders dienaers ten tyden Abrahams syns vaders gedoluen hadden, die stoppeden de Philistinen toe ende vulden se met stof.

16. Doe sprack Abimelech tot Isahac: Gae henen van ons wech, want du bist ons veel te machtig geworden.

17. Ende Isahac toog van daer henen wech, ende sloeg synen legher in den dale Gerar, ende woonde aldaer.

18. Ende Isahac delfde andermael de waterputten op, die men ten tyden Abrahams syns vaders gedoluen hadde, ende de Philistinen na Abrahams doot gestoppet hadden, ende noemdese met deselue namen, daerse syn vader mede genoemet hadde.

19. Ende de dienaers Isahacs, deluende in dien dale, vonden aldaer eenen put met leuende water.

20. Dies twisteden de herders van Gerar met Isahacs herderen, seggende: Dat water [hoort] ons toe; ende hy noemde den naem van dien put *h* Hesech, omdat sy met hem getwist hadden.

21. Ende sy doluen eenen anderen put, doch sy twisteden oock ouer dien ende hy noemde hem met naeme *i* Sitnah.

22. Doe verreysde hy vandaer ende groef eenen anderen put daer sy niet ouer en twisteden, ende noemde synen naem *k* Rechobot, ende seyde: Want nu heeft ons *Jehoua* ruymte verleent, en wy sijn op der eerden *l* uytgebreedet.

---

g Hy werde gtoot.

h Dat is twist, overweldinge ofte gewelt.

i Ongunstigheyt, vyantschap, wederstant oft wederstryt. Daeruan heet den duyvel Satan.

k D. i. ruymten, breedde ofte verbreydinge.

l Hebr. vruchtbaer geworden, sijn gewassen.

23. Ende hy toog van daer op nae Beërsebah.

24. Ende *Jehoua* verschene hem ter seluer nacht ende sprack: Ick ben * de God Abrahams dyns vaders; en vreese niet, * want ick ben met dy ende sal dy segenen ende dyn saet * vermenichfuldigen om Abrahams myns dienaers wille.

25. Doe bouwede hy aldaer eenen outaer ende riep den naem des selfwesigen [*Jehoua*] aen, ende sloeg daer syne tente. Ende Isahacs dienaren groeuen daer eenen put.

26. Ende Abimelech ginck tot hem van Gerar, ende Ahuzat zynen vrient ende Phichol syn veltouerste.

27. Doe sprack Isahac tot hun: Waeromme komt ghy tot my, daer ghy my doch hatet ende hebt my wech van u versonden.

28. Ende sy seyden: Wy hebben gewis gesien, dat Jehoua met dy is. Daerom hebben wy gesproken: Datter nu een *m* eedsverbandt tusschen ons sij; te weten tusschen ons ende tusschen dy. Ende dat wy een verbont met dy aengaen.

29. [Dat du vervloecket sijst], so du qualyck met ons handelest. Also wy dy [doch] niet en hebben aengeroert: ja en hebben met dy niet anders als *n* in't goede ghehandelt, ende hebben dy in vrede laten vertrecken. So [doe] nu oock [diesgelycks] du, gesegende *Jehouah*.

---

* Gen. 28. 13 ende 31. 53 ende 32. 9. Exod. 3. 6 ende 15. 16. 1 Con. 18. 16. 1 Par. 29. 18. 2 Par. 30. 6. Tab. 7. 15. Esth. 13. 15 ende 14. 18. Psal. 47. 16. Matt. 22. 32. Marc. 12. 26. Luc. 20. 37. Act. 3. 13 ende 7. 17. 32. Matth. 28. 30.

* Gen. 31. 3. Deut. 20. 1. Jos. 1. 5. 9 ende 3. 7. Esa. 41. 16 ende 43. 1. 2. 5. Jer. 1. 19 ende 46. 28. Matth. 28. 20. Luc. 1. 28. Rom. 8. 30.

* Gen. 13. 16 ende 16. 10 ende 17. 2. 20 ende 22. 17 ende 32. 12 ende 35. 11 ende 48. 4. Exod. 32. 13. Deut. 1. 10 ende 8. 1 ende 10. 22 ende 13. 17. 1 Par. 4. 38. Jer. 23. 3 ende 30. 13 ende 33. 22. Rom. 4. 17. 19. Hebr. 6. 14 ende 12. 12. Syrach 44. 23.

m Hebr. een vervloeckinge. Dat is een eedsverbant, die met eene vervloeckinge bevestiget wort tegen dien die den eedsverbant breken sal. Want de wyse der vervloeckinge volgt hier in't naeste veersz, 29,

n D. i. met geluck ende welstandt op het hebreissche.

30. Doe bereyde hy hun een maeltyt ende sy aten ende droncken.

31. Ende sijnde in den morgenstondt vroeg opgestaen ende hebbende de eene den anderen eedt gedaen, schicktese Isahac af ende sy togen in vrede van hem wech.

32. Ende het geuiel ten seluen dage, dat Isahacs dienaers quamen ende hem tydinge brachten van wegen des puts, dien sy gegrauen hadden, ende seyden hem: Wy hebben water gevonden.

33. Ende hy noemde dien [put] Sabah. Daeromme is den name der seluer stadt *o* Beer-Sabah tot op desen huydigen dach.

p 34. Doe nu Hesau veertich jaren oudt was, nam hy ten wyue * Judith, de dochter Beëri des Chittiters, ende Bosmat, de dochter Hon des Chittiters,

35. Welcke * waren Isaäc ende Rebeccah een bitterheyt [in't herte].

Cap. XXVII.

1. Isaäc oudt wesende seyndet synen sone uyt om wilt te vangen, opdat hy synes vaders segen mach bekomen. 5. Maer de moeder beschicket dat Jacob, in de plaetse syns broeders ende met syne kleederen bekleedt wesende, des vaders segen onderkruypt. 30. Waerdoor Esau, van der jacht wederkomende, 34. seer verbaest ende vertoorniget wesende, 39. ontfangt wel eenigen tydlicken segen, 40. maer hierentusschen wort Jacobs segen beuestiget; 42. waerdoor Jacob om syns broeders toren te ontgaen is veroorsaeckt door zyner moeder raet na Paddan-Aram ofte in Mesopotamiën te vertrecken.

1. Ende het geschiede doe Isahac oudt geworden was, dat syne oogen verduystert waren van *a* gesichte. Ende Isahac riep Esau, synen *b* oudsten sone, ende sprack tot hem: Sone; ende hy seyde tot hem: Sie hier ben ick.

---

o Eedt ofte eedsverbandt.

p Andere beginnen hier het XXVII capittel.

* Gen. 36. 2

* Gen. 27. 46.

a Sodat hy niet en sach.

b Hebr. synen grootsten sone, te weten grootste van jaren.

2. Ende hy ſprack: Sie nu, ick ben oudt geworden, niet wetende den dach myns ſteruens.

3. Nu dan, ſo neem dyn *c* gereetſchap, dynen pylkoker ende dynen boge, ende ga uyt te velde ende *d* jaeg my [wat] wiltbraets.

4. Ende maeck my [wat] ſmakelycks, alſo ick het geerne mach ende breng het my, dat ick ete, opdat dy myn ſiele ſegene eer ick ſterue.

5. Ende Rebecca hoorde het als Iſaac ſynen ſone Eſau aenſprack. Ende ſo Eſau te velde gegaen was om wiltbraet te jagen, dat hy brengen ſoude,

6. So ſprack Rebecca tot haren ſone Jahacob, ſeggende: Sie, ick hebbe dynen vader hooren ſpreken tot Eſau dynen broeder, ſeggende:

7. Breng my wiltbraet ende maeck my wat ſmakelyks, dat ick ete, ende ik ſal dy *e* in de tegenwoordicheyt *Jehouah* ſegenen, eer ick ſterue.

8. Nu dan, myn ſone ſy myner ſtem gehoorſaem, volgens [*nae*] 'tgene ick dy beuelen ſal.

9. Gae henen tot de kudde ende neem my daer uyt twee goede geyteboxkens, ende ick ſalſe tot eenen ſmakelycken coſt bereyden voor dynen vader, alſo hy 't geerne mach.

10. Ende du ſalſt het dynen vader brengen, dat hy het ete, opdat hy dy ſegene voor ſyn ſteruen.

11. Doe ſprack Jahacob tot Rebecca ſyner moeder: Sie myn broeder Heſau is een haerich man ende ick ben gladt.

12. So miſſchien myn vader my taſtede, *f* ick ſoude van hem voor eenen bedrieger gehouden werden, ſo dat ik ouer my eenen vlouck halen ſoude ende geenen ſegen.

13. Ende ſyne moeder ſprack tot hem: Myn ſone, dynen

---

c Hebr. wapenen ofte ſchietgetuyg.

d D. i. vange my.

e Voor den ſelfweſigen [*Jehoua*], d. i. in ſulcker voegen ſegenen, dat het de ſelfweſige God [*Jehoua*] dadichlyck ſal bekrachtigen.

f Hebr. ick ſal in ſynen oogen weſen als een bedrieger ofte als een botter ofte ſpotter.

vlouck ſij op my. Sij ſlechts myner ſtemme gehoorſaem ende gae henen ende haele het my.

14. Doe ginck hy henen ende haelde het ende brocht het ſyner moeder. Ende ſyne moeder maeckte een *g* ſmakelick montgericht, alſo het ſyn vader wel [*geerne*] mocht.

15. Ende Rebeccah langde Eſaus haers oudtſten ſoons kleederen, de koſtelickſte, die ſy binnenſhuys by haer hadde, ende bekleedde daermede Jahacob haren minderen ſone.

16. Ende de vellen der geytenbocxkens leydde hy om ſyne handen ende aen de gladdicheyt van ſynen halſe.

17. Ende ſy gaf het ſmaeckelyck montgericht ende het broot, dat ſy bereydet hadde, *h* Jahacob haeren ſone in de handt.

18. Doe ginck hy tot ſynen vader ende ſprack: Myn vader. Ende hy ſeyde: Sie, hier ben ick. Wie biſt du myn ſone?

19. Ende Jahacob ſprack tot ſynen vader: Ick ben Heſau dyn eerſtgeborene. Ick hebbe gedaen alſo du tot my geſproken haddeſt: ſtae nu op, ſitt ende eet van myn wiltvanck, opdat dyne ſiele my ſegene.

20. Ende Iſahac ſprack tot ſynen ſone: Hoe hebſtu het ſo haeſt geuonden, myn ſone? Ende hy ſprack: mits dat het *Jehouah* dyn God my heeft doen ontmoeten.

21. Doe ſprack Iſahac tot Jahacob: Kom nu naeder, dat ick dy taſte, myn ſone, of du oock myn ſone Eſau biſt oft niet.

22. Ende Jahacob quam naerder by Iſahac ſynen vader, die hem taſtede ende ſprack: De ſtemme is Jahacobs ſtemme, doch de handen ſijn Heſaus handen.

23. Ende hy en kende hem niet, mits dat ſyne handen haerich waren gelyck ſyns broeders Heſaus handen; ende hy ſegende hem,

24. Ende ſprack: Biſt du myn ſone Heſau? Ende hy ſeyde: Ick ben het.

25. Ende hy ſprack: Lange my dit naerder, dat ick van het wiltvanck mynes ſoons ete, opdat myn ſiele dy ſegene. Ende

---

g ſmakelick eetgericht [*coſtgericht*].
h Hebr. in de handt Jahacobs haeres ſoons.

hy brochte het hem naerder, ſodat hy att. Ende hy langde hem wyn ende hy dronck.

26. Doe ſprack Iſahac ſyn vader tot hem: Kom doch naerder ende kusz my, myn ſone.

27. Ende hy quam naerder en kuſſede hem ende hy *i* roock den reuck ſyner kleederen ende ſegende hem ende ſprack: Sie, mynes ſoons reuck is als den reuck eens velts, dat de ſelfweſige [*Jehoua*] geſegent heeft.

28. * God geue dy dan van den daeu des hemels ende van de vetticheden der eerden, ende menichte van terwe ende *k* moſt.

29. Dat volcken dy dienen ende volckerengeſlachten ſich voor dy buygen. *l* Sij du meeſter ouer dyne broederen ende dat dyner moeder kinderen ſich voor dy buygen. * Vervloeckt ſij ſo wie dy vervloeckt ende geſegent ſo wie dy ſegent.

30. Ende het geſchiede [*gebeurde*] alſo Iſahac voleyndiget hadde Jahacob te ſegenen, ende alſo Jahacob ſtracx maer uytgegaen was van Iſahac ſyns vaders aengeſicht, dat Heſau ſyn broeder van ſyner jacht quam.

31. Ende hy bereyde oock een ſmakelyck montgericht ende brochte het ſynen vader ende ſprack tot ſynen vader: Myn vader ſta op ende ete van ſyns ſoons wiltuanck, opdat dyn ſiele my ſegene.

32. Ende Iſahac ſyn vader ſprack tot hem: Wie [biſt] du? Ende hy ſeyde: Ick ben dyn ſone, dyn eerſtgeboren, Heſau.

33. Doe verſchrock Iſahac met ſeer groote verſchrickinge ende ſprack: Wie is die nu onlancx, wiltvanck gejaegt heb-

---

i Deſe veranderinge van kleederen bediedet, dat wy Gode niet en kunnen aengenaem weſen of wy en ſyn met Chriſti onſes eerſtgeboren broeders rechtveerdicheyt bekleedet. Ende deſelue is, beſtaende voornementlick in het offer ſyns lichaems, den vader een ſoete ende aengenamen reuck.

* Hebr. 11. 20.

k Dit woordeken tiros, dwelck moſt beteeckent, wort hier genomen voor eenen ſeer koſtelicken wyn.

l Dit is vervult geweeſt ten tyde Davids, Salomons ende der Coningen Juda, tot aen Joram toe.

* Gen. 12. 3.

bende, my dat gebracht heeft? Ende ick hebbe van alles gegeten eer du quameſt ende hebbe hem geſegent; oock ſal hy geſegent blyuen.

34. Alſo Heſau de redenen ſyns vaders hoorde, hy ſchreeude eenen grooten ſchreeu ende ſeer bitterlyck, ende ſprack tot ſynen vader: Segen my, [jae] my oock, myn vader.

35. Ende hy ſprack: Dyn broeder is met bedroch gekomen ende heeft dynen ſegen weggedragen.

36. Doe ſeyde hy: Wort ſynen naem niet [wel te rechte] Jahacob genoemt, daer hy my deſe twee reyſen ondertreden heeft? * Hy heeſt myn [recht der] eerſtgeboorte wech gedragen ende * ſie, nu heeft hy mynen ſegen wech. Daernae ſeyde hy: Hebſtu my geenen ſegen *m* behouden?

37. Ende Iſahac antwoorde ende ſprack tot Heſau: Sie, ick hebbe hem dy tot meeſter gemaekt ende hebbe hem alle ſyn broeders tot dienaercn gegeven ende hebbe hem met terwe ende moſt *n* onderſteunet. Ende nu wat ſoude *o* ick dy kunnen doen, myn ſone?

38. Doe ſprack Heſau tot ſynen vader: Hebſtu ſlechts maer eenen ſegen, myn vader? Segene my, ja my oock, myn vader. Ende Heſau hief ſyne ſtemme op ende weende.

39. Doe antwoorde Iſahac ſyn vader ende ſprack tot hem: Sie, * dyne woninge [ſal] op de vetticheden der eerden ſijn, ende van den dauwe des hemels van bouen af.

40. Ende du ſalſt dy met dynen ſweerde geneeren ende dynen broeder dienen. Ende [*Oock*] het ſal geſchieden, *p* dat du noch heerſcheſt ende ſyn jock van dynen halſe *q* afruckeſt.

---

* Gen. 25. 32. Hebr. 12. 16.

* Hebr. 12. 17.

m Achtergehouden, wechgeſteken.

n Ott: *bewalt*, voorſien, ontſettet, *geſtoffeert*. D. i. ſo voorſien, dat hy der als op ſteunen mach.

o Wat ſegen kan my nu meer geovert zyn, om dy daermede te zegenen.

* Hebr. 11. 20.

p Siet de vervullinge hiervan 2 Con. 8. 22.

q D. i. brekende afwerpeſt.

41. Ende Hesau * haettede Jahacob om des segens wille, daermede syn vader hem gesegent hadde. Ende Hesau sprack in syn herte: r Den tyt des rouws [die men] ouer mynen vader [dragen moet] is nakende; dan sal ik mynen broeder Jacob dooden.

42. Ende Rebecca werden dese woorden Hesaus, haeres grootsten soons, aangeseydt; ende sy schickte henen ende ontbode Jacob, haren cleensten sone, ende sprack tor hem: Sie, dyn broeder Hesau troost sich [ouer dy], dat hy dy ombrengen sal.

43. Nu dan myn sone, sij myner stemme gehoorsaem ende maeck dy op ende vliede nae Charan, tot Laban mynen broeder.

44. Ende du salst by hem eenige dagen blyuen woonen, totdat den toorne dyns broeders ſ ouer is.

45. Ende dat dyns broeders gramschap van dy gekeert wesende, hy vergeten hebbe 'tgene dat du hem gedaen hebst. Dan sal ick tot dy schicken ende dy van daer nemen. Waerom soude ick uwer beydcr op eenen dach beroouet werden?

46. Ende Rebecca sprack tot Isahac: * my t verdriet te leuen van wegen der dochters Chet. Indien Jahacob een wyf neemt van [*uyt*] de dochteren Chets, gelyck als dese syn van deses landts dochteren, waertoe is my het leuen [nut]?

Cap. XXVIII.

1. Isahac verseyndet Jahacob synen sone in Mesopotamiën om aldaer een wyf te nemen, ende verstercket hem met synen segen. Daerdoor Esau beweegt bewesende om synen vader te gelieuen, noch een vrouwe neemt van Ismahels dochteren. 10 Hierentusschen Jacob, reyscnde, werdt van Gode getrooftet met 12. een gesichte der leeder, die van der eerden tot aen den hemel raeckt, daer de Engelen Godes opgaen. 13. Ende met de wederhalinge der beloftenisse des Heeren, synen ouderen gedaen, 15. tot welcker weldaet bekentenisse ende danckbaerheyt 19. hy den naem der plaetsen in Bethel verandert, 20. ende Gode eene geloftenisse doet.

1. Doe riep Isahac Jahacob ende segende hem ende beual

---

* Ez. 35. 5. Amos 1. 11. Obad. 10.
r Hebr. de dagen van mynes vaders rouw sullen naecken.
ſ Hebr. ouergeleden [*ouergegaen*] sy.
* Gen. 26. 35.
t Hebr. ick hebbe een mishagen ofte misnoegen aen myn leven.

hem, ſprekende tot hem: * Du en ſalt geen wyf nemen van Canaäns dochteren.

2. Maeck dy op ende * gae henen nae *a* Padan Aram, ten hüyſe van Bethuël, dyner moeder broeder, ende neem van daer een wyf voor dy van de dochteren Labans, dyner moeder broeders.

3. Ende de ſtercke God, de *b* almachtige, ſegene dy ende maecke dy vruchtbaer ende vermenigvuldige dy, dat du tot een hoop van volckeren werdeſt,

4. Ende geue dy den ſegen Abrahâms, dy ende dynen ſade met dy, dat du het landt, daer du als vremdeling verkeereſt, erffelick beſitteſt, * het welcke God aen Abraham gegeuen heeft.

5. Iſahac dan ſchickede Jahacob wech ende hy tooch nae *c* Padan Aram tot Laban, den ſone Bethuëls des Aramiters [*Syriërs*], den broeder Rebecca, Jahacobs en Heſaus moeder.

6. Doe ſach Heſau, dat Iſahac Jahacob geſegent hadde ende nae Padan Aram wechgeschickt om van daer een wyf voor hem te nemen, ende doe hy hem ſegende, dat hy hem beuel gegeven hadde, ſeggende: Du en ſalt geen wyf nemen van Canaäns dochteren,

7. Ende dat Jahacob ſynen vader ende ſyner moeder gehoorſaem was geweeſt ende nae Padan Aram getogen was.

8. Dies merckte Eſau, dat de dochters van Canaän in ſyns vaders Iſaäcs oogen miſhagelyck waren.

9. Ende Heſau tooch henen tot *d* Iſmahels [volck] ende nam

---

* Gen. 24. 3.

* Hoſ. 12. 13.

a Meſopotamiën, dat is het landt van Syriën, liggende tuſſchen twee riuieren, Euphrates en Tigris.

b Anders: de volnoegende.

* Gen. 12. 7 ende 13. 15 ende 15. 18 ende 24. 7 ende 26. 3. Deuter. 34. 4. Act. 7. 5.

c Nae Meſopotamiën.

d Hebr. tot Iſmahel. D. i. tot de Iſmaheliten, want Iſmaël was doe al ouerleden.

ten wyue, bouen de wyuen die hy hadde, * *e* Mahalat, de dochter Ismahels des soons Abrahams, de suster van Nebajoth.

10. So toog Jahacob van Beërschebah ende ginck henen tot Haran.

11. Ende hy geraeckte op een plaetse daer hy vernachtede, omdat de sonne ondergegaen was. Ende nam van de steenen dier plaetsen ende maeckte der synen hooftpuel af ende leydde hem ter seluer plaetsen slapen.

12. Ende hem droomde; ende sie, een leeder stondt op der eerden, wiens opperste eynde tot den hemel raeckte, ende sie, de Engelen Godes klommen daerlancx op ende af.

13. Ende sie, de * selfwesige [*Jehoua*] stondt [bouen] daerop * ende sprack: Ick ben de selfwesige [*Jehoua*], de * God Abrahams dyns vaders ende de God Isahacs. Ick sal dy ende dynen sade * het landt geuen, daer du op liggest.

14. * Ende dyn saet sal wesen als het sandt [*stof*] op der eerden, ende du salst uytbreken ten westen ende ten oosten ende ten noorden ende ten suyden. * Ende in dy ende in dynen sade sullen alle geslachten der eerden gesegenet worden.

15. Ende sie, ick * ben met dy ende sal dy bewaren, alwaer du henen gaest, ende sal dy in dit landt weder brengen. Want ick en sal dy niet verlaten, totdat ick voldoe hetgene dat ick dy geseydt hebbe.

---

* Gen. 36. 3.

e Dese wort oock Basmath genoemt.

* Joann. 1. 52.

* Gen. 31. 1, 46. 3.

* Sie hier bouen Gen. 26. 24 ende de getuygenissen aldaer.

* Gen. 12. 7 ende 13. 15 ende 15. 18 ende 24. 7 ende 26. 3. Deuter. 34. 4. Job 7. 5. Syrach 44. 26.

* Gen. 13. 16 ende 16. 10 ende 17. 2. 20 ende 22. 17 ende 26. 24 ende 35. 11 ende 48. 4. Exod. 32. 13. Deuter. 1. 10 ende 8. 1 ende 10. 22 ende 13. 17. 1 Par. 4. 38. Jer. 23. 3 ende 30. 19 ende 33. 22. Rom. 4. 17. 19. Hebr. 6. 14 ende 12. 12. Syrach 44. 23.

* Gen. 12. 3 ende 18. 18 ende 22. 18 ende 26. 4 ende 49. 10. Syr. 44. 20. Act. 3. 25. Gal. 3. 8.

* Gen. 26. 24. Deuter. 20. 1. Esa. 41. 10 ende 43. 1. 2. 5. Matth. 28. 20.

16. Doe ontwaeckte Jahacob uyt ſynen ſlaep ende ſprack: Voorwaer, de ſelfweſige [*Jehoua*] is op deſer plaetſen ende ick en heb het niet geweten.

17. Ende hy vreeſde ende ſeyde: Hoe *f* ſchrickelyck is deſe plaetſe. Dit en is anders niet als een huys Godes ende een deure der hemelen.

18. Ende Jahacob ſtondt des morgens vroeg op ende nam den ſteen, dien hy tot ſynen hooftpuel *g* gebruyckt hadde, ende richtede hem op tot een *h* gedenckſteen, ende goot * olie bouen op de ſpitſe deſſelfs,

19. Ende noemde den naem van dier plaetſen *i* Bethel. Daer doch den naem van der ſtadt van te voren Luz was geweeſt.

20. Ende Jahacob geloofde een geloſteniſſe, ſeggende: So God met my ſij, ende my op deſen wech beware, daer ick nu op gae [*dien ick nu reyſe*], ende geue my broot om t'eten ende kleedinge om aen te doen,

21. Ende dat ick in *k* vrede tot myns vaders huys wederkeere totdat de *l* ſelfweſige [*Jehoua*] myn God ſij,

22. *m* So ſal deſen ſteen, dien ick tot eenen gedenckſteen hebbe opgericht, Godes huys weſen ende al wat du my geuen ſalſt [dat] ſal ick dy gewiſſelyck vertienen.

Cap. XXIX.

1. Jacob komt aen de borne van Padan-Aram, daer hy Labans ſchapen drencket ende met Rachel kenniſſe gemaeckt hebbende, 13. wort van Laban ontfangen ende getueft (1); 15. ende dient hem den tyt van ſeuen jaer om Rachel ſyne dochter. 21. Doch de bruyloft gehouden zijnde,

---

f Anders: heerlyck ofte vol eerlicheyts ende majeſteyts.

g Hebr. geſtelt ofte neergeleyt hadde.

h Het hebreïſſche woort beteeckent eygentlyck: *een opgerichten ſteen ofte block*, die ouereynde geſtelt wort tot eenig teecken ofte gedenckeniſſe.

* Gen. 35. 14.

i D. i. het huys des ſtercken Gods.

k D. i. in geſontheyt ende voorſpoedicheyt.

l And. voorwaer, ſo ſal *Jehoua* myn God ſyn.

m Ende deſen ſteen.

(1) of getoeft, opgehouden, of ook: onthaald.

wort hem Lea in ſtede van Rachel gegeuen, ſodat hy noch ſeuen jaer om Rachel dienet, 31. ende, alſo hy de ſelue lieuer heeft dan Leah, God geeft Leah vruchtbaerheyt, ſo dat ſy hem vier ſonen baert, daer Rachel onvruchtbaer blyft.

1. Doe *a* hief Jahacob ſyne voeten op ende ginck henen nae het landt dergenen, die tegen 't Ooſten liggen.

2. Ende ſo hy omſach, ſo was daer een waterput op den velde, ende ſie, daer waren dry kudden ſchapen, *b* plat neder liggende neffens den put. Want men drenckte de kudde uyt dien put ende daer lach eenen grooten ſteen boven *c* op den mont van den put

3. Ende als alle de kudde aldaer vergadert waren, ſo wentelden [de herders] den ſteen van den mont des waterputs af, ende drenckeden de kudden, ende leydden dan wederomme den ſteen op den mont van den waterput te ſyner plaetſen.

4. Doe ſprack Jahacob tot hen: Myne broeders, van waer ſijt ghy? Ende ſy ſpraken: Wy zijn van Haran.

5. Doe ſprack hy tot hun: Kennet ghy niet Laban, Nachors ſone? Ende ſy ſeyden: Wy kennen hem [wel].

6. Ende hy ſprack tot hun: *d* Gaet het hem wel? Ende ſy ſeyden: Wel. Ende ſie, daer is Rachel, ſyne dochter, die met der kudden komt.

7. Doe ſprack hy: Sie, het is noch hooch dach: 'ten is geen tyt *e* het veeh [ter ſtalle] te dryuen. Drencket deſe kudden ende gaetſe dan weyden.

8. Ende ſy ſpraken: Wy en mogen 't niet doen tot dat alle

---

a D. i. ſijnde door Godes belofteniſſen ten hoogſten vertrooſtet, hy treedde wackerlyck voort, ende en liet hem noch des weechs, noch der ballingſchap niet verdrieten.

b Het hebr. woort Rabaz beteeckent plat ter neder liggen, gelyck als de beeſten, die in't velt liggen. Siet Gen. 4. 7 ende 49. 14.

c D. i. voor de duere ofte het gat, ofte kruyne van den waterput.

d Hebr. is hem vrede? want de Hebreën gebruycken dat voor allerley welstandt, voorspoet ende geluck.

e Hebr. dat veeh te verſamelen, namentlyck om 'tſelve voorts ter ſtalle ofte ter koye te drijven.

de kudden vergadert sijn, ende dat men den steen afwentele van den mont des waterputs ende de schapen drencke.

9. Also hy noch met hun was sprekende so quam Rachel met de kudde, die haren vader toehoorde; want sy was schaepherdersse.

10. Ende het gebeurde, also Jahacob Rachel sach, de dochter Labans, syner moeder broeder, ende de kudde Labans syner moeder broeder, so maeckte hem Jahacob naerder ende wentelde den steen van den mont des waterputs af ende drenckede de kudde van Laban, syner moeder broeder.

11. Ende Jahacob kussede Rachel ende hief syne stem op ende weende.

12. Ende hy seyde [*gaf*] Rachel [*te kennen*], dat hy haers vaders *f* bloetverwant [*broeder*] was ende was Rebeccah sone. Ende sy liep henen ende seyde het haren vader aen.

13. Ende het geschiede, also Laban de tydinge hoorde van syner suster sone, dat hy henen liep hem in't gemoet ende omhelsde hem ende kuste hem ende bracht hem tot synen huyse, ende hy verhaelde *g* alle dese saecken aen Laban.

14. Doe sprack Laban tot hem: Voorwaer, du bist myn gebeente ende myn vleesch. Ende hy woonde met hem *h* een geheele maent.

15. Ende Laban sprack tot Jahacob: [omdat] du myn broeder bist, soudstu my [daeromme] om niet dienen? Seg my aen wat dynen loon wesen sal.

16. Nu hadde Laban twee dochters; der outste naeme was Lea ende den naem der joncxste Rachel.

17. Doch Lea hadde teere oogen, maer Rachel was schoon van *i* gedaente ende schoon van aengesicht.

18. Ende Jahacob hadde Rachel lief ende sprak: Ick sal dy seuen jaren dienen om Rachel, dyne jongste dochter.

---

f D. i. bloetvriendt ofte verwant; want alle bloetverwanten worden in de hebr. spraeke broeders genoemt.

g Te weten de oorsaecke van zyner aenkomste in dat landt ende wat hem wederuaren was met Rachel.

h Hebr. een maent der dagen. Dat is: so vele dagen alsser in een maent gaen.

i D. i. schoon ende welgemaeckt van lyue.

19. Doe ſprack Laban: Het is beter, dat ickſe dy geue, dan of ick ſe yemanden *k* anders gaue. Woone by my.

20. Ende Jahacob diende om Rachel *l* ſeuen jaeren, welcke dochten hem weynige dagen te weſen, mits dat hyſe lief hadde.

21. Doe ſprak Jahacob tot Laban: Geef my myn wyf; want *m* mynen tyt is vervult, dat ick tot haer gae [*ſe beſlape*].

22. Doe vergaderde Laban alle de lieden van der plaetſe ende bereydde een maeltyt.

23. Ende het geſchiede in den auont, dat hy ſyne dochter Lea nam ende *n* brachtſe tot hem ende hy beſliepſe.

24 Ende Laban gaf haer Zilpha ſyne dienſtmaegt, dat ſy Lea ſyner dochter dienſtmaegt [ſoude weſen].

25. Ende het geſchiedde des morgens ende ſie, doe was het Lea, ende hy ſprack tot Laban: Waerom hebſt du my dit gedaen? Hebbe ick dy niet gedienet om Rachel ende waerom hebſt du my bedrogen?

26. Doe ſprak Laban: Het en mach t'onſent alſo niet geſchieden, dat men de joncxte voor de oudſte uytbeſtede.

27. Volbrenge de *o* weke [van] deſe, ende dan ſullen wy dy oock de andere geuen voor den dienſt, die du my noch andere ſeuen jaren dienen ſalſt.

28. Ende Jahacob dede aldus ende volbracht de weke [van] deſe, ende [Laban] gaf hem Rachel ſyne dochter ten wyue.

29. Ende Laban gaf Rachel, ſyner dochter, Bilha, ſyn dienſtmaegt, dat ſy haere dienſtmaegt ſoude weſen.

---

k D. i. eenen vremden man.

l Niet dat hy na de zeven jaren Rachel trouwen ſoude, maer dat hy naderhant seuen jaren ſoude dienen hebbendeſe getrout.

m Hebr. myne dagen. D. i. ick ben oudt genoech om te trouwen. Want Jahacob was omtrent 76 jaren oudt, doe hy met Laban ouerquam, alſo men uyt de 130 jaren afnemen mach, die hy hadde doe hy voor Pharaho verſchene, daeraf treckende 40 jaren, die Joseph geleeſt heeſt, ende 14 jaren ſynes dienſtes ten eynde derwelcke Joſeph geboren werdde.

n Want het gebruyck van dien landen was, dat men de bruyts in de bruytcamer bracht weſende met eenen doeck bedecket.

o Want ſy hadden een gebruyck, dat ſy de bruyloft zeuen dagen lanck hielden.

30. So besliep hy oock Rachel, ende hy hadde oock Rachel liever dan Lea, ende hy diende by hem noch andere seuen jaren.

31. Ende de selfwesige *Jehoua* sach dat Lea gehatet was, ende hy opende haere moeder, daer Rachel onvruchtbaer was.

32. Doe werdde Leah bevrucht ende baerde eenen soon ende noemde hem met naeme * *p* Rëuben. Want sy seyde: Want Jehoua heeft myne benautheyt [*bedrucktheyt*] aengesien: want nu sal my mynen man liefhebben.

33. Ende sy werde noch bevrucht ende baerde eenen sone ende seyde: Want God heeft aengehoort, dat ick gehatet was, ende heeft my noch desen verleent, ende noemde hem met name *q* Simehon.

34. Ende sy werde noch vruchtbaer ende baerde eenen soon ende sprak: nu sal my ditmael myn man toegeuoeget werden, dewyle ick hem dry sonen gebaert hebbe. Daerom noemde sy synen naem *r* Leui.

35. Ende sy werde noch bevrucht ende baerde eenen soon ende sprack: Ditmael sal ick den selfwesigen louen [*dancken*]; daerom noemde sy synen naem *ſ* Jehuda en sy hiel op van baren. *

Cap. XXX.

1. Rachel, siende dat sy onvruchtbaer blijft, geeft Jahacob haere dienstmaegt, van de welcke hy twee sonen krygt. 9. 'Tselue doet oock Leah, sodat hy van haere dienstmaegt noch twee andere sonen krygt. Ende daernae noch twee sonen ende een dochter van Leah, 14. ende eenen sone van Rachel; 25. waerop Jahacob syn afscheydt van Laban nemen wilt. 34. Maer wort van hem opgehouden in synen dienst met beloftenisse, dat hy de gespickelde beesten soude besitten, die van de een-

---

* 1 Par. 2. 2.

p Rëuben is een woort, van dry woorden te samen gevoegt, te weten: van Rabah ende Hen, dat is verdruckinge, ende Ben, dat is soon; ende beteeckent so vele als de soon des genen, die de verdruckinge aensiet.

q Dese naem komt van aenhooren.

r Leui is so vele als toegevoegt.

ſ Jehudah is so vele te seggen als den lof des Heeren.

* Matt. 1. 2.

ueruige geboren souden worden, 43. ende hoewel Laban hem soeckt te verongelycken, so wort hy nochtans door den segen ende hulpe Godes wonderlyck ryck.

1. Ende Rachel sach, dat sy Jacob [geen kinderen] en baerde. Dies benydde Rachel haere susster ende sprack tot Jahacob: Geef my kinderen ofte so niet, ick [moet] steruen.

2. Doe ontstack den toorne Jahacobs tegen Rachel, ende hy sprack: Ben ick in Godes stede, die de vrucht des buycks van dy weret?

3. Ende sy sprak: sie, daer is Bilha, myne dienstmaegt: lig by [*Beslaep*] haer, [*die*] dat sy *a* op myne kniën baere. So sal ick ook ymmers van harentwegen kinderen krygen [*gebouwet werden*].

4. Ende sy gaf hem Bilha haere dienstmaegt ten wyue; ende Jahacob besliepse.

5. Ende Bilha werde bevrucht ende baerde Jahacob eenen soon.

6. Doe sprack Rachel: God heeft myne saecke gerichtet *b* ende heeft oock myne stemme verhoort, ende my eenen soon gegeuen. Daerom noemde sy hem met naeme * *c* Dan.

7. Ende sy werde noch bevrucht, ende Bilha, Rachels dienstmaegt, baerde Jahacob den tweeden sone.

8. Doe sprack Rachel: Ick hebbe met myner suster groote *d* worstelingen afgeworstelt ende heb oock de ouerhant gehadt. Dies noemde sy synen naeme * *e* Naphtali.

---

a Ofte op mynen schoot. D. i. sy sal voor my baren, in sulcker voegen, dat ick de geboorte ofte het kindt voor myn kint houden sal; niet anders dan of ick het selue gebaeret hadde. Ende is 'tselue dat hier bouen genoemt wort: Ick sal van haer gebouwet worden. Gen. 16. 2.

b God heeft my gericht gedaen, ofte [is] myn richter geweest.

* 1 Par. 2. 2.

c D. i. een richter, ofte gericht doende.

d Hebr. Godes worstelingen. Want al wat de Hebreën willen seer groot maecken, dat benamen sy van Godes naeme. So seggen sy: eenen berg Godes, d. i. eenen grooten berg.

* 1 Par. 2. 2.

e Dat woort is van worstelen afgekomen ende is so vele als worstelingen ofte omgekeert, gelyck degene die worstelen ende ringen haerselven ende degene daermede sy worstelen omkeeren.

9. Doe nu Leah ſach, dat ſy van baren ophiel, ſo nam ſy [oock] Zilpha, haere dienſtmaegt, ende ſy gaffe Jahacob ten wyue.

10. Ende Zilpha, Lea's dienſtmaegt, baerde Jahacob eenen ſone.

11. Doe ſprack Leah: *f* Den hoop komt aen; ende noemde ſynen naem * Gad.

. . . .
. . . .
. . . .

---

f And. 't geluck komt aen. Het woordeken Gad beteeckent ſomwylen eenen hoop krygſvolcks, ſomwylen wort het voor eenen geluckigen toeval ofte een geluckige ſterre genomen.

* 2 Par. 1. 2.

BRIEVEN.

I.

Brief aan de Nederlandsche gemeenten van vluchtelingen te Londen. Voorbereiding voor de Synode, te Emden in 1571 gehouden. Oproeping tot het zenden van afgevaardigden.

Deze brief, het eerst gedrukt in het *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Tom. II p. 365, door onzen landgenoot J. H. Hessels bewerkt en uitgegeven, verdient hier eene eereplaats, omdat hij zich onmiddellijk aansluit aan den zendbrief, dien Marnix met Gaspar van der Heyden aan de verstrooide Nederlandsche Kerken schreef, en die in het eerste Aanhangsel op de *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*, blz. 3—38 uit het archief der gemeente van Emden werd aan het licht gebracht. Deze stukken zijn de vóór-acten van de eerste Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk. Zij werden als zoodanig naar waarde gekenmerkt en gebezigd door Dr. F. L. Rutgers in zijne met belangrijke aanteekeningen en bijlagen in 1890 uitgegeven Rede over *de Geldigheid van de oude Kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde Kerken.* — Over den inhoud van dezen oproepingsbrief zou in verband met andere bescheiden, in de *Werken der Marnix-Vereeniging* uitgegeven, meer zijn te zeggen dan in de korte ophelderingen, waarmede deze brieven worden uitgegeven, kan worden opgenomen. Ik zou er in eene afzonderlijke inleiding van moeten spreken, indien ik niet de toezegging mocht geven dat een der kweekelingen van de Universiteit van Amsterdam eerlang de geschiedenis van de Synode van Emden opzettelijk in zijn proefschrift voor het Doctoraat in de Theologie zal behandelen: dus bepaal ik mij tot de opmerking, dat deze brief van de eigen hand van Marnix geschreven en blijkens den inhoud ook door hem zelven gesteld is, ofschoon hij zijne naamteekening niet draagt. Ook ontbreekt er de dagteekening aan. Hij is evenwel kennelijk van de maand Juli 1571. Althans in een hem begeleidenden brief uit Emden van den 24sten dier maand wordt er naar verwezen en tevens vermeld dat „door de haestigheyt van het vertreck der gedeputeerden van Wesel de voorseide van

Aldegonde vergeten heeft met noch andere van gelijken inhoudt dien te superscriberen ende subsigneren." En verder: „Dies wy dan eerst alhier te Eembden gewaer sijn geworden. Maer om U. L. desen aengaende alle scrupulus ende nadencken te benemen, hebben wij U. L. by den ongeteykenden brief den voorn. geteykenden brief overgesonden -- ten eynde U. L. d'eene by d'ander leggende sien mogen dat het een handt is," enz. — De brief is dus wèl van Ph. van Marnix en sta hier als voorloopige getuige dat de eerste Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk op zijn initiatief is bijeengekomen. Hij was niet maar „de Predikant voor 't Hof, de Raadsman van den Staat:" het een zoowel als het ander is hij ook voor de Kerk geweest.

Ghenade ende vrede van God den Vader door Jesum Christum onsen Heere ende Heylant sy V. L. vermenichfuldiget.

Eersame welgeliefde broeders, Het is genoech openbaer ende kennelick hoe grootelicx het inde kerke Godes van noode sij eene goede, vaste ende onbewegelicke ouereenkominge onder elcander te houden, niet alleen inde hooftstucken der reyner leere, maer oock inde wysen, ceremoniën ende regeringhe der kercken, ende daerenbouen een onderlinghe ghemeynschap ende goet verstant te houden, So dat de eene vlietich vernemen vanden staet ende gelegentheyt der anderen, ende d'een den anderen in alle vooruallende saecken behulpich vallen, Het welcke opentlick blyckt in het exempel der Françoissche ghemeynten, die bouen alle andere dingen nae dese eenicheyt ende ouereenkominge altyt getrachtet hebben, hoewel dat het sick seluen ghenoechsaem wtwyst. Dewyle nu dan sulcke nutte ende gantz noodige ouereencominge ende eendrachtigheyt geensins en kan aengelegt noch wtgerichtet werden, het en sij by onderlinghe besoeckinghe ende ouereendraginge der voorvallende saeken, welcke inden vergaderingen ofte

Synoden geſchiedt, alſo oock by het exempel der voorghemelde Frantzoiſſche ghemeynten ghenoech openbaer is, So hebben onſer broederen ettelicke, ſijnde wt eenen goeden chriſtelicken yuer daertoe gedreuen worden, dickmael voorgehouden ende vermeldet wat een gewenſſchete ſaecke het weſen ſoude, soo men yét ſulcx in deſe jammerlicke verſtroyinghe der nederlandſſche ghemeynten der beyde ſpraken konde te wegen brenghen, om aldaer, int ghemeyn met gelycker hant, ende eendrachtighe herten te beraetſlagen ende te beſluiten ouer vele ſware hoochtwichtighe daghelycks vooruallende ſaecken, ende in ſonderheyt, om eene algemeyne lieflicke ende chriſtelicke ouereenkominge aller nederlandiſſche ghemeynten op te richten, Ende hebben dit ſoo verre gedreuen, tot dat men nu onlancx in eene particuliere vergaderinge der Gulickſſche ghemeynten, alwaer ettlicke broederen wt de nederlandiſſche ghemeynten, die nu onder 't cruyce ſijn, ende oock wt ſommige anderen ghemeynten verſchenen waren, ſulcx voor te dragen heeft voorgenomen ende beſloten. Hiertoe hebben ſommige broederen wt haeren eyghen ende beſonderden naeme mynen ghenaedigen Heere Den printze van Oranniën onderdanichlick verſocht, dat ſyn vorſtelicke Ghenade wilde toelaten dat ick, die uyt beuel mynes ghenadichſten heeren des Palſgrauen, nu eenen tyt lanck, by ſyn vorſtelicke ghenade naemelick des Printzen geweeſt was, mochte oock inde voorghenoemde vergaderinghe verſchynen, om nae de cleyne gauen die ick van God ontfangen hebbe, welcke ſy magſchien hoogher achteden, wt liefde ende ghenegentheyt die ſy my toedroegen, dan ickſe kan geuoelen, haere voornemen te helpen voorderen. Hetwelcke ſyn Vorſtelicke ghenade niet alleen voor goet heeft ingeſien, ende haere voornemen hem laten geuallen, maer oock van gantzer herten daertoe geraden, ende hoogelick gewenſcht dat ſulcx mochte te wege gebracht werden,

verhopende dat het met Godes hulpe ontwyffelick tot eenen goeden faligen eynde foude ghedyen.

Ende heeft my wtdruckelick belaft, hun die aldaer vergadert waren datfelue oock te kennen te gheuen, tfamen met fommige andere punten die ick hun foude van fyner vorftelicke ghenaede wegen voordragen. In den welcken nochtans niets en heeft kunnen befloten werden, ouermits dat fy voor den meeften hoop werdden wtgeftelt ende opgefchorft tot aen het algemeyne Synodum der nederlandiffche gemeynten. In het welcke fy alle te famen eendrachtelick gewillceurt ende geftemt hebben, bekennende het voor feer nut ende gantz noodich te wefen. Waerin oock geuolcht hebben alle de dienaren ende broederen der Wefelffcher ghemeynte, den welcken het oock desghelycks is voorgehouden geweeft

Derhaluen fo ben ick vanden voorghenoemden broederen verfocht geweeft, als die ghene die konde getuygeniss geuen vanden will ende meyninghe myns voorgenoemden ghenadighen heeres des Printzen, V. L. met eenen brief wt haerer aller naeme te bidden ende te verfoecken dat V. L. defe faecke met een chriftelick hertt ende ghemoet willet infien, ende den grooten noot onfer armer ghemeynte, die niet alleen met fware veruolginghen maer oock met velerley fieckten ende andere aenuechtinghen foo van binnen als van buyten fchier onderdrucket wordt, aenfiende, willet ernftelicken bedencken hoe grootelicx van noode dat het fijn foude ende wat een grooten nut ende orboor alle lidmaten des lyffs Chrifti daer wt fouden ghenieten, dat fulcx te weghe ghebracht werdde, alfo men in Vranckryck dickmael beuonden ende gefpuert heeft, daer fy in 't midden onder 't cruyce haere generaele Synoden fo te Parys als te Orleans ende elders op verfcheyden tyden ghehouden hebben: Ick achte, broeders, dat V. L. nae de wyfheyt ende verftandt daer

mede v God begauet heeft, dit vele beter ende grondelycker kunnet begrypen ende by v seluen ouerwegen dan ick het met eenich schryuen soude kunnen wtdrucken, wieshaluen het oock onnoodich is vele woorden hier in te gebruycken, Dewyle doch de saecke haer seluen ghenoechsaem wtwyst, ende schier claerlicken spreeckt, also dat het een yeder wt hem seluen mercken kan.

Daerom is myn ootmoedich ende vriendelick bidden aen v lieden, soo wt naeme vande voorghemelde broederen ende te samen oock der broederen tot Heydelberg ende Franckendal, als oock wt mynen eygen naeme als wesende een cleyn lidmaet des Heylighen Lichaems Christi Jesu, daerin wy alle te samen verbonden ende verknocht sijn, Dat V. L. met alle vliet ende arbeyt dese saecke beneerstigen wilt, ende u hierin met ghemeyne eendrachticheyt begeuen, seyndende wt vwe ghemeynten ettlicke dienaeren ende broederen van beyderley spraeken, Duytssche ende Walssche, die volmachtiget sijn om alles wat inde ghemeyne vergaderinge sal voorgedragen werden te mogen bewilligen ende besluyten, euen als off V. L. alle met eenander aldaer tegenwoordich waert, Ter plaetsen ende ten tyde als V. L. van onsen broederen van Embden (welcke wy gebeden hebben, dat sy aengesien de gelegentheyt haerder plaetsen willen met den ghenen, die van hier met eendrachtighe bewillinghe der broederen daertoe geschickt sijn, beraetslagen ende besluyten ouer den bequaemsten tyt ende allergelegentste plaetse) sal genoemt ende verclaert werden. De ghemeynten all hier sullen haer oock daerin met christelicke liefde ende eenicheyt begeuen, begherende van gantser herten dat het tot loff ende prys Godes ende tot opbouwinghe syner gemeynte ghedyen muege. Oock muegen V. L. haer versekert houden dat Syner vorstelicken ghenaden een groot welgeuallen daeraen geschieden sal, dewyle hy doch niets

inder werelt ſo ſeer en begheert als de voorderinghe der heerlicheyt Godes ende de opbouwinghe der ghemeynten, welcke hy genoech bekènt hier door eene groote voorderinghe ende toeneminghe te kunnen ontfangen. Ende nademael ick ouer v lieder goeden heyligen ende chriſtelicken yuer geenſſins en twyffele, ende derhaluen my wel verſekert houde dat het v lieden in geenerley wyſe en ſullent affſlaen, So will ick hiermede V. L. den almachtigen God ende ſyner ghenadighe beſchuttinghe van herten beuolen hebben, biddende dat v lieden my, haere arme medelidmaet ende dienaer in alles wat ick vermach, willet in vwen heyligen gebeden den almachtigen God beuelen. Datum te Weſel.

Buiten op den brief, met andere hand, geſchreven:

Voor de wtgewekene Nederlantſche
Ghemeynten beyde Duytſche
ende Franchoyſche In Engellant,
Ende eerſt byde Duytſche Conſiſtorie
te openen. Etcetera.

II.

Brief van Prins Willem I aan de Staten van Holland, door Marnix geschreven, en met een Naschrift van zijne hand.

Deze brief, die bewaard is geworden in eene verzameling van autografen, in der tijd toebehoorende aan Jhr. Mr. J. L. J. H. A. Heldewier, en door wijlen Dr. Campbell geplaatst werd in den *Nederl. Spectator* (1871), wordt hier opgenomen omdat hij het bewijs voor oogen stelt dat Marnix, die in October 1574 was ontslagen uit de krijgsgevangenschap, zonder verwijl weder bij den Prins in het oude vertrouwen en in de oude betrekking stond. De moedeloosheid, waarmede hij tijdens zijne gevangenschap in de door Noircarmes opgeworpen vredesvoorslagen was medegegaan, had geen zweem van trouweloosheid. Niemand, die hem goed kende, verdacht hem daarvan, althans Lodewijk van Nassau niet, die den 12en Januari van hetzelfde jaar 1574 aan den Landgraaf van Hessen schreef bij de toezending in afschrift van een brief van den Prins, waarin deze van het schrijven van Marnix betreffende die onmogelijke vredesvoorslagen gewag maakte: „Mann spürrt auch auss dissem schreiben, wie der gefangene her von Marnix, sonst St. Aldegonde genant, ine zue gefallen" (om hun die hem gevangen hielden te wille te zijn) „schreiben und meinem herren zue dingen rathen, die ehr inn seinem hertzen selbst vor gefehrlich und gantz ungewiss helt. *Er kent aber meines herren gemütt wohl, darum ist ehr so viel da kuner in seinem schreiben.*" (*Correspondentie van en betr. Lodewijk van Nassau*, bl. 131.) — De inhoud van den brief is niet onbelangrijk, daar de onderhandelingen met den Prins van Oranje, waartoe Professor Elb. Leoninus zich in het najaar *bij herhaling* leende en waarbij hij als vroeger den gewezen Pensionaris van Middelburg, Hugo Bont, gebruikte, weinig bekend zijn. De beide Heeren verschenen in de Vergadering der Staten van Holland, elf dagen na het schrijven van dezen brief. (*Resol. van Holland*, 1574, bl. 254.) Hij werd geschreven aan boord van het schip, waarmede de Prins en Marnix

naar Zeeland op reis gingen, om een aanslag op Antwerpen te bevorderen, die vruchteloos ondernomen werd „par la pusillanimité des bourgeois," zooals Oranje den 25en December aan Graaf Johan schreef. (*Archives*, V., p. 108. — Het boekje, dat de Prins aan Bont ter hand deed ſtellen, zal wel geweest zijn de verzameling van brieven, met het request aan den Koning en de ſtukken daarop betrekkelijk, in het Hollandſch en Fransch uitgegeven en in '75 ook in het Latijn verſchenen bij Jan Canin te Dordrecht: *Epiſtolae nonnullae partium, de pacificatione, cuius inſtituendae Anno* 1574 *in Belgica magna facta ſpes erat.* Deze brieven betreffen alleen de onderhandelingen in Juni. Het verder beloop en de hervatting daarvan zijn met de belangrijkste bescheiden eerst aan het licht gebracht door Gachard in de *Correspondance de Guillaume le Tac.* Tome III, p. 367—430. Men weet dat de inneming van Middelbnrg in Februari Requesens zelven tot het uitlokken van vredesvoorslagen drong; het opbreken van het beleg van Leiden in October noopte tot het hervatten er van door tusschenkomst van Leoninus. Het een en ander was leidende tot de vredehandeling te Breda in het volgend jaar.

Meſſieurs,

Ceſte ſera pour vous aduertir, que à ceſt inſtant, eſtant arriué en ceſte ville de Roterdam, m'eſt venu trouuer homme ([1]) expres envoyé de par le Docteur Elbert Leonin, avecq charge de me dire que pource que j'avoye fait mention en ma lettre, que ſi ledict Docteur ne vouloit traitter que ſur ce que M[e]. Hugues Bont auoit mis en auant le mois de Juillet paſſé, ſon voiage ne ſeroit à mon aduis guères fructueux. Il deſiroit ſauoir comment j'entendoye cela, ſurquoy luy ay reſpondu, que ce n'eſtoit pas que nous refuſions entrer en communication, ainſy qu'il ſembloit que ledict Docteur l'entendoit, mais ſeulement les conditions par luy propoſées, Et demandé, quelles? ay reſpondu, que nous eſtions reſolus d'auoir liberté des

---

(1) En marge: Ceſt home eſt me. Hugues Bont meſme.

conſciences, et non ſeulement cela, mais auſſy, libre exercice de noſtre religion. Et comme il replicqua là deſſus, ſi nous n'entendions pas que la Religion romaine ſeroit pareillement libre pardeça ès pays d'Hollande & Zelande auecq l'exercice d'icelle? Ay reſpondu, qu'ouy bien, moyennant qu'on nous octroye de meſme la liberté de noſtre religion, auecq l'exercice d'icelle, aux autres provinces du Pays-Bas. Sur quoy il me dit: que cela ne ſeroit jamais accordé, et pourtant (1) la communication ſe rendroit infructueuſe. Et là deſſus je luy dis: qu'il n'y auoit autre remede, et que ſi cela ne ſe faiſoit, il nous falloit faire eſtat de demourer ainſy que nous ſommes. Et là deſſus il a prins ſon congé. Sinon qu'il m'a en autres choſes auſſy declaré que ledict Docteur Elbertus venoit pardeça ayant charge de par le Roy, et ce ſur la requeſte que les Eſtats d'Hollande et Zelande ont preſentée, eſtant à ceſt effet de par Sa Majeſté députés expreſſément quelques uns. Sur quoy je luy ay dit, comme eſtonné: que je ne ſauoye de nulle requeſte preſentée de noſtre part à Sa Majeſté. Dont luy, eſbahy au poſſible, me demande: ſi je ne ſavoy rien de la requeſte quy avoit eſté apportée en cour par Monsieur de Champaigney (2). Et luy ay reſpondu: que ſi, mais que ledict Sieur de Champaigney nous auoit aſſeurés ne l'avoir non ſeulement point adreſſée au Roy, mais point auſſy meſmes communiquée en cour, de peur qu'elle ne leur goutaſt. Et afin qu'il en ſeut la vérité, je luy ay fait donner un des liures naguères imprimés ſur ce fait et là deſſus l'ay licentié. Or eſt-il que je vous ay bien voulu aduertir particulièrement de tout cecy, afin que venant ledict Doctor Elbertus, auquel ay enuoyé un autre paſſeport, ſachiez que luy reſpondre. Et

(1) par conſéquent

(2) En marge: aſſeurant qu'elle auoit eſté enuoyée au Roy d'Eſpagne.

à tant, Meſſieurs, Dieu vous ait en ſa ſaincte garde et protection. Eſcrit au bateau à Roterdam, ce X décembre 1574.

Voſtre bien bon amy

GUILLAUME DE NASSAU.

Meſſieurs, le Secrétaire ſe recommande à vos bonnes graces, et pardonner qu'il est ſi mal eſcrit en . . . . . . par l'entièrement voſtre bon amy et ſeruiteur

PH. DE MARNIX."

Adres op de keerzijde:

„A Meſſieurs en conſeil de Son Excellence,
eſtant préſentement à Delft."

III.

Brief aan den Landgraaf Willem van Hessen, behelzende de tijding van de vermeestering van het kasteel en de stad van Antwerpen en andere plaatsen in Vlaanderen en Braband in 1577. Beschouwingen over de houding der algemeene Staten tegenover D. Juan.

De tijdingen, in dezen brief vervat, zijn in overeenstemming met het verhaal van de geschiedschrijvers. Belangrijk is hij vooral omdat er het bewijs in voorkomt dat Marnix de steller is van het concept der Justificatie. (Zie de Inleiding). Ook verdient dit schrijven onze aandacht wegens de teekening der ontevredenheid van den schrijver bij de aarzeling van de Staten om aan D. Juan den oorlog aan te doen, en bij de tegenkanting in hun midden tegen den Prins van Oranje uit onderſcheidene oorzaken — „zèle de leur religion, ambition, malice." — Opmerkelijk is de „advertence" aan den Landgraaf in het P. S.: „Si jamais il y eut belle occaſion de rejoindre et rèunir ces provinces à l'Empire, comme la pluſpart d'icelles ont eſté de toute ancienneté, elle eſt à preſent." Men had lang ook naar Duitschland om hulp uitgezien; nu was het zóóver gekomen dat het Rijk bij eene losscheuring van de Nederlanden van den Koning van Spanje eene niet enkel ingrijpende, maar tevens aangrijpende hand herwaarts kon uitſtrekken: lokaas, dat welhaast ook aan Frankrijk zou worden voorgehouden. „Les Pays-Bas, quand ils reçurent des secours, en furent le plus souvent redevables, non à des ſympathies généreuses, mais à des calculs intéressés." (Groen van Prinſterer, *Archives* VI, p. XLII.) Wat de geſchiedſchrijver in later eeuw als de slotsom van zijn onderzoek opteekende, was de overtuiging van den scherpzienden tijdgenoot.

Monſeigneur, Ayant dès le xxviij^e du paſſé eſcript à voſtre Ex^ce ceſte cy jointe par laquelle vous aduertiſſoie

bien particulierement de ce qui f'eftoit paffé pardeça jufques à ce jour la, et n'ayant jufques ores trouué l'opportunité de vous addreffer mes lettres, n'ay voulu obmettre l'occafion fe offrant de les vous enuoyer maintenant et y joindre ce qui f'eft paffé depuis, à fcauoir que le mefme jour je communicquay aux Eftats les lettres interceptées, dont illecq je fais mention, le contenu defquelles les a grandement efmeus, D'autant plus que depuis ce jour la, ores que Don Jehn par parolles et ambaffadeurs ait toufiours continué en la proteftation de la paix, fi a il en effect monftré tous indices et actes d'hoftilité, ayant manifeftement practicqué de retirer le chafteau d'Anuers à fa deuotion, y enuoyant Allemans de ceulx de la compagnie d'un Capitayne, nommé Cornelis van Eynde, tout au contraire de ce qu'il auoit promis et eftoit obligé de faire fortir ceulx qui defia auparauant eftoient dedans la ville, et commandant au Seigneur de Phillomé, fils de monfieur de Willerual, de les receuoir, mefmes donnant commandement au Seigneur de Treflong, le quel il auoit du tout gaigné à fa deuotion, de faire faire vn nouueau ferment aux soldats de la citadelle, par lequel ils feroient efté acquittés du ferment faict aux Eftatz, et mandant en oultre de toutes parts gens de guerre.

Cela a efté caufe que les Eftatz fe font finalement reueillés de leur fomme, et voyans que toutes les actions de fon Alteze fe conformoyent aux deffeings contenus ès dites lettres detrouffées, fe font refolus a eftre fur leurs gardes pour ne fe laiffer du tout preuenir. Et de faict ilz ont par le moyen du Seigneur de Bourffe, frère du Seigneur de Noyelles, de la maifon de Lannoy, faify le dit chafteau d'Anuers, deffaifant ceulx qui leur eftoient contraires et prenant le dit Treflong prifonnier, lequel a efté enuoyé cy à Bruxelles, ou il eft conftitué en prifon, et le lendemain les Allemans qui eftoient en la ville, ores

qu'ilz ſe fuſſent remparés dans la nouuelle ville en deliberation de ſe deffendre et de ſaccager la ville, touteſfois après qu'ilz virent la ferme reſolution des Bourgeois, animés par quelques gens de bien et appuyés ſur ceulx de la Citadelle, et au meſme temps ſuſtenus de quelques batteaux de la flotte de Monſieur le Prince d'Oranges, ſe trouuant intimidés ſe ſont retirés et ont abandonné la ville ès mains et en la puiſſance des Eſtatz. Quelques deux ou trois jours après Monſieur d'Egmont eſt allé a Liere et y a mis garniſon depar les Eſtats, quoyque l'eſcoutet y fiſt reſiſtence, lequel a eſté par le dit Seigneur trouſſé priſonnier: auſſy ont les Eſtatz traicté auecque les Allemans qui eſtoient a Termonde en Flandres, de ſorte qu'ils ont abandonné la ville. De l'autre coſté Monſieur de Heze et Monſieur de Champagny ont ſurprins le Chaſteau de (de) Wouw, pres de Bergen op Soom, à l'occaſion de quoy les ſoldats, auſſy Allemans, qui eſtoient en garniſon au dit Bergen, ſont venus à compoſition et ont liuré leur Colonnel . . . . . et promis de ſe retirer ſous les conditions que aultreſois les Eſtatz leur auoient offertes, et de faict ce jourd'huy nous auons eu de nouuelles qu'ilz ſ'en ſont retirés. Le dit Seigneur de Heze eſt party ceſte nuyct pour voir ſi lon ſcauroit reduire Boiſleduc, Breda et la Tholen à la meſme fortune.

Cependant Don Jehan amaſſe forces de tous coſtés et ne faict touteſfois que proteſter qu'il veult auoir la paix, et que ce qu'il faict n'eſt pas pour aſſaillir, ains pour ſe deffendre ſi il ſe trouue aſſailly. Touteſfois aujourd'huy il a enuoyé vers les Eſtatz leur dire que ſ'ilz veuillent la guerre qu'il acceptera, mais ſ'il leur ſemble qu'il ne ſoit idoine pour les gouuerner qu'il eſt content de ſe retirer, pourueu qu'ilz eſcripuent au Roy qu'il leur enuoye vn aultre gouuerneur. Anuers le faſche merueilleuſement, tant pour l'importance de la ville, comme pour le credit et le

moyen d'argent perdu: par cy-deuant il a proposé aux Estatz conditions fort superbes, entre aultres il a voulu que on me chassast d'ici en l'un des articles, et en vn aultre il vouloit que tous ceulx qui s'estoyent meslés de deciffrer ou ouurir lettres du Roy luy fussent liurés ès mains; maintenant il n'insiste pas trop la dessus, aussy les Estatz luy ont donné response assez pertinente. J'ay à la requeste des dits Estats dressé quelque justification, laquelle je leur exhiberay bientost s'ils la trouuent bonne et s'en veuillent seruir, ou bien s'ils y veuillent changer quelque chose. J'en enuoyeray copie a vre Exce. Voila, Monseigneur, l'estat auquel nos affaires sont venues depuis ma derniere. Cependant neantmoins les Estatz se resoluent fort lâchement et s'apprestent encor plus froidement. Il samble qu'ilz sont resolus de faire vne guerre defensiue, sans s'ayder de nulz estraingiers ni mesme des gens de Monsieur le Prince d'Oranges, et cela par l'instruict et l'aduis du Comte de Bossu et des Mareschaus du camp d'Oignies et de la Motte, mais certes tous les clairvoyans trouuent leur resolution fort mauuaise et dommageable au pays: de ma part j'en ay dict mon aduis, et en general à tous les Estatz, et en particulier au dit Comte, mais tous mes aduis sont suspects. Qui est cause que voyant ici le peu de fruict que je fais à la cause commune, je suis resolu de me retirer au plustost vers mon dit Seigneur Prince, lequel pour tenir meilleure correspondance auecque ceulx de pardeça, vient a St Gertrudenberge. Plusieurs de pardeça et presque tout le peuple le voudroient auoir pour chef et conducteur de ces affaires, mais les trois susditz auecque plusieurs aultres y sont fort contraires, les vns pour zele de leur religion, en laquelle ilz craignent et semble que presques pouruoyent quelque bresche, les autres pour ambition, les autres pour malice: quoy qu'il en soit tous ceulx qui ont tant peu d'entendement voyent qu'il

y ſeroit tres neceſſaire, Et certes je craings, qu'apres quelque malheur et calamité on ſera conſtraint de l'appeller. Car j'y voy bien peu de conduicte pour la déſunion d'aucuns. et la grande jeuneſſe preſque de tous les Seigneurs.

Monſeigneur, je ſupplie voſtre Exce auoir ce mien ſeruice pour agreable et me tenir touſiours au nombre de vos tres humbles ſeruiteurs, et comme de tel receuoir mes tres humbles recommandations à vos bonnes graces, et prie Dieu vous donner,

Monſeigneur, en parfaicte ſanté vie treſheureuſe et treſlongue auecq abondance de ſon St. Eſprit, ainſi que la poure egliſe en a bon beſoing. De Bruxelles ce 19 d'aougſt 1577.

Monſeigneur, Depuis ceſte eſcrite auons eu nouuelles que Monſeigr le Prince d'Oranges eſt entré en Utrecht et y a eſté receu et recueilly fort honorablement, choſe qui eſtonnera ceux d'Amſterdam, et les fera venir à la raiſon. Auſſy ſont venues les nouuelles que ceux de la ville de Tholen et de Steenbergen ont compoſé auec les Eſtats et que les Alemands en ſont ſortis comme pareillement de Breda. Hier on a arreſté aux Eſtats de demanteler la citadelle d'Anuers et la conjoindre et unir auec la ville, qui eſt un grand poinct pour nous deliurer vne fois du joug de la tyrannie Eſpagnolle. On dit le meſme de la citadelle d'Utrecht. Cependant le Sr Don Jean d'Auſtriche ſe fortifie et ſe prepare a toute oultrance, ſe tenant touſiours au chaſteau de Namur. Si jamais il y eut belle occaſion de rejoindre et réunir ces prouinces à l'Empire, comme la pluſpart d'icelles ont eſté de toute ancienneté, elle eſt à preſent. V. Ex. prendra de bonne part mes aduertences, et me fera ceſt honneur de me receuoir et tenir au nombre de ſes tres humbles et tres obéiſ-

ſants ſeruiteurs. Et comme tel je me recommanderay tres humblement à ſes bonnes graces, priant Dieu vous donner, Monſeigneur, en parfaite ſanté vie tres heureuſe et tres longue. Eſcrit a Bruxelles ce xxj d'aougſt 1577.

De vre Ex.:

tres humble et tres obéiſſant ſeruiteur,

Ph. de Marnix.

A Monſeigneur
le Tres illuſtre Prince Guillaume,
Landgraue de Heſſe.

(Het P. S. van M.'s eigen hand.)
Rijks-archief te Marburg.

IV.

Aan den Landgraaf van Hessen ter opheldering van een openbaar gemaakten brief van den Koning van Spanje.

In den aanvang van het jaar 1578 was de Baron de Selles uit Spanje gekomen met een brief van den Koning aan de Staten-Generaal, in antwoord op hunne brieven van het vorig jaar, waarbij zij om de terugroeping van Don Juan en de handhaving van den Gendſchen vrede hadden verzocht. Het antwoord des Konings liet het punt der landvoogdij eenvoudig rusten en drong even eenvoudig aan op herſtelling van de zaken zooals zij onder Karel V geweest waren. (Men zie de stukken bij Bor, t. p.) De stand van zaken was echter bij den in 1576 bezworen en door den Koning toegestanen vrede in zoo menig opzicht veranderd. Dit ging Philips trouweloos geheel voorbij, terwijl hij op de handhaving van het oppergezag en van den Roomſchen godsdienst zooals tijdens Keizer Karel's regeering allen nadruk legde. Het had intusschen den schijn alsof de Koning, eenigermate althans, inging op hetgeen de Staten van hem verzocht hadden. Daartegen had Marnix op den Rijksdag te Worms den waren stand der zaken aan de Evangelische leden bekend te maken. Daar de Landgraaf van Hessen niet persoonlijk te Worms was, schreef hij dezen Votst over het onderwetp, dat hem ter behartiging was opgedragen. Het fransche boekje, dat Marnix naar Kasſel zond, wordt vermeld in een brief van Everard van Reyd aan Graaf Johan van Nassau van den 8en April '78: „Es haben die Staten eine neue juſtification im vergangenen Monat Martis laſſen ausgehen, darin fast die gantze handlung ſo man mit Mr. de Selles gepflegen erzehlet wirt." *Archives*, VI, p. 347. De titel van het geschrift, met privilegie van Matthias uitgegeven, is: *Responce veritable aux lettres patentes et persuasions abusives de Don Jan d'Austrice, données à Hevre le* 25 *Febvr.* 1578. — *A quoy sont ioinctes* L *copies des lettres desdits Eſtats escrites à ſa Ma^{té}, ensemble de l'inſtruction et lettres envoyées par sa dite Ma^{té} en lieu de responce par le Baron de Selles, etc.* A Anvers, Christ. Plantin. 1578.

Illuſtriſſime Princeps D'ne Clementiſſime,

Quod antehac nonnullo tempore intermiſerim ad Ill^{am} T. C. ſcribendi officium, in cauſa fuit mea ex Belgio abſentia, vnde à Sereniſſ^{o} D^{o}. Archiduce Matthia ad hunc deputationis Conuentum fui ablegatus. Hic vero poſtquam intellexi eſſe ad manum oportunitatem mittendi literas, nolui praetermittere quin Celſit. tuam Ill^{am} de rebus noſtris facerem certiorem. Itaque mitto ad Ill^{am} tuam C. earum litrarum exemplum, quas nuper ad D. de Selles (qui ſatellitum regiorum in Hiſpania praefectus fuit, Noircarmii frater) Hiſpaniæ Rex miſit: quibus aperte ſignificat, haud velle ſe posthac pacis Gandauenſis conditionibus ſtare, sed omnino conſtituiſſe ut tum Religionis tum Reip: ſtatus eodem prorſus loco redintegretur, quo fuit Caroli V Imperatoris temporibus. Tum demum ſe ſuis pacem daturum. Interea decreuit acerrimo eos bello perſequi. Quid hinc poſſit expectari pro ſingulari ſua prudentia facile cernet Illma tua Celſitudo, cum adiecta illa conditio non modo ſit perniciosa ſed plane impoſſibilis. Vt enim diuerſorum temporum ratio diuerſas adminiſtrationum formas poſtulat, ita ſi quis in ſaeva tempeſtate, ventis aduerſis, inter ſyrtes et ſcopulos eodem prorſus modo clauum velit nauigans inflectere, quo animaduerterit olim a perito nauclero secunda et tranquilla aura ſecundoque vento directum fuiſſe, is profecto naui ad ſcopulum illiſa se ſimul et vectores omnes in exitium praecipites dederit. Illa quidem fortaſſe aetas acerbitatem illam in Religionis cauſa inuſitatam ſi non poſtulauit, at potuit ferre minore cum periculo. Hodie eandem ſi reuoces, quid aliud niſi florentiſſimas illas olim regiones perpetua vaſtitate peſſumdederis. Quam quantopere totius interſit Germaniæ ſedulo quam primum auertere, cum Illma tua C. per ſe ſatis intelligat, haud eſt neceſſe a me commemorari. Sed quum videtur haec tam

iniqua poſtulatio ſollicitationis ab Ordinibus Belgii factæ fundamento niti, nolui praetermittere quin adiungerem libellum gallicum nuper editum, quo literae Ordinum ad Regem datae continentur, totiusque huius negotii fons atque origo breuiter explicatur. Quod ut Ill^{mae} T. C. gratum ſit etiam atqum etiam qum obnixiſſime ſupplex rogo. In cæteris nihil eſt noui, quod quidem T. Ill^{m}^{e} C^{nis} auribus dignum videatur. Audio enim Philippouillam (1) etiamnunc premi obſidione. Itaque rogabo tuam Ill^{am} Celſitudinem ut ſubmiſſa mea et promptiſſima obſequia, quæ quidem illi ſemper erunt parata, ſibi non ingrata eſſe patiatur. Deus Ill^{am} T. C. diu tueatur incolumem. Vormatiae, postridie Calendas Maij 1578.

Ill^{mae} T. Celſitudini obſequentiſſimus

PH. MARNIXIUS.

A Monſeigneur
et tres Illuſtre Prince,

Monſeigneur Le Landtgraue
de Heſſen, Comte de Catzenelnbogen etc.

(Eigen H. S.)
Rijksarchief te Marburg.

---

(1) Philippeville, in de Prov. Namen, in 1578 door D. Juan ingenomen.

V.

Bericht aan Lodewijk van Hessen omtrent den toestand der zaken in de Nederlanden bij den aanvang van het jaar 1579.

Het is zeker niet onbelangrijk van de hand van Marnix een bericht te lezen omtrent den stand der zaken in den aanvang van het gedenkwaardig jaar, waarin naar Motley's puntige uitdrukking „het werk der vernieling en dat der opbouwing gelijken tred hielden." Wij zien er uit met hoe weinig oprechtheid de vredesonderhandelingen, die door Keizer Rudolph II eerlang werden op het touw gezet, van wéerskanten werden aangevangen. De brief is ook wegens zijn datum opmerkelijk: 22 Februari, de dag vóór het sluiten van het verdrag der Unie van Utrecht. De Prins van Oranje was juist te Antwerpen teruggekeerd uit Gend, waar hij door een „dextrement besogner" het door de zelvten ontstoken vuur en den burgeroorlog gedempt had; hij had nu ook weder de Staten-Generaal te beschermen tegen eene ontevreden bevolking. Het was meer dan tijd, terwijl de Walsche Provinciën een afzonderlijk verbond sloten, en de Staten-Generaal met de volkspartij te zamen „met profetisch misbaar de uiteenscheuring van het gemeenschappelijk vaderland beschouwden" (Motley), dat Graaf Jan van Nasſau te Utrecht tot stand bracht wat hij met den Prins, zijn broeder, als redmiddel had beraamd. *Vis unita fortior.* Marnix schijnt in Januari 1579 toch nòg niet gewanhoopt te hebben aan het liefelijk denkbeeld dat de „de ſeventien provinciën" zich nog eens op denzelſden „voet ſtellen" zouden. De eensgezindheid van Prins Willem en Graaf Jan was gelukkig op minder liefelijke voorstellingen bedacht en berekend, en voorts, „coupant court aux délibérations oiseuses, le danger quelquefois est un moyen de salut." (Groen van Prinsterer, l. l. VI, p. 536.

Monſeigneur,

Puisque par les lettres de voſtre ſecretaire (ce que meſme il m'a dit de bouche, eſtant par deça) j'entends que voſtre Excell^e reçoit pour agreable ſeruice que quelquefois je deſtourne ſes occupations par aduis de l'eſtat

de ce pays et des choſes, qui ſe paſſent par deça, je m'eſtimeroye par trop deſſaillant à l'office et devoir que je dois à V. Ex., et meſmes peu correſpondant à la devotion de mon ſeruice que dès pieça je luy ay faite, pour l'admiration des rares parties et ſingulieres vertus que Dieu a miſes en voſtre coeur heroicque, ſi je ne taſchoye de deſſeruir l'obligation en laquelle me met ceſte voſtre humanité par l'acquit du devoir requis par iceluy, qui a pleine puiſſance de me commander.

Or pour venir au poinct, je ne repeteray icy les choſes, que V. Ex^e très illuſtre aura peu entendre par led. secretaire.

Depuis ſon partement, noſtre camp, par faute des moyens d'argent (et ſingulierement par le deſordre aduenu en Flandres, au moyen ou du zele inconſideré ou de la paſſion precipitée de ceux de Gand, leſquels attirants ſur eux la haine preſque de toutes les autres Prouinces voiſines, et par conſequent nous mettants en une façon de guerre ciuile par l'irruption que les soldats Wallons soubs la conduite du Seigneur de Montigny, frere du comte de Lalaing, et du depuis auſſy du Sieur de Heze, ont faite à la baſſe partie de Flandre occidentalle, nous ont deſnué de tous moyens) ſ'eſt allé rendant de jour à autre plus inutile. De ſorte qu'à la fin il nous a fallu faire appointement auecq les reitres, qu'ils ſortiront auecq la paye d'un demy mois, lequel apres grandes difficultés ils ont finalement accepté. Cependant Monſieur le Prince a eſté longtems à Gand pour eſteindre le feu, qui deſia ſ'eſtoit commencé à allumer, et a par la grace de Dieu ſi bien et dextrement besongné que ceux de Gand ont eſté contents de permettre l'exercice de la Religion Romaine, lequel ilz auoyent dechaſſé auecques deſordre. Et ont auſſy rendu les biens Eccleſiaſticques et accordé la deliurance des S^rs et gentilſhommes priſonniers. De l'autre coſté les Wallons ont auſſy promis de ſe retirer du pays de Flandres

et feruir d'orenauant en toute fidelité aux Eftats. En ces entrefaites le Prince de Parme, qui commande aux trouppes Efpagnolles. (toutesffois pluftoft en tiltre et nom que par effect), n'a pas oublié de faire son profit de nos diffenfions: combien qu'il ne f'eft faify que de petites places et guères munies comme de Vifet (qui eft ès confins de Liege), de Kerpen et quelques chafteaux, combien qu' aucuns bruyent (1) (mais n'y a nulle certitude) qu'il fe feroit faify des villes de Stralen, Wachtendoncq et Gueldres: Cependant nous entendons qu'il y a en fon camp extrême difette d'argent et peu d'obeiffance, à cause que Mondragon, Billy, et Gonzaga gouuernent tout à leur pofte, ne feruant led. Prince que pour chiffre. S'il eft ainfi ou non, je m'en rapporte a l'accoutumée prefomption et outrecuidance des Efpagnols. Nonobftant tout cecy ils nous font toufiours monftre (2) de la paix.

Dernièrement le Comte Ottho de Schwartzenberg nous a apporté pour toute refponfe que le Prince de Parma n'eftoit authorifé d'accorder ni paix ni trefues fans le Ducq de Terra Noua, qui eft en chemin. Et mefme ne veut entrer en aucune communication, n'eft que preallablement les Eftats ne fe fubmettent à l'arbitrage de fa M^té^ imperialle, ainfy qu'il dict que le Roy a fait. Sur quoy les Eftats ont respondu, qu'ils font contents de f'y fubmettre en toute telle façon et manière qu'a fait le Roy. De forte que l'esperance d'obtenir la paix eft bien petite, tant que ceux qui viuent et fe nourriffent de la guerre feront chefs en l'armée ennemie. Joint l'efperance dont ils fe font depuis quelque temps en ça entretenus que Arthois, Haynaut et quelques prouinces voifines devoyent fe mettre en traitté particulier auecques eux en abandonnant la generalité. A quoy nous efperons que le remède fera donné, en ce

(1) répandent le bruit (2) femblant

qui concerne le pays de Haynaut, combien que les deputés qui de la part d'iceluy ſe ſont trouués en Arthois ayent accordé auec leſd. d'Arthois, deſquels le danger eſt beaucoup plus apparent pour les changemens, qui depuis naguères y ſont ſuruenus. Cependant je n'eſtime pas que ſe voyans abandonnés de ceux de Haynaut, ils voudront paſſer oultre et ſe precipiter en vn apparent hazard d'extrème ruine. Quant an Duc d'Alençon ſon fait eſt remis à l'aſſemblée generalle des Eſtats. En cas que l'Empereur ne tienne à bon escient la main à la paix, ce ſera grand auantage aud. Seigneur Duc. A preſent, comme il vouloit ſe retirer, on luy a aſſigné d'accepter la ville d'Aath pour ſa reſidence, et ſupplié de ne ſe departir de ces pays, ce qu'il a accepté en attendant lad. aſſemblée, et tenant cependant le Sieur des Pruneaux pour ſon ambaſſadeur icy chez les Eſtats. Voila, Monſeigneur, ce que pour le preſent je ſauroy eſcrire à votre Ex., la ſuppliant, tres humblement me vouloir tenir pour vn de ſes tres humbles et tres affectionnés ſeruiteurs et m'honorer de ſes commandemens là ou l'occaſion ſ'offrira, et à tant me recommandant tres humblement ès bonnes graces de v. Ex. je prieray Dieu vous donner,

Monſeigneur, en parfaite ſanté vie tres heureuſe et longue.

Eſcrit à Anvers ce XXII de Januier 1579.

De V. Ex^e.

Tres humble et tres obeiſſant ſeruiteur,

PH. DE MARNIX.

A Monſeigneur,
Monſeigneur le tres illuſtre Prince,
Lantgraue de Heſſe C.

Eigen Handschrift.
Rijks-archief te Marburg.

VI.

Voortzetting van het bericht omtrent de gesteldheid der zaken in het voorjaar van 1579.

De Landgraaf had gunstiger gedachten omtrent den vredehandel dan die welke het inzicht, dat men hier te lande van de bedoelingen der beide partijen had, medebracht. Dit ſtelt Marnix hier in het licht. Men wist ook te goed wat de Hertog van Parma onder de hand in de Walsche gewesten, bepaaldelijk in Artois, aanstookte. Intusschen werd de kracht van den wederstand door onderlinge verdeeldheid gebroken, en Parma had daarvan met beleid gebruik gemaakt door een aanval op Antwerpen te doen, die mislukt was, wat hem niet verhinderen kon al zijn legermacht tegen Maastricht te keeren. Tijdens dat beleg en onder de muren dier stad werd welhaast het vergelijk tusschen den Koning en de Walſche Provinciën getroffen, en werden de Nederlanden in tweeën gedeeld — maar ook de Unie van Utrecht bevestigd.

Monſeigneur, J'ay eſté joyeux d'entendre par la lettre qu'il a pleu a Vre. Ex[e] m'eſcrire, que j'ay moyen de luy faire ſeruice agreable, comme en toute humilité je deſire et ay touſiours deſiré, et ſuis bien du meſme aduis de Vre Ex[e] que l'eſtat de nos affaires ne promet en apparence ſitoſt la paix et repos que toutes gens de bien la ſoubhaitent. L'eſpoir, que Vre Ex[e] ſemble en conceuoir pour l'interpoſition de la Ma[té] imperialle, me donneroit plus d'eſperance ſi les deux parties ſ'eſtoyent auſſy bien rapportées en effect à la M[té] imperialle comme elles l'ont faict en apparence de parolles. La cauſe a eſté ſubminiſtrée par le Prince de Parme, lequel ou pour ſurprendre les notres, ou pour tergiuerſer, a voulu ſauoir, ſ'ilz ſe ſubmettoyent à l'arbitrage d'icelle dite Ma[té], faiſant ſem-

blance de s'y estre submis. Les notres s'apperceuans de la ruse luy en ont rendu une pareille, declarans qu'ils se submettoyent en la mesme façon comme le Roy d'Espagne s'y estoit submis. Et que leur soupçon ait esté bien fondé est depuis apparu par les lettres de sa Ma^{té} mesme, donnans clairement à entendre que ni le Roy s'estoit submis, ni sa M^{té} auoit accepté aucune submission. De façon qu'il semble plustost que de costé et d'autre l'on cerche des stratagèmes pour cacher vn chacun ce qu'il desire le plus. Car à nous n'y a chose au monde qui pourroit estre ou plus aggreable ou plus salutaire que la paix. A nos ennemis la guerre n'apporte que perte de pays et de reputation. Cependant ils couurent extremement le desir qu'ils en ont, si auant que l'ambassadeur Imperial, le Comte Otto de Schwartzenberg, estant desia party d'icy depuis vn moys ou dauantaige, ne peut obtenir audience. Mais le stratagème est de tant moins artificieux ou caché, que le Prince de Parme descouure euidemment par les traittés particuliers qu'il fait auec ceux d'Arthois, desquels vne partie est a sa voulonté, que tout son desseing est de nous attirer en diuision. Et certes, si Dieu n'y met quelque remède extraordinaire, je crains fort qu'il paruiendra a son desseing. Car ceux d'Arthois par leurs dernieres nous ont manifestement declaré, qu'ils entendent en toute façon que toutes choses soyent redressées au pied de la pacification de Gand en ce qui concerne le fait de la religion, sans prendre regard aux necessités et changemens suruenus depuis, ni mesmes à ce que le contract de la dite pacification de Gand, ayant este faict auec ceux de Hollande et Zelande, n'a jamais osté la liberté aux autres Estats et Prouinces de pourueoir à leur repos et tranquillité selon les occurrences comme ils trouueroyent conuenir, pourueu que ce fust sans preiudice de la partie auec laquelle on contractoit. La dessus les Estats Generaulx respondent

fort modeſtement et toutesfois declarent ne vouloir abandonner leurs confederés pour le reſpect de la Religion, ni faire paix et accord ſans les y comprendre, nonobſtant qu'ils ne veuillent abandonner le Religionsfried. Et comme ceux d'Arthois auoyent donné aux autres Eſtats ſeulement xv jours de terme pour reſpondre, auec declaration qu'ils prendroyent le ſilence pour refuz, les autres Eſtats ſeulement les preſſent de bientoſt declarer leur reſolution, ſans plus communiquer concque (1) auec les ennemis en particulier et ſans autrement leur prefiger aucun terme. Cependant y a eu quelques arreſts de marchandiſes de ceux d'Arthois, de Liſle et de Douay, tant icy à Anvers, qu'à Gand et Ypre. Qui ſemble les enaigrir . . . . . . fort, combien que l'occaſion eſt pluſtoſt procedée de ce que les marchandiſes eſtoyent la pluſpart viures, deſquels ceux de ceſte ville ſe ſont ſaiſis en vne neceſſité de pourueoir au camp.

Les Wallons attirés en Flandres demeurent touſiours en meſmes termes. Ilz ont outre les conditions, de part et d'autre accordées, demandé ſouls vmbre d'aſſeurance quelque ville pour y mettre leurs gens. Cela, pource qu'il reſont (2) pluſtoſt ſon maitre que ſon ſubiect, a fort alteré pluſieurs d'entre les autres, et toutesfois ſi on peut euiter la guerre ciuile par cela, on eſt content de ſ'y accommoder. L'on auoit accordé la ville d'Aath, mais les bourgeois refuſent la garniſon. Depuis on a preſenté au Sr de Montigny celle de Bouchain, dont le Gouuerneur depuis naguerres eſt treſpaſſé. Je ne ſcay quelle en ſera l'iſſue. Ceux qui en viennent nous rempliſſent de bonne eſperance quant au Sr de Montigny, qu'il n'abandonnera la Generalité. Les effects en ſont ambigus, les jugemens

---

(1) en quelque chose

(2) resonne, resſemble à

diuers. Le Sr de la Motte tache fort à le gaigner, mais iusques ores il n'a pas tant auancé comme il f'estoit promis.

Le fait de la guerre demeure aussy esbranlé en ces diuisions de coeurs et de volontés. Car nulles prouinces ne contribuent, si ce n'est Brabant. Cela a esté cause que l'on n'a peu donner aucune satisfaction aux reytres, quelque promesse qu'on leur ait faite, et quelque volonté qu'on en ait eue. Finalement l'ennemy en estant aduerty (comme il se vante) des Estats mesmes, mais comme est plus vraysemblable de ceux d'Arthois, apres auoir passé la Meuse f'est approché pour ou defaire nos reitres, ou les desioindre de nous. Et comme en partie le deffault d'argent, en partie les diuisions ne nous ont furni moyen de les assister de infanterie et moins encor de leur donner argent, ceux de Monsieur le Duc Casimir ont demandé et obtenu passeport de l'ennemy et desia se sont retirés, et est on encor pour traitter auec les aultres. Sur quoy le Prince de Parme est approché auec tout son camp (qui est pour le moins de 20 mille hommes) de ceste ville d'Anuers, ou nous auons aux fauxbourgs rassemblé quelque nombre de Franchois, Anglois et Escossois, jusques à quinze cent, auec quelques soixante ou cent cheuaulx legers, qui leur ont hier fait tellement teste à la faueur d'une tranchée, que apres auoir soustenu vne escarmouche des plus chaudes et furieuses que l'on eut peu veoir, les notres ont faict vne retraicte bien en ordre pour n'estre enuironnés des ennemis, et ayant abandonné la dite tranchée se sont retirés dessoubs les murailles de la ville. On estime que des notres y soyent demeurés de III a IIII cent, des ennemis le nombre est moins cogneu. Mais ceux qui jugent plus vraysemblablement estiment qu'il y a bien laissé huict cent ou mille hommes. La meslée finie l'ennemy f'est saisy du faubourg, qu'on appelle Bourgerhaus, et l'a mis en feu comme aussy plusieurs aultres, et ce mesme jour f'est

retiré en arrière vers Turnhout. L'on estime, comme j'ay dict, que l'esperance qu'on luy auoit donnée que tout le monde se rendroit à luy, l'a fait venir si auant auecq grande incommodité de viures. Car les prisonniers, mesmes Espagnols, confessent qu'il n'y a point de pain en leur camp. Toutesfois l'on conte que ce jourdhuy il a approché une partie de ses gens vers Herentals, en intention de l'assieger, combien qu'aucuns soupçonnent plustost de Liere, mais ceux qui voyent plus clair ne croyent pas qu'il se retournera en ces quartiers, mais plustost se retirera vers Mastricht pour l'assieger et estre illecq assisté de viures de Cleues, Juillers et pays de Liege, veu mesme que Herentals est bien pourueue et le Sieur de la Noue y est dedans, qui a bonne volonté de les receuoir s'ils viennent. Voila, Monseigneur, en quel estat sont à present nos affaires, et puisque j'entens que v. Ex. est desireuse d'entendre ainsy particulierement ce qui se passe, je pouruoyeray dorenauant à receuillir les actes principalles des affaires d'importance, pour les luy enuoyer. Cependant me dediant tres humblement a ses seruices et suppliant d'estre recommandé a ses bonnes graces, je prieray Dieu qu'il donne a v. Ex., Monseigneur, en parfaicte santé vie tres heureuse et longue. Escrit a Anuers ce IIIe de Mars 1579.

De V. Ex^e tres illustre
tres humble et tres obeissant seruiteur,

PH. DE MARNIX.

A Monseigneur,
Monseigneur le Tres illustre
Prince Guillaume,
Lantgraue de Hessen
Conte de Catzenelboge,
Dietz etc.

Rijksarchief te Marburg.

VII.

Aan Emanuël van Meteren over diens „Historiën." Berichten uit Antwerpen tijdens den afval der Vlaamsche steden en kort vóór den aanvang van het beleg.

Over den aanhef van dit schrijven heeft Prof. R. Fruin gehandeld in de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Derde Reeks, 4de Deel, bl. 417, vgg. De eerlijke van Meteren zag naar iemand om die in staat was om zijne eenvoudige annalen (*Historiën*) „met een heerlyke en aengename style" te bewerken tot eene „perfecte historie," liefst in het Latijn. Een der afschriften, of wellicht het origineel, was in handen van Marnix gesteld: was het met de vraag of hij, de uitstekende Latinist, dat werk zou ter hand nemen? En dacht hij er werkelijk aan, terwijl de vraag bij hem rees of de samensteller der *Historiën* hem wel genoeg genegen was, daar het langdurig onbeantwoord laten van zijne brieven dien twijfel wettigde? Hoe het zij, indien de Burgemeester van Antwerpen er aan gedacht heeft, weldra zouden de bange dagen, die voor hem komende waren, het werk voor hem onmogelijk hebben gemaakt. Tot dergelijken arbeid, door zijne geloofsgenooten vóór lang van hem begeerd, was hem geen rust gegund. — Het overige van den brief teekent treffend genoeg het onrustbarende van den toestand, waarin de afval der Vlaamsche steden, vrucht vooral van het onverstandig zelotisme der Gentenaren, het nog getrouwe Antwerpen brengen moest. „De ministeren aldaer hadden zich te veel met de Regeringe willen moeien, daer sy niet veel verstant van en hadden." — De aanteekening op het origineel van den brief: „Respondi 12 May, per post," doet ons op nieuw betreuren dat het archief van Marnix is verloren gegaan.

Eerbare, wyse ende zeer discrete. Ick en can my niet genoech verwonderen, dat v. L. myne brieven, nu op verscheyden reysen aldaer gesonden, geheel onbeantwoort laetet, daer ick nochtans wt anderen verneme dat deselue

in goeden doene is, ende mercke uwe diligentie in anderen te ſchrijven. Ick hebbe u. l. hiſtorie aenvanck gezien ende beualt my zeer wel. Ick hoore dat het alhier in latijn wort ouergeſett, den ſtyl ſchijnt een weynich ſlap te weſen. Woudenſe u. l. in latyn doen ſetten, het waere goet yemant daer toe te kieſen die de ſpraecke wat conde vercieren. — De gelegentheyt van onze zaecken alhier is wonderlyck ende ſchijnt van dage te dage te verergeren. De menſſchen laten ſich des hemelſchen broots walgen, wt vreeſe van armoede ofte van den Amaleciten. Sy willen vrede maecken ende tot de Egyptiſche vleeſchpotten wederkeeren. Ja maecken haer dietz datſe Pharao ſal laten vredelyck den Godſdienſt plegen. Die van Ghendt laten ſich vaſt het net ouer 't hooft trecken. De ouerheyt die zy vercoren hebben is zeer ſlaep, ende laet ſich leyden van eenen Boucle ende Borluyt, die doch de Religie niet en meynen. In ſomma, de libertinſſche geeſten, vele geuaerlicker dan eenige openbaere vyanden, hebben het roer in de handt, ende voeren het gemeyne volck met eenen alſodanigen ſoeten toon dat ſy in de subiectie ende dienſtbaerheyt ſullen weſen eer ſy 't ſelue gewaer werden. De miniſteren aldaer hebben ſich te vele met de Regeringe willen moeyen, daer ſy niet vele verſtants van en hadden. Hier voeren (1) was't al: papen wt, papen wt, wy vertrouwen op God; nu iſſer geen helpe (2) voerhanden, euen off God doot waere. Wy moeten vrede maecken met den vyant, dies koſte wat het koſten kan. Zy hebben alle de andere in't papenet gebracht ende nu zijn zy de eerſte die afuallen. So pleget te gaen met de gene die een yuer ſonder wetenſchap hebben ende haer ſeluen in den ſtrick brengen met Godt te verſoecken, ende haere beroepinge te ouertreden. Te Brugge en gaet het niet vele beter. Den Prince van

(1) voorheen (2) hulp

Chimay heeft het ſpel verbakert (1), makende den lieden ende magſchien ook hemſeluen wys dat hy van den vyanden ſoude de behoudeniſſe der Religie kunnen verweruen, maer nu zal men't gewaer werden, maer te laete. Sluyse houdt noch goet. So doet Ostende oock. Deze ſtadt is noch wel gemoete, Gode ſij loff, wy hebbender ghiſteren noch vele ſuſpecten doen vertrecken. God de Heere wil ons byſtaen ende ſijnen heiligen Geeſt geuen om ons in ſijne wegen te leyden. Deſſeluen ſchut ende beſcherminge bevele ick u. l. van gantſer herten. Wilt my doch dickmaels ſchryuen van 'tgene aldaer omme gaet. Ende gebruycke my waer u. l. mijns van doen heeft. Geſchreven tot Antwerpen deſen XXIX^en^ in Aprili 1584.

U. L. goetwillige
PH. VAN MARNIX.

Eerbare, wyſe ende zeer diſcrete
Joncheer Emanuël Demetres.

Orteli Epiſtolarum collectio in Archiyo Eccleſiæ Londino-Batayae.

Ed. Heſſels. Cantabr. 1887.
Tom. I, p. 314, ſeq.

(1) bedorven

VIII.

De eerste bekende brief van Philip van Marnix na de overgave van Antwerpen, aan den Pensionaris der Staten van Zeeland.

De bitterste droppelen in den lijdensbeker, die na de overgave van Antwerpen aan Marnix werd ingeschonken door zijne landgenooten, dewijl zij zijn gedrag beoordeelden naar den uitslag zijner pogingen, leverden hem twee brieven op, die hij onmiddellijk na deze ramp ontving van Christoffel Roels, Raadpenſionaris van Zeeland. Deze was van ouds zijn vriend geweest en had, zooals de volgende brief vermeldt, aan hem ook zijne toebrenging tot de Hervormde gemeente te danken, van welke hij in 1575 lid geworden was. In '76 schreef hij aan Prins Willem hoe hij, „ayant touſjours eſté amoureux et obſervateur des vertus des deux frères, les Srs de Toulouze et de St. Aldegonde," en gedrongen door afkeer van de tyrannie der vreemdelingen, den moed had gekregen om zich in dienst der vaderlandsche zaak te stellen. Hij was in '78 Raadpensionaris van Zeeland geworden, nadat hij van 1568—'72 Pensionaris van het Collegie van Prelaat en Edelen van die provincie was geweest. Kort na den 17^{den} Augustus, dag der overgave van de Scheldestad, had hij aan zijn ouden vriend, misschien ambtshalve, geschreven en daarbij „divers propos bien picquans et faſcheux" gebruikt, en zich zijn vriend genoemd, nu ja, voor zooveel eer en plicht hem dat nog toelieten; daarop volgde een brief met troostredenen, die hij aanbood voor het geval dat de trouwe medestander in wijlen 's Prinsen raad zoo onschuldig was als hij beweerde. Dit was te veel, en nu greep de diep gegriefde held naar de pen en schreef, den 4^{en} September, den hier volgenden brief, die blijkbaar bestemd was om onder de oogen te komen van de Staten van Zeeland. Althans de brief is met de twee volgende, het antwoord van Roels en eene repliek van Marnix, bewaard in het Rijksarchief, onder de stukken die bij de Algemeene Staten berustende waren omtrent de belegering van Antwerpen. Bij hen toch was in het najaar van 1585 eene „accuſatie van den Heer van St. Aldegonde" aanhangig, terwijl aan dezen door de Staten van Zeeland in de maand November was „geordonneerd in ſyn huys op Souburg te blijven en met niemand te ſpreekên tot nader ordre." Dit bevel was in diezelfde maand nog eens herhaald, doch den

28sten December werd besloten „den gemelden heer aan te schrijven dat, dewijl de Generaele Staeten op syn saecke niet en disponeerden, de Staeten sooveel in hun was hem permitteerden te staen en te gaen waer hem goeddocht." (1) Men liet het hierbij, want eene luid en duidelijk uitgesproken herstelling van de eer des gegriefden en belasterden mans liet „de volkswaan van den dag" niet toe. Gelukkig hij, dien het nageslacht zoo volkomen rechtvaardigen moet als aan Marnix te beurt viel. Wat daarvan te zeggen valt heb ik in het vorig Deel, bl. I—XXVII, getracht bijeen te stellen. Maar vooral gelukkig is hij, wien het geweten bij verdenking en miskenning een zoo goed getuigenis geeft als uit dezen brief spreekt, het eerste bekende schrijven van Marnix' hand na de overgave van de stad: het is bijna twee maanden ouder dan de brief aan den President van Vlaanderen, Adolf van Meetkerken, (van 14 October) die t. a. p. bl. 60—74 voorkomt.

Monsieur Roels. J'ay desia receu deux lettres votres de diverse date, du contenu desquelles je me seroye assez esbahy, n'estoit que l'experience m'a desia apprins, que les plus sages quelques fois se laissent grandement abuser par l'opinion des ignorans, et iugent des choses par les euenemens plustost que par la raison. En l'une vous me usez de divers propos bien picquans et fascheux, et finalement me presentez vostre amitié, saulf honneur et serment, en l'autre après auoir entreprins de me consoler en mes aduersitez, vous adjoustez ceste condition: si mon innocence est telle que je dis. Je vous puis bien asseurer que combien que dès le commencement que Dieu m'a donné la coignoissance de sa Parolle, j'ay faict profession d'endurer auecq patience tout ce qu'il m'enuoyait de sa main, et en

(1) De Notulen der Staten van Zeeland van de jaren 1584—1586 zijn helaas! in het Prov. Archief niet aanwezig en ontbreken daaraan sedert onheugelijken tijd. In de bibliotheek van Prof. te Water, die te Leiden in October 1823 verkocht werd, was een afschrift van 1574—1600 en verder een bijna compleet gedrukt exemplaar tot 1805. (Zie den Catalogus bl. 266, n°. 692.) Het werd verkocht, naar de mededeeling van den Heer Bodel Nijenhuis aan wijlen den Heer Archivaris van Zeeland J. P. van Visvliet, *als scheurpapier* voor *f* 85.— (213 deelen).

ay enduré beaucoup et par auenture (ſans vantiſe) autant qu'autre de ma robbe, ſi m'a il eſté de bien dure digeſtion d'ouir et lire ces propos. Je laiſſe les qualitez et aultres circonſtances, le faict en ſoy le rend eſtrange. Car quand on viendra à l'examen, je deffieray le plus brave qui ſoit en toute la trouppe de ceux qui ont faict ſeruice aux Eſtats et à la patrie pour ſe mettre en parangon (1) ſoit de la longueur du temps, ſoit de la durée, ſoit de la grandeur et fidelité des ſervices et de l'importance d'iceux, ou d'autre choſe qui merite eſtre miſe en conſideration. Si je pouvoye, comme parle St. Paul aux Corinthiens, prendre la perſonne d'un fol (2), et qu'il vous pleut me le pardonner, j'en feroy le recit, je diroy que l'Hollande et Zelande ont eſté trois fois deliurez par moy, je dis comme indigne et miſerable inſtrument de Dieu, ſans les autres choſes qui ſont eſchoués entredeux. Si depuis j'ay dormy, ſi j'ay prins mes aiſes, ſi j'ay cerché mon proufit ou mes commodités et auancemens que j'ay peu auoir en diuers temps et à diuerſes occaſions, que toute ma gloire ſoit reduite en pouldre, mais il eſt faſcheux que meſmes en ceſte particularité ayant faict un ſeruice autant ſignalé à la patrie, qu' homme de ma qualité ait faict par auenture depuis longtemps ença, j'en recoiue ceſte belle recompenſe, et de qui, je vous prie? De ceux, deſquels le plus braue n'eut paraventure oſé penſer ce que Dieu m'a donné la grace d'executer. L'on ſe faſche que la Ville d'Anuers eſt rendue, je vous prie qu'un chaſcun mette ſa main en ſon ſeing et voye qui en a la coulpe, que l'on regarde quel debuoir j'en ay faict et comment j'en ay eſté correſpondu. Eſt ce doncques raiſon que quand on a faict la faulte, que l'on jette le chat aux jambes de celuy qui a par tous moyens taſché d'y remedier, et ne

(1) comparaison (2) fou

le pouuant faire, a procuré de conſeruer la bourgeoiſie qui luy eſtoit donnée en garde? Faut il que l'on ſe purge par dela des inepties, des deſordres, des dereglemens et des faultes commiſes ſur nous, qui n'en pouuons? Mais ſi Meſſieurs par dela n'ont voulu ſ'eſveiller, ſ'ils ont voulu faire bonne chere, ſ'ils ont voulu prendre leurs aiſes, laiſſer eſchapper les occaſions et faire des chaſteaux en Eſpagne, en meſpriſant les conſeils que on leur donnoit, et qui eſtoyent ſeuls ſalutaires et apportoyent le vray remede à nos maulx, meſme ſelon le teſmoignage de nos ennemis, fault il que maintenant j'en porte la penitence, j'en paye la ſolde . . . . .? Que l'on confronte nos inſtructions auecq celles que nous avons receues de par dela, que l'on confronte nos diligences et nos travaux auecq les diligences et travaux que l'on a faict de ce coſté la, que l'on confronte nos actions et operations auecq celles qui ſont procedées d'illecq, et que l'on en face juge tout homme qui n'eſt du tout ſans jugement. Puis on va dire que j'ay eu intelligence avecq l'ennemy, longtemps auparauant du Traicté: vraiement il faudroit bien que j'euſſe eſté forcené et hors du ſens, que aiant intelligence auecq eux, je me fuſſe mis en lieux ou je me ſuis mis. Oui, dites il faut que ceux la ſoyent forcenés et hors du ſens qui mettent propos ſi eloignés de toute apparence en auant, pour le moins que les juges euſſent patience d'ouir les parties, comme je les ay prié et fort amiablement et plus humblement que par aventure ma qualité ne requeroit, qu'ils euſſent veu mes lettres, qu'ils euſſent entendu comment, auecq quel ordre, auec la conſpiration de qui, et auecq quelles ſuittes du depuis, et avecq quelles occaſions du paravant, (dont ils ont eu quelque vent, mais fort obscur). Il me faſche que moy, qui iuſques ores ay eſté ἀνυπεύθυνος, je doiue faire proces pour me purger, mais pleut à Dieu que ce fut en un Theatre publicq, ou les Princes de la Chreſtienté et gens

d'entendement en fussent les juges, ou on entendroit ce que j'ay faict pour ma patrie, qui l'a si mal recogneu, j'y prendroy plaisir ou pour le moins consolation. Maintenant il vient icy des malotrus, qui sement des bruicts qu'en Zelande l'on me veut mettre en quatre quartiers si je viens la, mesmes sans m'ouir, et que ce bruict court la entre gens d'Estat; il y a des . . . . . des larrons et des pendarts qui me denigrent, et en Conseil d'Estat on les ouit et on les reouit sans m'auoir ouy, et on me defend de venir par de la, à cause des mauuais bruicts et opinions. Vraiement je me puis bien mettre au rancg de tant de grands personnages et gens de bien, desquels parlent les histoires, qui ont servy à un ingrat populaire. Je ne scay si feu Monsieur le Prince d'Orange eut eschappé ceste fortune s'il eut vescu, et parauenture que sa mort luy a esté le comble de sa bienheureuse deliurance (?), car il est à doubter qu'à la fin il eut eu le mesme loier. Il me souvient des propos qu'il m'en a tenus par diuerses fois. Mais tant y a pour ne me laisser transporter de passion, que je me console en mon Dieu et en ma conscience. Si mon innocence est telle que je dis, Dieu en sera juge, et bientost et à la verité, car le temps est court et Dieu veritable. Si l'on ne croit pas qu'elle est telle et qu'on prenne plaisir à s'abreuver de mensonges, j'appelle tous mes accusateurs, que vous dites estre en grand nombre, au tribunal de justice. Je suis content d'entrer en lice auecq eux et veoir qui est celuy d'eux qui a faict ce que j'ay faict et duré et enduré ce que j'ay duré et enduré, mais les parolles ne servent de rien ou il faut des effects. Si l'on me veut ouir, qu'on me donne passeport et asseurance, et je viendray partout et parleray librement, parauenture qu' encoires sera on bien aise de m'ouir et entendre mes aduis. Si non, je suis tres content qu'ils disent seulement qu'ils ne me vueillent et me daignent ouir, et je publieray à tout le monde la verité de ce qui

s'est passé, et parauenture l'on sera esbahy d'ouir ce que peu de gens scauent durer, et tout le monde en sera juge. Voila ce que je vous ay bien voulu escrire sur mon innocence. Je vous prie doresnauant ne me picquer plus de ceste façon, car voicy desia la troisiesme fois que je me sens picqué en un mesme endroict, et encor que je soy patient, je ne suis pas ladre. Par quoy je vous prie que l'on me traicte en raison. Et sur ce je prie Dieu vous donner,

Monsr. Roels, en santé vie heureuse et longue. Escrit d'Anuers le 4e de Septembre 1585.

Vostre bien affectionné amy,
PH. DE MARNIX.

IX.

ANTWOORD VAN DEN PENSIONARIS ROELS OP DEN VOORGAANDEN BRIEF.

Het antwoord toont dat de schrijver wankelende was tusschen zijne oude bewondering en dankbaarheid jegens den Heer van St. Aldegonde en den indruk van de geruchten, die omtrent de overgave van Antwerpen in Zeeland liepen, en van de ongunstige meening der Staten van dat gewest. Hij is den beschuldigde behulpzaam zooveel hij durft. Over de zaak zelve durft hij geen oordeel te vellen, doch hij is droef gestemd en tot bitterheid geneigd. — De overbrenger van de correspondentie, die waarschijnlijk niet weten mocht van wien de brief uit Antwerpen was, dien hij bij zich droeg, was een bediende van Pieter van Aelst, sedert 1581 Schepen der stad. Deze was steeds een getrouw vriend van Marnix en van Prins Willem geweest: „pius et doctus et summae apud Ordines autoritatis", zooals Helmichius van hem schreef. (W. W. der *Marnix-Vereeniging*, Serie III, Dl. IV, bl. 47.)

Monsr,

En acquit d'amy (comme je pensois auoir faict par mes precedentes j'estois prest (à) vous envoyer par escript les principaulx points desquels le bruict vous charge, avec aulcuns Extraicts, pour vous pouuoir selon ce regler comme trouuerez bon, du moins affin que sceussiez au vray ce que se dict et passe icy, Et voila au mesme instant me vient estre rendu le 7e de ce mois la votre du 4e par le seruiteur de Monsr. Alostanus, pleine de courroux et desdaing contre moy, auec expostulation ou plustost indignation contre tous ceux (ce me semble) qui ont manié les affaires par dela, me disant le . . . Alostanus la susde lettre luy estre deliuree par Monsr. . . ., nagueres Echeuin d'Anuers. Par ou changeant propos, affin de ne colloquer ma peine en vain, mesmes m'estant deffendu de vous respondre, comme j'auais proposé, suis neantmoins forcé de dire que

je crains fort, à mon grand regret, qu'aurez assez à faire à respondre a ceulx qui vous criminent, sans vous attacquer à tort à voz amis, desquels je pensois estre, neantmoins, me persuadant que n'estimez mon amitié, me fault auoir la patience, estant bien aise qu'en ma conscience je suis asseuré ne vous auoir donné legitime occasion de vous ressentir contre moy comme faictes, et vous vous abusez grandement de penser que moy, qui n'escris que par ouir dire, et consequemment n'en puis aultrement juger de cest affaire, vous vueille faire proces. — Ce qui meust le Conseil et les Estats icy sur le bruict et rapport vous refuser vostre demande, eulx le scauent. Cependant la perte d'Anuers, le constant bruict contre vous qu'estes en grande partie cause d'auoir anticipé la ruine de ceste ville la (j'appelle ainsy vostre traicté, quelque beau lustre qu'il ait par vos propres annotations ou que dictes ces pacifications estre saulter du chaudron bouillant au feu ardent), mon affection vers vous, et puis la crainte de l'interception de mes lettres particulieres pouuoyent excuser les picqures que prenez, mais un coeur enaigry ressemble aux ulceres, lesquels si on les manie tant soit peu s'offensent bientost la ou que le mal les cuit. En somme nous nous pouuons tempester et desbastre entre nous à nostre aise, nous ne reaurons ainsy la ville. Qui en est la cause, estant matiere d'Estat, cest à s'en enquerir a ceulx qu'il touche, de ma part pour vous gratifier, pensant que à ce fin me faictes ce long discours, qui ne me touche en mon particulier, vous prenant a tous ceulx de ce gouvernement, j'ay communicqué vos lettres a ces Colleges, comme a aussy faict Monsieur de Rycke, pour auancer votre passeport à vostre defense, affin que votre innocence comme desirez fust manifestée et les mauuais cognus (1) et

(1) les choses mal connues (?)

leurs conſeils deſcouuerts, comme promettez ou pluſtoſt menacez. Vous cognoiſſez noſtre miſerable eſtat, lequel il faut pluſtoſt deplorer que reprocher, vous eſtant les cauſes aſſez bien cognues, pour redreſſe duquel ne ſe doibt (comme ſcavez mieulx que moy) mettre terme à Dieu ſelon noſtre volonté, et puis, ſ'il n'aduient incontinent ce que deſirons, cercher remede celle part (1) ou il eſt recouuable comme à l'Espagnol, mortel ennemy de noſtre liberté et religion, mais comment que le maintenons en patience au mieulx qu'il nous eſt poſſible, juſques à tant qu'il plaira a ſa Ma[té] (2) nous deliurer ou donner iſſue ſelon ſa volonté. Voila que Dieu nous donne les moyens d'Angleterre pour voſtre deliurance auant le temps prefix, ſi euſſiez voulu attendre le temps qu'on vous prioit de differer ce traicté. Je doibs encore librement dire en la confidence que je prens à par moy (3), que je me perſuade quaſi que ce qui ſ'eſt faict, ſi c'eſt par vous ou voſtre College, ç'a eſté la poeur de la confuſion du peuple, qui vous a offusqué le jugement, pour à quoy obuier . . . auec remedes mal propres ou pluſtoſt contraires (comme on dict) eſtes venu au precipice auant que y ayez ſceu remedier, ce que la conference de l'euenement avec les rapports et la pluſpart de vos lettres precedentes me faict juger, leſquelles lettres je garde et exhiberay quand il vous plaira, tant pour voſtre decharge que la noſtre. Vrayement il me deſploit juſques au coeur de vous veoir reduict à ce credict (et plus ſi c'eſt à tort) pour le ſcandale des infirmes, tant au faict de la religion que de la cauſe de la commune defenſe, èſquels vous auez eſté paſſé vingt ans et plus un vray miroir, en quoy ne me veulx parangonner (4), de quoy noz ennemis feront boucli :r, mais envain pour les fermes,

(1) quelque part (?) (2) à la majeſté de Dieu (3) de ma part
(4) comparer

mesmes vous ne vous debuez mettre pour cela en peine si avez la conscience nette. — Et me souuenant que m'estes autheur, apres les petites instructions de mon père, du peu de cognoissance que j'ay de Dieu en la pure religion depuis l'an deuant les premieres preches publicques, je vous asseure, qu'en suis encores plus marry. J'ay assisté votre homme pour pouuoir auoir une fin de ce que demandez, ce que je desire extremement, affin que vous vous puissiez defendre contre voz calomniateurs que dictes, mais quoy que faciez vous persuaderez malaisement à tous le contraire, et comme auez entendu, pour encores riens ne s'est peu obtenir. Je luy ay aussy faict discours de ce quy se dict et passe icy, et le peult aussy auoir ouy des aultres, à quoy je me remets. La patience ès sieges tant de notre temps que des anciens, si elle eust aulcunement esté ponderée et esprouvée, ils ne se debvroyent ja (1) plaindre qùy (ce que Dieu ne vueille) ne commencent qu'entrer ès miseres. Je dis quant aux biens de ceste vie, car quant aux consciences, qui touchent l'ame, desia sont ils si auant comme j'entens qu'ils n'en peuuent plus, et c'est pitié de l'ouir à quoy tent (?) la prestrise qui domine à sa (son?) poste, et voila que c'est des promesses et traictez auec ceulx, que cognoissez assez pieça (2): Dieu me face menteur. Je me confie en Luy, que celuy qui ne se fie de ses papistes mesmes partiaulx, et nuliement d'aulcuns de la Religion, mais seulement en ses souldats et armes (comme j'entens qu'il vous a discouru) se trouuera un jour payé de ceste monnoye, ce que je prie la diuine Ma^{té} qu'il puisse estre bientost à sa gloire et confusion de l'oppression et tyrannie des consciences et deliurance des fideles affligez.

Par ou, Monsieur, je supplie le Souuerain vous auoir en sa Ste garde et vous consoler en vos aduersitez. De Middelbourg ce 22e de Sept. 1585.

(1) déja (2) depuis longtemps

Post date.

Jentens que le Baillif de ceſte ville a ſaiſy aulcuns voz meubles. Si deſirez qu'il en ſoit faict quelque choſe, donnez la charge à quy vous plaiſt. J'aideray volontiers nonobſtant vos reproches, affin que ne recepvez dommaige, aultant qu'il me ſera poſſible, et ne debuez deſeſperer pour quelque attente. (1)

Χροιλ Roels.

---

(1) pour attendre une iusse

X.

Antwoord op den vorigen brief, tevens ten geleide van des Schrijvers Apologie voor de Staten van Zeeland.

Met aanbieding van een exemplaar voor de Staten van Zeeland van het *„Brief recit de l'estat de la ville d'Anvers du temps de l'assiègement et rendition d'icelle, servant en lieu de Apologie pour Philippe de Marnix, sieur de Mont Saint-Aldegonde, contre ses accusateurs, au regard de l'administration qu'il y a eue"* (1585), treedt de schrijver in nadere bijzonderheden om de onredelijkheid aan te toonen van de eischen, die men aan hem, na al het gebeurde en dezerzijds verzuimde, als door hem veronachtzaamde gedragslijn ter verantwoording scheen te stellen. Hij stelt hierbij meer dan ééne bijzonderheid in het rechte licht. Vooral doet hij de waarde uitkomen van de voorwaarden ten bate van de ingezetenen der stad, waarop de overgave was geschied, welke bij den dreigenden hongersnood niet te keeren was. Op de aandoenlijkste wijs spreekt uit dezen brief het zuiver geweten en het vertrouwen op God van den belasterden en beleedigden man, die zijn leven zoo vaak had blootgesteld tot het behoud van de vrijheid en den zuiveren godsdienst op den vaderlandschen grond. Wat hij aan den vriend kon zeggen, die het hoogste goed aan hem te danken had, mochten overigens de Staten wel hooren, en wat hij omtrent zijne beschuldigers te klagen had, wilde hij liever aan hem zeggen dan hun in het aangezicht. De brief is alzoo eene belangrijke bijlage bij het *Brief recit*. Jammer, dat hij hier en daar geschonden is.

Monsr. Roels, Votre lettre du 22 du passé ma esté rendue le 3 . . . . . Pour response sur le principal poinct je vous envoye un discours, que j'ay . . faict (en attendant que j'eusse moien et commodité de partir) sur l'estat et disposition de ceste ville, lorsqu'elle estoit en termes de traitter. Vous n'y trouuerez que la simple verité dont y a par dela une infinité de tesmoings, qui en pourront furnir

informations. Vous pourrez juger ſi Meſſieurs de Zelande ont eu iuſte cauſe de me traicter ſi diſcourtoiſement et inhumainement, en recompenſe de mes ſeruices et trauaulx. Pour venir aux autres poincts, vous me faites tort de dire que j'ay peu eſtimé voſtre amitié. Car je ne vous ay donné occaſion de le croire, ſi ce n'eſt en ceque j'ay entendu vos precedentes ſelon le ſtile ordinaire de parler.

De ma part je n'ouis et n'entends oncques entre gens, qui font profeſſion d'honneur, que l'on preſentaſt ſon amitié a quelcun ſauf honneur et ſerment, ſi non à celuy que l'on tenoit ou pour ennemy ou pour traiſtre et deſloyal. Si vous ne l'avez eſcrit en telle intention, je ſuis marry de l'auoir ainſy entendu. Vous dites que je me ſuis attacqué a tous ceux de ce gouvernement: je ne l'eſtime pas ainſy. Car quand il eſtoit beſoing de dire ce que j'ay entendu et de verifier mon eſcrit, je n'en ſeroye pas beaucoup empeſché. Et partant (1) ne ſuis marry que le leur ayez communiqué. Combien qu'il me ſemble aduis que ceſte voſtre opinion procede pluſtoſt du ſentiment de l'ulcère, lequel ſent deſia le mal de la picqueure auant que l'on y touche. Donc vous n'auez ce me ſemble occaſion de m'en attribuer l'exulceration, ou qu'il m'ait fallu payer la mauuaiſe cure des maiſtres chirurgiens.

Cependant vous dites fort bien que ne recouurons la ville d'Anvers, mais il falloit auoir penſé a cela avant que la perdre et prendre les occaſions par le poil du front. Il n'a tenu à moy de ſolliciter, preſſer et importuner.... par l'eſpace d'un an entier et davantage. Et cependant je n'ay laiſſé defaut de ce coſté, ny tous devoirs poſſibles, voire tels qui paraventure à autres euſſent eſté impoſſibles, ou bien difficiles en telle diſpoſition d'affaires. Tant y a que j'en ay faict plus que je n'eſtoy obligé.

(1) par conséquent

Mais pour m'eſtre bien acquité, ce n'est pas raiſon que je compaie ce qui n'a eſté en ma puiſſance. Si apres auoir faict tout extreme deuoir, voire que les affaires n'eſtoient plus remediables, je me fuſſe retiré comme out fait beaucoup d'autres, auxquels maintenant on preſte l'aureille, on eſtimeroyt encor que je me feroys acquitté de la poſſibilité. Maintenant pour n'avoir voulu abandonner la ville ſans veoir la fin du traicté, et meſme ſans le procurer tel que ſelon l'eſtat du temps il faut que tout le monde confeſſe qu'il est tolerable, on penſe avoir ſubjet de ſe prendre à moy. Vous dites que Dieu nous donna les moiens d'Angleterre pour noſtre delivrance auant le terme prefix. Je ne ſay de quel terme vous parlez, mais d'un point ſuis je bien aſſeuré, qu'il eſtoit impoſſible que la ville tint bon jusques a l'arriuée des puiſſances angloiſes en Zelande. Vous pouvez juger du reſte. Et quant ainſy ne ſeroit, ſi n'y a homme de jugement qui puiſſe dire que ce qui eſt arriué d'Anglois eſtoit baſtant pour noſtre deliurance. Vous direz parauenture qu'il en ſeroit venu davantage ſi nous euſſions tenu la ville. Mais premièrement l'on n'en auoit deſtiné que quatres mille, qui ſont venus en diuers temps. Et quant ils y euſſent tous eſté de bonne heure, il falloit ou qu'ils euſſent tenté la fortune, ou qu'ils euſſent attendu le reſte. Eux ſeuls n'euſſent rien faict par terre, et par eau les mariniers tenoient le paſſage pour impoſſible, et meſmes n'auoient beſoing d'hommes ny de ſoldats pour le regard de ce qui eſtoit à faire de leur . . . . eeux cy n'euſ . . . . plus de forces pour tenter par terre . . . . de trois mois, qui eſtoient autant que trois ans. Combien que je ne ſuis, Dieu mercy, ne ſi grue, ne ſi peu verſé au faict de la guerre, que je ne ſache fort bien qu'il eſtoit autant impoſſible d'amaſſer gens ſuffiſans pour battre les forces de l'ennemy dedans trois mois, en l'eſtat ou les

affaires eſtoient, que de prendre la lune par les dents. Car je ſay que c'est de leuer cauallerie en Allemagne et deniers en Hollande et Zelande pour la faire marcher en trois mois. Je m'y ſuis employé plus d'une fois, et j'eſtime que feu Monſieur le Prince, de haute memoire, auoit un peu plus de credit en Allemagne que n'ont ceux qui ſ'en fuſſent meſlés. Mais de quoy ſert de diſputer cela? puiſqu'il eſtoit autant poſſible de tenir ceſte ville huit ou dix jours après le temps de l'accord publié ſans une extreme et generalle confuſion, comme de paſſer la mer d'Eſpagne à nage. Et ceux qui vous diſent autrement vous abuſent ou par ignorance trop lourde, ou par malice trop deſeſperée. Si vous euſſiez veu trois jours après la publication la miſere qu'il y auoit à la ville, vous changeriez (je m'aſſeure) d'opinion. Mais la prudence du Magiſtrat et la diligence qu'auons uſée pour cacher noſtre extremité et donner à tout le monde à entendre le contraire et a ſauué la ville en commun, et ruiné ma perſonne en particulier. Combien qu'en cela etoit je me conſole et rends graces à Dieu. Car quant à ce que vous dictes que la paour (1) de la confuſion du peuple nous a fait precipiter, eſt bien quelque choſe mais non pas le principal. S'il y eut eu moyen de donner à manger à la commune, quand ce n'euſt eſté que du ſon (par maniere de dire, car je vous jure qu'une infinité a mangé pis que du ſon), nous euſſions maintenu le peuple en deuoir. Et de faict je n'ay oncques craint tumulte que après qu'il ny auoit nul moyen de maintenir le peuple en vie. Bref il n'y auoit remede que ou de laiſſer mourir de faim, ou de faire ſortir de la ville preſques vingt mille hommes pour le moins, et encor' nous en eut il fallu nourrir trois fois vingt mille auecq ce peu qui nous reſtoit. Je ſay bien qu'il y a eu des guldes qui

(1) peur

l'eussent trouvé bon et poussayent à la rue pour l'executer. Mais je vous demande en bonne conscience si vous auriez jugé ainsy vous y trouuer. De ma part, combien que j'estoy resolu de le tenter si je l'eusse trouué aucunement faisable, si faut il que je confesse qu'en ma conscience je le trouuoye fort dur. Mais je veoyoye manifestement qu'il n'estoit nullement practicable. Car de former exemple sur la ville d'Ypren ou de Leyden est affaire à gens qui n'ont point de ceruelle pour discerner l'une chose d'auecq l'autre, et qui pour auoir veu sauter un fossé de vingt et deux pieds euident qu'ils pourront saulter la largeur de l'Escault ou du Rhin. En France on a gardé des . . . . . contre armées roialles, mais si vous demandez à un homme de guerre, s'il entreprendra de garder Paris contre famine, contre faulte d'argent, contre la volonté de la lie du peuple, et ce encor sans soldats et sans appuy de quelque Roy ou grand Prince, il vous dira que non, et que celuy qui s'imagine de le faire est braue capitaine par fantasie, mais fol par effect, voulant compasser toutes choses à la mesure des idées qu'il a conceues en son cerveau.

. . . . pourquoy je vous croy tres bien . . . . . ment je pourray persuader à tous le contraire de ce que . . . . mez en la teste. Mais pareillement vous m'accorderez que j'auroye autant de peine (quoy que je fisse) de persuader à tous que ceux de Hollande et Zelande ayent fait devoir convenable a secourir ceste ville, ne mesmes qu'ils aient oncques eu desir de le faire, voire et qu'ils n'ayent esté bien aises de la laisser en peine pour destourner les forces ennemies de leurs lisières. Pour mon regard j'en tiens tout asseurement le contraire, oncque je sache qu'il en y a . . ou qui ont maintenu qu'aux Estats de par dela on l'auoit bien confessé ouuertement et sans dissinulation, mais tant y a que pour ma persuasion il ne laissera pas d'estre difficile de le faire croire à tous, mesmes je say quelle

difficulté jay eue à ofter les impreffions, que le peuple, voire et les principaux de ceux qui par dela crient maintenant le plus haut, imprimoyent à tout le monde fur ce fubget. Mais vous entendez que ce feroit une condition par trop inique d'impofer loy à un homme (qui f'eft acquitté de fon deuoir) qu'il fera obligé de perfuader à tout le monde d'auoir bien faict. Son Ex^e^. ne le feit jamais. Que dis je son Ex^e^.? Le Fils de Dieu ne l'a faict eftant en ce monde. Voire mefme les oeuures et jugements de la Deité ne font exempts des calomnies des hommes. Qui me faict trouuer eftrange qu'il femble que vous m'y vondriez affujettir. Mais vous fauez que pour maintenir la juftice des inocens contre la malice des mefdifans Dieu a ordonné des Juges, des Magiftrats, des Confuls, àfin que les jugements ne fuffent precipités, ains qu'ils en priffent veritables et fuffifantes informations, fans f'arrefter aux inconftans rapports d'une populaffe, ou proceder à condemnation fans ouir partie. Et c'eft cela de quoy je me plains, que aiants ce remede prompt à la main pour f'efclaircir de la verité, les Seigneurs affis au throne de juftice fe font laiffés precipiter par bruits et mauvois rapports. Combien que je fay que f'ils euffent voulu croire aux gens qui ont eu la maniance des affaires à la main, aux miniftres de la parolle de Dieu et aux principaux colonnels et capitaines taut de terre que d'eau, et à ceux qui ont eu l'adminiftration des viures et du magazin, ils en euffent bien efté autrement informés. Mais il faut peu de tefmoings à ce que l'on croit volontiers. Je ne me plains pas doncques de ce que tout le monde ne fe perfuade pas ce que je tiens pour veritable, car je fay que plufieurs de ceux qui fe font retirés, les uns pour effacer la note de leur couardife, les autres pour auoir autrefois efté refufés de leurs demandes, autres pour n'auoir a leur appetit pefché en eau trouble, autres pour autre paffion ou de haine, ou

de cupidité, forgent mille fadèſes contre moy, mais c'eſt à Meſſieurs du conſeil et dela juſtice que je diray auecq Dauid:

> Entre vous, conſeillers qui eſtes
> Ligués et bandés contre moy,
> Dites un peu en bonne foy
> Eſt ce juſtice que vous faites:
> Enfans d'Adam vous meſlés vous
> De faire la raiſon à tous?

Vous dites que Meſſieurs du Conſeil ſauent pourquoy ils ont refuſé ma demande ſur les bruicts et rapports. Mais cela eſt autant comme ſi vous diſiez qu'ils ſauent pourquoy ils ont fait ſans . . . car vous me confeſſerez et eux . . . . de condamner un homme ou le bannir hors de ſa maiſon, ſans l'auoir ouy et ſur bruicts et rapports, eſt faire ſans raiſon. Or ſ'ils ont raiſon de le faire c'eſt à eux d'en reſpondre. Mais je n'eſtime pas que Dieu oubliera pourtant ſa juſtice.

Vous adioutez que je cognois noſtre miſerable eſtat, lequel il faut pluſtoſt deplorer que reprocher, et que m'en eſtant les cauſes cogneues il ne faut mettre terme à Dieu ſelon noſtre volonté ou cercher remede cette part ou il n'eſt recouurable. Mais premierement je vous veux bien aſſeurer que je n'ay oncques penſé de faire reproche à la miſere de noſtre Eſtat. Je l'ay ſentie et ſents encor jusques à l'ame, et les devoirs que j'y ay faicts pour le redreſſer ſont cogneus à tout le monde. De mettre terme à Dieu j'en ſuis encor moins coulpable, car j'ay ſuyuy la neceſſité qui m'a eſté impoſée de ſa main. Lors que j'ay veu qu'il nous a oſté tous moyens et toutes apparences de plus longtems ſouſtenir et a clairement monſtré qu'il vouloit nous liurer entre les mains de ceux qui nous aſſiegeoient, j'ay interrogé ſa bouche.

J'ay aſſemblé les conſeils, les magiſtrats, les colonnels, les miniſtres de ſa parolle, les gens prudens et moderés et qui ont la crainte de ſon nom, et voulants prendre le party que Dieu meſme nous a monſtré. D'auoir ſauté de la paille aux braiſes ardentes, je ne le nie pas, mais puiſque c'eſt la main de Dieu qui nous y a precipités, je dis qu'encor nous donne il ſalut dans les braiſes, lequel il oſtoit du tout lors que nous demeurions en la paille. Comme il donna ſalut à Juda en Babilone, lequel il leur oſta en Jeruſalem lorsque ſon ire eſtoit emflambée contre la ville. Autrement c'eſt une bonne conſideration et de laquelle je me ſuis ſervi meſmes à l'endroit de ceſte ville. Mais c'eſtoit lorsqu'il y auoit encor quelque choix. Mais apres que le Seigneur des armées nous impoſe loy de neceſſité, il faut ou plier le col ou le rompre, car ſa puiſſante main eſt un aiguillon trop dur pour y regimber. De tant plus je deplore noſtre calamité que encor nous ne taſchons d'euiter les occaſions de prouoquer ſon ire. Nous y allons à l'eſtourdie et continuans en nos pechés nous penſons remedier à nos affaires ſi nous pouuons trouuer quelcun, auquel nous jettions le chat aux jambes, ores que Dieu l'eut ſuſcité pour nous ſeruir et aſſiſter, et cerchons les cauſes de noſtre malheur en tout autre endroict pluſtoſt qu'à la vraye ſource dont il procede. Les enfans d'Israël penſoient ſe garantir des aduerſités en accuſant Moyſe. Mais ils ne faiſoyent que prouoquer tant plus l'ire de Dieu. Je ne m'accompare pas a Moyſe, Dieu me garde de ſi ſotte preſomption, mais je compare volontés à volontés, chagrins à chagrins et patiences à patiences. Il ſemble que pour faire tort à l'honneur d'un homme de bien Dieu ſoit tenu de nous benir et aſſiſter. Il faudroit certainement qu'il changeaſt de nature.

Vous me deplorez d'eſtre reduit (comme vous dites) à ce credit? Mais le plus deplorable mal n'eſt pas en

moy. Car celuy qui m'a fait la playe saura bien la guerir en son temps. Mais il ne . . . de jeter arriere de soy le rasoir dont il s'est seruy à faire l'incision, et c'est cela que je deplore le plus. Car je crains que ce sera un mal plus general. Combien qu'à dire vray je puis malaisement auallet pour succre qu'en cette conjoncture de temps je me vois reduit en necessité de m'absenter de l'Eglise de Dieu et d'abandonner ma femme et enfans et tout ce que j'ay de cher au monde après tant de trauaux passés, et d'aller vagabondant en pays estrangers, ne sachant encor ou je mettray le pied, et que d'un costé l'on me descrie publiquement pour heresiarche et chef de rebelles et de l'autre on me calomnie pour apostat et chef des traistres. — Vous dites que que je ne m'en doibs mettre en peine, si j'ay la conscience nette. Ouy bien, si j'estoye de fer, et sans sentiment. Mais cependant je m'apperçoy bien que une grande cause de l'amertume que l'on prend contre moy pour la perte de cette ville est à cause qu'ils craignent que à eux pourroit auenir ce qu'ils procurent à ma personne. Et s'il aduient, ceux qui prendront garde aux jngements de Dieu ne diront ils pas que Dieu a fait justement de faire tomber sur eux ce que sans raison ils procurent à autres? Mais je prie le Seigneur qu'il n'aduienne jamais. Au demeurant quant à ce que vous distes, que j'ay esté en scandale à plusieurs et que les ennemis feront bouclier de moy au regard de la religion, il ne faut pas qu'en aiez peur. Au contraire je prie Dieu, que ceux qui sont si vaillans à me blasmer et si legers à croire mes calomniateurs, puissent tousiours monstrer telle constance à confesser le nom du Seigneur deuant grands et petits, comme j'ay faict et feray auecq la grace de Jesus Christ jusques au dernier soupir de ma vie. Si oncques j'ay mesprisé la terre, vilipendé les grandeurs, mesestimé les richesses et pompes de ce monde au prix de la vie éter-

nelle, que le Seigneur a preparée à ſes eſleus et laquelle j'attends auecq toute aſſeurance et repos de conſcience, j'y ſuis à preſent plus reſolu qu'oncques. Meſmes me voiant de plus en plus eſtre rendu conforme aux afflictions de mon Chef, qui me fait tout plus ardamment aſpirer à la conformité de ſa gloire. Cependant, ſi je puis vous admoneſter fraternellement, puisque vous dictes que paſſé vingt ans et plus j'ay eſté un miroir, tant au fait de la religion qu'à la defenſe de la cauſe commune, à quoy vous ne voulez vous parangonner (car ainſy ſont vos lettres), et meſmes je vous auroy en partie eſté autheur de la cognoiſſance de Dieu qu'auez et par conſequent du ſalut qu'eſperez, je vous prie de conſiderer en voſtre conſcience quelle ou conſtance, ou charité c'eſt à vous d'eſtre ſi toſt ebranlé en ſoupçons contre celuy qui a dès ſi longtems fait preuue de foy? Ou quelle gratitude c'eſt d'eſcrire ſi aigrement et auecq tel deſdaing à celuy que vous cognoiſſez comme pour voſtre pere et autheur ou inſtrument en partie de voſtre ſalut. Vous dites que vous aurcz patience ſ'il eſtime peu voſtre amitié, et puis vous luy faites une ſubſcription que l'on eſt accoutumé de faire à ſes ennemis mortels. Tres affectionné en ſervice: ſ'il vous plait. Sans toucher la diſcourtoiſie que vous monſtrez au regard de ma qualité, qui ſelon le monde ne vous devoit eſtre tant en meſpris. Et touteſfois je n'allegue pas cecy pour l'auoir mal pris. Car je n'ay oncques eſté fondé ſur choſes ſemblables. Mais pour vous monſtrer que ſi l'ulcere a enaigry mon coeur, le voſtre n'en eſt pas du tout vuide, et parauenture auecq moins d'occaſion que je n'ay, ne vous trouuant agité de tant et ſi grefues aduerſités pour auoir tant et ſi durement travaillé pour le publicq. Mais nous ſommes tous hommes: ſi en mes lettres precedentes j'ay eſcrit quelque choſe qui puiſſe offenſer les Seigneurs de par dela, j'en ſuis marry, combien que l'occaſion qu'ils

m'en ont donnée a eſté grefue et d'importance, car elle concernoit et mon honneur, et mes biens, et ma patrie, et femme et enfans et tout ce que l'ame a cher en ce monde, me priuants de toutes les commodités que j'en pourroye eſperer. Mais je deuoye auoir dict auec Job: Dieu donna, Dieu oſta, le nom du Seigneur ſoit benit. Ores que ce ne ſont eſté les Sabéens qui me l'ont fait ou les ennemis, mais ceux pour le ſeruice deſquels j'ay mille fois (par maniere de dire) hazardé ma vie, et ne me ſuis oncques epargné, ny en trauail, ny en danger. Mais quoy? Puis qu'ainſy il plait au Seigneur, j'en auray la patience et en loueray ſon nom. Je feray mon compte qu'il eſt le Seigneur de la terre uniuerſelle et qu'il me guidera ſi bien hors de ma patrie qu'au dedans, et ne laiſſeray d'inuoquer ſon ſaint nom partout ou je me trouueray, et de le prier de tout mon coeur qu'il vueille remplir de ſon St. Eſprit ces Meſſieurs, qui ont le gouuernement des affaires en main, afin qu'ils ſ'y conduiſent ſagement et vertueuſement à la gloire de Dieu et au bien et ſalut de ſa poure deſolée Egliſe. Si je les puis ſeurir en quelque choſe et qu'ils aient quelque jour affaire de moy, ſi je ne me trouue trop eſlongué (ne ſachant encor ou je me retireray) je n'eſpargneray nulle peine pour leur faire cognoitre que je leur ay eſté et plus fidele et plus amy qu'ils ne m'ont eſtimé, et que la gloire de Dieu et le ſalut de ſon peuple m'eſt plus cher que toutes choſes de ce monde. Pour voſtre regard je vous feray amy en quelque lieu que je ſoye. Et auecq cecy je vous dis l'adieu et vous prie tous, Meſſieurs, en toutes vos affaires et deliberations de ne donner lieu à paſſion, mais conſiderer les choſes auecq meur conſeil et aduis et auecq la crainte de Dieu et zele du ſalut du peuple, ſans auoir eſgard à aucune choſe particuliere. S'il vous plait vous preſenterez mes tres affectionnées et nobles recomman-

dations à ces Meſſieurs et les prierez de ma part que ſ'ils ne m'ont voulu ouir, que pour le moins ils ne ſ'ennuyent de lire ce mince diſcours que je leur envoye, et quand ils auront cogneu ma ſincerité, maintenir mon honneur contre mes calomniateurs. A tant

Monſieur Roels, Dieu vous ait en ſa ſainte garde.

Eſcrit à Anvers ce XVI de Octobre 1585.

Voſtre bien affectionné amy à vous faire plaiſir et ſeruice

Ph. de Marnix.

ERRATA.

In vel 5, bl. 6, reg. 10 v. o.: in Zielregifters *lees:* in de Zielregifters.
„ „ „ „ 9, „ 16 v. b.: Joh. 2. *lees:* Joh. 3.
„ „ „ „ 15, „ 8 v. o.: Jfai. 51. *lees*: Ifai 55.
Bl. 188, reg. 14 v. b.: zelvten *lees:* zeloten

PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE

GODSDIENSTIGE EN KERKELIJKE GESCHRIFTEN

VOOR HET EERST OF IN HERDRUK UITGEGEVEN MET
HISTORISCHE INLEIDING EN TAALKUNDIGE OPHELDERING

DOOR

J. J. VAN TOORENENBERGEN
Predikant te Rotterdam

VERSCHEIDENHEDEN UIT- EN OVER DE NALATENSCHAP

Met Portret en twee Facsimile's

'S GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1878

PHILIPS VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONI

GODSDIENSTIGE EN KERKELIJ

GESCHRIFTEN

VOOR HET EERST OF IN HERDRUK UITGEGEVEN MET
HISTORISCHE INLEIDING EN TAALKUNDIGE OPHELDERII

DOOR

J. J. VAN TOORENENBERGEN
Predikant te Rotterdam

AANHANGSEL

VERSCHEIDENHEDEN UIT- EN OVER DE NALATENS

Met Portret en twee Facsimile's

'S GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1878

REPOS
AILLEVRS
1581
·VVLTVS·FIGVRA: AFFECTIONES·PECTORIS
·SECRETIORES·INDICAT·

VOORBERICHT.

Deze Verscheidenheden, *die nog overig waren van hetgeen ik verzamelde en bewerkte uit- en over de nalatenschap van Philips van Marnix, mogen mijne meening bij mijne lezers staven, dat eene afzonderlijke uitgave van dezen bundel wenschelijk was. Met eenige vrijmoedigheid durf ik verwachten, dat hij met dezelfde belangstelling zal ontvangen worden, welke de twee deelen der* Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften *gevonden hebben.*

Bij het afscheid nemen van dezen arbeid kan ik niet nalaten nog eens mijn leedwezen uit te drukken, dat niet eene uitgave van al de werken van den ook als auteur uitstekenden man door ééne en dezelfde hand en op ééne leest heeft kunnen plaats hebben. Mocht mijn werk de overtuiging van de mogelijkheid en de wenschelijkheid daarvan levendig maken, wellicht, dat een volgend geslacht haar dan nog aanschouwde. Ik voor mij durf er echter niet aan te denken. Misschien is het wenschelijk, dat vooraf nog de pamfletten van Marnix' hand worden verzameld. Er zijn er die nog niet zijn uitgegeven, terwijl een kritisch onderzoek omtrent sommige der

—

vlugschriften uit zijnen tijd, naar mijne meening, de reeks zijner werken nog vergrooten zou. De famosi libelli *van Marnix, zooals Viglius ze noemde, verdienen zulk een onderzoek.*

Of ik daaraan de hand nog zal leggen, is hoogst onzeker. Thans leg ik de pen zonder eenig voornemen of belofte neder. Ik doe het met een gemengd gevoel. Het is mij als scheid ik van een belangrijk deel van mijn leven. Wellicht is ook het gevoel van weemoed, dat ik niet onderdrukken of verzwijgen kan, te wijten aan de herdenking van afgestorvenen, die op mijn werk van invloed zijn geweest. In de eerste plaats gedenk ik heden aan Mr. Guillaume Groen van Prinsterer, *die mij daarbij zooveel belangstelling getoond heeft. Ieder, die de historie van het einde der zestiende eeuw bewerkt heeft, zal zich aan den beroemden uitgever van de* Archives de la Maison d'Orange Nassau *verplicht rekenen, doch niet ieder mocht gedurende meer dan dertig jaren in zijne vriendschap en medewerking deelen; vriendschap en medewerking, die mij te meer waard waren en te dieper herinnering achterlaten, omdat zij stand hielden in weêrwil van veel, dat ons had kunnen scheiden, indien niet des voortreffelijken mans woord zich in onze langdurige betrekking bewaarheid had, dat hij eerst Evangeliebelijder en daarna Staatsman was. — Bij deze herdenking komt nog eene weemoedige herinnering. In het korte tijdverloop tusschen het schrijven van de Inleiding tot dezen bundel, waar ik het tegen* John Lothrop Motley *voor Philips van Marnix moest opnemen, en het nazien van de drukproeven is ook*

—

die bezielde getuige van een glorierijk verleden aan ons oude Nederland en aan de nieuwe wereld ontvallen. De eerbiedige hoogachting, die ik den schrijver van the Rise of the Dutch Republic *toedroeg, heeft mij zóó doen schrijven, dat ik bij zijn dood geen verwijt heb gevoeld.*

Nog éénen doode heb ik te noemen. Dr. A. de Jager, *die mij steeds de behulpzame hand bood zoolang ik zijn stadgenoot was, ontviel aan de wetenschap en aan zijne betrekkingen, terwijl hij mij aanvankelijk weder met onverzwakte hand in de correctie van hetgeen de drukpers voor dit boekdeel afleverde, ter zijde stond. Het staat te vreezen, dat zijn gemis een nadeeligen invloed op mijn werk zal hebben gehad.*

Van de levenden heb ik menigeen te danken. Inzonderheid Dr. M. F. A. G. Campbell *te 's Hage, die geen moeite ontzien heeft in het bevorderen van mijne bibliographische onderzoekingen. Aan de altijd werkzame hand van Mr.* J. A. Grothe, *te Utrecht, heb ik de belangrijke excerpten te danken uit de oude synodale handelingen, die meer dan ééne belangrijke bijzonderheid aangaande Marnix' werken bevatten, en welke ik daarom in het Aanhangsel heb opgenomen. Mijn geachten Neef en Vriend, Mr.* P. van den Brandeler, *te 's Hage, dank ik voor de nauwkeurige overzetting van de Italiaansche Brieven van Leycester, die ik uit te geven had. Den Hoogleeraar* Fruin, *te Leiden, den Hoogleeraar* Doedes *en den Heer* Nijland, *te Utrecht, heb ik hier en daar met erkentelijkheid vermeld: ik reken mij des niet te min hun schuldenaar. Het is mij evenzeer be-*

—

hoefte den Heer D. Mulder Bosgoed, *den bekwamen Bibliothecaris van het Rotterdamsche Leeskabinet*, *dankbaar te vermelden wegens de hulpvaardigheid*, *die ik voortdurend van hem ondervind. De Heer* Th. J. Arnold *te 's Hage*, *heeft zich bijzonder verdienstelijk gemaakt door de samenstelling van de bibliographische lijst*, *welke ik van bl.* 197—214 *mededeel. Zonder hem zou die lijst zóó nauwkeurig niet hebben kunnen zijn.*

Bij mijne nasporingen in het Britsch Museum ondervond ik de meeste welwillendheid van de Heeren M. J. Mees, K. ten Bruggencate *en* W. F. C. van Laak, *die terwijl zij tijdelijk te Londen vertoefden*, *daar voor mij werkzaam waren.*

Omtrent den inhoud van dezen laatsten bundel heb ik alleen te berichten, *dat ik mij in het opnemen van* Brieven *en* Fragmenten *bepaald heb tot hetgeen nog niet gedrukt was of gansch verscholen lag. Het uitlokkend voorstel om al de brieven van* Ph. van Marnix *te verzamelen*, *heb ik moeten laten varen*, *omdat een herdruk van het in de laatste jaren uitgegevene in strijd was met het gemaakt bestek en het mij de verplichting scheen op te leggen geheel mijn plan te wijzigen. De opwekkingen*, *daartoe ontvangen*, *zouden mij bijna hebben doen wankelen.*

ROTTERDAM, 30 November 1877. J. J. v. T.

INHOUD.

INLEIDING.

I. Hoe Ph. van Marnix tot vrede met Spanje heeft kunnen raden . . . . Bl. III.

II. De *Biënkorf* en het *Tableau des Differens de la Religion.*

1. Betrekking der beide werken tot elkander. — 2. De Bibliographie van den Biënkorf. — 3. De vertalingen van den Biënkorf en hare Bibliographie. — 4. De Bibliographie van het Tableau des Differens de la Religion . „ XXVIII.

BRIEVEN EN FRAGMENTEN 1570—1597.

I. Brief, namens de gemeenten te Heidelberg en Frankenthal . . . . „ 3

II. Aan Em. van Meeteren te Londen . . . . „ 39

III. Aan den Kerkeraad te Londen . . . . . „ 42

IV. Aan Burgemeester en Schepenen te Vlissingen „ 44

V. Aan Boudewijn van Gavere, Gouverneur van Kamerijk . . . . „ 46

VI—VIII. Aan den Graaf van Leycester. . . . „ 50

IX. Aan Adolf van Meetkerken . . . . „ 60

X. Aan den Graaf van Leycester . . . . . „ 75

XI, XII. Aan den Staats-Secretaris Walsingham . „ 79

XIII. Aan Graaf Maurits van Nassau . . . . . „ 88

XIV. Aan Sibr. Luberti, te Franeker . . . . . „ 90

XV. Aan Isaäc Casaubon, te Parijs . . . . . „ 93

XVI. Advies betreffende den Godsdienstvrede . . „ 95

VERSPREIDE GEDICHTEN	Bl.	106
CATALOGUS LIBRORUM BIBLIOTHECAE D. PHIL. MARNIXII	„	123
HOOGDUITSCHE VERTALING EN TEGENHANGER VAN HET WILHELMUS-LIED	„	181
BIBLIOGRAPHIE VAN DEN BIËNKORF EN HET TABLEAU DES DIFFERENS DE LA RELIGION .	„	195

AANHANGSEL.

I. Bijlage tot de Geschiedenis van de Psalmberijming	„	217
II. Bijlage tot de Geschiedenis van de Bijbelvertaling	„	221
III. Aanteekening betreffende de *Onderſoeckinge der Geeſtdrijviſche leere*	„	229
IV. Een paar noodige verbeteringen in de *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*	„	231
V. De Brief van Gentiaan Hervet, waartegen de *Biënkorf* gericht is.	„	233
VI. Ph. van Marnix onder de componisten. . .	„	234
VII. Een vraagboekje voor kleine kinderen. . .	„	235
VIII. Portretten van Ph. van Marnix	„	237
IX. Joseph. Scaliger op den dood van Ph. van Marnix	„	239
X. Een laatste woord	„	240

VERBETERINGEN.

Bl. LXIV. *Reg.* I *v. o.* (*tekst*) *staat:* (1) *lees:* (3).

„ LXVI. „ 15 *v. o.* (*tekst*) „ mit „ nit.

„ 41. *Onder aan den brief bij te voegen:* Collection of letters Abr. Ortelii, f°. 805. — Archief van de Hollandsche Gemeente te Londen.

„ 49. *Onder aan den brief bij te voegen:* Diverses Lettres tant du Duc d'Anjou que d'aultres. 1580.

„ 61. *Reg.* 18 *v. o. staat:* John Bucca, *lees:* John Bruce.

„ 95. *In het opschrift staat:* (178). *lees:* (1578).

„ 116. *Reg.* 10 *v. o.* (*tekst*) *staat:* Met ftyve zijn hoer (?). *Het vraagteeken kan weggenomen worden, wanneer men leest:* Met Styne zijn hoer, *en daarbij denkt aan de huishoudster van den Heer van Zwichem* (*Christina*).

„ 118 *moet de Noot* (1) *dus worden gelezen:* Novennalen heetten de beden, voor negen jaren toegestaan, zoo als die, welke in 1558 doorgegaan was. Zie Dr. R. Fruin, *Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog; Gids* 1859, II, bl. 758.

„ 125. *Reg.* 7 *v. o. staat:* 1450. *lees:* 1550.

„ 129. „ 2 *v. b.* „ 1418. „ 1518.

NB. Het Portret tegenover den titel. — Het F. S. van den titel van het *Cort Begrijp* tegenover bl. 235, en het F. S. van het Albumblad tegenover bl. 240.

INLEIDING

I.

Hoe Philips van Marnix tot vrede met Spanje heeft kunnen raden.

De zestien brieven en fragmenten, welke in dezen bundel het eerst voorkomen, verdienen in verschillende mate de aandacht van den beoefenaar der geschiedenis van Vaderland en Kerk. Het aanbelang van hun inhoud wordt bij elk afzonderlijk kortelijk aangewezen. Eene uitzondering behoort gemaakt te worden ten aanzien van den brief aan Adolf van Meetkerken, die hier op bladz. 60—74 sub n°. IX in het oorspronkelijk Fransch wordt medegedeeld, en waarin van Marnix na de overgaaf van Antwerpen zijne denkbeelden ontwikkelde omtrent de mogelijkheid van vrede met Spanje. Dit gedenkwaardig stuk geeft aanleiding om zijne gezindheid en zijn bedrijf op dit punt, waarop hij èn bij zijn leven èn nog na zijn dood zoo verschillend beoordeeld is, in het licht te stellen. Nog op den huidigen dag wordt zijn gedrag ten dezen aanzien misbillijkt tot afbreuk zelfs aan de erkenning van zijne verdiensten jegens het Vaderland. Daarom vordert hetgeen onder deze overblijfselen uit 's mans nalatenschap door zijne eigene hand bestemd is om zijn eer en goeden naam te handhaven te dezer plaatse onze bijzondere aandacht.

Op den 15en Augustus 1585 werd aan de Nederlandsche gezanten, die kort te voren naar Engeland gezonden waren om hulp tot ontzet van Antwerpen te vragen, terwijl zij wachtten op een gehoor bij de Koningin te Nonesuch, van wege den Graaf van Leycester door een edelman uit de Kamer van H. M. geboodschapt „van 't verlies ende overgave der ſtadt van Antwerpen aen den vyandt, op ſeker verdrach ofte tractaet metten Prince van Parma gemaect, daeraff principael aucteur ende meeſt culpabel werde gehouden den heere van St. Aldegonde, als de voorgenoemde edelman opentlick ende *haeſtich* verklaerde, ſeggende dat de voorgenoemde Aldegonde ons allen verraden hadde." (1) Zoo werd van den medestander van Willem van Oranje gesproken onder den indruk van het pijnlijk verlies van de Scheldestad. Men beoordeelde ook toen iemands gezindheid en daad naar zijn voor- of tegenspoed.

Bij zulk eene beoordeeling werd het gerucht, dat Marnix zich met den overwinnaar ingelaten had op de mogelijkheid van bevrediging der opgestane Provinciën met den Koning, dien zij pas hadden afgezworen, als een bewijs te meer aangemerkt van zijn schuldig bedrijf. Doch het duurde niet lang of de verstandigen werden tot andere gedachten gebracht toen het *Brief Recit de l'estat de la ville d'Anvers au temps de l'assiégement et rendition d'icelle* uit de Plantijnsche drukkerij in Zeeland en Hol-

(1) Het Rapport der gezanten wordt gevonden in de Kroniek van het *Hist. Genootsch. te Utrecht*, jaarg. 1866, bl. 262 vg.

land kwam, en toen weldra de „haeſtich" veroordeelde zelf zijn verdedigingsschrift kwam handhaven. Wie kon ook op den duur getuigenissen wraken als die, welke de beklaagde opriep en als bijlagen bij zijn geschrift liet afdrukken? Als b. v. wat de gedeputeerde ontvanger van de levensmiddelen in Brabant, Baptista Oyens, voor een Notaris onder eede verklaarde, „dat hij den 22[en] Augustus 1585," dus vijf dagen na de overgave van de stad, „met zestig Gulden in goud in de hand bij geen der bakkers in de stad voor een stuiver brood had kunnen koopen, alzoo dat hij bij de particulieren had moeten weghalen wat hij vond om de soldaten en schepelingen nog eenige dagen te kunnen voeden." (1) Men kon ook niet doof blijven voor het oordeel van een krijgsman als de la Noue, die reeds toen hij uit zijne krijgsgevangenschap door Parma geslaakt werd aan dezen de verzekering gaf, dat de stad hem niet ontgaan zou. Deze dappere onder de dapperen („Bras de fer") zeide en schreef aan allen, die het hooren wilden: „On ne peut imputer au Sr. de Ste Aldegonde qu'il ait perdu Anvers; il la rendit au temps qu'elle ne ſe pouvoit ſauver. Et quand j'euſſe eſté du coſté des Etats avec 12000 hommes, je n'euſſe peu la delivrer; car ayant veu les ſuperbes

(1) Het *Brief Recit* is te vinden in de *Geschiedenis van Antwerpen* van Mertens en Torffs, en in de *Oeuvres de Marnix; Ecrits. polit. et hist.* p. 293. Het wellicht eenig overgebleven origineel exemplaar is bewaard in de *Bibliotheca Thysiana* te Leiden; niet, zooals Th. Juste schrijft, in de Bibliotheek van zekeren „Monsieur Thysius de Leide." *Vie de Marnix*, p. 198.

deffences qu'avoient faites les Efpagnols, je tien qu'elles eftoient inforfables. Ce que je dis eft pour la compaffion que j'ay de voir des perfonnes de merite fouffrir par leurs concitoyens fans occafion." (1) Zoo spraken bevoegde beoordeelaars, en Graaf Maurits, toen hij aan den Raad van State het verlies van Antwerpen uit Middelburg meldde, onthield zich daarom ook van allen zweem naar een ongunstig oordeel over het gedrag van zijns vaders vriend.

Het verdient hierbij opzettelijk vermeld te worden, dat trouwe burgers van Antwerpen, die in onze eeuw de geschiedenis van het beleg hunner stad met groote voorliefde voor haren roem hebben beschreven — ik bedoel de Heeren T. H. Mertens en K. L. Torffs (2) — aan het gedrag van „hunnen" Burgemeester de ondubbelzinnigste hulde hebben gebracht. „De overgave van Antwerpen," schrijven zij, „kan maar beoordeeld worden uit het oogpunt van de toenmalige omstandigheden. Nu, alles drong tot die overgave aan, en werkte zamen om dezelve te verhaasten: de nood der bevolking, het vernauwen der blokkade, het mislukken der branders, het stremmen der scheepvaart, het eindeloos dralen van den beloofden onderstand, de vrees van eenen storm en deszelfs gevolgen te beloopen, de zekerheid

(1) Bij Groen van Prinsterer, *Archives de la Maison d'O. N.* Tom. I, p. 79, 2e série.

(2) *Geschiedenis van Antwerpen*, V, bl. 260. Verg. *Nieuwe Geschiedenis van Antwerpen*, door Lodewijk Torffs, I, bl. 250, vg.

dat Farnese, wiens minzame inzichten algemeen bekend waren, de stad zou sparen en de bevolking goedertieren behandelen. Na de overgave moet het zeer gemakkelijk geweest zijn te zeggen, dat dezelve niet zou gevolgd zijn, hadde men dit en dat gedaan, hadde Aldegonde zoo of zoo gehandeld, enz. Van deze bedillers heeft men er ten allen tijde gevonden, die zeer verlegen zouden zijn geweest, had men hen tegenover de moeijelijkheden gesteld, welke zij *post festum* beweerden op te lossen.

„Dit zij hier bijzonder gezegd ter verontschuldiging van Aldegonde, in zoo verre de man eene verontschuldiging mocht van noode hebben. Onze Burgemeester bleef nog eenigen tijd in de stad, om de anderen door zijn voorbeeld aan te moedigen en te bewegen ook hier te blijven, maar een groot gedeelte verhuisde naar elders. Aldegonde, die zich verbonden had, een geheel jaar de wapenen tegen den Koning van Spanje niet te voeren, had zich door het sluiten van het verdrag van overgave bij de Staatschen merkelijk in kleinachting gebracht; en, ondanks de hem gegeven waarschuwing, naar Zeeland gegaan zijnde, werd hij daar aangehouden en als gijzelaar gevangen gezet. (?) Men nam hem onder anderen zeer kwalijk af, dat hij de eerste aan Farnese had geschreven; maar wat zou men gezegd hebben, indien hij onderhoorigen had toegelaten met het Spaansch hoofdkwartier betrekkingen aan te knoopen? Zou men hem niet met veel meer recht hebben kunnen beschuldigen de poort voor slinksche kuiperijen te hebben opengesteld; en was het

zijn plicht niet als opperste Magistraat bij den Landvoogd de eerste stappen aan te wenden? Vele achterdochtigen liep het ook in het oog, dat hij bij den prins bedongen had, zijne goederen niet slechts vier jaren, maar altoos te mogen bezitten. Bedong hij dit werkelijk (?), dan zal hij het wel zonder erg gedaan hebben, daar men hem korts daarna, vertrouwende op de reinheid zijner inzichten, zich naar Zeeland ziet begeven, ongeacht alle waarschuwing. Hoe het zij, zijne vijanden — een man van verdienste moet er altijd hebben — wisten behendiglijk het gevoelen te doen veldwinnen, dat Aldegonde te zeer tot de Spaansche zijde overhelde; en deze oude boezemvriend des Prinsen van Oranje raakte ruim één jaar na het overlijden van den Zwijger t'eenemaal buiten het landbestuur."

Toch zijn er tot nu toe schrijvers van naam geweest, wier oordeel men niet onopgemerkt laten mag, die aarzelden in hetgeen zij tot lof van Marnix zeiden, of die althans aan zijn gedrag in het sluiten van het tractaat met Parma eene bedoeling toeschreven, welke allerbedenkelijkst schijnt. Ik heb het oog vooral op Motley, wanneer hij de overgave van Antwerpen in verband brengt met eene reeds tijdens het beleg bij Marnix onderstelde begeerte om stad en land met den Koning van Spanje te verzoenen. (1) De laatste bladzijden van het vijfde hoofd-

(1) Motley is door Marnix bij voorbaat wederlegd, waar deze schreef: „C'est chose notoire, mesmes jusques aux enfans, que je me suis par vifve force et pure authorité opposé à ceux, qui longtemps auparavant

stuk in het eerste deel der tweede Afdeeling van de *Opkomst van de Nederlandsche Republiek* leveren daarvan menige proeve op. Daarmede nu is de eer van den grooten man gemoeid. Indien hij, aan wien de verdediging van de Scheldestad door Prins Willem was toevertrouwd en nagelaten, de overgave had doorgezet of begunstigd uit eenige andere oorzaak dan die van noodzakelijkheid, dan zou hij schuldig zijn aan een onvergefelijk plichtverzuim. Maar is, gelijk Motley zelf heeft geboekstaafd, de stad overgegeven ten gevolge van een eenparig besluit, aan den Raad afgeperst door den opstand van het hongerende volk, dan behoort een verlangen naar verzoening en vrede buiten rekening te blijven, hetwelk eerst uit de overtuiging, dat de stad niet te houden was, zijn krachtigst voedsel ontving, en dat in ieder geval zeker geen invloed gehad heeft ten nadeele van de volharding en den ijver in haar verdediging: het heeft ten minste den aanvoerder niet belet den nood der belegerde vest ten einde toe verborgen te houden voor de scherp ziende oogen van een onderhandelaar als Richardot en van een veldheer als Parma. (1)

---

avaient présentés requester au Chancelier de Brabant, afin que l'on entendist à traicter avecq l'ennemy. . . . et que j'ay persuadé le magistrat de les prendre prisonniers," etc. *Resp. apologét.* p. 420. *Oeuvres; Corresp. et Mélanges.*

(1) Parma verklaarde „dat hij nimmer zulke lichte voorwaarden zou hebben toegestaan, als hij van den werkelijken stand der zaken kennis had gedragen." Zoo schreven van Meteren en Bor, die door Motley zelven worden aangehaald. Richardot zeide, toen hij twee dagen binnen Antwerpen was, „nooit van zijn leven zóó bedrogen te zijn geweest" als omtrent den leeftocht, dien hij er nog meende te zullen vinden. *Response apologéticque.*

Motley heeft aan Marnix onrecht gedaan. Wanneer hij het voor „onbetwistbaar mogelijk" verklaart, dat „Antwerpen had volgehouden tot den laatsten ademtocht, zoodat Engeland en Holland, die thans verbonden waren, tijd hadden om de stad te redden," (1) dan toont hij immers zelf het betwistbare van deze stelling door er in éénen adem op te laten volgen: „Ware Antwerpen door den geest van Leiden bezield geweest, ware Willem van Oranje in leven geweest, dan" .... Wel nu, Willem van Oranje was niet meer en de bevolking van Antwerpen was nu eenmaal die van Leiden niet. Een treffend getuigenis hiervan en hiertegenover van den geest, dien Marnix bezielde, geeft een tijdgenoot en ooggetuige, Jan Molanus, in het Latijnsch gedicht (2), waarin hij het beleg beschreef, als hij Aldegonde dus sprekende invoert:

„Si tamen in miferis haec eft conftantia rebus,
Hic animus victis hoftes expellere caftris,
Primus in arma ruam, me audacia corda fequantur,
Sed quis in urbe manet nobis ad bella profectis?

---

(1) Hoeveel tijd Holland en Engeland wel namen, is de vraag. Zes weken nadat Antwerpen was overgegeven, den 26en September, schreef Walsingham aan Leicester, dat „de Koningin begeerde hij zou de toebereidselen tot zijne reis *staken.*" *Correspondence of R. Dudley Earl of Leycester*, bl. 4. Holland vroeg, nadat er reeds oproer was in de stad, nog maar *drie maanden* volharding! Marnix mocht ten dezen aanzien schrijven: „Je crains que ceux de la ville d'Anvers auront paraventure plus de raison de se plaindre de leurs confederez, que non pas les autres d'eux." *Brief Recit*, p. 272, 277.

(2) Joannis Molani, Bredensis, *Antwerpiados Libri quinque.* L. B. 1605. Het gedicht werd kort na het beleg geschreven. Een eenig exemplaar er van is bewaard in de Kon. Bibliotheek te Brussel, en uittreksels zijn medegedeeld door Mertens en Torffs, a. w. *Aenhangsel*, bl. 74, vg.

Gens inimica piis, Hispano dedita regi.
Successum forsan si fata adversa negabunt,
Devictos omnes promtum est excludere portis."

Doch wat haalt alles wat door anderen tot bescherming van de eer van des Zwijgers vriend gezegd is bij hetgeen hij zelf vóór zijn vertrek uit Antwerpen schreef, namelijk in het zoo even aangehaalde *Brief Recit*, voor welks inhoud hij zijn hoofd borg stelde, toen hij op den 10[en] November 1585 in Zeeland kwam. Wat Davison, de gezant van de Koningin van Engeland aan den Staats-secretaris Walsingham schreef, dat „St. Aldegonde zich den weg gebaand had door deze Apologie," meen ik te mogen omkeeren en te kunnen zeggen, dat hij aan zijne Apologie den weg baande tot het waarheidsgevoel zijner landgenooten door den voet te zetten aan den Walcherschen wal. (1)

Ik meen, dat er, wat Marnix' gedrag bij de verdediging van de Scheldestad betreft, niets meer te zeggen valt na de wederverschijning van deze Apologie. Slechts

---

(1) Hij beriep zich nog aan het einde van zijn leven met onverzwakte vrijmoedigheid tegen elken bestrijder op dezen ouden rechtsregel: „*Eum demum nocentem videri, qui judicium subterfugit.*" Ook hadden de Staten van Zeeland, toen zij hem den toegang in hunne provincie weigerden, zich wel gewacht dat anders dan als een op grond van loopende geruchten genomen maatregel van veiligheid voor te stellen. „Les Estats ne m'ont faict ce refus pour me declarer coulpable, ains pour quelque autre consideration qui les y mouvoit, et tendoit plustost à ma conservation que autrement. Et d'ailleurs, si je me fusse senti coulpable, n'avoie je pas moien de me retirer? Or je me suis venu rendre en leurs mains: me soubsmestre à leur discretion: mesmes nonobstant la defense qui m'en avoit esté faicte, j'ay prins mon recours à eux comme à mes parens, sans les redoubter comme juges." *Reponse apologéticque* (1598). *Oeuvr. Corresp. et mélanges*, p. 414, suiv.

één punt, dat met de eer van haren schrijver in nauw verband staat, en waarvan in dat geschrift gezwegen wordt, moet hier worden opgehaald, te meer omdat een der brieven aan den Graaf van Leycester, die hierachter wordt medegedeeld (nº. X), daarover een verrassend licht verspreidt. De genoemde schrijvers van de *Geschiedenis van Antwerpen* vermelden het onderstellenderwijs, als een gerucht, dat door 's mans belagers werd uitgestrooid: het was, dat hij bij Parma zou bedongen hebben, zijne goederen niet slechts vier jaren, (1) gelijk de andere onroomsche bewoners van Antwerpen, maar altoos te mogen bezitten. Motley heeft deze lastering niet vermeld, doch daarentegen bij herhaling gesproken van aanbiedingen, welke Parma hem uit naam van Koning Philips deed. Eene plaats in Parma's brieven, te Simancas bewaard, komt hem zelfs „eenigszins verdacht" voor. „Die in de regeering zijn," schreef Farnese aan den Koning, „wantrouwen hem (Aldegonde), daar zij hem zien overhellen tot de partij, die hij, zoo ik mij niet bedrieg, zal helpen bevorderen, en als hij de Engelschen niet reeds in het land gevonden had zouden zij, geloof ik, hem niet zoo hebben gadegeslagen en hij iets goeds tot stand gebracht hebben. Ik blijf niet in gebreke van aan hem, zoowel als aan de overige bemiddelaars, die mij geschikt voorkomen, boodschappen te zenden, en mijn best te doen om

(1) De opgave van Motley, als zouden *twee* jaren zijn toegestaan, is onjuist. Zie art. 6 van de *Articles et conditions du Traité. Oeuvres de M., Ecrits pol. et hist.* p. 333.

hen in hun goed voornemen te versterken." (1) Wat beteekent dit? Mij dunkt niets meer dan dat Aldegonde aan Parma beloofd had tot vrede te raden — waarover nader — en voorts dat 's Konings dienaar aanbiedingen *deed* en boodschappen *zond*, terwijl de man aan wien hij ze deed, gewantrouwd werd. Doch hoe zouden nooit aangenomen aanbiedingen ooit ten laste kunnen komen van hem, die ze ontving? Motley heeft die vraag ter zijde gelaten. In het algemeen leggen wij hem ten laste dat hij blijkbaar huiverig is geweest om recht te doen wedervaren aan den man, wiens lof hij trachtte te verkondigen, doch wiens beeld zijn penseel in een nevelachtig licht heeft geplaatst. Wordt niet elke nevel op dit punt weggenomen door de verklaring van Farnese in een anderen brief aan den Koning: „Ik heb St. Aldegonde zeer rijkelijke belooning aangeboden, doch, hoe arm hij ook is, ik vond hem niet baatzuchtig, maar alleen uiterst hardnekkig aan zijne geloofsbegrippen verkleefd?"

Als gezegd is, Motley heeft het verzinsel van een beding van extra-voorrechten ten behoeve van den Burgemeester niet overgenomen. Ach, dat ik het ongeluk heb aan dit bedrijf niet geheel onschuldig te mogen houden de schrijfster, wier talenten en verdiensten mij juist den plicht opleggen de plaats aan te wijzen, waar die vlek in hare werken gevonden wordt. In *De Graaf van Leycester in Nederland*, deel II, bl. 13, staat te lezen: „Voor het

(1) *Aanteekening over St. Aldegonde*, in het eerste deel der tweede afd. van de *Opkomst der Ned. Rep.*

volk heette de overgave van Antwerpen meer dan fout, meer dan ongeluk, meer dan zwakheid" — al onrecht genoeg zegt de lezer, die de waarheid kent — „voor het volk heette zij *verraad*, en te eerder wellicht dit, daar hem (Marnix) zelven bij die overgave voorrechten waren toegestaan boven anderen, dat licht te verklaren is uit persoonlijke hoogachting van den edelmoedigen Parma voor een groot en edel tegenstander, die ook zijne deugden begrepen had en erkend." De vergoëlijking doet geen goed wanneer het feit niet bestaat, en de vermelding van een verzinsel als ware het een feit mag niet worden voorbijgezien in een uitstekend kunstwerk, dat wegens de dooréénwerking van historie en verdichting, waardoor het gekenmerkt wordt, eene romantische historie — bedenkelijk in meer dan één opzicht — kan genoemd worden en dus zoo licht den achterdocht ontwapent, die anders het genot ons bederft bij de lezing van den historischen roman. Wat is er van aan? Het gerucht wordt bij geen der tijdgenooten gevonden en het ontbreekt zelfs in het lasterlijk bezwaarschrift, dat bestemd schijnt geweest te zijn voor een adres aan den Stadhouder van Gelderland, den Graaf van Meurs, en bewaard is achter het *Leven van Marnix* door Prins. Het komt het eerst voor bij Brandt, en is van dezen overgenomen door Wagenaar en verder bij Broes, enz. *Sic fama crevit eundo.* De waarheid is, dat uit een brief van Parma aan de ontvangers van de verbeurd verklaarde goederen te Bergen en te Nivelles van den 28 Augustus 1585, blijkt, dat „*al de*

leden van den Magistraat van Antwerpen" en dus ook van Marnix hunne goederen zouden bezitten en genieten, als zijnde begrepen in het gesloten verdrag, en volgens een ander schrijven van zijne hand werd dit uitgestrekt tot de goederen van zijn pupil, Ursula van Marnix, eenige dochter van wijlen zijn broeder Jan van Tholouze. Zoo heeft dan Philips van Marnix waarlijk de misdaad gepleegd voor eene aan zijne zorg toevertrouwde wees, het kind van een onder de muren van hetzelfde Antwerpen, dat hij moest overgeven, gesneuvelden broeder te zorgen! Dit is niet te loochenen, maar ook dit niet, *dat hij geen voordeel genoten heeft boven zijne geloofsgenooten*; (1) en kon er nog twijfel bestaan aan zijne goede trouw in dit opzicht, dan zou de brief, waarop ik wees (hierachter bl. 75—78), doen zien, hoe weinig hij zich zijne onderhandelingen over deze aangelegenheid met 's Lands vijanden schaamde.

Kort te voren gehuwd met Josina de Lannoy, uit Vlaanderen afkomstig, die goederen bezat in de Spaansche Nederlanden, vroeg Marnix den 12en September 1587 een verlofbrief van den Graaf van Leycester tot de afzending van een bode, ten einde voor deze goederen de werking

(1) Het is opmerkelijk, dat de heerlijkheid St. Aldegonde nog onder sequester verkeerde van 1621—25, ten laste van Walburg van Marnix, echtgenoot van den Heer van Stoutenburg, en dus in den tijd toen deze te Brussel in bescherming was bij de Aartshertogin Isabella. Men weet, dat Marnix' dochter haren man niet volgde op zijne vlucht, na de samensweering tegen Prins Maurits. Zie de bijzonderheden omtrent de goederen van de familie van Marnix, in sequestratie onder de Spaanschen, bij Th. Juste, *Vie de Marnix de Sainte Aldegonde*, p. 194, 244, suiv.

in te roepen van de aan de Protestanten verleende gunst. Bij deze aanvraag zond hij al de stukken, welke hij aan Parma en aan den Raad van Brabant wilde doen toekomen, aan den Graaf ter inzage, terwijl hij het „aan Zijne Doorluchtigheid of aan de Staten overliet, indien zij zelven uit Holland den bode met zijne brieven wilden afzenden." Wat hij toen deed en wat hij vroeger gedaan had kon het daglicht verdragen.

„Er is," zegt Juste terecht (1), „slechts ééne zaak wáár, van al hetgeen men Marnix te last legde. Wanhopende aan den goeden uitslag van den oorlog na den dood van Willem den Zwijgér, en overtuigd, dat de Republiek, nu ook verstoken van de hulp van Frankrijk, hare onafhankelijkheid niet zou kunnen handhaven, zou hij gewenscht hebben dat al de Provinciën met Farnese eene overeenkomst troffen. Hij haakte naar het einde van dezen langen krijg. Hij betoonde zich eenstemmig met hen, die naar verzöening met Spanje uitzagen, maar op zulke voorwaarden, welke de aanleggers van de omwenteling zich niet hadden behoeven te schamen. Wél verre van de beginselen dier wettige revolutie te verloochenen, zocht hij ze nu te doen zegevieren door Spanje zelf. De Unie van Atrecht had de Walen te vrede gesteld, maar hij vroeg, om de Hollanders te ontwapenen, de vrijheid van geweten."

Ziedaar de acte van beschuldiging, die wij hebben te

(1) t. a. p. bl. 194.

onderzoeken. Het *corpus delicti* ligt vóór ons in den brief aan van Meetkerken, die hierachter t. a. p. is opgenomen. Inhoud en strekking van dien brief heeft de beklaagde zelf met getrouwheid opgegeven in de *Responſe apologeticque*, twaalf jaren nadat hij geschreven werd, toen men hem op nieuw over zijn vermeend misdrijf met hatelijkheid aanviel. Zijne woorden verdienen hier eene plaats. „Mon gentilhomme adjouſte, que *j'ay perſuadé aucuns à une paix generalle*; qui eſt auſſi une calomnie forgée en la meſme boutique. Mes lettres que sur ce subject j'eſcrivis au feu Seigneur de Meetkercke sont encor en eſtre: mais on ny trouvera jamais autre choſe ſinon que j'eſtoie d'advis de bien et meurement peſer les forces et moiens que nous avions, et le secours que nous pouvions attendre: et ſi nous trouvions qu'il y eut aucune apparence ou moien de reſiſter, je conseilloie de preferer les armes à la paix, comme eſtant plus honneſte de mourir vaillamment en liberté, que de vivre honteuſement en ſervitude: mais qu'en ce cas il falloit adviſer d'y emploier le verd et le sec, ſans espargner choſe qui fut en noſtre puiſſance, ſans vouloir charger le faix de la guerre ſur les eſpaules de nos voiſins. Mais ſi au contraire par faute de moiens il leur eſtoit force de venir à capitulations avecq l'ennemy (car notez qu'il n'y avoit encor nouvelles d'aucun accord faict avecq la Royne d'Angleterre) que ſur toutes choſes du monde ils devoient ſe rendre ſages au miroir de noſtre exemple (1), et ſe

(1) A Anvers.

garder de n'eſtre contraints de venir à *particuliers* traictés de l'une ville apres l'autre (qui feroit l'entiere ruine de l'eſtat) mais que par leur prudence et bonne union ils tendiſſent à ce que l'on obtint un accord general pour tout le païs: veu que par ce moien on pourroit impetrer capitulations beaucoup plus avantagenses qu'autrement. Cela eſtoit le but de ma lettre: Le but de mon intention: Le but de mes diſcours: et le bien du pays. Et quoi que l'on ait faict des rapports cornus là deſſus et du tout faulx, ſi eſt ce que j'y ay touſjours perſiſté, ſans varier jusqu'à ce qu'entendant que la Royne nous avoit accordé ſecours, je fus d'advis (comme auſſi j'ay dit audit Seigneur Richardot, que je ne ſçauroie conſeiller autrement) de continuer la guerre jusqu'à ce qu'il plairoit à Dieu nous delivrer de la tyrannie des Eſpagnols, ou nous donner quelque autre ouverture, pour aſſeurer l'eſtat."

Wanneer men deze inhoudsopgave met den brief zelven vergelijkt, dan klinkt zeker een aanmerkelijk verschil van toon in ons oor, zóó aanmerkelijk als het verschil, dat in het oog valt tusschen den benarden toestand van 1585 en de aanvankelijke zegepraal in 1598, maar er is geen afwijking in de opgave der motieven, die Marnix tot den vrede deden neigen en raden. Een motief, door Motley opgegeven, en door dien met zoo sterke kleuren schilderenden schrijver dus uitgedrukt: „Liever Spaansch dan Engelsch, was Marnix' onwrikbaar besluit," vindt in dit schrijven geen grond. Het wordt ook door niets anders

gestaafd dan door de blijken van der Engelschen achterdocht tegen hem bij hunne komst hier te lande, een achterdocht, die wel te verklaren was, doch die weldra bij veranderde omstandigheden plaats maakte voor waardeering en vertrouwen.

Zeker was Marnix niet zeer Engelsch-gezind: hij gaf er blijk van tot aan de komst van Leycefter. Hij had ook geproefd van de wankelmoedigheid, van het veinzen en ontveinzen van Elisabeth en van de politiek van „Engelands belangen" (1) in de onderhandelingen met Holland en Zeeland, evenzeer als hij geproefd had, van 1568 af, en nu te Antwerpen op nieuw, van de offervaardigheid der Nederlanders. Geen wonder, dat hij tot op het einde van '85 geen hoogen dunk had van Engelands hulp. Erger nog, hij vreesde in het beste geval den invloed van Engelsche opperheerschappij met het superintendentschap van Engelsche Bisschoppen: hij erkende dat zelf in den brief aan zijnen vriend en bloedverwant: „Les An-

(1) „Bei jedem von Elisabeths Worte und Schritte nimmt man die Berechnung dessen, was zu ihrem Vortheil dient, war," zegt von Ranke, *Englische Geschichte* I, S. 325, W. W. XIV. Er was, voorwaar, nadat Frankrijks zelfstandigheid in de weigering van Hendrik III om den Nederlanders te hulp te komen gebleken en het verbond tusschen Spanje en de Ligue geen geheim meer was, en bij het dreigend gevaar dat de Nederlanden in hun weerstand zouden bezwijken, voor Elisabeth niets anders over dan eindelijk te durven aan deze vijanden van Spanje de hand reiken. Maar niemand had het van haar gedacht. Misschien zou Willem I hebben begrepen, dat men nu eens op haar rekenen mocht, doch hij was niet meer! — Men vindt het kritieke van den toestand voor de Koningin van Engeland met treffende juistheid geschetst in het nog altijd belangrijk geschrift van Mr. H. Beyerman: *Oldenbarneveld, de Staten van Holland en Leycester in* 1585, bl. 74, vgg.

glois, s'ils sont maitres, vous aurez alteration du peuple, s'ils ne le sont pas, fort peu de profit." (1) Dit alles mag en moet erkend worden, — doch te stellen dat hij eenvoudig om den Engelschen invloed te keeren de Nederlanden onder Spanje heeft willen brengen is een lasterlijk misduiden van zijne bedoelingen.

Er is een brief bewaard van Koning Philips aan Parma (2), waarin hij het aan enkel argelistigheid bij Aldegonde toeschrijft, dat hij „over de onderwerping van Holland en Zeeland zocht te handelen." De Koning zag daarin slechts het doel om voor Antwerpen uitstel te verkrijgen. Zóó weinig had Farnese in zijne eerste berichten aan zijnen meester aangaande de voorslagen van Marnix getoond den indruk ontvangen te hebben dat deze tot Spanje de toevlucht kwam nemen. Inderdaad was het een blijk van trouw aan de zaak des vaderlands, dat hij Antwerpen niet wilde losmaken van de geünieerde provinciën, toen de aanleiding tot den voorslag tot vrede hem gegeven werd in den nood der aan hem toevertrouwde stad. Het was ook geen ontrouw, dat het denkbeeld hem toelachte, de wapenen niet neder te leggen dan met den vijand te gelijk, en dat dit denkbeeld bij hem rijpte onder den invloed van gebeurtenissen, die zoovelen in den lande een droevig einde van den oorlog deden voorspellen. Er spreekt in zijne zelfverdediging meer dan eenmaal een nauwelijks

(1) Bl. 66.

(2) Van 17 Aug. 1585, bij Motley, bl. 252, t. a. p. in de Holl. vert.

weerhouden beklag over de traagheid van die provinciën, wier belangen hij te Antwerpen op hart en schouders droeg. Hoe moest b. v. het gedrag van een Hohenlohe, in verband met de voorspiegeling van hulp, waarvan men in Holland en Zeeland zelf begreep, dat zij niet komen zou, hem aan de oorlogskans doen vertwijfelen! (1)

Intusschen is de eerste stoot tot de onderhandeling met Parma niet uit het brein van Aldegonde voortgekomen. „Le magiſtrat commença faire inſtance, puisque ſi longtemps on avoit en vain attendu ſecours, et que tout alloit ſ'empirant, qu'il eſtoit deſormais temps d'adviſer aux moiens de ſauver la bourgeoiſie par quelque communication d'accord avec l'ennemy." (2) Dit was in de maand Mei, en eerst toen heeft hij zich, in overleg altoos en onder goedkeuring van „de Gedeputeerden van den Raad en de Kolonels," met Parma in betrekking gesteld, terwijl hij in het openbaar zich tegen de neiging tot vrede, die zich allengs meer in de stad lucht gaf, bleef verzetten. De onderhandeling, die hij den laatsten Mei op het touw zette, moet wel onderscheiden worden van die, waartoe de Breede Raad den 6[en] Juli besloot en die na den 23[en] dezer maand definitief werd gevoerd bepaaldelijk om de capitulatie der stad met den vijand tot stand te brengen.

Wat Marnix eerst op het tapijt bracht was een algemeene vrede *onder de voorwaarde van godsdienstvrijheid.* Dit was zijn ideaal geworden na den dood van den Zwijger en na

(1) Blz. 267.
(2) t. a. p. p. 255.

de ervaringen, die hij te Antwerpen opdeed. Daarover liepen de eerste onderhandelingen en, wat merkwaardig is, nog bij de ontmoeting, welke hij met Parma had op den 10en Juli, werd tusschen hen in het bijzonder dit denkbeeld — een plan durf ik het niet te noemen — besproken en vastgehouden, in weerwil van den eisch, van Spaansche zijde reeds gesteld, dat Antwerpen zonder uitstel alleen voor zich zelf onderhandelen zou. Wel werd, na de inneming van Mechelen en van de meeste sterkten in den omtrek, en bij de toeneming van het gebrek in de stad, waardoor oproer ontstond, het eerste onderwerp van onderhandeling verdrongen door de eenvoudige onontkoombare capitulatie, doch bij Marnix bleef het steeds in gedachte en in bewerking, zoodat hij het na de overgave èn in het *Brief Recit* èn in den brief aan van Meetkerken bleef aanbevelen. Daarvoor bestonden twee redenen. Vooreerst achtte hij na Antwerpen's val het goed geluk van Parma's wapenen gewis, en meende hij dat in een krijgskundig opzicht een algemeen accoord aan te bevelen was boven eene onderwerping van stad bij stad. Hij schreef: „La ſaiſon d'accorder eſt quand les parties ſont encore fortes à combattre. Après que l'une eſt ſous le pied, il n'eſt plus temps d'accorder, mais de l'humilier. Je ne conſeille pas donc que l'on accorde, mais ſi l'on veoye qu'à la fin ville après l'autre ſera contrainte d'accorder, je ſuis d'avis d'antidoter ce poyſon mortel, et *commencer* quand il eſt ſaiſon, car mieux vault traiter la reconciliation de toutes les villes par enſemble que la ren-

dition d'une ville en particulier." (1) — De tweede reden was, dat hij in Parma een legerhoofd waardeerde, zoo als de opgestane gewesten er nog geen ander tegenover zich hadden gehad, terwijl hun eigen, hun eenig Hoofd gevallen was. Hij achtte, dat men nog nimmer onder zulke omstandigheden onderhandeld had. Maar kende hij Koning Philips dan niet? Zeker niet zoo goed als wijlen de Prins van Oranje, doch hij meende Parma wèl te hebben leeren kennen. Deze veldheer was geen Alva of Don Juan! Welk een onderscheid tusschen het lot, aan Naarden en Haarlem door Alva bereid, en dat hetwelk aan Brussel, Mechelen en Antwerpen was toegestaan. Kon Marnix voorbijzien wat hij van dezen loyalen tegenstander verkregen had? Had hij bij den Koning de godsdienstvrijheid niet aanbevolen? Wij weten ook niet alles wat er tusschen hem en den grooten veldheer is voorgevallen, maar merkwaardig is wat Marnix in de *Responſe apologeticque* schreef, dat „Parma zich den haat der Spanjaarden heeft op den hals gehaald" ten gevolge van hetgeen hij toonde te bedoelen.

Daarenboven, of liever vóór dit alles behoort in aanmerking te komen, indien men een rechtvaardig oordeel vellen wil, welke de betrekking was, waarin Marnix van den beginne af tot den opstand gestaan had. Strada heeft hem laten zeggen: „dat onderdanen onmogelijk met een zuiver geweten, onder welke omstandigheden ook, tegen hun Koning de wapenen konden opvatten" (2), doch

(1) Bl. 72.
(2) Lib. II, 379. — Motley neemt dit van den Spaanschgezinden schrijver over met zekere ironie ten aanzien van Marnix' „werkzame en schitterende muiterij." T. a. p. bl. 252.

ook die schrijver heeft zijne woorden listig verdraaid. Iets anders schreef Marnix aan Parma in den brief, dien hij als bijlage aan het *Brief Recit* heeft toegevoegd: „Je confesse que dès mon jeune aage j'ay suyvy la religion, qui a esté pardeça persecutée à feu et à sang. Et combien que je ne fus oncques d'advis, que *à aucun subjet particulier* il fut loisible de prendre les armes contre ses superieurs pour la maintenir: si est il que depuis que les Estats et Gouverneurs du pays ont prinse cette querelle pour defendre le peuple, qui par sinistres informations se trouvoit oppressé sans pouvoir estre ouy en justice, et que *je me suis trouvé y avoir legitime vocation*, j'ay prins la chose à coeur et m'en suis employé jusques au bout." (1) Zoo had hij met de Edelen zich tegen de invoering van de Inquisitie gekant en later was hij in Oranje's en 's Lands dienst getrouw geweest, ook met het zwaard in de vuist. Maar hij had nooit een eigen krijgsplan, nooit een regeeringsplan gehad, zooals zijn nu vermoorde Meester. Hij diende in deze zaak alleen om den wille van den godsdienst. Vrijheid voor den dienst van God naar het Evangelie te verkrijgen was zijn eenig doel. Oranje wist dit zóó goed, dat wanneer hij van zijnen vriend wilde verkrijgen, dat hij zich in zijne plannen zou laten ge-

---

(1) In overeenstemming hiermede hadden de Hervormden in 1561 hunne Confessie overgeleverd „aux Magistrats des Pays-Bas," zoowel als aan den Koning, omdat zij hen hielden voor „ses Lieutenans et authorisez en leurs seigneuries, charges et offices non seulement du Roy, mais de Dieu vivant, de la justice duquel appelez Ministres."

bruiken, hij het voor dezen alleen geldende motief aanvoerde: „Sainct Aldegonde, souffrons que l'on marche sur nous, pourveu que nous puissions aider l'Eglise de Dieu." Dan antwoordde hij: „Puis, Monseigneur, que vous estes resolu à cela, ja à Dieu ne plaise que j'en parle plus. Emploies moi par tout ou il vous plaira." (1) Hij heeft dit woord eerlijk gestand gedaan, maar hij zou ook aan zijne overtuiging ontrouw zijn geweest, indien hij niet elke gelegenheid had aangegrepen om vrede te zoeken, wanneer hij daarop meende te mogen hopen met behoud van zijn dierbaarst goed. Hij kon reeds in 1573 de gedachte verdragen „alle voordeelen van het vaderland en de goederen dezer wereld op te offeren en in een vreemd land te leven," omdat hij zag, dat de oorlog „eene verwildering in alle godloosheid en ellende en al wat Gods toorn opwekte aanrichten zou." Thans in 1585 was het hem nog een overwegend bezwaar, „que plus la guerre dure, plus la connaissance du Seigneur et la vraye pieté s'éteint et s'anéantit." (2) Hij *mocht* daarom geen kans op vrede laten voorbijgaan. Die kans scheen hem te bestaan nadat hij Parma had leeren kennen, en daarom raadde hij *tot het openen van nieuwe onderhandelingen* voor de geünieerde provinciën te zamen. Hoe de laster schuifelde en menige hand dreigde, hij durfde met opgeheven hoofd aan zijne beschuldigers toevoegen: „Tant s'en faut que j'estime avoir failly en cela, que je prie Dieu de

(1) *Resp. apol. Oeuvres, Correspond. et Mél.* p. 411, 435.
(2) Aan van Meetkerken, bl. 69, vg.

vouloir tellement toucher le coeur du Roy, qu'il soit content de tollerer ses subjects en ce qui touche leur conscience et le service qu'ils doivent à Dieu, et leur donner une bonne paix, à charge de lui prester en toutes choses humaines toute très humble fidélité et obeissance. Que s'il luy plaisoit nous faire ceste grace, je dis franchement que je tiendroye pour abominables ceux qui voudroyent encor continuer ceste miserable guerre. Puis que nous avons toujours protesté, que nous ne desirions si non de rendre à Dieu ce qui est à Dieu, et au Roy ce qu'est au Roy. Et que tout le reste de ce qui est ensuivy à l'occasion de ces guerres, a esté extorqué par une extrême et inevitable necessité, pour nous sauver en quelque façon de la miserable ruine, que nos ennemis nous ont pourchassée envers Sa Majesté, luy persuadant que nous sommes les plus execrables creatures qui soient sur la terre, à cause que nous ne trouvons en nos consciences que nous puissious nous assujestir à autres loix et ordonnances spirituelles, que celles qui ont esté ordonnées par Jesus Christ et ses Apostres. Voyla pourquoy je prie Dieu, qu'il vueille inspirer les coeurs et de Sa Majesté et de ses subjets, affin que d'un costé et d'autre l'on ne cherche que ce qui concerne l'honneur de son nom et le bien et salut de son povre peuple. Tant y a que pour avoir cogneu les maulx infinis que ceste guerre civille produit à l'interest de l'un poinct et de l'autre, je conseille et conseilleray tout le monde à la paix tant qu'il y aura moyen de vivre en une bonne et libre conscience et

servir le grand Roy des Roys selon sa parolle et commandement." (1)

Dat deze eerlijke poging om vrede te verkrijgen na Oranje's dood niet gelukt is, moge nu in onze oogen een zegen van den hemel zijn geweest; dat Aldegonde's krijgsbeleid bij dat van Willem van Oranje en Maurits van Nassau achterstond, of, naar de puntige uitdrukking van Hooft, dat hij „beter afgericht was op den vrede dan op den oorlog" moge aan geen twijfel onderhevig zijn: — het doet niets te kort aan den adel van zijn karakter.

---

(1) *Brief Recit*, l. l. p. 290.

II.

DE BIËNKORF EN HET TABLEAU DES DIFFERENS DE LA RELIGION.

I. Betrekking der beide werken tot elkander.

Het is niet meer dan betamelijk, dat eindelijk de geschiedenis beschreven worde van een boek, zoo merkwaardig als *de Biënkorf der H. Roomſche Kercke.* Dat daarbij het *Tableau des differens de la Religion* betrokken wordt, is onmisbaar wegens de betrekking, waarin het tot den *Biënkorf* staat.

De uitgevers van de beide beroemde werken hebben hier of daar wel het een of ander gemeld, hetwelk den vriend der Nederlandsche letteren voor hunne geschiedenis te stade komen kan, maar op volledigheid en nauwkeurigheid hebben zij zich niet toegelegd. Wat hier en daar over het onderwerp gezegd is, is weinig geschikt om als een bevredigend resultaat van grondig onderzoek te kunnen gelden. Misvattingen en dwalingen worden daarbij meestal uit de tweede of derde hand nageschreven. Zoo zij het ons dan vergund de nalezing en terechtwijzing te beproeven van hetgeen door anderen verwaarloosd of verkeerd voorgesteld is, terwijl wij de vrees voor herhaling

van bekende zaken ter zijde stellen om zooveel mogelijk een historisch-bibliographisch geheel te leveren.

De inhoud van den *Biënkorf* mag bekend genoeg geacht worden, hij is toch niet zóó bekend, of de puntige resumtie van Broes zal hier niet te onpas komen: „Den persoon van een' Roomsch-Katholijke aannemende, spreekt het boek onder dat masker het Roomsch-Katholicisme met vurigen ijver voor, doch wederlegt het intusschen zoo sneedig en stelt zoo het jammerlijk aan de kaak, als eenig Kalvinist het doen kan. De opdracht is aan den Bisschop van 's Hertogenbosch, den helder zienden Sonnius. De schrijver geeft daarin dien waardigen man, na breede dankzegging voor zijn toebrengen tot het aanwinnen van een grooter aantal Bisschoppen, die scherp waakzame toezieners op de alles overheerende ketters, eerbiedig te kennen zijn overleg om zeker boekje van eenen Hervet tegen de ketters, (1) een gulden schrift, maar toch wat arm aan klare bewijzen, met eenige duidelijke en beslissende bewijzen te verrijken. Zulke heeft hij tot een Bijenkorf verzameld, in de manier der nijvere diertjes, die uit alle bloemen het uitgelezenste bijeenbrengen: van welke korf Z. Eminentie, zooveel er nog voor de ééne

(1) Gentien Hervet was Kanunnik te Reims. Hij woonde het gesprek van Poissy bij, bij welke gelegenheid de Kardinaal-Aartsbisschop van Reims hem in zijne dapperheid tegen de ketters leerde kennen. Zijne polemische geschriften zijn talrijk. † 1584. Zie de *Mémoires* van Niceron. Tom. XVII.

onverdeelde Roomsch-Katholijke kerk uitzicht zijn mogt, gewis veel zal hopen. En nu, in het geschrift zelf, gaat het bewijzen en het verdedigen van de leer der onfeilbare Kerk aan den gang. Het is alles afbreken onder den schijn van opbouwen, aanvallen onder den naam van verdedigen. Het *wederleggen* van den kettér geschiedt door tegenover zijne wél aangevoerde gronden iets nietigs te stellen, doorgaans eene uit de hoogte afwijzende machtspreuk; het bewijzen wordt insgelijks gedreven met voor iedere instelling, waarvan de rechtsgrond moet betoogd worden, bloot aan te voeren: de Kerk heeft zoo *gedecreteerd*; zoodat de geëischte *rechtsgrond* overal in het oog vallend ontbreekt. En pleeg de Hervormer in het algemeen, ten voordeele zijner klacht over kerkverbastering, zich te beroepen op de oude eeuw, als welke gelijke klacht bereids heeft aangeheven, de Roomsche Kerk zelve brengt zulks hier onbedacht en dom aan den helderen dag, met het bewijs tegen hare partij om te keeren en te zeggen: beeld u niet in, dat gij de eerste bediller zijt! neen, alle uwe berispingen zijn al van oude eeuw." (1)

Er is wellicht geen ander boek uit de zestiende eeuw bewaard gebleven, dat in ons land zooveel gelezen is, en te gelijk in Duitschland zulk een verbazenden opgang heeft gemaakt. Het heeft met de schriften van Rabelais en Montaigne in opzicht tot zijn verspreiding en vermaardheid gelijken rang. Met den schrijver van Pantagruël en Gar-

---

(1) *Filips van Marnix aan de hand van Willem I*; II, 27, vg.

gantua had de auteur van den *Biënkorf* en het *Tableau* meer dan toevallige uitwendige verwantschap. Immers had hij de geschriften van den geestigen Pastoor van Meudon reeds te Genève leeren kennen, waar het, toen de broeders Marnix er ter schole waren, nog niet vergeten was, hoe Kalvijn en Beza hem met belangstelling en met weldra teleurgestelde hoop gadesloegen, toen hij de geeselroê tegen de sophisten der Sorbonne zwaaide. (1) Ik houd het voor zeker, dat Aldegonde aan het huis van Beza met Rabelais is bekend geworden, en dat hij aan hem de kunst heeft afgezien om het wapen der satire te hanteeren. Vooral het *Tableau* doet ons telkens aan Rabelais denken, wegens de woorden en spreekwijzen op diens trant samengesteld, of liever samengesmeed en -gekneed om voor het spotkleed te dienen. Marnix had evenwel ook andere voorgangers leeren kennen, in Erasmus, Reuchlin, Agrippa, en in zijnen leermeester Beza zelven. Het was eene vrucht van de herleving der classieke letterkunde, die niet toevallig met de Reformatie samenviel, dat de geest van satire vaardig werd over hen, die tegen het Roomsche wangeloof en wangebruik in het strijdperk traden. „Difficile erat satyram non scribere." Marnix gebruikte dit wapen, zooals het toen in menige werkplaats geslepen werd (2), maar zijne handen hebben het

(1) Calvinus, *de Scandalis*, in Opusculis (1552) p. 584.

(2) „Le style *macaronique* était devenu un véritable instrument d'opposition religieuse." Sainte-Beuve, *Tableau hist. et crit. de la poésie Françaisse au 16e siècle*, p. 265. Zoo noemt men den stijl, waarin de woorden telkens met vreemde, meest latijnsche uitgangen en vormen

niet onheiliglijk gebruikt. In dien zin zou ik haast met Dr. Fruin willen zeggen: „Men heeft den spot van Marnix zeer te onpas vergeleken bij het schaterend lagchen van Rabelais, nog vreemder bij het kinderlijk spel met het heilige, dat de oudheid en de middeneeuwen zich veroorloofden. Marnix speelt niet met wat hem heilig is, noch maakt zich vrolijk over de dwaasheden der menschen; hij is zelfs in het spotten zeer ernstig en godsdienstig. Hij spot met de afgoderij der roomschen als Elias weleer op Carmel met die der Baälspriesters: zijn gelach gaat over in een vurig gebed, en eindigt in vervloeking van den afgod en zijn dienaars." (1)

Het onmiskenbaar verband tusschen den stijl en de taal van Rabelais en het *Tableau* brengt ons van zelf tot de vraag, of de jaartallen der uitgave van dit uitvoerig werk, gelijk men weet eerst na Aldegonde's dood in het licht verschenen, in 1599 en 1601, ons een beslissend antwoord kunnen geven bij het onderzoek naar den tijd van zijn te boekstelling. Gemeenlijk wordt aangenomen, dat het in de laatste jaren van des schrijvers leven werd opgesteld. Edgar Quinet weet ons dat te verhalen met bijzonderheden, waarvan wij de kennis alleen bij den eersten uitgever van het werk zouden verwacht hebben, die zeggen

---

zóó worden gesmukt, of ook zóó gedraaid, dat daardoor een belachelijke zin ontstaat. In dien stijl spreekt M. van „les vénérables humeversités et facultés thyalogiques Romaines;" van „traditions des sangdipsimes Peres decretalipotens; van „Docteurs grasbuez;" van „des sacs pleins de prebendes et venefices," enz.

(1) *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, bl. 337, vg.

kon „dat hij de eer gehad had met den schrijver en met zijne studiën gemeenschap te hebben." (1) Wat deze niet wist, heeft Quinet gegist, doch niet als gissing voorgedragen: „Tot het einde zijns levens, dat tevens dat der 16e eeuw is, genaderd, onderneemt Marnix in een even geleerd als bezield en geestvol werk al de wapenen saam te vatten, door dien levensvollen tijd tegen den geest der middeneeuwen gesmeed. Daartoe put hij uit al de verschillende uitingen van den toorn, de gevoeligheid en de verontwaardiging der hervorming en der herboorte. Hij wenscht uit die menigte van bloedige vlugschriften door het geloof, de herwonnen rede, de vervolgingen en het schavot geboren en vermenigvuldigd, een groot en heilig geschrift samen te stellen, dat geen der zedelijke wonden dier eeuw onvermeld laat, enz. Hij hervat er zijn eerste werk van 1569, zijn Biënkorf in, maar voegt er bij wat hem de ervaring zijn levens geleerd heeft." (2) Het komt mij voor, dat de betrekking tusschen den *Biënkorf* en het *Tableau* eene geheel andere is.

In de Inleiding op het eerste deel van de *Godsdienstige en Kerkelijke geschriften* liet ik deze woorden uit de pen vloeijen: „De honig van dezen korf zal waarschijnlijk

(1) *Advertissement au Lecteur* au Tome II du *Tableau des Differens de la Religion.* 1605.

(2) Ook Dr. Fruin (a. w. bl. 338) meent, dat M. „zijne laatste jaren besteedde om de Biënkorf in het Fransch om te werken en uit te breiden." — Wanneer de Heer F. t. d. p. zegt, dat van het *Tafereel der religionsverschillen* alleen het eerste deel voltooid en *uitgegeven* is, dan is dit eene onnauwkeurigheid, die wij om het wel verdiend gezag van dien schrijver niet onopgemerkt mogen laten.

niet in éénen zomer gepuurd zijn." Het was onder den indruk van den rijkdom van zaken, die in het boek gevonden worden, dat ik zóó schreef. Die rijkdom is zóó groot, dat zelfs de partijdigste tegenstander in dit opzicht met eerbied van den inhoud van den *Biënkorf* gewagen moet. „In de jaren, dat hij „onder 't kruis" zat, had Marnix den Biënkorf opgesteld, zeggen zijne vrienden." Dus laat Dr. P. P. M. Alberdingk Thijm, Hoogleeraar te Leuven, in een onlangs verschenen hekelschrift (1) zich hooren, en hij vervolgt: „Het is een werk, wat alleen samengesteld kan zijn door eenen schrijver, welke niet alleen den geheelen Bijbel door en door heeft bestudeerd, maar bovendien de grieksche en latijnsche kerkvaders heeft gelezen, de schrijvers der middeleeuwen, vooral de kettersche in zijne macht en eene algemeene kennis van de kerkgeschiedenis verworven heeft." Terwijl wij acte nemen van deze hulde, door een fellen tegenstander gebracht, nemen wij tevens de bedenking in overweging van diezelfde zijde gemaakt „hoe het aan van Marnix mogelijk geweest zij in zijn veel bewogen leven

---

(1) *De vroolijke Historie van Ph. van Marnix — en zijne vrienden; eene zedeschets, opgedragen aan alle zijne bewonderaars*, bl. 33. Ieder, die kennis neemt van dit boekske zal lichtelijk begrijpen waarom ik het niet denk te wederleggen. Men leest er o. a. dat „Prins Willem van Oranje slim genoeg was om te begrijpen dat het gebeurde in de Bartholomeusnacht eigenlijk met den godsdienst weinig te maken had." Hoe onnoozel moet Paus Gregorius III geweest zijn, die zoo geheel anders oordeelde! Het boekske is in den trant en naar den smaak van den Heer J. W. Brouwers (Pr.). Zie de *Dietsche Warande*, Nieuwe reeks, 1e dl., Ve afl. vgg.

niet slechts den *Biënkorf*, maar ook het *Tableau* te schrijven." (1) Op deze bedenking grondt de Leuvensche criticus eenvoudig de beweering, dat Marnix hier slechts uitgever en niet schrijver geweest is. „Het *Tableau* is te Genève door grondige geleerden bewerkt en Marnix bracht het handschrift in 1559 mede naar de Nederlanden, of het werd hem ter bewerking toegezonden!" Dit eenmaal aannemende vraagt de Heer Thijm: „hoe zou een een-en-twintigjarige dat alles" t. w. den inhoud van de beide werken, „hebben kunnen bijeenbrengen?" Op zulk een critisch kunststuk is, dunkt mij, het rijmpje, dat in den eersten druk van den *Biënkorf* tegen den titel gedrukt staat, nog van toepassing:

„Hier ſult ghy ſien end mercken,
De wijsheyt end 't verſtand van de Louenſche Klercken."

Ook dit is er uit te merken — wat bovendien uit het werkje duidelijk is (2) — dat de Heer Thijm de twee lijvige boekdeelen van het *Tableau* niet gelezen heeft. Anders zou hij niet hebben kunnen voorbijzien, dat in dit meesterwerk schrijvers, die eerst twintig en dertig jaren na de terugkomst van den auteur uit Genève (1559?) opgetreden zijn, worden behandeld en wederlegd. Zoo b. v. Rob. Bellarminus, wiens *Diſputationes de controverſiis fidei, adverſus hujus temporis haereticis* eerst in 1581, (t. w.

(1) t. a. p. bl. 131.

(2) In de § gewijd aan de „bewerking van het *Tableau*" wordt eenvoudig de inhoud van den *Biënkorf* opgegeven en besproken. „Daardoor zal tevens de geest en bewerking van het *Tableau* duidelijk uitkomen." bl. 119. *Sapienti sat.*

het 1e deel; in 1582 het 2e deel; in 1592 het 3e deel); (1) Panigarola, wiens dogmatische lessen in 1582; Alfonso de Villegas, wiens *Flos Sanctorum* in 1585 het licht zagen enz., om niet te spreken van de hier beoordeelde stukken en daden van Pausen eerst uit het einde van de 16e eeuw, b. v. van de jaren 1569, 1583, 1588. (2) Kortom, ieder lezer van het *Tableau* ziet de eigen hand van den schrijver daaraan arbeidende zijn leven lang, of liever in die tijdperken van zijn leven, waarin hem hier de rust tot dergelijken arbeid gegund was. Eene sprekende getuigenis van den auteur zelven voor de authentie van zijn werk levert ten overvloede de hierachter volgende brief aan Sib. Lubbertsz. te Franeker: „Ik heb" schrijft hij daar in 1597, „omtrent den Antichrist een en ander opgemerkt in het Fransche werk, hetwelk ik mij heb voorgenomen nu aan de drukpers over te geven: het heet *Tafereel van de godsdienstgeschillen*." (3) Doch waartoe zooveel woorden tot wederlegging van iets, hetwelk niemand gelooft, dat namelijk Philips van Marnix met het hoofdwerk, waarin hij de Roomsche Kerk en haar leer bestreden heeft, het ongehoordste en onmogelijkste plagiaat zou hebben gepleegd? Het is om eenige eer te bewijzen aan een betoog, waarin met de partijdigste bedoeling eene voorstelling gegeven wordt van de betrekking tusschen het *Tableau* en den *Biënkorf*, die, ofschoon tot hiertoe voorbijgezien, toch de ware schijnt

(1) Zie de *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus* van Aug. de Backer. Liège et Paris 1869, T. I, fo. 502.
(2) Zie het *Tableau*, Tom. I, p. 241. Ed. de 1599.
(3) Bl. 99.

te zijn. Ik houd met den Lovenschen Professor het beroemde nederduitsche boek inderdaad voor eene verkorte vertaling van het minder bekende fransche werk, hetwelk reeds in 1569, minder uitgebreid en uitgewerkt dan wij het nu kennen, moet bestaan hebben. Hiervan het bewijs te leveren is nu onze taak.

Die den levensloop van den schrijver kent en het *Tableau des différens de la Religion* gelezen heeft, kan de vraag niet terughouden: wanneer mag *dat* boek door *dien* man geschreven zijn? De rust, die daartoe noodig was, heeft hij immers vruchteloos hier gezocht? Het moge louter willekeur zijn met den Heer Thijm te onderstellen, dat het reeds op het een-en-twintigste jaar van den auteur zou bestaan hebben: zeker is het niet zonder grond aan te nemen, dat het werk in 1566, dus zeven jaren later, althans hoofdzakelijk zal zijn geschreven geweest. Vergeten wij niet, dat de twee broeders van Marnix te Genève de leerlingen van Kalvijn en de huisgenooten van Beza zijn geweest. Uit die school en omgeving zijn zij vertrokken met last en met lust om in de Nederlanden de zaak, waaraan zij te Genève hun leven toegewijd hadden, vóór te staan met al hunne macht. Zoo waren zij in 1566 vaardig om zich bij de andere Edelen te voegen, die tegen de Inquisitie optraden. Dat zij van Genève wapentuig (1) hebben medegebracht voor

(1) Vooral in dit opzicht is de Catalogus van de Bibliotheek van Aldegonde merkwaardig. Het afdrukken van het eenige bekende exemplaar, in het bezit van de Koninklijke Academie te Amsterdam, mag wel mede gewettigd zijn als dienende tot bewijs, dat de geleerde bezitter van zulk eene boekverzameling zich zelven heeft weten te helpen voor de geschriften, die zijn naam voeren.

den strijd, welken zij tegemoet gingen, mag niet worden betwijfeld, even min als dat zij het als hunne roeping zullen hebben beschouwd om, nu onder de pas aangestelde bisschoppen in de Nederlanden eene nieuwe bestrijding van de Evangelieleer te vuur en te zwaard, ja, maar ook met mond en pen moest worden verwacht, ook op het voeren van de pen en op het bevorderen van volksverlichting bedacht te zijn. Men moet overigens het geestvol oog en de zich tot een spottenden lach plooijende trekken van de beeldtenis van Aldegonde slechts gezien hebben om hem die neiging tot ironie toe te kennen, openbaar in de bijtende satire, welke in zijne polemische schriften scheering en inslag is. Zijn aanleg en zijne opleiding hebben samengewerkt tot zulke geschriften, en er den auteur de pen voor in de hand gegeven zoodra de roeping tot schrijven door hem gevoeld werd. Mij dunkt het behoeft geen opzettelijk betoog of nader bewijs, want het spreekt van zelf, dat de zes jaren, gedurende welke Philips van Marnix, volgens zijn eigen woord, „na zijne terugkomst uit Genève zich als verborgen gehouden heeft onder het kruis der toen zeer bittere vervolgingen," door hem zijn besteed geworden aan dit werk, waarmede hij immers gereed moet zijn geweest lang vóór 69, toen de eerste proeve daarvan in de ballingschap verscheen. Gedurende die jaren was hij in geene andere dan kerkelijke bediening. Wij ontmoeten hem te Breda als voorstander van de jeugdige gemeente der Hervormden tegenover hare heele en halve bestrijders, Roomschgezinden en Martinisten beiden, of te Antwerpen in de

Synoden onder het Kruis: wáár elders zouden wij hem ons nog kunnen voorstellen dan in het studeervertrek, bezig met den *Biënkorf?* (1)

Met den *Biënkorf.* Want die was toen nog niet onderscheiden van de *Différens de la Religion.* Men heeft dit laatstgenoemde werk menigmaal „den franschen Byenkorf" genoemd, zonder daarmede meer te willen uitdrukken dan de gelijkenis tusschen de beide geschriften, doch nauwkeuriger beschouwing kan ieder overtuigen, dat het nederduitsche boek uit het fransche is ontleend, welk laatste in eene latere uitbreiding en omwerking een anderen titel en eene gewijzigde inrichting heeft bekomen toen in Frankrijk en in de Nederlanden met veranderde tijden nieuwe behoeften geboren waren. Onder Hendrik van Navarre in Frankrijk en door de overwinningen van Maurits van Nassau in de Nederlanden kwamen de Gereformeerde kerken tot ongekende rust, en het was toen te vreezen, dat bij velen afmatting en twijfel de vroegere opgewektheid zou vervangen. Daartegen een geneesmiddel te bereiden was eene begeerlijke zaak in Marnix' oogen. (2)

(1) Waarschijnlijk is de brief van Hervet „aan de afgedwaalden van het geloof," die aan Marnix de aanleiding verschafte om zijne wapenen tegen de Roomsche Kerk te keeren, verschenen in 1561. Althans op de lijst zijner werken bij Niceron vind ik op dat jaar vermeld: *Epitre envoyée à un quidam fauteur des nouveaux Evangelistes, en laquelle est clairement montré que hors l'Eglise Catholique n'y a nul salut*, en ook: *Epitre aux Ministres, Predicans et Suppots de la nouvelle Eglise, de ceux qui s'appellent fidèles et croyans à la parole.* Daar Marnix den titel niet nauwkeurig opgeeft, is het onzeker welke de bedoelde is.

(2) Zie de *Préface de l'Auteur*, en den *Epistre de l'Editeur*: A Messieurs les pacificateurs des deux religions.

Aan den anderen kant was er nieuwe aanleiding tot grondige verdediging van de Evangelieleer, daar na de vaststelling van de Roomsche kerkleer in het Trentsche Concilie de pennen vooral bij de Jezuieten gescherpt werden om haar tegen de „ketters" te handhaven. Bellarmin was pas opgestaan in de wapenrusting van verjongde scholastieke geleerdheid: tegen dien reus achtte Marnix zich opgewassen, en zag hij zich door zijne geloofsgenooten opgeroepen. Men begeerde ook in Frankrijk den *Biënkorf* in het Fransch te bezitten: wel nu, dit alles te zamen was reden genoeg om het fransche werk, in de eerste liefde van een pas ontwaakt geloofsleven ontstaan, weder ter hand te nemen. Het is alzoo niet moeielijk den tijd te bepalen, waarin de omwerking heeft plaats gehad. Het was niet vroeger dan 1586, na het beleg van Antwerpen, en wij weten dat de dood den auteur heeft belet het werk uit te geven. In 1598 was het eerste deel voor de pers gereed.

Dat deze opvatting van de betrekking tusschen de twee beroemde werken de ware is, moet blijken uit de stukken zelve.

Was de *Biënkorf* vóór dertig jaren tegen den brief van Gentiaan Hervet gericht, het fransche werk heeft nog denzelfden aanleg en is nog op de leest van dezen brief geschoeid. Opmerkelijk genoeg! Maar sedert 1582 waren de twee eerste deelen van Bellarminus' werk *De controversiis* verschenen, waarin de leer van de Kerk en haar Hoofd werd behandeld. Met het oog op dit werk heeft Marnix de overwerking aangevangen, op zoo breede schaal, dat de ge-

heele eerste band van zijn werk, in vijf deelen verdeeld, alleen over het eerste punt van Hervets brief handelt, d. i. over de Kerk, hare kenmerken, haar Hoofd, hare voorrechten, den grond van hare leer en de bronnen, waaraan zij deze ontleent. Deze omwerking is zóó volkomen, dat bij eene oppervlakkige vergelijking dit eerste deel van het *Tableau* een geheel nieuw boek schijnt te zijn. Maar bij het lezen herkent gij telkens den *Biënkorf* en nu en dan zegt gij: hij is het zelf! Dezelfde eigenaardige piquante stijl, die u aan Rabelais herinnert, en de manier van redeneeren, die zooveel overeenkomst heeft met de *Apologie pour Hérodote* van Henry Estienne: stijl en trant van Marnix vroegeren leeftijd, die hij elders niet bezigt, en waar hij hier zelfs telkens uitvalt, wanneer hij de tegenstelling van het godsdienstgeschil — naar het plan van het *Tableau* — uitwerkt en het gevoelen van de Gereformeerden ontwikkelt tegenover de Roomsche kerkleer of praktijk. Zoo b. v. in het 4^e^ Hoofdstuk van het eerste deel, waar hij de Lutherschen en Gereformeerden sprekende invoert over de kenmerken van de ware Kerk, in een ernstig, streng dogmatisch betoog van dertig bladzijden; of in het 3^e^ en 4^e^ Hoofdstuk van het vierde deel, waar hij de leer der rechtvaardiging door het geloof uiteenzet. Intusschen was de schrijver door den eersten aanleg van zijn werk gebonden, en zoo vat hij telkens den ouden stijl weêr op, waarbij dan blijkt, hoezeer het satirieke nog altijd zijn element is. Men zie b. v. de wijze, waarop hij in het 5^e^ Hoofdstuk van het eerste

deel een nieuwen verdediger van het Roomsche kerkgeloof, den Franciskaner Fr. Panagirola, wiens theologische lessen eerst in het jaar 1582 in druk verschenen waren, bij zijne lezers inleidt, als „een tertius Cato, een man, die bij Bellarmijn in niets achter stond dan alleen hierin, dat hij zich niet van de Societeit van Jezus noemen kon, en die wel andere protocollen en gedenkstukken had om zich op te beroepen, dan die woorden en teekenen van Gods Verbond en die onderwijzingen van Jesus Christus, die onze Hugenoten gewoon zijn aan te halen!"

Deze en dergelijke plaatsen doen ons zien, hoe laat op zijn levensdag Marnix nog aan het *Tableau* gearbeid heeft (1), doch er zijn er ook, die de onbedriegelijke kenmerken dragen van den vroegeren tijd, waarin de *Biënkorf* ontstaan is. In de laatste jaren van zijn leven had de auteur het boekje van den Franciskaner Bartholomeüs van Pisa: *Liber conformitatum S. Francisci* niet in zijn bezit. Hij schrijft dit in den reeds aangehaalden brief aan Fr. Lubbertsz. in 1597, doch hij voegt er bij dat hij het „elders" wel gezien had. Te Genève misschien. Hoe dit zij, hij heeft het vóór zich gehad toen hij het geestige 3e Hoofdstuk van het vierde deel (2) schreef, over het bewijs dat de Kerk niet aan de heilige Schrift gebonden is,

(1) In het 2de Hoofdstuk van het vierde deel wordt van de onoverwinnelijke vloot gesproken, welker schepen elk naar een der heiligen genoemd waren (1588), en zelfs een gevecht vermeld van het jaar 1597, het jaar, dat aan het sterfjaar van den auteur voorafging.

(2) De deelen (parties) van het *Tableau* zijn de stukken, waarin het werk gedeeld is naar de hoofdpunten van zijn inhoud.

ontleend aan de regelen van volmaaktheid, in de monnikorden en vooral in die van S. Franciscus geldende. Hij haalt daar het kreupel quatrain aan, dat vóóraan in het boek staat, en beschrijft den boom met de 40 overeenkomsten tusschen den heilige en Jesus Christus, die daar gevonden wordt („à l'entrée dud. livre"). De ontleding van den inhoud volgt daarop. Dit wordt in den *Biënkorf* niet aangetroffen, terwijl in dit laatstgenoemde werk het Boek der Overeenkomsten toch meer dan eens wordt aangehaald.

Dergelijke sprekende overblijfselen van het oude H. S. naast en onder de merkteekenen van veel lateren tijd kan ieder vinden. Maar bijzondere opmerking verdient het resultaat van eene doorloopende vergelijking van de twee werken. Het is dit, dat men den *Biënkorf* bijkans geheel in het *Tableau* vindt liggen. Hij is er uitgelicht. Natuurlijk is dit veel minder zichtbaar in den eersten band van het *Tableau*, omdat hier de omwerking en de uitbreiding is voltooid. Het oorspronkelijk werk is er dus veel minder gemakkelijk terug te vinden. Hier is Rob.Bellarminus de tegenstander,(1) op wien het veel meer gemunt is dan op Hervet, den eerzamen en werkzamen Kanunnik van Rheims, die reeds in 1584 overleed, en wiens schriftjes na dien tijd gewis Marnix niet meer naar de pen zouden hebben doen grijpen. Evenwel vindt gij ook in dien eersten band nog

(1) Het tweede deel over *den Paus van Rome* is dan ook afzonderlijk gedrukt als eene bestrijding van den beroemden Jesuiet, in 1612. Zie de *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*, II, bl. LXV, Inleiding.

sporen van den ouden franschen Biënkorf. Zoo is b. v. het allereerste Hoofdstuk van den *Biënkorf*, dien wij bezitten, een uittreksel uit hetgeen in Hoofdstuk XI—XIII van het derde deel van het *Tableau* uitvoeriger gevonden wordt aangaande hen, die vóór de Hervorming de gevoelens en de leer der Lutherschen en Kalvinisten predikten. Het zijn toch in den nederduitschen *Biënkorf* meestal dezelfde bewoordingen, ofschoon het daar gegeven résumé van de oude getuigen der waarheid zóó kort is, dat voor een uitgebreider tafereel de overneming van de woorden der moeite niet waardig zou zijn geweest. Slechts bij een uittreksel laat zich deze woordelijke overeenkomst verklaren: daar moest zij van zelf ontstaan. Ik onthoud mij van de aanhaling der plaatsen, op welke ik het oog heb, omdat zij wegens de uitvoerigheid van het *Tableau* niet met vrucht geschieden kan. Ook is het wenschelijk, dat de lezer zelf de juistheid mijner beweeringen op den proef stelle: hij mag dan zien welk een schat van kennis en welk een meesterstuk van protestantsche polemiek in het laatstgenoemde werk door den auteur is nagelaten. In het vierde en vijfde deel van den eersten band zijn geheele hoofdstukken, die grootendeels in den *Biënkorf* worden teruggevonden, doorgaans met belangrijke uitbreiding, hier en daar met terugneming van een of ander dat in den *Biënkorf* voorkomt; en niet zelden valt bij de vergelijking in het oog, waarom in het Nederduitsch uitlating of bekorting plaats heeft gehad, als b. v. wanneer de taal haar dienst weigerde om de ironie weder te geven.

Zoo heeft het *Tableau* in het tweede Hoofdstuk van het 4e deel, fol. 228, éd. 1599:

„Voila pourquoy aussy les cloches (après leur baptême) sont si très sainctes: tesmoings les Papes Boniface 8 et Gregoire 9, qui ont ordonné, que pour le regard de leur grande saincteté, on ne les peut sonner tant qu'une Eglise ou paroisse est an ban: Combien que par grace specialle ils permettent encor, que l'on sonne *l'Ave Maria:* ainsy que Jean Calderin (in Tractatu de Interdictis) a bien sagement remarqué. Et vrayement ce n'est pas peu de cas, *que d'avoir à chasque oreille une clochette, pour tant mieux ouir la grande cloche clochante au clochier bien clochable en toute sorte de clocherie:* Car le docteur Albericq de Rosatis raconte, que les ordres des Moines à Rome ont eu grands altercas et mené longs procez pour sçavoir lequel d'entre eux sonneroit le premier la cloche de l'*Ave Maria* au matin, jusques à ce que finallement fut prononcé par arrest irrevocable, que ceux qui seroient premier levés sonneroyent les premiers, suivant *l'ancienne* usance *et louable privilege* des vaches *d'Hollande:* entre lesquelles s'observe inviolablement, que quand elles vont aux champs les premiers vont devant."

In het 2e Hoofdstuk van het eerste deel van den *Biënkorf*, fol. 28, uitg. 1569 vindt men deze plaats aldus:

„So dat de clocken so heylich zijn, dat men se niet luyden en mach, so lange als een Kercke oft een volck in den Ban is, gelyc als de Paus Bonifacius 8 en Gregor. 9 wtdruckelick verordent heeft. Hoewel dat het noch wt genade toegelaten worde het *Aue Maria* te luyden, gelyc als Johannes Calderinus fijn gescreuen heeft. Ende en is voorwaer gheen cleyne sake, want Doctor Albericus de Rosate vermelt, dat de Monicken te Romen eenen swaren ende langduerigen strijdt ghehadt hebben, ende groote Processen ghevoert hebben, te weten, welcke Orden souden des morghens aldereerst het Aue Maria luyden, tot dat het eyndelick ghewesen werde, dat deghene die eerst op zijn souden, die souden de eerste luyden, na het ghemeyn ghebruyck der koeijen, welcke laten de eerste altijdt voorgaen ende de laetste na volgen."

Geen opmerkzaam lezer zal hier twijfelen of het Fransch den oorspronkelijken tekst heeft.

Wat in het eerste boekdeel van het *Tableau* eerst met eenige studie kon worden ontdekt, dat ligt in het tweede

boekdeel voor de hand om te tasten. Dit tweede deel is door den schrijver nagelaten in eenen zeer onvolmaakten staat. De onbekende, die het heeft uitgegeven, een van des auteurs gemeenzame vrienden, vond een handschrift, waarvan de stukken voor eene nieuwe inrichting dooreen geworpen waren, welke stukken daarenboven allen de kenmerken droegen van om- en bijwerking. Ook merkt hij op, dat over het algemeen de polemiek in dit tweede deel niet zoo voldoende was als in het eerste, „pour ce que les escrits et arguments de ces Archirabbis et Arcboutans de l'Eglise Romaine d'aujourd'huy, comme de Bellarmin, Panigarolle, Stapleton, et autres nouvéaux ecrivains n'y estoient pas citez, et leurs testes savonnées comme leurs venerables chapeaux, mitres, et bonnets quarrez en avoient de besoing: tellement que n'y estant touchez que les arguments rauces et moisis de maistre Gentian, semblables du temps passé, et avant que ces nouveaux peres fussent cognus, j'ay jugé que cest escrit pourjetté desia passé plusieurs années, avoit commencé seulement estre remis sur le buffet peu de temps avant le trespas de l'autheur: sans que prevenu par la mort, il ait peu le rendre du tout conforme au premier, selon les doctes et excellentes conceptions de son rare esprit." Mij dunkt hier hooren wij den ooggetuige, die den origineelen franschen *Biënkorf* vóór zich had. Zijn oordeel over de fragmenten, die hij tot een niet onsamenhangend geheel heeft verzameld, is niet geheel juist, want ook het eerste gedeelte van het door hem samengestelde boekdeel, handelende

over *de wijze van uitleggen van de heilige Schriften*, is gewis nog door Marnix zelven bepaaldelijk met het oog op Bellarminus en Panigarola omgewerkt. De aanhalingen bewijzen het. In het eerste hoofdstuk kunt gij het punt aanwijzen, waar de redeneering van den eerstgenoemde wordt opgenomen na een aanhef uit dien oorspronkelijken franschen tekst, welken gij in dit tweede boekdeel vooral gedurig herkennen kunt in zoo vele hoofdstukken die met den *Biënkorf* bijna woordelijk overeenkomen. Neem b. v. het slot van het eerste hoofdstuk van het reeds genoemde eerste gedeelte, waar het oorspronkelijke m. i. onmiskenbaar is in het Fransch.

„Voila pourquoy quiconque ne veut recevoir ceste exposition de saincte Mere Eglise, et entendra l'Escriture spirituellement ainsi que la saincte spiritualité Ecclesiastique Romaine l'entend et l'expose, cestui-là est heretique formé, voire il est heretique à neuf leçons, et brusiable comme paille; son proces est vuidé, et eut il tous les textes de l'Escriture, et toutes les Bibles imprimées à Genève et en toute l'Allemaigne, tant en Hebrieu qu'en Grec, Latin et François de son costé, il est homme mort, voire quand il auroit encor mille vies en coffre, en cas qu'il touche és mains de S. Inquisition je me recommande, c'est fait de luy, on a beau prier pour luy, il faut qu'il soit bruslé, tenaillè, noyé, epautré, démembré, exenteré, decoupé, fricassé, grillé, carbonnadé, escartelé et crucifié, et plus *si vellet Sancta Mater Ecclesia*."

In den nederduitschen *Biënkorf* korter en matter:

„Daerom wie dese uytlegginghe der h. Kercken niet en wilt aennemen, ende de Schrift geestelijcker wijse verstaen, so alsse de geestelijckheyt verstaet ende uytleght, die is een ketter, ende sijn proces is al claer. Al hadde hij schoon alle de texten der Schrift ende des gantschen Bijbels aen zijner sijden, de text en can hem niet gehelpen sonder de glosen, hij hij is een doot man, ja al hadde hij noch duysent levenden in de kist liggende. Soo verre ymmers als hij in der h. Inquisitiën handen comt, hij moeter aenstaen, het is verloren ghecalt."

Niet minder sterk sprekend is het, wanneer in het eerste Hoofdstuk van het vierde deel de predicatiën van Franciscus Sonnius, den vader der nederlandsche Bisschoppen veel uitvoeriger worden besproken dan in den nederduitschen *Biënkorf*, of wanneer „nos nouveaux Evesques" worden genoemd, in de onderstelling dat zij iederen lezer even versch voor den geest zijn als zij den schrijver waren in de eerste jaren na 1558.

Zoo blijkt bij eene opmerkzame lezing dat de fransche Biënkorf met stuksgewijs aangevangen om- en bijwerking door Marnix is achtergelaten. Geheele hoofdstukken zijn nog in hun natuurstaat, en komen dus met den nederduitschen tekst overeen; dáár, waar om- of bijwerking heeft plaats gehad, komen de moedertrekken duidelijk uit. De hoofdstukken zijn door den uitgever met meer of minder goed geluk geplaatst, naar de aanwijzingen, die wellicht de nieuwe opschriften van des auteurs hand aangaven. Het schijnt echter dat de uitgever de rechte betrekking van het fransche tot het nederduitsche werk, ik zou haast zeggen dat hij den nederduitschen *Biënkorf* niet of nauwelijks heeft gekend (1), want anders zou hij naar de plaats van sommige hoofdstukken niet hebben behoeven te zoeken, welke nu als nieuwe fragmenten los aan het einde zijn geplaatst, ofschoon verre de meeste in

---

(1) Soms heeft de uitgever den tekst bedorven, als b. v. in den aanvang van het vierde deel, waar hij spreekt van „het plakkaat van Karel V van 1552, waarin Luther een Pelagiaan wordt genoemd." Lees 1521, zooals in den *Biënkorf* staat, 5e st. 1e cap.

den *Biënkorf* vertaald, soms met bekorting, gevonden worden. Hier en daar treft men, even als in het eerste boekdeel, ook weêr stukken aan, wier latere dagteekening herkenbaar is aan den deftigen en ernstigen betoogtrant, zooals b. v. het achtste Hoofdstuk van dit eerste deel, waarin de uitlegging, door de Kalvinisten aan de sacramenteele woorden van het Avondmaal gegeven, wordt uiteengezet; waarbij ook het derde en vierde Hoofdstuk van het vierde deel genoemd moet worden, bevattende de ontwikkeling van de leer der rechtvaardiging door het geloof. (1)

In het algemeen kan men zeggen, dat de omwerking van den oorspronkelijken franschen *Biënkorf* tot een *Tafereel der godsdienstgeschillen* in dit tweede deel eerst aangevangen was toen de schrijver het eerste deel in het licht zond. Hieruit is het te verklaren, dat het vijfde deel van het *Tableau* nog ongerept het zesde stuk van den *Biënkorf* teruggeeft, met de „uitlegging en verklaring des Biënkorfs" daarbij. Dat dit laatste gedeelte niet uit den nederduitschen *Biënkorf* vertaald is, is duidelijk, niet slechts wegens het frissche en oorspronkelijke van de uitdrukking en den stijl, maar vooral wegens het ongeschikte van de toevoeging daarvan aan het *Tableau*. Aan het begin van het eerste deel van het *Tableau* was door den auteur een

(1) Men kan de gevoelens der oude Gereformeerden op deze punten nergens beter lezen, gelijk in het algemeen het *Tableau des differens de la Religion* uitnemende diensten bewijst voor de kennis van hun leerbegrip. Men heeft ook bij de lezing geen hinder van den scholastieken vorm van latere dogmatische schrijvers.

weêrslag op zijn vroeger werk gegeven in deze woorden: „Ce livre *pourroyt avec grande raiſon* eſtre nommé la Ruche catholique des abeilles de Ste Mère Egliſe Romaine et il ſera montré à la fin pourquoy," en aan het einde wederom door eene vergelijking van het opgehangen tafereel met de vrucht van de nijverheid der bijen; op beide plaatsen blijkbaar eenigszins gezocht, en weinig overeenstemmende met de inrichting en den titel van een vergelijkend tafereel. Een nevendoel heeft den auteur waarschijnlijk geleid tot deze herinnering aan den *Biënkorf*; hij wilde, dunkt mij, aanduiden dat hij een werk gaf, hetwelk dezen moest vervangen. Hiermede strookt ganschelijk niet die uitvoerige komische allegorische beschrijving van der bijen wezen en werk aan het einde van het nieuwe boek. Om daarbij te passen hadden titel en plan onveranderd moeten blijven. Dit slot zou, meen ik, niet in het Fransch bestaan, indien het niet met den *Biënkorf* in die taal geboren was. Van dat oorspronkelijk Fransch nu heeft de uitgever van het tweede deel van het *Tableau* kennelijk te veel uitgegeven, maar juist daardoor eerst genoeg om ons te doen zien, hoe het met dit belangrijk gedeelte van Marnix' literaire nalatenschap gelegen is.

Er is in Oost-Friesland eene overlevering bewaard, dat Marnix op de hofstede van den edelen Unico Manninga bij Norden zijn *Biënkorf* in het Duitsch overzette. (1)

(1) De nijvere Predikant en Rector te Appingedam, J. J. Harkenroth heeft in zijne *O. Vriesche oorspronkelijkheden* (2e druk, 1731, bl. 799) dit verhaal bewaard. Hij meende, met anderen, dat de Duitsche „*Bien-*

De kern van waarheid in dit verhaal is ons nu gebleken. Marnix heeft zijn *Biënkorf* op de hofstede van Manninga „*vertaald* in het Duitsch", ja gewis, in het Nederduitsch — uit het Fransch. Het was in 1568.

II. De bibliographie van den Biënkorf.

De uiteenzetting van de betrekking, waarin de twee voornaamste geschriften van Philip van Marnix tot elkander staan, is voor de bibliographische geschiedenis dier werken van groot nut. Door haar bekomen wij eerst een bevredigend antwoord op de vraag, hoe het mogelijk was dat de opdracht van den *Biënkorf* „aen den Eerweerdighen, heylighen ende Hoochgeleerden Doctoor ende Magister noster, Heer Franciscus Sonnius," door „Isaäc Rabbotenu (1) van Loven" in zijn gefingeerd „Musaeum" den vijfden Januari 1569 heeft kunnen geteekend worden. Laat „het lusthuis in den notenhof op Lutzborg" nog zoo rustig geweest zijn, het was toch maar eene rustplaats in de ballingschap, en geen plaats voor het schrijven van een boek als de *Biënkorf*, waarvan de inhoud is saamgelezen uit eene Bibliotheek, die de zwerveling in Oost-Friesland

---

korf" eerst in 1582 was uitgegeven en vertelde op dien lossen grond, dat de vertaling in dit jaar had plaats gehad. Joh. Prins, in zijn *Leven van Ph. van Marnix* (bl. 27), vertelde nu weder verder dat Aldegonde dus in 1582 eene reis naar Oost-Friesland gemaakt had. In 1582, het jaar van het bestuur van Anjou, toen Marnix pas weder in den Raad van State had zitting genomen; het jaar van Jaureguy's aanslag op den Prins van Oranje!

(1) *Magistri nostri.* Zie *Biënkorf*, 2e stuk, cap. 7.

niet vond, — een boek, dat een arbeid heeft geëischt, waarvoor meer rustige dagen noodig waren dan aan Marnix tusschen 1566 en 1586 voor zulk een werk ter beschikking stonden. Wij weten nu wat wij te denken hebben van hetgeen in 1568 heeft plaats gehad. Bij het verlaten van den vaderlandschen grond en bij het mislukken van Oranje's krijgstocht tegen Alva, toen nog verder uitwijken aan den Prins en zijn dienaar werd opgelegd, toen heeft de vurige voorstander van de Hervorming dit geschrift in deze landen willen achterlaten, om alzoo den krijg tegen het Pausdom voort te zetten. Was bij de samenstelling er van zijn oog en zijn taal gericht geweest naar Frankrijk en de zuidelijke Nederlanden, of liever was het boek in fransche omgeving en in het Fransch geschreven: het vertalen van den *Biënkorf*, met bekorting van zijn inhoud tot een volksboek, waarin van uit Emden, hetwelk „Neêrlands sleutel" was, Rome's leer werd ten toon gesteld, was in de omstandigheden, waarin Marnix zich sedert dien tijd geplaatst zag en bij zijne bedoelingen en karakter, een werk, hetwelk hij als van zijne roeping achten moest.

Dat de drie eerste uitgaven van den Nederduitschen *Bienkorf* in 1569, 1572 en 1574 te Emden verschenen zijn, wordt op goede gronden algemeen aangenomen, ofschoon de naam van de plaats der uitgave niet is vermeld. Het wordt van den laatstgenoemden druk verzekerd door J. Canin, den uitgever van den druk van 1577, en het is bovendien aan het karakter van het drukwerk wel te zien. Wat de eerste uitgave betreft: zij is met oostersche

(hoogduitsche) letter gedrukt, en ik houd het voor onbetwistbaar dat zij onder het oog van Marnix is bewerkt, wegens de nauwkeurigheid van den tekst en de lange lijst van zeer geringe errata, achter het werk voorkomende, aan het einde waarvan nog ten overvloede gelezen wordt: „Sooder noch eenighe fauten waren, die wij hier niet en hadden aangeteekent, deſelfde te willen corrigeren ende *de Auteur* te verontſchuldighen." (1) — De uitgave van 1572 is aan de eerste gelijk, behalve dat zij met kleiner letter gedrukt is en een index heeft, genoemd: „Cort verhael van de ſommariën op elck ſtuck ende voor elck Capittel beſonder geſtelt, opdat de goetwillighe Leſer te voechlicker ſoude moghen vinden waervan hij begeert te leſen." In het afwezen van den auteur is zij met zorg bewerkt, daar de errata verbeterd zijn. — Merkwaardig is die van 1574, (2) daar zij de eerste is, welke met de gewone gothische, in de meeste oude nederduitsche boeken gebruikelijke letter gedrukt werd, voorts wegens het daarin voor het eerst voorkomende *alphabetisch register*, en wegens de „annotatiën ende handekens, op de kanten geſteld, daer het regiſter op aenwijſt, latende den Text ende des Auteurs

(1) Marnix was bijzonder „lastig" op het punt van de drukproeven. Hij schreef aan Bon. Vulcanius, met het oog op eene nieuwe uitgave van zijne Psalmberijming, in 1589: „Scis in eo genere quam ſim moroſus; quam libenter uſque ad extremam editionis horam inducendi caſtigandique libertatem mihi velim manere integram. Ac proinde quam neceſſe ſit me praeſente ſubjici praelo." M. S.

(2) „Voleyndt den 13 May." Het was eene goede en vaak zeer vruchtbare gewoonte van sommige uitgevers om den datum der voleindiging van den druk van een boek aan te geven.

werck ongeroert: Alleenlick dat tot meerder vermakinghe des Lesers eenighe notabele Redenen, somwijlen met een ander letter, somwijlen op een nieuw reghel ghestelt zijn." Het register en deze onderscheiding van „eenighe notabele Redenen" zijn in de goede latere uitgaven onderhouden.

Deze eerste uitgaven werden in „zeer grooten getale" gedrukt en even veel gelezen. Bij honderden zijn de exemplaren door de bisschoppelijke ketterjagers verbrand. (1) Het was dus geen wonder dat de wakkere Jan Canin (2) te Dordrecht eenen nieuwen druk gereed maakte, die reeds in 1577 verscheen. Zijn woord „tot den Leser" is merkwaardig genoeg om het hier over te nemen:

„Aenghesien (beminde Leser) dat dese Boeck, ghenaempt den Byencorf der H. Roomscher Kercken, bij diuersche Druckers (in seer grooten ghetale) ghedruckt is gheweest, ende dat den selven seer lief ende aenghenaem is bij velen menschen, oock in verre Landen ghesonden ende ghetrocken wort, so dat men als geene, ofte seer qualicken eenige Exemplaren becomen conde. Oft is gheweest om de soeticheydt des Honichs, oft dat het is om den aerdt der Byen met zijn gheswermte te leeren kennen, oft dat het zij om cleyne Byencoruen na te maken, dat laten wij int oordeel des Leser berusten: hoe't is, oft niet en is, den grooten aerbeydt ende moeyte des Autheurs en is niet crachteloos beuonden, hij en heeft oock niet weynich vreuchts geschaft. Wt welcker oorsaken (en 'tbegeeren van vele vrome Luyden) hebbe ick den seluen oock in handen ghenomen ende gedruckt, ende ghevolcht het Exemplaer des genen die ghedruckt is tot Embden Anno 1574 met denseluen Register: opdat de Leser alle dinghen daer toe zijn begeerte strecket, sonder groote moeite ende arbeydt (als

---

(1) Zie b. v. het daarvan verhaalde in de Inleiding op de *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*, deel 1, bl. XLV.

(2) Hij was de eerste Drukker in Holland, die een compleeten Bijbel drukte. De Dordtsche Bijbel van 1580, naar den druk van 1565 bij Gillis van der Erven, verscheen bij hem. Zie Is. Le Long, *Boekzaal*, bl. 738; Dr. A. M. Ledeboer, *De Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Nederland*, bl. 137.

met der handt aengheleydet) foude mogen foecken ende vinden. Ende opdat fulcks te gherieuelicker foude mogen gefchieden, zijn op de kanten defes Boecks eenighe Annotatiën ende Handekens geftelt, daer het Regifter op aanwijft, latende den Text en des Autheurs werck ongheroert: Alleenlick, dat tot meerder vermakinghe des Lefers eenige Notable Redenen, fomwijlen met een ander Letter, fomwijlen op een nieu Reghel gheftelt zijn, op hope dat wy der Ghemeynte Chrifti eenighen Dienft daer aen fouden mogen doen: Biddende den eenvoudighen Lefers, dat fy defen onfen Arbeydt (darinne wij geene koften ghefpaert hebben) int goede willen aannemen, ende niet doen als de fommige, die felue niet weten oft willen yet goets aenleggen, ende euenwel niet laten en connen, den Goetwilligen altijdts te berispen. Want wy hebben ghedaen 'tgene dat wy conden, ende niet 'tgene dat wy geerne gewilt haddan. Indien daer eenighe Fauten mochten wefen, wilt ze corrigeren, ende den Autheur ontfchuldigen. Verhopende dat den Autheur (tot fijner tijdt) defen fijnen aerbeydt weder in handen fal nemen, ende denfeluen ouerfien, corrigeren ende vermeerderen fal. Vaert wel inden Heere."

Op welken grond „de Drucker" aan den lezer berichten kon, dat het boek reeds vóór 1577 bij onderscheidene drukkers gedrukt is geweest, kan niemand met zekerheid zeggen. Het is evenwel niet onwaarschijnlijk, dat de drie eerste uitgaven verschillende drukkers hebben gehad.

Die van 1572 gebruikte eene kleinere letter dan die van 69 en die van 74 verklaarde in zijn Voorbericht dat hij „den eersten Byënkorf van 69 was gevolgd", zonder van den druk van 72 te reppen. Zeker was een drietal uitgaven in den tijd van acht jaren belangrijk genoeg om er op te wijzen. Doch van uitgaven in Nederland vóór deze van 1577 vinden wij geen spoor (1); aan Jan Canin komt de lof toe, dat hij den *Biënkorf* op den vaderland-

(1) Van eene Utrechtsche uitgave van 1572 spreekt het bekende Rapport, in de werken der Maatsch. van Ned. Letterkunde, doch dit is gewis eene vergissing.

schen grond heeft overgeplaatst, terwijl zijne uitgave een juweel van oud-hollandsch drukwerk is. Hij heeft geen anderen druk meer bezorgd, en het duurde lang eer er aan gedacht werd. De ongunst, waarin de schrijver geraakt was, heeft zich ook aan zijn werk doen gevoelen. Eerst volle zestien jaren later, in 1593, is er eene nieuwe uitgave verschenen, (1) doch daarop reeds in 1597 weder eene, beiden zonder opgave van plaats of drukker, en met hetzelfde korte woord van den drukker tot den Lezer, hetwelk in den druk van 74 gevonden wordt. Het schijnt wel, dat men deze editiën in alles heeft willen doen gelijken op de oude Emdensche uitgaven. Heeft men de firma van Jan Canin, die nog bloeide, misschien ook willen ontzien, en daarom nadruk van eene oude buitenlandsche uitgave geleverd? Wellicht is de editie van 97 van een anderen uitgever dan die van 93, met welken de eerste dan wilde concurreeren. Zulke contra-drukken van ongeprivilegieerde boeken waren van ouds zeer gewoon, daar de boekverkoopers ze eenvoudig voor eigen debiet vervaardigden of lieten vervaardigen. Hoe dit zij: het verschil van tijdverloop tusschen de vierde en de vijfde uitgave (16 jaren) en tusschen de vijfde en zesde (4 jaren) toont ons een afdruk eerst van het kwaad gerucht en dan van den veranderden volkswaan, waaronder Aldegonde heeft geleefd.

(1) Er is in de Kon. Bibliotheek te Berlijn een exemplaar van den Nederduitschen *Biënkorf* met het jaartal 1578. Doch het is de uitgave van 1572 met een dubbelen titel. Over dezen tweeden titel straks iets naders.

Tot het jaar 1600 is de tekst onveranderd gebleven. In dit jaar is hij, zooals de titel der uitgave van den Leidschen boekhandelaar Jan Claesz. Dorp zegt: „bij den Autheur ſelve vergroot ende verrijct, na den Franſoyſchen Byëncorf, ofte Tableau, etc. bij hem int Licht gebracht int jaer 1599." (1) Dit hoogdravend bericht moet bij den opmerkzamen lezer wantrouwen wekken. Immers heeft de steller van den titel niet eens het jaar van des Auteurs dood (1598) nauwkeurig opgegeven. Ook heeft hij zich in het randschrift om den Bijënkorf eene ongemanierde vrijheid veroorloofd. Men leest er in plaats van Marnix' eigen rijm:

„Leſer, leeſt dit met vlijt: Hier ſult ghy ſien end mercken,
De wijſheyt end 't verſtant van de Louenſche Klercken."

deze mismaakte en misdrukte regels:

Leeſt Leſer dit met vlijt, hier ſult ghy ſien end mercken,
Den ſin end 't grondich ſoet der Catholyc-ſcheer Kercken."

Aan de keerzijde van den titel en onder de korte inhoudsopgave, welke in de twee eerste uitgaven op den titel zelven stond, doch in die van 74 had moeten plaats maken voor het beeld van den Bijënkorf en naar deze zijde verhuizen, vindt men hier voor het eerst de woorden:

(1) Eene uitgave van 1599 heeft niet bestaan. Het voorkomen van dit jaartal in het boven opgegeven verband op den titel heeft er aanleiding toe gegeven, dat in vele Catalogi soms eene uitgave met dat jaartal vermeld wordt. Waar het jaartal van den druk op den titel ontbreekt, vindt men het meestal op het titelblad van „de uytlegginghe des Byëncorfs."

„*De Religie is een vogel-vanck geworden.*" (1) Dat deze spreuk van Marnix afkomstig zou zijn, durf ik betwijfelen.

Doch het is aan geen twijfel onderhevig of de tekst van den *Biënkorf* zelf in deze uitgave vermeerderd is. Eene menigte toevoegselen vallen bij eene vergelijking met de vroegere in het oog, waartoe de Belgische editie van 1858 (2) de gelegenheid aanbiedt, daar zij ze allen met nauwkeurigheid tusschen [ ] heeft onderscheiden. Het zijn voor een deel uitwijdingen of uitbreidingen, hier en daar verklaringen van het gezegde, soms ook is de ironie aangescherpt. Dat het geschrift er zooveel door „verrijkt" is, zou ik niet durven beweeren. De oude, kortere tekst is mij het puntigst en het liefst: men vindt ook in de oude uitgaven niet zooveel drukfouten als in sommige latere. Wat deze uitgave zelve betreft: zij is zeer zeldzaam (3) en heeft groote waarde daar zij den uitgebreiden tekst zuiver bevat. Doch gelijk ik opmerkte, de toevoegselen zijn niet van zooveel beteekenis als de uitgever er van heeft geroemd. Zijn zij van de hand van Marnix zelven? Het is moeijelijk dit van ieder in het bijzonder uit te maken, doch ik geloof in het algemeen te mogen aannemen, dat zij van hem afkomstig en door hem aangebracht zijn. Bewijs daarvoor leveren, behalve de gepastheid, waardoor zij gekenmerkt worden, en het

(1) In de uitgaven na 1631 is hier de drukfout eerst ingeslopen: „Vogel-sanck," en daarna trouw nagezongen, tot in de Belgische uitgave van 1858 toe.

(2) In de *Oeuvres de Ph. de Marnix*, Tom. V, VI.

(3) Ik heb een exemplaar mogen gebruiken uit de boekverzameling van Dr. R. Fruin.

geleidelijke en wel samenhangende van geheel dezen vermeerderden tekst, zulke bijvoegsels, waarvan de tekst ook gevonden wordt in den tweeden band van het *Tableau*. (1) Deze was in het jaar 1600 nog niet in het licht verschenen. Het spreekt van zelf, dat de bijvoegsels, die aan den eersten band van het *Tableau* (uitg. 1599) in extenso of bij uittreksel zijn ontleend, ook door eenen anderen bewerker *kunnen* zijn ingelascht. De uitgever verzekert ons echter het tegendeel in een Voorbericht, dat overigens nog al aanmatigend en overdreven is. Men oordeele:

Alſo ons na het droeflijcke ende ſchadelijcke ouerlijden des E. E. Heere van S. Aldegonde, hoochloflijcker ghedachtenis, ter hand gecomen is zijnen *Byën-corf*, ouer lange jaren wtgegeven; den welcken hij met zijn eyghen handt deurgaens overſien, ende alſo verrijckt ende verbetert heeft, dattet genoeghſaem een nieuwe ſchijnt te weſen: Alomme bynae ouer-een comende met den nieuwen Franſchen *Byën-corf*, ghenaemt Tableav, etc. in 't jaer 1599 ter baen ghebracht. So heeft ons nut ende noodich ghedocht, goetwillighe Leſer, ſulck zijn Loflijck werck int Licht te brenghen, om dies te Leuendiger voor ogen te ſtellen wat onderſcheyt daer is tuſſchen de ware Chriſtelicke Kercke ende de valſche Synagoge des Sathans, tuſſchen Chriſtum ende den Antichriſt, tuſſchen God ende den Paus, niet twijfelende ofte 'tſal een yeghelick niet min behaechlijck zijn, als 't voorgaende altijt is gheweeſt, ende het nieuwe Franſoyſche als noch is. Ende hoewel ſommige een-ſinnighe menſchen haer daer aen ſouden moghen ſtoten, dat men ſomwijlen alhier wat vrij-mondich van treffelijcke ſaken ſpreeckt, ſoo ſullen die nochtans weten, dat hy na zijne ſonderlinghe wijſheyt, ghewichtighe ſaecken treffelijck, ende geckelijcke ſpottelic verhandelt, tot beſchaminge vande harde onbeweechlijcke bittere menſchen, die willens ende wetens de goede reden (hondert duyſentmael hun bij goede manieren voorgedragen) geen plaets ende begeeren te geuen.(2) Die eenvoudelijc de waerheyt beminnen, ſullen op't goede ende Godſa-

---

(1) B. v. in het 4e Hoofdstuk van het 4e stuk, bl. 55, 56, 2e deel van de Belgische uitgaaf, verg. met het *Tableau*, 3me Partie du second Tome, chap. VI, p. 312, suiv. in dezelfde uitgaaf.

(2) Ontleend aan het *Tableau: Préface de l'auteur*.

lighe eynde acht nemen. Voorts so is alhier een register bijghevoecht, (1) op dat den Leser alles daertoe zijn begheerte streckt, sonder groote moeyte ende arbeyt, soude moghen soecken ende vinden, ende opdat sulcx te gerieflijcker soude mogen geschieden, soo zijn opte canten eenige aenteeckeningen ende handekens gestelt, daer op het register aenwijst. (2) Tot naerder onderscheydinge hebben wij oock eenige aenmerckelijkste reden met een ander Letter gestelt ende somwijlen ingesneen. (2) Biddende den goedgunstighen Leser, dat hij desen onsen arbeydt (daerinne geen moeyten ende costen gespaert en zijn) ten besten wil aennemen, ende niet doen gelijc sommighe, die selfs niet goets willen ofte weten aen te legghen, ende connen evenwel niet laten den goetwilligen te steecken ende te berispen, 'welcke voorwaer onnutte wanschepselen zijn. Den Leser belieue dan in alles goetgunstich te zijn, tot voorderinghe des gemeenen besten. Vaertwel.

Vraagt men, hoe de uitgever aan dien uitgebreiden tekst gekomen zij: het is wel zeker dat hij tot de uitgave niet gemachtigd geweest is van de zijde der betrekkingen van den schrijver: immers werd Jan Paedts te Leiden van hunnentwege met den druk van Marnix' nagelaten werken belast: doch wellicht geeft ons de catalogus van de Bibliotheek, door den schrijver nagelaten, den sleutel tot de beantwoording van die vraag, althans de gissing ligt voor de hand, dat het exemplaar van den *Biënkorf*, hetwelk in de auctie der boeken van den Heer van St. Aldegonde in de eerste dagen van Juli 1599 verkocht is geworden, (3) de uitbreidingen bevatte zonder dat men daarop acht sloeg, en dat Jan Claesz. Dorp, de boekverkooper in *De vergulde Zon*, er eigenaar van werd. Dan was deze in de gelegenheid om weinige

(1) NB. Gelijk aan dat van 1574, met eene handige weglating van den eersten regel, waardoor het nieuw kon schijnen.

(2) NB. Van 1574 af was het zoo.

(3) Zie hierachter bl. 141.

maanden later uitgever van een „vergrooten en verrijkten" *Biënkorf* te worden. Op deze wijs wordt ook het onhandige in het samenstellen van den nieuwen titel, die in het vermoedelijk geval niet van den auteur zelven was, verklaard. Overigens is de druk zeer correct.

De dus uitgebreide *Biënkorf* is in het begin der 17e eeuw het best herdrukt door Jan Evertsz. Cloppenburgh en na diens dood door Evert Cloppenburgh te Amsterdam. De uitgaven (van 1611, (1) 1631 en 1639) komen thans nog het meest voor. De latere zijn gaandeweg in waarde verminderd wat de nauwkeurigheid in het wedergeven van den tekst betreft. Reeds klaagde F. van Lelyveld (2) over de uitgave van 1733 dat „daarin niet alleen spelling en taalkeurigheden van Aldegonde verwaarloosd, maar ook zoovele drukfeilen en uitlatingen waren, dat de zin veelal onverstaanbaar was." Hij achtte die uitgave „niets waardig." Wat zou de keurige taal- en oudheidkenner gezegd hebben van de laatste en allerlaatste drukken! Het lust mij niet ze met of zonder de aanteekeningen van naderbij te beschouwen. Men heeft doorgaans ook aan de slordige titels reeds genoeg. In het algemeen geldt de opmerking, dat eene nieuwe uitgave, die den tekst zuiver wedergaf met verklaring van de verouderde woorden, (3)

---

(1) In dit jaar werd de *Biënkorf* ook gedrukt te Delft door Bruyn Harmensz. Schinckel, welke druk ook is uitgegeven door Adr. Gherritsz. aldaar. Zie de bibliographische lijst hierachter.

(2) In de tweede uitgave van de *Proeve van Taal- en Dichtkunde op Vondels Herscheppingen* door B. Huydecoper, 1e deel, bl. 11.

(3) Bijna komisch is hoe de latere uitgevers b. v. met het woord

nog altijd gewenscht blijft, uit aanmerking van de zeldzaamheid der oude drukken. Het wenschelijkst was dat de oude tekst van 1569 herdrukt werd, met de bijvoegselen uit de uitgave van 1600 onder aan de bladzijden. (1) Voorts moet het klassieke boek niet meer als een nu nog bruikbaar wapen tegen de Roomsche Kerk beschouwd worden. Alles, ook de wijze van strijdvoeren, heeft zijn tijd. De *Biënkorf* behoort bij de „afwerping der beelden." Het waren uitingen van kracht, die men niet ná-doen en ook niet óver-doen kan. Doch als historisch document en voorwerp van studie doen boeken als de *Biënkorf* en het *Tableau des Differens de la Religion* uitnemenden dienst.

III. De vertalingen van den Biënkorf en hare Bibliographie.

Verbazend is de opgang, dien de *Biënkorf* in Duitschland gehad heeft. In den tijd toen er in de Nederlanden geene nieuwe uitgaven van verschenen, werd hij in Duitschland bij herhaling herdrukt en was hij daar een geweldig instrument in den religiestrijd. Toch kende men

moete (ook wel *moeyte*), in de beteekenis van gelegenheid of ledige tijd, Hoogd. müsse, geen raad wisten, ofschoon Huydecoper hen in zijne aanteekeningen op de *Kronijk van Melis Stoke*, B. VII, vs. 932, terecht hielp. Het uitgeven van oude schrijvers is een werk, waartoe eenige taalkennis vereischt wordt.

(1) De Belgische uitgave van 1858 verdient, wat de opstelling van tekst betreft, allen lof, Maar een aantal drukfouten bederven haar.

tot vóór weinige jaren van een Hoogduitschen „*Bienen-korb*" weinig meer dan een paar titels en wat verder naar dezen of dien antiquarischen catalogus mocht worden verzonnen.

Niet eerst in 1582, zooals men hier en daar leest, (1) maar reeds in 1576 is de eerste hoogduitsche vertaling verschenen. Zij draagt eene nederduitsche kleur, (2) doch is met hoogduitsche of oostersche letter gedrukt, gelijk ook de nederduitsche uitgaven van 1569 en 1572. Op den titel komt de ondeugende bijënkorf, tevens de pauselijke drievoudige kroon afbeeldende, in denzelfden prentdruk voor, die het eerst in de nederduitsche uitgave van 1574 gevonden wordt. (3) Waarschijnlijk is deze vertaling op dezelfde pers gedrukt, waarop de uitgave van 1574 bewerkt is: althans pleit daarvoor het gebruik van dezelfde titelprent. Is dit zoo, dan behoort de eerste hoogduitsche vertaling mede nog te Emden te huis.

---

(1) O. a. bij Harkenroth t. a. p. Hij kwam tot die opgave omdat in eene hoogduitsche uitgave van 1588, en in sommige latere, die zonder jaartal op den titel verschenen, achter aan deze schertsende onderteekening gelezen werd: „*In Jesuwalti Picardi Binencorbicis nihil Acatholicon, Irromanum contineri testor ego J. Fr. Molanus Apostolicus Censor.* 21 *sextelis* 82." In dit jaar 1582 heeft de vertaler, dien wij straks noemen zullen, zijn werk herzien, doch eene uitgave van 82 bestaat niet.

(2) Blijkbaar in woorden als: *gheholden*, enz.

(3) Diezelfde prent met het jaartal 1578 wordt gevonden voor een exemplaar van den nederduitschen *Biënkorf* van 1572, hetwelk bewaard wordt in de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn. De titel van dat exemplaar is vertaald naar den hoogduitschen druk van 1576. Hieruit zou men kunnen afleiden, dat er eene nederduitsche uitgave van 78 bestond. Te onrechte. Het was eene handelsmanoeuvre, die er den schijn van geven wilde, misschien om met den nieuwen keurigen hollandschen druk van 77 te concurreeren.

Drie jaren later, in 1579, verscheen, waarschijnlijk te Straatsburg, eene *nieuwe* bewerking van den *Biënkorf* in de hoogduitsche taal van de hand van den destijds vermaarden satirischen schrijver Johann Fischart of Fischaert, lang alleen bij name bekend onder de Theologen als de overzetter van Marnix' werk, die zich onder het pseudoniem: *Jesuwalt Pickhart* (waarmede sedert 1581 de onderscheidene latere uitgaven van het werk uitgegeven werden) verborg. (1) Zijne groote verdiensten en vroegere roem zijn eerst in later tijd weder aan het licht gekomen. Daartoe heeft vooral medegewerkt een nauwgezet verzamelaar van 's mans talrijke werken, de rechtsgeleerde Karl Hartwig Gregor von Meusebach te Berlijn, uit wiens boekenschat (door den Koning van Pruissen in 1850 aan de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn geschonken) het door hem van Fischart verzamelde in het licht teruggebracht werd door den geleerden kenner van de duitsche letteren, Dr. A. F. C. Vilmar, in zijn leven Hoogleeraar in de Theologie te Marburg. Deze wijdde aan Fischart een uitvoerig en met even groote liefde als nauwkeurigheid geschreven artikel in de *Encyclopaedie* van Ersch en Gruber (2), en gaf later een afzonderlijk geschrift uit: *Zur Literatur Johann Fischarts* (1), waarin wij eene uit-

(1) Pickhart, wellicht naar de Picarden of Waldensen. — Jesuwalt, Waldenser, die Jesus volgt, tegenover Jesuiet.

(2) Erste Sect. A—G. Th. LI, S. 169, fgg. Lessing had in zijne *Briefe, die neueste Literatur betreffend*, 1759, Br. 18, op de verdiensten van F.'s verzen gewezen, nadat Bodmer eenige jaren vroeger de aandacht op hem gevestigd had.

(3) Frankfurt a.M. 1865; zweite, umgestaltete und stark vermehrte Auflage.

gewerkte bibliographie van diens bewerking van Marnix' *Biënkorf* aantreffen. Bewerking zeg ik, want inderdaad heeft Fischart zich niet tot de enkele overzetting bepaald. Er zijn vele bijvoegselen en vrijheden van zijne hand in, die het werk evenwel niet ontsieren, en er het nederlandsch karakter niet aan ontnemen. De stijl — wat alleen onder de handen van eenen grooten meester het geval kon zijn — is verscherpt en versierd in zijn eigen aard, zoo dat wij in dit opzicht het oorspronkelijke in het Hoogduitsch getrouwer dan in het Nederduitsch terug vinden. Inderdaad gelijkt deze *Bienenkorb* veelmeer op die fransche *Ruche Catholique*, welke het geoefend oog in het *Tableau des differens de la Religion* verscholen ziet. Geen beter vertolker had Marnix voor zijn werk kunnen vinden dan dezen Duitscher, die in meer dan één opzicht zijn geestverwant was. Fischart stond te Straatsburg in de jaren 1578—80 aan de zijde van Johannes Sturm, den uitnemenden Scholarch en trouwen voorstander van de gereformeerde belijdenis, die met Frankrijk en de Nederlanden van der jeugd af in nauwe betrekking had gestaan. (1) Dat deze en nevens hem Fischart, die in zijne sympathieën voor de zaak der Nederlanders van gereformeerde belijdenis deelde, met Marnix en zijnen *Biënkorf* in aanraking kwam, tijdens diens verblijf te Heidelberg, is alleszins natuurlijk. De geestige Mainzer Doctor in de rechten — zoo als Fischart zich gaarne noemde, naar zijne afkomst uit

(1) Sturm studeerde te Luik in de Hiëronymusschool van de Broeders des gemeenen levens, en daarna te Leuven.

de stad Mainz — richtte met zijne vertaling een aanval tegen een heftigen bestrijder van de Protestanten, Johann Nasz, van de Franciskaner-orde, aan wien hij zijn werk opdroeg (1) — gelijk Marnix aan Sonnius — met eenige dichtregelen, waaruit blijkt, dat de overzetting uit het Nederduitsch plaats had:

„Unlangst hat klagt mein Frater Nasz
Inn offnem Truck, wie ich selbs lasz,
Es sei eyn Römischer Binkorb truckt
(Desz honig er sonst vil het gschluckt)
Aber der sei jm nit bekantlich,
Weil das Teutsch ist so unverständlich,
Das er nicht wisz, ob es Teutsch sei,
Oder ein Kuderwelscher prei.
Nun ists nit on, er ist ausgangen
Auf Nider Teutsch, und wol abgangen:
Welchs Teutsch die Nas mit schmacken mag.
Deszhalb, damit er führ keyn klag,
Will ichs jm zu lieb teutschen thun,
Auff gut, prait, Fränckisch hoch Teutsch nun
Dan ich jn so viel lieber hasz,
Weil er nit ist gescheider basz.
Wolauf, die Hummeln prummen schon,
Eyn jeder seiner Nasen schon
Wer mit den Wäspen umm will gohn."

De inhoud van het boek bevestigt hetgeen de titel zegt: Fischart leverde eene nieuwe hoogduitsche vertaling van den *Biënkorf*. Zij heeft hare voortreffelijkheid te danken aan het medegevoel, hetwelk de bewerker voor de reformatie in de Nederlanden koesterde, en aan zijne kennis van de taal, die er gesproken werd, doch vooral

(2) Fischart zond aan Nasz een exemplaar van de tweede uitgave, met een ander geschrift in 1580. Zie het *Examen Concordiae* etc. van J. Nasz, 1581, S. 394, aangehaald bij Vilmar, *Zur Lit. Fischarts*, S. 2.

aan de overeenstemming van het satirieke van den inhoud en den toon van Marnix' werk met het genre van schrijven, dat aan Fischart eigen was. Hij was immers de vertaler van de *Gargantua en Pantagruël* en van andere geschriften van Rabelais, van het *Brutum fulmen* van Hotoman, de uitgever van den *Malleüs Malificarum*, kortom de schrijver of bezorger van een vijftigtal geschriften van satirieken en doorgaans te gelijk zeer ernstigen aard, geschriften, waarin het karakter van den strijd, die in de zestiende eeuw gestreden werd tegen de middeneeuwsche overlevering in Kerk en Maatschappij, met scherpe trekken is ingedrukt. Die geschriften toonen, dat de *Biënkorf* behoort tot een belangrijken tak van de oudste literatuur der nieuwe geschiedenis, waarvan eene menigte vruchten lang verloren waren. Dr. Vilmar, de geleerde schrijver van de *Geschichte der deutschen National-Literatur*, heeft de verdienste op deze eenzame paden der letterkunde meer dan anderen vóór hem de aandacht te hebben gevestigd. Zijne hierboven aangehaalde opstellen over Fischart hebben in dit opzicht een even groot gewicht voor de geschiedenis der letteren in het algemeen, als voor de geschiedenis van den *Biënkorf* in het bijzonder. De erkenning van die verdienste is ons een spoorslag te meer om te dezer plaatse den lof, dien hij aan Fischart wegens den „*Binenkorb des Heyl. Römischen Imenschwarms*" toekent, voor onzen Marnix terug te nemen: „An Heiterkeit der Laune, Lebendigkeit und Leichtigkeit des Styls, Angemessenkeit der Darstellung

und treffender Satyre kann sich auszer dem Gargantua kein anderes Werk Fischarts mit dem Bienenkorb messen; selbst die Praktik (1) von 1574 und der Catalogus (2) stehen etwas tiefer. Doch ists nicht dieser Umstand, welcher durch das ganze 17. Jahrhundert hin dem Buche seine bedeutende Auctorität und allgemeine Verbreitung verschafft hat. Es ist vielmehr die kirchliche, oder richtiger gesagt, gradezu theologische Polemik, durch welche es bei den Theologen allgemeinen Eingang fand, sodasz man kaum eine der polemischen Schriften der Protestanten im 17. Jahrhundert lesen kann ohne an Fischart (lees: Marnix) erinnert zu werden." (3)

Er zijn van Fischarts vertaling *elf* oude uitgaven met zekerheid op te geven. Het getal *twintig*, door Vilmar in de *Encyclopaedie* van Ersch en Gruber in 1850 genoemd, was, naar eene later door hemzelven gegeven opheldering, overdreven. (4) Eene nieuwe uitgave van 1847, die de twaalfde zijn zou, heeft als eene zeer gebrekkige geen waarde. Het is evenwel mogelijk, dat er nog meer bestaan, die zonder datum zijn verschenen, hetgeen bij de uitgaven na 1588 steeds het geval was. (5)

---

(1) De schrijver bedoelt: *Aller Practick Groszmutter*, ook naar Rabelais, op de dwaasheden van dien tijd, met name de astrologische.

(2) *Catalogus Catalogorum perpetua durabilis* (1590). Uitbreiding van Rabelais' beschrijving van de Bibliotheek te St. Victor.

(3) *Ersch und Gruber*, t. a. p. S. 187.

(4) *Zur Liter. J. Fischarts*, S. 12.

(5) Zoo wordt nog een druk van 1638 vermeld, welke eenvoudig een herdruk schijnt geweest te zijn, zich aansluitende aan eene der latere uitgaven van Fischarts vertaling. Ook noemt K. F. Flögel, in zijne *Geschichte der komischen Literatur* III, 374, eene editie met dezen titel:

Eene *derde* hoogduitsche vertaling verscheen in 1716. Zij is inderdaad eene nieuwe, naar den tekst van 1600 vervaardigd, en met den oorspronkelijken titel uitgegeven. De vertaler noemt zich op den titel niet, doch in het exemplaar, hetwelk in de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn bewaard wordt, vindt men onder eene opdracht aan zijn oom D. B. Gleim zijn naam: F. G. Peil. Een nieuw en zeer wijdloopig voorbericht „an den christlichen und Wahrheit liebenden Leser" gaat aan Marnix' werk vooraf, en is gewijd aan eene verhandeling over den strijd, die tegen Rome door alle eeuwen heen gevoerd werd. De vertaler, die waarschijnlijk op de grenzen van Nederland woonde, had slechts eene gebrekkige kennis van onze taal, en ook van de geschiedenis van het boek, dat hij bewerkte, wist hij niet veel. Hij schijnt zich te hebben voorgesteld, dat de *Biënkorf* eerst na 1599 naar het *Tableau* bewerkt en door Marnix in het licht gegeven was!

Jesuwalti Pickharts Römischer Bienenkorb voller Jungfernhonig, oder von der catholischen geistlichen Keuschheit. Leipzig 1657; mit einer Vorrede Jacobi Thomasii. Hij had haar echter niet gezien en schreef wellicht af wat hij vermeld vond bij P. Dahlman, *Schauplatz der masquirten und demasquirten Gelehrten.* Leipsich 1710. Ik vermoed dat het een uittreksel uit den Bienenkorb van F. was. Nog spreekt Graesse, in zijn *Trésor de livres rares*, van eene hoogduitsche uitgave: „*aus dem Lateinischen übersetzt durch Nic. Tissandrum Neofaniensem.* 1592. 4°." Zij is mij geheel onbekend gebleven, even als een latijnsche *Biënkorf.* Men beuzelt ook wel met Prins, t. a. p., van een latijnschen titel van den *Biënkorf*, waarmede, zegt weêr een ander, Marnix zelf zijne hoogduitsche vertaling zou hebben in het licht gezonden (*Notices Hist. et Bibliogr. par* Lacroix *et* van Meenen), doch dit alles berust op misverstand. Dahlman t. a. p. schijnt den titel in het Latijn te hebben opgegeven, en van daar al deze verhalen.

Eindelijk hebben wij eene *vierde* nieuwe vertaling te vermelden. *Vier* onderscheidene overzettingen in dezelfde taal zijn zeker aan weinig boeken te beurt gevallen: indien er een voorbeeld van is. Het is die van 1733, vervaardigd door eenen onbekende, „denen Hoch-Teutschen in Amsterdam und anderwerts zu Liebe," maar Johann Fischart ten hoon. De titel: „*Gereinigter Bienenkorb*" slaat op hem en zijn werk. De onbekende vertaler beschuldigt hem o. a., dat hij „het Hollandsch niet recht verstond," en dat zijn Duitsch zoo „kauderwelsch" is, dat het reeds lang een vertaling noodig had. Het komt mij ontwijfelbaar voor dat deze brave Duitscher van Amsterdam den ouden Fischart niet verstond, doch daarom blijft zijn oordeel niet minder onrechtvaardig, vooral indien hij, wat sommige taalkenners beweeren, Fischart nog al eens gebruikt heeft. Wat hij van de puntige uitbreiding van den tekst door den Straatsburger uit de 16e eeuw zeggen durft, dat hij „vor sich ander Zeug aus seinem Gehirn hinein geflickt," geeft toch waarlijk geen getrouw denkbeeld van diens arbeid. Intusschen, hoewel deze vertaling niet onberispelijk is, zij is ook niet onverdienstelijk. Dat zij herdrukt, en dat zij te Jena in 1733 in het licht gegeven zou zijn, zoo als Prins weet te verhalen, schijnt al weder enkel misverstand te zijn. Alleen van de eerzame Amsterdamsche boekverkoopersfirma Abraham en Johan de Wees is dit reinigingswerk uitgegaan.

Van de vertalingen van den *Biënkorf* scheidende, rest ons nog te vermelden, dat van eene *engelsche*, door George Gilpin den oude, twee uitgaven bekend zijn. Wanneer Prins ons verhaalt van eene *fransche* overzetting, dan geschiedt dit zonder eenig bewijs. Men wachtte in Frankrijk lang op den Franschen Bijenkorf van den auteur zelven en kreeg daarvoor na 's mans dood het *Tableau des differens de la Religion.* Dit werk is later meermalen als eene vertaling van den *Biënkorf* aangemerkt. Laat mij mogen hopen, dat het voortaan niet meer geschieden zal. (1)

IV. De Bibliographie van het Tableau des Differens de la Religion

levert slechts een paar raadselen op, die dezen en genen wel eens tot gissen aanleiding gaven. Ik zal mij bepalen tot

---

(1) Als eene navolging wordt vermeld: *Schwarm des heiligen Römischen Bienenkorbs, das ist Aufflug etlicher grossen schedlichen vor wenig jaren erwachsenen vnd vormals vnerfarnen Wespen, Hurnüssen etc. davor eine stattliche ernstl. Rede eines Polnischen Cathol. Ritters wider die Jesuiten.* Z. Pl. 1592. 4°.

Tegen den *Biënkorf* verschenen:

M. Doncanus, *Corte confutatie ende wederlegghinghe van een fenynich boeck den Byencorf der H. Roomscher Kercken.* Z. pl. 1578. 8°.

J. Coens, *Confutatie oft Wederlegginghe van den Bienencorff: Een tsamensprake tusschen der Herder ende het Schaepsken, in de welcke claerlyck vertoocht wort de valscheyt der kettersche leeringhe, ende daer teghen wt dwoort Gods bewesen de onverwinnelycke waerheyt van de leeringhe der H. Roomsche Kercke.* Louen, J. Maes. 1598. 8°.

J. David, *Den christelijcken Bie-corf der H. Roomscher Kercke.* Antw. M. Nutius. 1600. 8°.

de opgave van hetgeen mij gebleken is en duidelijk schijnt. Algemeen bekend is dat het eerste deel (of duidelijkheidshalve de eerste band, omdat het werk uit onderscheidene deelen in twee banden bestaat) na den dood van den auteur in het Fransch is uitgegeven in 1599, bij J. Paedts te Leiden. Reeds in het volgende jaar gaf dezelfde uitgever een nieuwen 2^{en} druk, met een geringer aantal bladzijden, waarschijnlijk op bestelling uit Frankrijk, althans de exemplaren van dien druk werden uitgegeven te La Rochelle met het adres van François Eauefort, terwijl van deze uitgave ook exemplaren met het adres van Paedts voorkomen. — In 1600 verscheen een nieuwe (3^{e}) druk bij dezen Leidschen uitgever en een (4^{e}) te la Rochelle bij Hierosme Haultin. Daarna eene als vierde op den titel aangekondigde uitgave (1602), maar die eenvoudig eene herhaling schijnt van de tweede uitgave van Paedts met nieuw voorwerk, op naam van Jean Doreau, te Leiden. Bij dezen naam wordt in het bekende werk van Dr. Ledeboer geen ander jaartal aangeteekend dan juist dit ongelukkige 1602. Zou er op dien naam misschien niets anders bestaan dan deze titel? Dan rijst de vraag, of misschien een concurrent van Haultin met in Holland opgekochte exemplaren van den tweeden druk in Frankrijk onder een valschen naam heeft gewerkt. Er was in Frankrijk een oud en sterk verlangen naar Marnix' werk en dus eene vraag, die pers en brein tegelijk wel kon inspannen. „En France," schrijft de uitgever van den *Tome second*, „le premier (tome) a esté si bien recueilli,

qu'on a presques taxé de sacrilege ceux, qui ayans le second entre main, faisoient les restifs de le publier." (1)

Van het tweede deel wordt in de meermalen aangehaalde *Noticès* van Lacroix verhaald, dat het in 1599 verschenen is. Dit is blijkbaar eene vergissing: de samensteller van dat gebrekkig boekske heeft het te Leiden in de Academische Bibliotheek aanwezige exemplaar van het *Traicté de la St. Cène* aangezien voor een deel van het *Tableau*, want hij vermeldt eene inscriptie, die slechts in het eerstgenoemde tractaat gevonden wordt. Dit is van het jaar 99. Zeer zeker is het tweede deel van het *Tableau des Differens de la Religion* het eerst uitgegeven in 1605. De nadruk van Haultin te la Rochelle, die de eerste Leidsche uitgave op den voet volgde, wijst het uit. Zoodra te Leiden het tweede deel verscheen, werd het daar ginds herdrukt. De herdruk bevat echter minder dan de Leidsche uitgave bij Paedts, en dat van een werk, waarvan men elke bladzijde als iets heiligs vereerde! Wat mag dit zijn? Onze verbazing wijkt, wanneer men opmerkt, dat er verband bestaat tusschen de aanwijzing, die in laatstgenoemden druk tegen den titel te lezen staat (2) en het feit, dat reeds in hetzelfde jaar 1605 het boek te Leiden uitgegeven was bij Jean le Maire. Dit was de eerste druk, en niet

---

(1) *Advertissement au Lecteur.*

(2) „En ceste *deuxième* Impression une infinité de fautes commises en la première n'y sont seulement corrigées: mais aussy sont adioustées plusieurs choses notables, recueillies de la copie originelle escrite à la main, qui ont esté obmises en ladite première Impression, comme tu pourras cognoistre les conferant l'une avec l'autre."

de uitgave bij Paedts. Le Maire heeft de kopie van het onvoltooide tweede deel ter uitgave weten machtig te worden, dat gedrukt en naar Frankrijk verzonden. Zoo komt het dat de uitgave, bij de Erven Haultin te la Rochelle in 1605 verschenen, ook incompleet is, met die van Paedts vergeleken. Zij heeft eenige gedichten (1) ter verheerlijking van het boek en zijn auteur, maar niet de overblijfselen van den franschen Bijenkorf, die later zijn opgenomen, immers toen de Vrouwe Weduwe van Marnix, die zeer naijverig was op het werk van haren echtgenoot, misschien uit eigen beweging, of wel daartoe aan Jan Paedts verplicht, eenen verbeterden en vermeerderden tekst bij dezen heeft doen ter perse leggen. Waarschijnlijk hebben wij dus vele belangrijke fragmenten van den ouden franschen tekst van den Bijenkorf te danken aan deze edele concurrentie.

Ieder weet dat de eerste band van het *Tableau* in het Nederduitsch is uitgegeven in 1601, doch niet algemeen bekend is de vertaling in het Hoogduitsch, die te Neustadt a. d. Hardt werd uitgegeven in 1603, onder den titel: *Tafel von unterscheidt der Religion*, en met het voor anderen wellicht verstaanbare pseudoniem: *Jan. Apirocaeus von Noresnal.* Ik heb het niet kunnen ontcijferen.

---

(1) In de Belgische uitgave van 1857 worden die gevonden. Ik durfde eene „Ode prophétique trouvée en l'estude de Philippe de Marnix," welke daarachter gedrukt is, niet op gezag van een franschen uitgever aan hem toekennen.

BRIEVEN

EN

FRAGMENTEN.

1570—1597.

I.

RONDGAANDE BRIEF, NAMENS DE GEMEENTEN TE HEIDELBERG EN FRANKENTHAL, AAN DE VERSTROOIDE GEMEENTEN DER VLUCHTELINGEN IN ENGELAND EN DUITSCHLAND, OMTRENT DE OPLEIDING VAN PREDIKANTEN, DE CORRESPONDENTIE DER VERSTROOIDE GEMEENTEN EN DE VERZORGING VAN REIZENDE GELOOFSGENOOTEN.

Ongetwijfeld is deze brief van de hand van Ph. van Marnix, den eersten onderteekenaar, buitendien aan den stijl wel herkenbaar. — M. was in 1570 te Heidelberg gevestigd, na een verblijf gedurende twee jaren (1567—69) in de nabuurschap van Emden, waar hij met zijn gezin vertoefd had op zijne vlucht uit Breda. „Finallement," schrijft hij in de *Responſe à un libelle fameux contre M. le Pr. d'Oranges* (1579), p. 81 (Ed. de Brux.), „ne voulant eſtre en charge à mes amis, je me ſuis mis au ſervice de feu Monseigneur le Prince Electeur Palatin. Iceluy me receut benignement, et me favoriſa de ſa grace plusque mes merites ne portoyent. Jusques à ce que eſtant requis par Monſigneur le Pr. d'Oranges," etc. ··· Marnix werd als Raad bij den Keurvorst aangesteld. Hij spreekt daarvan als van eene „beroepinge, daer hem de Heere toe beroepen had," in zijn brief van afscheid aan de gemeente van Emden, dd. Keulen 11 Junij 1569, dien hij schreef, terugkomende uit de Paltz om zijn huisgezin, hetwelk hij naar die stad had opontboden, af te halen. (Meiners, *O. Vrieſlandts Kerkel. Geſchiedeniſſe*, I, bl. 421.) — Tijdens zijn verblijf in de Paltz was hij Ouderling der Nederlandsche gemeente te Heidelberg. Daar drukte hem de zorg voor alle de gemeenten, die in de verstrooijing waren: de volgende brief is er een aandoenlijk bewijs van. Men vindt er de gedachte in, die vier jaren later, bij ongedacht veranderde omstandigheden, door de stichting van de Leidsche Academie in anderen vorm beligchaamd werd. De gedachte, die Oranje's naaste doel was bij die stichting: „ut ſtudii theologici prima et ſumma haberetur ratio," zooals hij aan den Academischen Senaat in 1582 schreef. Het „formeeren van

geleerde en waardige harders" (1576) was zeker zeer vroeg een voorwerp van zorg in des Prinsen raad. Reeds vóór het einde van 1574 (28 December) had hij de Staten van Holland „op nieuw" gebeden en vermaand op de behoefte aan eene Hoogeschool te letten, en den 2en Januarij 1575 vertoonde hij hun „hoe de gemoederen der Nederlandſche jeugd door het onderwijs der uytheemſche ſchoolen veel te Spaensgezind gemaekt wierden," en prees hij hun het oprichten van eene Hooge School binnen Leyden aan. Het werd bij gem. Staten goedgekeurd en de instelling en vergunbrief daarvan den 6en derz. maand te Delft uitgegeven. *Resol. van Holland.* Zie Bor, *Nederl. Oorlogen*, I, 8e B., fo. 593, vg. Van Loon, *Nederl. Historiepenningen*, I, fo. 197. — In meer dan één opzicht is deze zendbrief merkwaardig. Vooral ook omdat hij een blijk te meer is van de bewustheid van kerkgemeenschap onder de oudste Gereformeerden.

Ghenade, vrede ende barmherticheyt van God den hemelſchen Vader door Jeſum Chriſtum, onſen Heere ende Heylandt, zij U vermenigſuldiget.

Wel geliefde broeders in Chriſto Jeſu, Dewijle het by alle godſaligen ende Chriſtgeloovigen menſchen kennelick is ende openbaer, dat Satan nu in deze laetſte tijden alle vlijt, neerſticheyt ende alle ſijne liſtige rancken daertoe wendet, dat hy het aenghehevene (1) Conincrijck Chriſti Jheſu verstoore ende ſijne gelidmaten niet alleene jammerlicken verſtroije ende verwoeſte, maer ooc uyt den grondt bederve ende verniele, ſo is het ooc wel gewis ende openbaer, dat wy alle te ſamen, die ons God door ſijne vaderlicke liefde ende barmherticheyt geroepen heeft tot het erfdeel der heyligen ende versettet uyt der macht des duyvels in het rijck ſijns Soons Chriſti Jeſu, ſchuldig ſijn daertegen allen onſen arbeyt, vermogen ende gedancken aen te wenden, dat de ſchalcke aenſlagen des viants vruchteloos ende te niete, ende dat rijcke des

(1) Aangevangene.

Heeren bloeijende ende machtich werde. Hiertoe heeft ons God de Heere geenen beteren noch bequameren, ja ooc geenen anderen middel gegeven, dan den dienst ſijnes woorts, alſo hy in den kercken nae Chriſti bevel gepleget wordt. Nu en can immers deſen dienſt geenen voortganck hebben, dan door het eenich middel, dat Chriſtus, de eeuwige wijsheyt Godes, ons daertoe beſtemmet ende verordenet heeft, namelick de menichte der goede ende bequame dienaren des Woorts; derhalven ſo moet een yeder Chriſten int beſonder ende alle te ſamen gelijckerhandt God den Heere bidden, dat hy goede getrouwe arbeyders in ſijnen oegst schicken wille, ende met eenen oock een yeder nae ſijn vermogen ende beroepinge daertoe ongeveynsdelick ende met eenen oprechten bernenden yver arbeyden, dat door goeden voorraet getrouwer dienaeren de honger ende dierte des goddelicken Woordes, welck is de grouwelicxſte plage, die God den menſchen toeſeynden mach, ende daerdoor de ſware toorn Godes, welcken wy over ons ontſteken te ſijn genoechſaem kunnen vermercken, geweeret werden mach. Ende dewijle nyemandt onder ons, hy zij van welcker ſtandt ende gelegentheyt hy weſen wil, ſick (1) voor God in deeſen deele alſo rechtveerdigen ende ontſchuldigen kan, of hy en moet in ſijn hert ende gewiſſen bekennen, dat hy door traegheyt, onachtſaemheyt, eygenſoeckelicheyt ende andere ſulcke den menſchen angeborene quade genegentheyden, den toorne ende ſtraffe Godes over hem ſelven ende over de gantſe gemeynte gehalet ende verwecket heeft, ſo ſtaet ons alle gelijck onder een ander, ende eenen yegelicken beſondert toe, dat wy met een ootmoedich klagen ende weenen onſe ſchult voor onſen hemelschen Vader bekennen ende hem om genade uyt grondt

(1) Zich.

onſerer herten aenroepen. Ende nadien hy ons (die hy noch uyt enckele genade in deſe jammerlicke verwoeſtinge barmhertiglick geſparet heeft) ſo lieflick noodet ende roepet tot boete ende bekeeringe, met eene gewiſſe toeſegginge, hy wil ſijnen toorn van ons afwenden, ons ende onſe broederen uyt deze ſware ende jammerlicke tyrannie der godlooſen verloſſen, ſo moeten wy gewiſſenlicken toeſien, dat wy met eenen ernſtigen yver ons tot onſen God bekeeren ende gelijck als de prophete Amos het volck Israël vermanet, alle vlijt ende neerſticheyt aenwenden, opdat den tempel Godes opgebouwet werde, ende de vervallene hutte Jacobs wederom opgerichtet, ende tot dien eynde een yeder van ons int beſonder ende wy alle te ſamen gelijckerhandt verſtrecken ende te vooren geven, een yeder nae ſijne gelegentheyt, de gaven, daer hem God mede begavet heeft, het zij den geeſtelicken ofte tijtlicken ſegen, opdat ons hier namaels niet verweten en werde, dat wy in cederen, dat is, in coſtelicke huyſen gewonet ende de mildicheyt Godes tot onſen nut ende tot onſe gemack gewendet hebben, ende daerentuſſchen dat den tempel des Heeren is ongebouwet ende verwoeſtet gebleven. Nademael dan onſe God ende Vader in deſe groote ende woeſte verſtroijinge noch evenwel ſijn aengeſicht over ons ſchijnen laet ende ſijnen ſegen over ons gaen, gevende ons vele goede, getrouwe ende dappere mannen, die ofte ons in den vaderlande hier voortijts onder 't cruyce trouwelick gedienet hebben, ofte ooc bereyt zijn ons hier namaels noch te dienen, nae de gaven die hun God gegeven heeft, ende dat hy deſelvige als uyt der leeuwen en wolven backen (1) wonderlicken getogen ende verloſſet heeft ende noch dagelicx wonderbaerlick beſchuttet ende beſchermet, ja reyckt ons noch

(1) Bekken of muilen.

dagelicx niewe ſtof, niew calck, hout ende ſteenen om ſijnen tempel op te bouwen, dat is, dat hy noch dagelicx voorſtelt jonge dappere geſellen, met ſchoone gaven rijckelick begavet: ſoo en kunnen wy dat niet anders van ſijner vaderlicker handt afnemen dan als een gewis ende ongetwijffelt teecken, dat hy gantſſelick ons tot deſer opbouwinge verwecken wil, ende kunnen ons zulckes niet afſlaen, ten zij dat wy met eene al te gruwſaeme ondanckbaerheyt ſijnen toorne noch veel ſwaerder tegen ons willen ontſteken ende brandiger maecken dan hy oyt te voren geweeſt is, om ons ende alle het onſe te verſlinden. Daerom, L. broeders in Chriſto Jeſu, hebben wy niet willen laten, als litmaten éénes lichaems, U te bidden ende te vermanen door die inwendige ende onuitſprekelicke liefde ende barmherticheyt Godes, dat gylieden met ons alle te gader ende een yeder beſondert voor ſick ſelven dat behertigen wilt ende met een rechten ende ernſtigen yver u daertoe begeven, dat doch dat lichaem Jeſu Chriſti mach opgebouwet werden ende de dienſt ſijns Woorts als een eenich middel onſer welvaert, ſalicheit ende verloſſinge ernſtelick verrichtet ende te wege gebracht. Ende willet daertoe een yeder met milde handreyckinge helpen, verſtreckende van den ſegen die U de Heere noch gegeven heeft, 'tgene dat gy nae uwe gelegentheyt doen kunnet, opdat het aen uytwendige middelen niet en houde (1), dat wy niet ſouden beyde nae het uytwendich ende inwendich ſalich werden. Ende of gy nu met vele laſten der armen ende andere diergelycken u beſwaret vindet, ſo willet doch ernſtichlick bedencken de beloften onſes Heeren ende Godes, als dat hy ons niet en ſal verlaten, ſoo verre als wy hem niet en verlaten, maer indien dat wy boven alle dingen ſoecken dat

(1) Niet ligge (Gallicisme: *tienne*).

rijcke Godes ende sijne gerechticheyt, dat is den dienst sijns Woorts, ende den loop des Evangeliums te vorderen, so sullen ons alle andere dingen rijckelick ende mildelick toegeworpen werden. Bedencket oock, L. broeders, dat de mensche niet en levet by den broode alleene, maer by den Woorde Godes, dat is, by Godes segen ende goedgunsticheyt, want dat is immers gewis, dat het al te vergeefs is dat de mensche vroech op staet ende spade te bedde gaet om sijne neeringe met sueren arbeyt op te brengen, het en zij dat God de Heer sijnen segen daerover strecke. Nu ist ooc wel ongetwyffelt, dat Godes segen in aller mildicheyt gestrecket sal werden over de genen die den nootdruft der Kercke Christi mildelick te hulpe komen. Wy weten wel, L. broeders, dat U. L. hierin tot noch toe gearbeydt hebben ende met vele schaden, met vele hantreyckingen overlastet zijt geweest; maer evenwel moeten U. L. bedencken, dat ons God noch nae het tijtlick vele overvloediger gesegent heeft dan menige anderen, die van d'een landt in d'ander gaen loopen ende weten niet wat sy breken ofte eten sullen. Ick swijge van so menige ende menige anderen, dieder niet alleen huys ende hof, tilbaer ende ontilbaer goet, jae wijf ende kinderen, maer oock het leven gelaten hebben. Heeft ons nu God dan meerdere genade willen doen dan den anderen, so moeten wy, L. broederen, bedencken, dat wy doch evenwel allegelijck lidtmaten éénes lichaems zijn, ende derhalven moeten wy nae het exempel der Apostelen alle dingen gemeyne hebben, ymmers angaende het gebruyck, so vele als de onderhoudinge belanget, ende insonderheyt int gemeyne arbeyden nae de opbouwinge der Kercke Christi, welcke (so geseght is) bestaet in goeden voorraet getrouwer ende bequamer dienaren. Derhalven, L. broederen, bidden wy u uyt grondt onserer herten, wilt uwe mildicheyt ende danckbaerheyt hierin

bewijſen ende niet twijffelen op Godes belooften, die ghene die tot opbouwinge des lijfs Chriſti yet uytgeeft, die doet ontwijffelick woecker an den genen die 't hem hondertfout vergelden kan ende wil, ja het en ſtaet hier niet aen tien ofte twintich ten honderden, maer aen den ſegen ende genadige gunſticheyt Godes in deſen leven ende hiernaemaels aen de eeuwige ſalicheyt. Daerom wilt, L. broeders, dit ter herten nemen. Siet toe, dat ſo ons God morgen ofte overmorgen het lant openet (gelijck hy ontwijffelick doen ſal ſo wy ons danckbaerlick tegen hem houden ende dat het ons ſalich is), dat de opbouwinge ſijner Kercken niet en achterblijve uyt gebreck der Dienaeren, ende daerdoor de vianden, door een gerechtich oordeel Godes, wederom alſo de overhant nemen, dat het laetſte arger werde dan het eerſte, hetwelcke nochtans ontwijffelick geſchieden ſal, het en zij dat wy de zaecke nu ter herten nemen ende met milde handreyckinge de Dienaeren des Woorts ſamen met anderen, die daertoe mochten bequaem werden, onderhouden; hetwelcke doende wy den toorne Godes ſullen van ons afwenden, ende den wech bereyden om in onſe vaderlant weder te keeren, aldaer dan het Woort Gods ende het Rijcke Chriſti Jeſu eenen voorſpoedigen voortganck hebben ſal. Daerentegen dit nu verſuymende, het zij door traecheyt of door eygenſoeckelickheyt ende giericheyt, ſo ſal ons ontwijffelick de deure geſloten werden ende noch ten laetſten, ſo wy daerin geraecken, ſullen de ſaecken alſo verwerret ſtaen, dat wy noch jammerlick ſullen beklagen deſen tijt ende onſe giericheyt, gelijckerwijs wy hedensdaegs de exempelen voor oogen ſien der landen ende luden (1) die te vooren niet en hebben een tonne gouts of

(1) Die „landen en lieden" waren in het vaderland der vluchtelingen, waar men nu onder den „tienden penning" zuchtte, ten gevolge van „de gierigheid" der landzaten in 1568.

twee willen opbrengen tot beſcherminge haers vaderlants, ende nu bedwongen werden tien ende twintich tonnen te geven tot onderdruckinge deſſelvigen, welcke exempelen ons de Heere voorhoudet opdat wy ons daeraen ſpiegelen ende in tijts toeſien, dat wy in alſodanige ſtraffen ooc niet en vallen. Maer, L. broeders, wilt ons doch vergeven dat wy in deſe zaecke, tot dewelcke wy weten dat gy van ſelfs geneyget ende bereyt zijt, ſoo vele woorden gebruycken: dat en geſchiet voorwaer niet uyt geene mistrouwen, dan alleenlick uyt een yver die wy hebben, dat deſe heylige ende nootwendige ſaecke ghevoordert mach werden, dewijle wy ooc ernſtelick van die van Geneven zijn vermanet worden, welcke ſick verwonderen, dat wy niet meer achts en nemen op een dinck, dat gantſelick noodich is, ende laten ſo vele goede ende dappere luden (1) ons ontgaen, welcke uyt armoede gedwongen werden andere conditiën an te nemen ende ſick elders te verbinden, hetwelcke voorwaer een groote ſchande is voor den Nederlanden, diewijl die Franſoyſen, die ja doch uyt alle haere goederen ſo wel geſchuppet zijn als wy, ende hebben noch tienmael meer laſten gehadt ſo van armen, van doortreckende lieden, van onderhoudinghe heeler heyrkrachten dan wy, ende nochtans vele milder ſick in deze zaecke bewijſen, achtende voor het aldervoornemelicxſte punct, dat ſy van goede ende bequaeme Dienaren des Goddelicken Woorts mogen verſien ende verſorget weſen. Daerom hebben wy niet kunnen laten U. L. tot uwer ende onſer vermaninge dit voor te dragen, U van herten biddende, ghy wilt doch met alle neerſticheyt de handt daeran houden, zo wy verhopen in den Heere, dat ghy ooc van herten geerne doen ſult.

Voorts, L. broederen, dewijle wy gemercket hebben

---

(1) Lieden.

vele ongeſchicktheyden, welcke daeruyt rijſen ende tot noch toe altijts gereſen zijn dat een yeder provincie ofte lantſchap op haer eygen handt hebben handtreyckingen gedaen tot onderhoudinge der Dienaeren, waerdoor het geſchiet is dat ſommige de zaecke behertiget hebben, ſommige gantſelick verſuymt ſo dat het tot noch toe ſeer slap ende onordentlick in ſijn werck toegegaen is, ſo hebben wy U L. willen voordragen, dat gy doch met gemeynen raedt wilt neerſtichlick overleggen, of het niet vele beter waere dat hiernaemaels de handreyckingen gelijcker handt int gemeyne geſchiedden ende in eene algemeyne borſſe (1) gebracht wierden om daeruyt te verſtrecken den genen, die men ſoude bequaem vinden om in het genot deſer handtreyckinge angenomen te werden. Ende opdat U L. dies te bequamer de zaecke mogen overleggen ende wegen, ſo hebben wy hier by gevoeget de ſwaricheden ende inconvenienten die uyt deſe tot noch toe achtergevolchde maniere van beſonderlicke ofte particuliere collecten konnen rijſen, biddende gy wilt deſelve ernſtelick bedencken ende overweghen.

Volghen de ſwaricheyden ende ongheſchicktheden, welcke daerin gelegen zijn dat een yeghelycke gemeynte haer op haer eyghen handt beſonder van Predicanten verſiet.

1. Ten eerſten ſoo men de ſaecke in haer ſelven aenſiet, ſo wordt hierdoor de eenicheyt, welcke behoorde onder alle lidmaten der Kercken te weſen, verbroken, ende het onderlinghe verdrach, dat de gemeynten tuſſchen elcanderen behoorden te hebben, ſamen met den ghemeynen yver om de Kercke Godes op te bouwen, verhindert.

2. Ende voorwaer het en kan anders niet zijn dan dat deſe beſondere ſorgvuldicheyt, die een yeder landtſchap

(1) Beurs.

voor ſick ſelven draecht, ſonder voorder acht te nemen op de gemeynſchap, beneven dat ſy uyt ghebreck der liefde heruytſpruytende noch daerenboven claer ghetuygeniſſe geve des argwaens ende miſtrouwens die d'een van den anderen heeft, midts dat yeder, omdat hy geen vertrouwen op ſijnen naeſten en heeft, voor ſick ſelven alleen ſorghen wil, ende nu iſt wel ghewis, dat alſulck een miſtrouwen is een rechte wortel aller oneenicheyt.

3. Oock leert de ervarentheyt, dat deſen beſonderlicke voorraet der Dienaren en kan niet wel verrichtet werden ſonder onbehoorlicker vrijerijen, hetzij van weghen der dienaren of der kercken, die de dienaren verſoecken, ende van deſe vrijerijen comt haet ende nijt voort, ende daervan twiſt ende tweedracht, waeruyt ontallicke ergerniſſen onſtaen moeten.

4. Deſghelijcks oock ſo comen daeruyt onder die Dienaren ſelve miſgunſticheyt ende benijdingen her, midts dat ſommige onder hun qualijck nemen dat ſy den anderen niet en werden voorgeſtelt (1), als de exempelen des voorleden tijts ons ghenoechſaem beweſen hebben.

5. Oock is het ghewis dat ſo wanneer gunſte ende ghenegentheyt de overhandt houdt in der Dienaren verkieſinge, ghelijck als het nootſakelick ghebeuren moet in deſe beſonderlicke verkieſinge, ſo en kan daer niet wel goede beſcheydenheyt ende een rechtſinnich oordeel ſtadt grijpen.

6. Ende het gheſchiet oock, dat wel dickmael de plaetſen der dienaren ſeer quaelijck verdeylet werden nae nootdruft der ghemeyner ſtichtinge; want men neemt geen acht op den ghemeynen noot om te mercken welcke Dienaer meer of min bequam zij, maer ſlechts alleen op de beſondere geſintheyden of genegentheyden derghenen, die deſelvige Dienaren aennemen te onderhouden.

---

(1) Voorgetrokken.

7. Item naedemael dat in dese allgemeyne verstroijinge der natiën ende lantschappen oock een yeder besondert verstroit is, so kan het qualijck gheschieden, dat alle de gene die van eener landschap zijn (midts dat sy van malcanderen nu wijt sitten ende de gelegentheyt niet en hebben van onderlinge overeencominghe) souden alsoo van ghemoet ende ghesintheyt vereeniget zijn, dat niet wel dickmael de eenighe tot eenighen Dienaer sick souden ververwilligen ende de andere tot eenen anderen, ende dat alsoo tot onderhoudinghe verscheyder persoonen handtreykinge van luden eens selves lantschaps uyt verscheyden aenmerckingen en gebuere.

8. Daer beneven ist het lichtelijck af te nemen dat der ghenen, die van besondere landschappen sullen verkoren ende onderhouden gheworden sijn, sommige der gheheele ghemeyne desselvighen landtschaps, tot der welcken sy verordent sijn, niet en sullen behaghen, ja al waer't oockt uyt geen ander aensien dan alleen omdat de meeste hoop derselviger ghemeynte, als die onder het cruyce der vervolgingen ghebleven sijn, niet sullen willen gedoogen dat men der andere instelle in stede derghenen, die onder het cruyce des vervolgs goede getuygenissen haerder getrouwicheyt ende ghenoechsamer bequaemheyt sullen hebben laten blijcken.

9. Ende of het nu schoon soo waere dat de eenicheyt der landtschappen alomme soo wel over een slote, dat van deser oorsakenhalven niet ongeschickts en waere te bevreesen (hetwelck men eer wenschen mach dan verhopen), nochtans soo is het openbaer, dat midts dese verstroijinghe alsulcke onghelijckheyt der landschappen toegevallen is, dat uyt alsulcke affonderinghe ende besonderlicken voorraet anders niet sal kunnen volghen dan alle onordentlickheyt ende ongheschicktheyt.

10. Want daer zijn wel sommige provinciën of lant-

ſchappen, uyt den welcken een kleyn getal uytgegaen ſijn, off oock wel deghene die der uytgegaen ſijn, of ſy ſchoon vele zijn, ſoo moghen ſy nochtans meeſtendeel ſchamele liedens weſen, ſo dat ſy de macht niet en hebben dienaren te onderhouden; daerenteghen zijnder andere die des magſchien minſt van doen hebben, ende nochtans goede middelen hebben te onderhouden Dienaers, niet alleen ſovele als ſyder behoeven, maer oock om haerer broederen nootdruft te hulpe te comen.

11. Beneven dat oock deſelve, die van eender landſchap zijn, nochtans ſeer onghelijck verdeylet zijn, mits datter op eener plaetſen weynige woonen ende ſulcke die magſchien rijck zijn, ende op een ander mogender vele armen wonen, waeruyt anders niet ſchieten en kan dan ofte een groote ongelijckheyt der handreykinge, oft ymmers een groote miſgenoegen ende oneenicheyt.

12. Voorder is oock te bemercken, datter ſommighe lantſchappen zijn, derwelcker deghene die uytgheweken zijn geenen grooten yver noch herte en hebben tot den dienſt des Woorts, of ſy dan al ſchoon wel de macht hadden om haer vaderlandt van goede Dienaers te ſtoffeeren, ſoo dat het noodich zijn wil, dat een ſulcken landt hier naemaels ontgelde de onbeſintheyt ende onachtſaemheyt van ſommige beſondere hare landſaten, daeruyt dan ontſtaen ſal, beneven de ontſtichtinghe, die uyt ghebreck van goede Dienaren volgen wil, oock haet ende nijt ende quaetwillicheyt der eener ghemeynte tot der anderen.

13. Oock ſal uyt deſe oneenicheyt volgen dat de landſchappen, die tot onderhoudinge eeniges Dienaers oft eens anderen bequaemen perſoons ſullen verſtreckt hebben, den ſelvighen ſullen achten hun daermede alſo toegheëygent te zijn, dat ſy qualijck ſullen willen toelaten dat hy den anderen landſchappen oft der gantſcher ghemeynte eenighe

dienſt plege, waeruyt ſchijnbaerlick (1) volgen kunnen ſware twiſten ende oneenicheyt der herten, welck is den aenvanck des verderfs ende verſtooringhe der kercken.

14. Ja oock ſtaende noch deſe tegenwoordige verſtroijinge, ſo zijnder vele Dienaers die ledich gaen, ende overmidts ſy aen eeniger gemeynte (dieſe onderhout ſonder nochtans dat ſy haeres dienſtes behoeftich zij) verplichtet zijn, kunnen den kercken, welcke groot ghebreck van Dienaren lijden, niet dienſtich weſen, ende uyt ſulcker oorſake wert de opbouwinge des goddelicken tempels merckélijck verhindert.

15. Ten leſten, hetwelck oock boven alle andere dingen te vermercken is, men aenſtelle deſe beſonderlicke handreykingen ende voorraetmiddelen met alſulcker voorſichticheyt als men wil, ſo en ſal men doch deſe ongheſchicktheyt ende dit quaet nemmermeer konnen voorkomen, hetwelcke nochtans ſeer grootwichtich is, als dat hier en tuſſchen vele vrome lieden ende die goeden dienſt ſouden mogen doen, ja oock die wel van den alderbequaemſte zijn ſullen, verſuymt ende van weghen den bijſtant der kercken hulpeloos werden ende dieſhalven bedwongen hun elders te verbinden, of haere ſtudiën nae te laeten, ſo dat om ſommiger liedens eygenſinnelickheyt willen het landt in't gemeyne berooft ſal werden van haere voornemelicxſte ciraetselen, met welcken ſy inſonderheyt behoorde gedient ende verciert te weſen; gelijckerwijs ons de daghelickſche ervarentheyt ghenoechſaem aenwijſt ende voormaels ſonder grooter ſchaden alreede aenghewesen heeft, daer wy hebben moeten hier ende daer gaen bidden ende ſmeecken vremde vorſten ende landtsghemeynten, opdat ons onſe eygene geborene mede landſaten, die van natuere weghen aen haer eygen

---

(1) Zooals ieder zien kan.

vaderlant verbonden waren, ons uyt genaeden vergunt mochten werden, hetwelcke ons noch somwijlen oock is geweygert worden.

Nu dan, om dese ende andere diergelijcke ongeschicktheyden meer te ontvlieden ende alle de gemeynten der Nederlanden tot éénen lichaeme in te lijven, (1) opdat sy met eenen ghelijcken voet nae de opbouwinge der Kercken (2) Godes trachten, moet men toesien of het niet vele orboorlicker (3) waere, dat alle de voorgenaemde gemeynten ende landtschappen, zijnde met een gemeyn verdrach onder malcanderen samen ghevoecht, raet vonden, om eene algemeyne ende eenparige handreykinge toe te brenghen, opdat de Dienaers ende andere persoonen van aensien, die tot den dienst des landts souden bequaem bevonden werden, hiernaemaels voortaen in gemeyn van der gantscher gemeynte weghen aengenomen ende onderhouden werden, opdat sy naederhandt dienen moghen, nae nootdruft des lants, den voogtschappen ende plaetsen daer sy toe sullen geroepen werden, ende aldaer al haeren dienst tot meerder stichtinghe gedije. Ende dat men ten selven eynde om alle onordentlickheyt ende oorsaeke des quaetghenoegens te vermijden, bestemde om elcke landschap twee of drye persoonen van aensien, van goeden verstande ende oock van goeden naeme, dien de gelegentheyt ende standt haeres landtschaps bewustet waere, opdat men den selvighen van weghen der gemeynte haerder landtschap last ende bevel gave, om so lang als dese tegenwoordige verstroijinge staende blijft, opsicht te nemen over de gene die tot deel ende nuttinge deser gemeyner verstreckinge opgenomen worden, om te bescheyden of sy es weert zijn

(1) Stichting van ééne Nederlandsche Hervormde Kerk was het doel.
(2) Enkelvoud. (3) Nuttiger.

ofte niet. Ende hier naemaels, so het God geliefde ons den inganck des lants te openen, dese selvighe of oock andere nieuwe persoonen, die de gemeynten daertoe eygentlijck souden moghen bestellen, eene yegelick in haer lantschap, nae dat sy van te voren wel berichtet souden zijn van den standt ende eygentlicker gelegentheyt haerder lantscap, souden met ghemeyne verwillinge onder malcanderen de voorf. Dienaren ende persoonen, die alsoo in ghemeyn souden onderhouden gheweest zijn, in elcker lantschap verdeylen, hebbende acht op den nootdruft der Kercken Christi int gemeyne, meer dan op de besondere gesintheyt haerder landsluydens, soo dat haer ampt anders niet dienen en soude noch sick voorder strecken dan eygentlijck om in den aenvangh der vrijheyt eenen yederen Dienaer sijne plaetse te bestemmen, om alle onordentlickheyt ende beroerte voor te komen, ende dat selvige noch alleen so verde (1), tot dat door eenighe gemeyne samenkomste ende Synodus alsodanige bestemminge ende besettinge der Dienaren weder opgegeven werde ende tot een goedt ende vaste besluyt gebracht. Middele wijle soude de besettinge, van den voorseyden daertoe genoemde ludens bestemt, in haere macht blijven, als by wijse van voorraet of provisie, ende soude haere last ende bevel niet wijder strecken, blijvende altijt de verkiesinge ende bevestinge der ghemeynten in haer wesen.

Dat nu ja sodanige eene ordeninge beter ende nutter zij tot opbouwinge der Kercken Godes, beneven de onghefchicktheyden hierboven verhaelt, welcke stadt (2) grijpen soo verre als men dit niet en achtervolget, wert ons oock ghenoechsaem gheleert uyt het exempel der Apostelen, die alsulcke gemeyne handtreyckinghe ghebruycket hebben, ende den gemeynen dieren tijt met ghemeyne ver-

(1) Zoo ver, zoo lang. (2) Plaats.

ſtreckinge voorgekomen, nae den nootdruft ende gelegentheit elcker ghemeynten.

Oock betuyget ons hetſelve Joſephs exempel, die niet alleen het Egiptiſche landt, maer oock alle de omliggende landen int gemeyn met voorraet der Egiptiſchen overvloet verſorgede.

Beneven dat oock het voorbeelt der Walſcher Kercken ons daertoe behoorde te beweghen, welcke haere handreykinge, tot deſen eynde dienende (daer wy nu van handelen), int gemeyne door alle de gemeynten der ſelviger ſpraeke aengerichtet heeft, ende daer nae ſoo verſeyndt ſy degenen die bequaem bevonden werden aldaer ſe de meeſte noot voordert, ja ſy is oock van ſin deſe ordeninge van nu voortaen noch meer ende vaſter te beſtetigen dan ſy tot noch toe oyt gedaen heeft.

Ende of ſchoon nu te deſer tijt (daer de ſaecken ghebracht zijn op eenen voet aldaer ſy (1) ſommige ludens eygene geſintheyt heeft) ſulcks niet wel verrichtet kan werden, ſonder datter eenige ſwaricheyden ende oneffenheyt wt ontſtaen van weghen der onordentlickheyt die alreede ſtadt gegrepen heeft, overmidts de beſondere ende eygentlicke handreykinghen ende voorraetmiddelen die tot noch toe in ghebruyck gheweeſt zijn, ſoo moet men nochtans het eene tegen het andere vlytichlick in de weghenſchaele der waerheyt overweghen, ende naeſtellende alle eygenſinnenlickheyt, overleggen aen welcker ſijden meerder ſwaricheyden ontſpringen, om van twee quaeden het gheringſte te verkieſen ende toe te ſien tot welcken ongeſchicktheyden men lichtelijcker ende met meerdere ſtichtinge raet vinden kan.

Nu iſt wel te bedencken, dat de gene die alreede de wijſe der eygenſonderlicke handreykingen hebben aenge-

---

(1) Haar (ze).

nomen, swaricheyt sullen vinden in dese vergemeynschappinghe, die wy hier voordragen, ter oorsaken dat

1. In den eersten so sullen sy duchten dat hier in eygene gesintheyt sal moghen de overhant nemen, so wanneer men komen sal tot het verdeylen der Dienaren, welcke sy alsoo wel als andere sullen hebben onderhouden, so dat de sommige sullen nae haeren wensch rijckelyck moghen gedeylt (1) werden ende de andere buyten gesloten, waertoe sy oock sommige exempelen der voorledene misgenoegingen van deser oorsaken halven sullen weten op te haelen.

2. Daernae sullen sy onbillick achten, dat de gene die te voren vlyt ende neersticheyt aengelegt hebben ende onkosten gedaen, om in tijts wel voorsien te wesen, nu van de vrucht haers arbeyts afgewesen werden, ende dat andere die het selve niet en hebben gedaen, nu nochtans gelijck ende even diep in het genot geraeken.

3. Ja sy sullen oock voor billick aensien, dat noch naemaels degene, die de neerstichste sullen zijn om sick te versien ende de meeste onkost sullen aenlegghen, de selvighe oock meerder vrucht haerder neersticheyt ende milder handtreykinge genieten ende dat de luijen, onachtsaemen ende gierigen oock de straf dragen haerder onachtsaemheyt ende giericheyt, naevolgens 'tgene dat geschreven is: *Wie caerichlick saeyt*, *die sal caerichlick maeyen*, *ende wie mildelick saeyt die sal oock mildelijck maeyen.*

4. Oock sullen sy voorwerpen, dat het beter is dat de Dienaers den kercken dienen nae dat sy tot deselvige geneyget zijn ende naedat de kercken tot hun oock wederom gheneyget zijn.

5. Ja oock selve, dat sommighe Dienaers nu al eenen sekeren tijt sommigen landschappen te dienste ghestaen

---

(1) Bedeeld.

hebben, denwelcken men deſelvige niet ſoude konnen ontnemen om ſy (1) elders te verſeynden, ſonder dat men daermede te cort dede beyde den Dienaren ende den gemeynten, d'welcke ſy alreede gedient hebben.

6. Daer beneven ſullen ſy mogen voorwenden, datter ſommige gemeynten zijn, die noch tegenwoordichlick Dienaers onderhouden moeten, hetzij een ofte meer, de ſommige tot plicht des daghelycxſchen dienſt, als Ceulen, Aken ende de ſteden in Engelant, de andere tot nootdruft der krancken, onderrichtinge der aencomende nieuwelingen ende andere extraordinariſe nootdruften, als Weſel: doch Emden ende andere ſteden, die des ghemeynen dienſtes der ſtadt (daer ſy in zijn) ghenieten, ... (2) ende en ware niet billich dat alſulcke gemeynten noch verlaſtet werden tot onderhoudinge van andere Dienaren, even gelijck ende eenpaerlick met den gemeynten, die van ſulcke laſten bevrijt ſijn.

7. Oock vinden ſy ſwaricheyt om deſe allgemeyne handreykinge te weghe te brengen, ende inſonderheyt om ludens te vinden, denwelcken ſy laſten geven om ſulcks te ontfanghen ende getrouwelijck te verreycken. (3)

8. Item ſy ſullen ſwaricheyt vinden in de plaetſe daer men de overeenkominge der handreykinge houden ſal, omdat men het verſtreckte gelt ſal van verren moeten ſeynden ende magſchien daernae wederom verſeynden, hetwelcke vele onnutte koſten inbrengken ſal.

9. Ja oock deghene die uytvlucht ſullen willen ſoecken, ſullen voorgeven dat ſy niet en ſouden alſulck een beſluyt derven verwilligen (4) (hetwelcke ſoude tot nadeel haerder gemeynten, die noch int lant onder het cruyce woonachtich ſijn, mogen ſtrecken) ſonder voorgaende wtgedruckte bewillinge der ſelviger ghemeynten.

---

(1) Hen (ze). (2) Hier schijnt iets te ontbreken.
(3) Uit te reiken. (4) Durven inwiligen.

10. Ende ten laetſten dat de voorſ. gemeynten meugelyck niet en ſullen willen verwilligen in de beſtellinghe ende amptpleginge der ghenen die over ſulcke ſaecke ſouden verordent werden, ende daeruyt ſullen ſy oorſake van uytvluchten grijpen.

Op het 1ᵉ. Hier op nu moet men ſien wat raet daer zij om deſe miſvallen voor te komen: ende ten eerſten, nae dat een yedere lantſchap twee ofte drye haerder lantſaten (ſo geſegt is) ſal beſtelt hebben, met laſt ende volmachticheyt om ſamen met de beſtemmede van andere landſchappen eendrachtelick te beraetſlagen ende te beſluyten, welcke ludens men ontfangen ſal tot nuttinghe deſer gemeyner handreykinge, ſo ſchijnt het, dat daer mede een groot deel der ongeſchicktheden nedergeleyt zijn ſal, doch inſonderheyt hetgene dat voor het eerſte is voorgeworpen geweeſt, overmidts dat men ofte den ſelvigen perſoonen, oft oock oock wel anderen, die men eygentlyck (1) daertoe ſoude verordenen, ſoude moghen laſt geven om tot bequaemer tijt eenen yeghelijcken landſchappe de ſijne te beſtellen ende (dat ſelve met gemeyne verwillinge der anderen) oock tot het ſelve ampt verordenen; ende is te vermoeden dat twee ofte drye, die uyt den hoop verkoren ſullen ſijn, bequamer ende niet ſo eygenſinnich, maer meer gheneygt tot het gemeyne welvaert ſouden zijn dan de gheheele hoop te ſamen, welcke gemeynlick onordentlickheyt ende verwerringe maeket.

Zijnde oock van haer eyghen landſchap uytghekipt, ſoude men niet billicx kunnen vermoeden alſdat ſy ſouden de natuerlijcke geneygentheyt, die een yeder aen ſijn vaderlant heeft, willen gantſelijck afgaen ende verſaeken: ſo men doch denſelvighen niet en wilt vertrouwen, dat is voorwaer een teecken, datter liefde ghebreck is ende dat

(1) Opzettelijk,

een yeghelijcks eygencaepicheyt (1), willende een yeder de gemeynte op ſijn eyghen hant regeren, ſalſe noch ten leſten door een rechtveerdich oordeel Godes tot een verſtooringe ende verwoeſtinge brengen. Soo daer ſtaende noch deſe verſtroijinge ſwaericheyt viel in het vergaderen van deſe beſtemde perſoonen, ſo konde men dat lichtelick met recommandatiebrieven uytrichten, welcke mochten van de beſtemden eener landſchap tot de beſtemden des anderen landſchaps verſchickt werden, ende oock wanneer het pas gave, als op de Franckfortſe miſſe oft op andere duſdanige tijden, ſo ſouden ſy lichtelick by een kunnen komen, of ſy ſelve, oft ymmers andere die van haerentwegen aldaer mochten gheſonden werden. Want ſo ons God de deure opent om in het landt weder te keeren, ſo ſchijnt het dat deſe ſwaricheyt niet ſeer groot vallen en ſal, overmidts dat menſe lichtelijck in eenige plaetſe by een krijgen ſal om te beraetſlagen ende elcken landſchappe de ſijne te verordenen.

Op het 2e. Ende aengaende de tegenwerpinghe, als dat het billick is, dat degene die voortijts meer vlyts, neerſticheyts ende onkoſten hebben aenghelegt om haer te voorſien, oock des vruchts haerder arbeyt rijckelijcker genieten: men behoort te mercken dat het ghenot deſer vrucht daer ſy nae ſtaen, hun niet en ſal door deſe oorſake benomen werden, want ghewiſſelijck de beſtemde perſonen en ſullen alſoo onredelijck niet moghen zijn, dat ſy op ſulcke dinghen gheen acht en ſouden nemen ende (geen) kennis dragen welcke dienaren niet alleen de bequaemſte, maer oock de wellecomſte zijn in elcker plaetſen, ende daer ſy meeſt gehouden ende ſchuldich zijn te dienen. Ja ſy ſullen oock hier door met meerder verſekertheyt ende ſelve oock met beter bequaemheyt naekomen 'tgene

(1) Eigenkoppigheid = eigenzinnigheid. *Kaap*, *kap* voor *kop* (caput.)

dat ſy begeren. Want indien de ſaecken ſoo blijven ſtaende als ſy nu zijn, God mach uyt het leven halen deghene daer ſy haere vaſte rekeninge op gemaeckt hebben, ende alſoo ſullen ſy daer af zijn ende ſullen ofte bloot ſtaen van Dienaren weghen, of immers ſick moeten behelpen met degene die de andere niet en ſullen willen hebben, daer nu ter contrariën ſy gewis ſullen weſen door het middel van deſe gemeynſame handreyckinge, dat ſy niet te kort en konnen vallen in haer voornemen, ſo verre alſſer immers eenich getal overblijft. Ook ſullen ſy betere bequaemheyt daertoe hebben, midts dat ſy door haere beſtemden ſullen vrij moghen eyſſchen de ghene die hun beſte aenſtaen, niet alleen onder degenen, die ſy aengenomen hadden, maer oock uyt den gantſen hoop, hetwelcke geenſins zijn en ſoude, ſoo men voort voer als men begonnen heeft. Ende belangende de oncoſten, die alreede verſtreckt zijn, het ſal hun georloft zijn ende vrijſtaen door 'tmiddel van haere beſtemden datſelvige den anderen mede beſtemden aen te langen, (1) tſamen met de rekeninge der onkosten, die ſy verlegt (2) hebben, op dat daerop acht genomen werde nae recht ende behoorlickheyt, hetzij om hun deſelvige te vergunnen die ſy begeren ofte om hun behoorlicke vergeldinge wederom opte leggen: ſumma ſummarm, het gae hoe het gaen mach, ſoo moet nochtans ten leſten eenmael afgelegt werden dit miſtrouwen, dat tot noch toe ghekraeyt heeft ende heymelicken haet ende nijt tuſſchen de gemeynten veroorſaket, want dat is ontwijffelijck een groote oorſake der ſtraffinghen, die ons God toeſeyndt.

Ende men moet acht hebben, ſo wy immers Chriſtenen metter daet ende niet alleenlijck met der tongen willen weſen, alsdat wy alle ghelijck anders niet zijn dan gelit-

---

(1) Aan te dienen. (2) Besteed.

maten ééns lichaems, ende dat het ééne ghelidt geen oorſaeke en heeft den anderen te verwijten, dat het meer moeyte ſoude ghehadt hebben tot onderhoudinghe des lichaems, ghemerckt dat wy alle te ſamen ſchuldich zijn de opbouwinge deſſelfs op te helpen, een yeder nae ſijn vermoghen, ende wy moeten indachtich weſen der voorleden exempelen, aen dewelcken wy hebben moghen vernemen, dat alſulcke oneenigheyt inſonderheyt aengaende de ghemeyne handreykinghe zijn oorſake gheweeſt des verderfs, niet alleen der Kercken, maer des gantſchen landes in't gemeyne. (1) Sòo moeten wy dan toeſien dat wy nu niet anderwerf aen den ſelven ſteen en ſtooten, opdat wy den toorne Godes over ons niet en haelen, en in ſtede van een Babeliſche gevangeniſſe van tſeventich jaeren over onſen hals en brengen een Roomſche heerſchappije ende tyrannie die in der eeuwicheyt blijve duerende.

Op het 3e. Dit ſelvige behoort oock aen te mercken aengaende de koſten die noch te verleggen zijn, als namelyck dat wy alle met een ander arbeyden tot onderhoudinghe des lichaems in't gemeyne, alſoo dat ghelijck Paulus ſpreekt: *De overvloedicheyt des eenen te hulpe kome der ſchamelheyt des anderen op datter ghelijckheyt zij*, ghelijck alſſer geſchreven is: *Die vele hadde en heeft des niet te overvloediger gekregen ende die weynig hadde heeft niet des te meer genuttet* [2 Cor. 8].

Ende 't en dient hier niet, dat men de oude wonden wederom opene, om wederom op te halen de miſgenoegingen, die eene natie van d'andere ghehadt heeft om alſulcker oorſaken wille, overmidts dat deſe ghemeynſchap, die hier wert voorgedraghen, geenſins tot dien eynde ſtrecket, alſdat daerdoor eene natie ofte landſchap over

(1) In 1568. „Manebat alta mente repostum."

d'ander heerſchen ſoude of voordeel hebben, maer ter contrariën op datter eene goede ende eenparige effene ghelijckheyt opgerichtet werde, ende dat men nergens nae en ſtae, dan dat het lichaem Jeſu Chriſti nae de nootdruſticheden die men vermercken ſal, opgebouwet werde.

Op het 4ᵉ et 5ᵉ. Aengaende dat ſommige onder de Dienaeren meer tot het eene landſchap dan tot het andere gheneyget zijn, ghelijck oock weederom ſommige gemeynten tot ſekere Dienaeren behertet (1) zijn, jae hebben oock dienſt van hun ontfanghen, voorwaer, men ſal daerop acht nemen, alſdat men niet lichtelijck de plaetſen en verandere, doch evenwel alſo, dat met ghemeyne verwillinge der beſtemde perſoonen men voornemelijck acht neme op de meeſt dringende noot, ende dat de ghenegentheyt, die men den menſchen int beſonder toedraecht, wijcke der liefde die men den gantſen lichaeme Ieſu Chriſti int gemeyne ſchuldich is.

Op het 6ᵉ. Ende ſoo vele het belangt de verſcheyden ſtandt der kercken, welcker ſommige alreede ghenoech belaſtet zijn: dat en behoort deſe algemeyne vereeniginge niet achter te houden, maer vele eer vervoorderen, dewijle ſy geſchiet niet tot ſulcker meyninge, als dat alle handreykinghen ſullen evengelijck moeten vallen, beyde van de kercken, die haeren laſt hebben, ende van de gene, die vrij ſonder laſt ſijn, maer alleenlijck dat een yghelicke gemeynte nae haere vermogen verſtrecken ſal, ende dat daervan degene, die aldermeeſt geladen zijn, ſullen ja oock eenichſins verlichtet werden in den laſt, die ſy mochten hehben van eenige extraordinariſe Dienaers, ſoo het magſchien van nooden ware; ghenomen nochtans ende wel verſtaen, dat ſulckes geen ordinariſe ſaecke zijn en ſal, maer alleen tot een beſonderen noot.

---

(1) Op—gesteld zijn,

Op het 7ᵉ en 8ᵉ. Aengaende voort de ſwaricheden, die in deſe handreykinge op te brenghen ſullen vallen, men ſal daertoe lichtelick konnen voorſien met ghemeyne verwillinghe dergenen, die de landſchappen tot dien eynde ſullen verordenen, ende men ſal ter naeſter Miſſen in Septembri van de ſaecke op het alderbequaemſte meughen handelen. Hoewel datter in de opbrenginge der handtreykinge niet meer ſwaricheyt vallen en ſal dan der te voren was, midts datter niet en ſal verandert werden, want men ſalſe doch in elcke landſchap beſondert moeten vergaderen ende opbrengen, gelijck men tot noch toe altijt gedaen heeft. Alleenlijck ſal men daerop moeten beſluyten te welcker plaetſen, tijden ende door welcke perſoonen men de overeencominge te weghe brengen ſal, om met ghemeyne verwillinge de penninghen aen te leggen ſoo het behoort. Item in welcke plaetſen men degene die noot weſen ſal ende die men bequaem ſal vinden ſal onderhouden, hetſij in het ſtuderen of in den dienſt der Kercke.

Op het 9ᵉ. Ende aengaende dat men tegenwerpt dat men de verwillinge der ghemeynten, die nu binnenſlants zijn, ſoude hebben moeten, voorwaer, men kan wel vermoeden dat de ghemeynten niet en ſullen quaelick nemen dat men haere nut ende orbaer ſoeckt te voorderen. Want dat men ſeggen ſoude, dat dit tot haeren nadeel ſtrecken ſoude, heeft geenen gront, dewijle, ſo geſegt is, een yeder lantſchap ſijne beſtemde perſoonen hebben ſal, ende voorts ſal men oock, ſo beweſen is, acht nemen op degenen die in eenich lantſchap voortijts ghedient hebben, opdat men de ſchaepkens niet en beroove van haere herders tot welcker ſtemme ſy ghewoonet zijn. Soo men ſick nochtans hier mede niet en laet benoegen, ſoo mach men ſchrijven of ſeynden op de plaetſen, daer de ghemeynten zijn, ende haere verwillinge ende geſint-

heyt afvorderen. Wy houden voor ghewis dat ſy het voor goet ſullen inſien, ſo vrije (1) als men het hun bequaemlijck ende ſoo het behoort voorlegget.

Op het 10e. Ten leſten aengaende de beſtemde perſoonen, ſoo de voorſ. gemeynten daerin niet en verwillighen, dat hun laſt gegeven werde om alreede te verordenen, waer een yeghelijck dienen ſal: dat men ſulx opſchorſſe, want het doch geene haeſte en heeft, ende dat men daerentuſſchen voortgae tot verkieſinge dergenen die kennen (2) ſullen, welcke perſoonen men aennemen ſal in de medenuttinge der handtreykinghe, waerop gewiſſelick de ghemeynten, die binnens lants wonen, geene oorſaeke en hebben om ſick daerteghen te ſtellen, niet meer dan ſy haer nu ſtellen teghen degene die int beſondert kennen, (2) welcke luden van de beſonderde handreykinghe ghenieten moeten oft niet, ja ſy hebben oock meerder oorſaeke om ſick teghen alſulcke beſondere verordeninghe te ſtellen, dewijle ſy daermede vercortet werden, overmidts dat wanneer men hun alreede ludens verordenet, die hun namaels dienen ſullen, ſoo beneemt men hun de vrijheyt haerder verkieſinge, duer (3) de welcke ſy magſchien hier namaels niet en ſouden dieſelvighe verkieſen, die men nu hun voorgeeft ende tot haeren dienſt onderhout. Daerenteghen in de voorgeſtelde ghemeynſchap blijven ſy in haer geheel, om hier naemaels door haere beſtemde te eyſſchen die hun alderbequaemſte ſullen duncken te weſen.

Siet, ſo kan men dan alle voorgheworpene ongeſchicktheyden lichtelick alſoo nederleggen ende derhalven blijft dat vaſt ende onbeweeght, dat de ghemeyne handreykinghe aller ghemeynten in een vele nutter is tot opbouwinge

(1) Zeker. Hier in den zin van: namelijk.
(2) Beslissen. (3) Door.

der Kercken Christi, dan dese besonderde, die men tot noch toe ghebruyckt heeft, ja dat oock dese besonderde hinderlick ende der stichtinghe des lijfs Christi nadeelich is ende die ghemeyne ter contrariën seer voorderlijck ende nut. Daerom, L. broeders, bidden wy U van gantscher herten, ghy wilt doch eendrachtelijck dese voorghehaelde stucken met alle vlijt ende neersticheyt overwegen, verhopende ja, oock niet twijfelende, ghy sult van onser ghesintheyt werden, ende by U selven besluyten, dat het vele nutter ende bequamer is, dat men de voorſ. collecten ende handreykingen int ghemeyne hiernamals aenrechte, hetwelcke wy U oock van herten bidden, dat ghy de handt wilt daeraen houden, dat sulcx by den broederen mach verwilliget ende goet gevonden werden. Of so daer eenige oorsaken waren (hetwelcke wy niet en verhopen), waerom dat sulcx geensfins en konde oft en behoorde te weghe ghebracht werden, so bidden wy U hertgrondelijck seer, wilt het ons met schrijven ter naester gelegentheyt te kennen geven, opdat wy deselvige redenen ende oorsaeken moghen rijpelick ende onpartijdichlijck overleggen ende daernae ons schicken; doch evenwel hoe dat het gae, 't zij dan dat ghy het verwilliget ende goet achtet ofte niet, so bidden ende begeeren wy dat ghy doch wilt de naevolgende Franckfortsche Misse desen volgenden Septembri een of twee ofte meer bequaeme ludens nae Franckfort opseynden, welcke vollen last ende commissie hebben de saecke met den gesanden (1) van andere gemeynten, die hier oock wesen sullen ten vollen te bèraetslagen, te verhandelen ende gantschelijck te besluyten, opdat alsoo met ghemeyne verwillinge ende overeencominge de Kercke Christi Jesu opgebouwet werden mach.

---

(1) **Gezanten, gezondenen.**

Ende wilt desen onsen brief den naestliggenden ghemeynten, uwen naeburen, ofte ymmers anders copie desselven oversendenden, opdat sy oock van haerentwegen hetselve moghen doen ende haere gedeputeerde opseynden, op datter een eyndelijck besluyt van gemaeckt mach werden tot lof ende prijs des naems Godes en tot opbouwinge der Kercken Christi Jesu.

Wijder hebben wy oock boven alle dingen voor noodich aengesien, datter een gemeyne overeenkominghe, intelligencie ende verkundschappinge onderlincx ghehouden werde onder allen ghemeynten des Nederlants, die hier ende daer verstroyt zijn, ende dewijle wy geene middelen hebben om Synodes ende ghemeyne samenkomsten te weghe te brenghen, soo achten wy het noodich te zijn, dat sulcx met brieven verrichtet werde, als namelijck dat in elcke ghemeynte ludens verordenet werden, nae dat een yeghelijck kennisse ende gemeensaemheyt heeft met ludens van andere gemeynten, die aen den selven, daer sy kennisse aen hebben, de standt ende ghelegentheyt der ghemeynten, daer sy aen schrijven, weten laeten, ende daervan rappoort doen aen de Dienaren ende Ouderlinghen derselver ghemeynte, daer sy in zijn, opdat sy nae haere gelegentheyt ende vermogen den gemeynten te hulpe komen ende allen dienst ende vrientschap doen, die hun moghelijck is, ende daertoe hadden wy tot oorbaer opghericht etlicke artikelen, om als een spiegel oft patroon, daer wy ons mochten nae richten, voor ooghen te hebben. Dese hebben wy niet willen naelaeten U L. oock te seynden.

Volghen de stucken, op de welcke het nut waere dat de verstroyde Nederlandsche ghemeynten overeencominghe ende onderlinge verkundschappinge door brieven onder een ander hadden, welcke geschreven souden werden van

dengenen, die men daer toe nae de gelegentheyt ende kenniſſe, die ſy hebben, ſoude verordenen.

Eerſtelick, dat men met alle vriendelickheyt ende liefelijckheyt verneme ende onderlincx ondervrage van den ſtandt ende ghelegentheyt der kercken, daer men aen ſchrijft ende met de welcke men ſoeckt overeencominghe te hebben, ofter goede Dienaren ende genoech zijn, die haers ampts behoorlick plegen? Wat middel men ſoude moghen volgen om den noot derſelver ghemeynte ofte anderen diergelijcken aengaende de Dienaren te hulpe te komen; te weten of der oock ludens zijn, bequaem tot alſodanige beroepinge, ofte daer men van mochte verhopen dat ſy metter tijt bequaeme mochte werden? Wat middel men houdt om deſelvige die (tzij nu tegenwoordich ofte hier namaels) der kercken ſouden dienſtich moghen weſen, en inſonderheyt in het predickampt, te winnen.

Of daer geene verhandelingen ende verſoeckinghen en geſchieden ten 'ſelven eynde.

Of daer geene gemeyne oeffeningen werden gebruyckt als propositiën, prophecyën, t'ſamenſprekinghen, verhandelinghen, vriendelicke diſputatie ofte andere diergelijcke, ten ſelven eynde ſtreckende.

Of men geene handreykinghe op en brengt tot onderhoudinghe alſulcker perſoonen.

Of men geene kinderen ter ſcholen houdt, om te dienen tot een ſaet teghen den aenvallenden noot?

Of de inwoonders der ſtadt ende by namen de lidmaten der kercken geene neerſticheyt aen en leggen om haere kinderen te doen leeren ende van joncx op te voeden, vele eer in de hopeninge (1) dat ſy noch hier namaels den kercken Godes mochten dienen, dan tot den coop-

(1) Hoop.

handel ende andere ſtudie, die niet ſo nut, noch ſo godſalich zijn.

Ende nae de ghelegentheyt der voorgemelder ſtucken, haer eygentlijck te vermanen ende aen te porren, dat ſy tot deſelven alle vlyt ende ſorge aenleyden ende inſonderheyt tot het leſt verhaelde ſtuck, alſoo nochtans dat men altijt opſicht neme op 'tgene dat men vernemen ſal van den ſtandt ende ghelegentheyt der ghemeynten, daer men aen ſchrijft, ende op de mate haerder dracht. (1)

Oock te onderſoecken of de voorſ. gemeynte met goede Ouderlingen ende Diakenen verſien is, die de plicht haerder ampt behoorlick naekomen.

Wat middel men houdt om bequame ludens daertoe te crijgen?

Of men goede kerckelicke tucht ende discipline houdet?

Of daer goede eenicheyt ende verdrach is, niet alleen in der leeringe, maer oock in den ceremoniën ende kerckelijcke regeringe?

Of daer geene ergerniſſen op handen zijn, tot der welcker voorkominge ende uytroedinge d'eene kercke de andere mochte byſtaen ende dienſtich weſen?

Of men tot 'tgene dat voorſ. is onderlinge overeenkomingen ende verkuntſchappingen heeft met de naeſtliggende gemeynte? ende of men oock een chriſtelycke vrijmoedicheyt ghebruyckt aengaende de ſtraffinghen ofte censureringen, het zij over de gemeyne ampten ofte over de ſtede (2) wandelinghe der beſonderlicke lidmaten der kercken.

Dat men ſe vermane ende bidde de handt te houden aen de voorgenoemde dinghen. Belangende de beſonderlicke lidmaten der kercken, hoe ſy tot den dienſt des Woordes geſinnet zijn, ende nae de nuttinghe van de Sacramenten

---

(1) Last, dien zij te dragen heeft. (2) Gestadige.

yveren, hoe geduldich ſy oock zijn om het cruyce te dragen, ſo daer eenich cruyce is?

Of ſy geene vermaninge ofte vertrooſtinge behoeven, opdat men ſe helpe by andere gemeynten van alles dat in haere macht weſen ſal?

Of de rijcken ſick teghen de armen wel aenſtellen, ſoo ſy behooren? Of ſy daertoe hoeven van elderſſins (1) vermaent te werden?

Ende of ſy rijckelyck verſtrecken tot onderhoudinge der Dienaren ende anderen ludens, die eenich ampt voeren, ofte van den welcken men verhopet dat ſy ſick mochten daer toe begeven, ſoo ſy den middel hadden?

Of de armen geholpen, bygeſtaen ende getrooſtet werden? Ofte dat ſy des byſtants ende trooſtes van elders behoeftich zijn?

Aengaende oock de naebueren, men ſal ſchriftelick ondervragen of ſy vriendelijcke overeenkominghe d'een met den ander hebben? Of ſy oock voorſien zijn van 'tgene dat tot vervoorderinge der kercken noodich is, ſoo als boven is verhaelt?

Nopende de gene die buyten zijn, men ſal vernemen aengaende de openbaere vijanden, wat vervolginge ſy aenrechten, wat lagen ende liſten ſy aenſtellen? met wat middelen men deſelvighe ſoude konnen voorkomen? het waere (2) om haere aenſlagen te meer te maken, ofte om haere grimmicheyt te matighen? Ende dat de eene gemeynte der anderen aenbiede, alles wat in haere macht is te doen om 'tgene dat voorſeydt is int werck te brengen.

Of daer ſtandthaftigheyt is in de vervolginge? Of daer vele vluchtigen zijn ende waer henen ſy vertoghen (3) zijn?

Of ſy verſterckinge ende vermaeninge tot verdraechſaem-

(1) Elbers. (2) Of het strekken zoude. (3) Heengetogen.

heyt, vertrooſtinge ofte eenige andere hulpe van doen hebben?

Aengaende die openbaere vrienden zijn:

Of men niet en arbeyt om deſelve voorder te winnen, ſoodat ſy ſick gantſchelijck tot de ghemeynte begeven, ende wat middel dat men daertoe houdet ende of daer tot deſen eynde yet is daer men ſe mede ('t zij raet ofte daet) helpen kan?

Deſghelijcken oock van de Overheyt, hoe die ſick draeghen tegen de gemeynte, of daer geen raet is om die gantſelick te winnen, ſo ſy niet heel tegen is, of te verſoeten, indien ſy openbaere vyant waere? ofte oock wel weſende openbaer vrient, of men geene voorſichticheyt en bruycket om deſelve niet lichtelijck te vervremden ende dat ſelvige oock van den edelluden ende andere, die van aenſien zijn?

Item aengaende de valſche leeraers ende beroerders der conſciencie, of daer eenighe op handen zijn ende wat middel men houdt die te beletten? ende of men tot deſen eynde eeniger ſchriften behoevet, het waere om de ſwacken te ſtercken, ofte de hartneckigen neder te leggen ende te beſchaemen, het waere van wegen der ghemeynte die daer ſchrijft, ofte eeniger andere, daer ſy ſe aen konde ſtueren ende helpen?

Ende eyndelick, aengaende die noch vriendt, noch vyandt zijn, of men niet en arbeyt om die tot de kenniſſe te brengen, ende wat middelen men daertoe houdet? of ſy eenighe vermaninge ofte yet anders van doen hebben, dat in de macht zij der gemeynte die daer ſchrijft.

Ja oock aengaende de verdwaelden, als wederdoopers ende anderen, of men ſe niet en ſoeckt wederom te rechte te brenghen, ende of ſy daertoe hulpe van doen hebben?

In ſomma, het ſal nut zijn dat de ghemeynten, d'eene

3

den anderen, aenbieden door de perſoonen, die daertoe beſtemmet zijn, alle hulpe ende byſtandt in alles dat eenichſins de vervoorderinge der eere Godes ende des rijcx Jeſu Chriſti ſal bedraghen, (1) of het hier ſchoon aengeteeckent ſtaet ofte niet. Ende dat ſy daerom onderlinghe verkundſchappingen houden, om malcanders ſtandt ende gelegentheyt te verſtaen, ende eendrachtelijck alle nootdruften der Kercken Godes te hulpe te komen, als weſende lidmaten eens eenigen lichaems Jeſu Chriſti, doch dat ſulcks gheſchiede met ſulcker voorſichticheyt ende beſcheydenheyt, die met chriſtelicke ſachtmoedicheyt vermenget zij; dat alle argwane van te willen heerſchen, d'een over d'ander, ende alle vermoeden van onbeſcheydene nueswijsheyt met rechten verre gekeeret werde, ende dat men oock met eenen acht ſlae op de omlegentheyden (2) der tijden ende plaetsen om de aldergelegenſte ende bequaemſte ſtucken hier uyt te verkieſen in deſer ondervraginge, opdat men oogſichtelijck (3) ſpuere ende uyt der daet ſelve vermercken mach, daer men der anders niet inne en ſoeckt dan de eere Godes ende de ſalicheyt, welvaert en voorſpoedicheyt der gemeynten onſes Heeren ende Salichmakers Jeſu Chriſti, welcken zij alle lof ende prijs in eewicheyt, Amen.

Ten laetſten, L. broeders, dewijle wy met ervarentheyt ghenoechſaem geleert hebben, wat een ſchadelick ende ongeſchickt volck het zij dat vele reyſende ludens op ende aftrecken ende der armen almiſſen tot ſick krijghen, daer ſy menichmael landloopers ende ſchaedelijcke liſtige boeven zijn, ſoo hebben wij U L. oock wel willen hiervan vermanet hebben, biddende dat gy ons met uwen raet daertoe willet helpen, dat ſulcke ongeſchickt-

---

(1) Betreffen. (2) Omstandigheden. (3) Duidelijk.

heyt geweret werden mach. Aangaende ons, wy hebben wel daerop ghelettet ende nae 'tgene dat ons God in den ſin gegeven heeft etlicke artykelen opgerichtet, nae den welcken wy ons ſouden mogen ſchicken. Doch naedemael ſulcks niet en kan verrichtet werden ſonder gemeyne verwillinge aller gemeynten, dewijle vóór alle dingen een gemeyn beſluyt gemaeckt werden moet, als dat men allen reyſenden ende doortreckenden, die ſick met almiſſen dencken te behelpen, ghetuyghen mitſgaders brieven geven ſal aen de naeſtliggende gemeynte, ſoo hebben wij U L. deſe ſelve artykelen oock wel willen toeſchicken, opdat ghy moget ofte de ſelvige naevolgen, ſo ſy u goet ende nut duncken, ofte ons eenen anderen beteren raet voorſchrijven.

Ordeninge om den ſchamelen reyſenden ende doortreckenden man nae eens yeders ſtandt ende nootdruft te hulpe te komen.

Ten eerſten ſal het in allen gemeynten uytgekondiget werden, dat van dan voortaen degene die daer uyt ſullen trecken op hope van byſtant te ontfangen in den ghemeynten, daer ſy willen doortrecken, moeten een getuygeniſbrief voorderen van haerder handel ende verkeeringhe.

In alle gemeynten ſal een Diaken verordent worden, om met eenen Dienaer den getuygenisbrief te geven ende te onderteeckenen. De verordende Diaken ſal de oorſaeke ſijnes vertreckens afvorderen, om degenen die lichtveerdelick, ſonder billicke oorſake willen vertrecken, den getuygenisbrief te weygeren.

In den getuygenisbrief ſullen uytgedrucket werden: haer namen, vaderlant, handel ofte ambacht, oorſaeke des vertreckens, der voorgaende verkeeringe in de ge-

meynte, daer ſy uyt ſcheyden, den tijt haerder wooninge in derſelvighe, de plaetſen daer ſy henen willen ende den tijt haers vertreckens, ſamen met andere omlegentheyden tot deſen eynde ſtreckende.

Hun ſal byſtant gegeven werden nae haere ſtandt ende nootdruft, doch alleenlick tot aen de naeſte ghemeynte, daer ſe door willen trecken, welcke hun voorts helpen ſal nae de ghelegentheyt des getuygenisbriefs tot aen de naeſtliggende, ende ſoo voorts, voegende by den getuigeniſſen den tijt des vertreckens van eene yeghelycke gemeinte ende den byſtant, die hun in derſelver gemeynte geſchiet is.

De beſonderlicke lidmaten der kercken ſullen gewaernet (1) zijn, dat ſy den doortreckende verſeynden aen de verordende perſoonen. Welcke verordende ſullen in den eerſten vraghen, of ſy een getuygeniſſebrief hebben om nae den inhoudt deſſelvigen, ſoo ſy der hebben, hun by te ſtaen. Soo ſy der geenen hebben ende eenige ſchijnbaere oorſaeke ſulckes gebrecks voorwenden, de voorſ. verordenden ſullen vernemen, of ſy waeren gelederen (2) der kercken, daer ſy ſick van ſeggen vertrocken te zijn, ende ſoo ſy het verſtaen ſullen, haere namen, handel, vaderlant, oorſake haers vertreckens afvragen ende wat kenniſſe ſy hebben van de ghelidmaten der kercken ende inſonderheyt aen de Dienaeren, Ouderlingen en Diakenen, ende ſoo daer uyt de gemeynte, daer ſy haer ſeggen van vertrocken te zijn, yemandt onlancx vertoghen waere in de voorſ. ghemeynte, daer ſy onderſocht werden, men ſal hun vragen of ſy eenen alſulcken kennen, opdat ſy moghen overeen ghebracht (3) werden, ſoo het van noode waere.

---

(1) Gewaarschuwd (Germanisme).

(2) Lidmaten. (3) „Geconfronteerd."

Voornemelick ſullen ſy onderſocht worden, of ſy oock rekeninghe haers gheloofs konnen geven, ende of ſy Godt konnen bidden, ende ſo ſy in alle deſe ſtucken den verordenden genoech doen, ſo ſullen ſy ſe mogen tot anderen dachs uytſtellen, ende daer en tuſſchen ſien, of ſy yets van hen ſullen konnen vernemen, ende oock te ondervraghen van heure bedraginge int huys haerder herberginge, ende des anderen dachs roepende daertoe één ofte meer, die hun gelieven ſal, om ſe wederom over de voorgemelde ſtucken te onderſoucken, hun ſulcke byſtant doen, als ſy ſullen bevinden recht ende oorboorlijck te weſen. Ende ſullen deſe verordenden dengenen, die laſt hebben aen de gemeynten te ſchrijven, ghedenckcedelen geven aengaende den voorſeyden vertreckende ofte reyſende, ſamen met haere beantwoordingen op de onderſoeckinge, om den gemeynten datſelve te laeten weten.

Soo ſy daerentegen geene ſchijnelijcke oorſaeke by en brengen des ontbrekens haerder getuigeniſſe, ende inſonderheyt ſoo ſy geene lidmaten der kercke gheweeſt zijn, ofte ſeggende dat ſy het zijn gheweeſt, niet en konnen Godt bidden ofte rekeninghe haers gheloofs geven, in ſulcken ghevalle, dewijle men oorſaeke heeft alſulcke ludens voor vremden ende landloopers te houden, ſal men over hun de vermaninge Pauli totten Galaten int werck ſtellen, naemelijck, dat men allen menſchen weldoe, doch alſoo dat men daerentuſſchen middel hebbe, om den huyſgenooten des gheloofs inſonderheyt by te ſtaene.

Dit is, L. broeders, dat wy hebben goet gedacht, U L. mede te deelen, biddende dat gy het wilt in dancke nemen, ende ſamen met ons int ghemeyne tot opbouwinge der Kercken Chriſti met alle vlyt ende neerſticheyt arbeyden, ſoo wy niet twijfelen, dat gy oock doen ſult, als gy tot noch toe hebt ghedaen.

Insonderheyt, wilt doch niet naelaeten uwe gedeputeerde hier toe te seynden ter naester Franckfoortscher misse, opdat wy ghelijckerhant eendrachtelijck alles moghen besluyten tot lof ende prijs Godes ende tot stichtinge sijnder gemeynte.

Hiermede willen wij U L. in de bescherminghe Godes onses Heeren van herten bevelen. Wilt ons in uwer gebeden ghedencken.

Datum den 21 in Meerte 1570.

U L. goetwillige broederen in alles wat wy vermogen,

PHILIPS VAN MARNIX, toegenaemt van Mont SINT ALDEGONDE, uyt naeme ende bevel der Nederlandsche broederen te Heydelberch.

CASPAR VAN DER HEYDEN, Kerckendiener te Franckenthall ende in den naeme der andere broederen aldaer, etc.

Opschrift:

Aen de Eerbare ende Godsalige mannen, de Dienaren ende Ouderlingen der Nederduytscher gemeynten tot Londen, Zandwijck, Nordwijck, etc. (Emden, etc.)

(Met opgedruckt zegel, achter groen was.)

II.

Aan Em. van Meeteren te Londen. Groote onzekerheid en vrees bij den aanvang der onderhandelingen met Don Juan van Oostenrijk.

Deze brief teekent op sprekende wijs de stemming, die in Oranjes omgeving heerschte in den aanvang van het jaar 1577, nadat Don Juan den 3en November 76 te Luxemburg was aangekomen. Een brief van den Prins van 25 December had de leden van de Staten-Generaal te Brussel reeds opmerkzaam gemaakt op het bedenkelijke van den handel, dien zij met den nieuwen Gouverneur-Generaal hadden aangevangen, en was de voorname aanleiding tot de Unie van Brussel, die twee dagen na het afzenden van dezen brief aan van Meeteren gesloten werd. Doch te Middelburg, waar de Prins was, en waarheen Marnix uit Brussel pas was teruggekeerd, was men den 7en Januari nog in het onzekere. Den 6en schreef Marnix aan zijn vriend Adr. van der Myle: „Hoc quidem tempore varia ſunt in exſpectatione plerique, alii aiunt cum Joanne Auſtriaco conveniſſe Ordinum legatos, qui ſunt Namurci, et id ipſum a noſtris perſcribitur, non ita tamen affirmate, nec ita ſigillatim ut habeamus pro explorato. Ego certe necdum adducor ut credam." (*Oeuvres de Ph. de Marnix*. Corresp. p. 211.) Wat de Prins en Marnix vooral wantrouwden, was het verlangen van Don Juan om de Spaansche troepen ter zee te laten vertrekken. Blijkbaar had het hier volgend, schijnbaar zoo onschuldig, schrijven ten doel de vrienden in Engeland en door hen Koningin Elisabeth te waarschuwen tegen het plan van den Aartshertog om Engeland te vermeesteren, „want alle zijn gemoet daerna ſtrekte, doordien hy ſeer eergierig was. En het was den Koning ſelve ſeer ſuſpect." (Bor, *Ned. Oorlogen* I, fo. 766). — Het merkwaardig bericht omtrent de handelwijs van Don Juan met zijne moeder, door Marnix gegeven, strekt tot nadere verklaring van hetgeen Motley verhaalt, dat „de weduwe Kegell zich door haren zoon liet *bewegen* om naar Spanje in ballingschap te gaan." *Opkomst van de Ned. Republ.* III, 2e uitg., bl. 361. — De beste commentaar op den brief is het verhaal van Van Meeteren zelven, in zijne *Memoriën van den Nederlandſchen Staet*, enz. fo. 126. Uitg. van 1610.

Monſieur Demetre, Il y a longtemps que n'ay eu de vos nouvelles. Je m'ay donné quelque doubte de votre ſanté, dont je prie etre adverti. Par deça tout ſe porte encore bien, Dieu merci. J'ai été quelque temps a Brux. mais ſans rien effectuer, car j'etois allé pour leur procurer quelques moyens de ſecours d'Allemagne. Mais la grande irreſolution des Etats a tourné le fruit de mes négotiations en vains delays. Depuis l'on a traité avec Don Juan, et les députés, envoyés à Namur, avaient accordé a ſon Alteſſe qu'il viendrait ſe rendre à Louvain ou à Malines, ayant garde de 3000 hommes du régiment de Monſieur d'Hierges, lequel ferait chef et capitaine de ſa garde et lui ferait ſerment de fidelité et de le garder à ſon contentement et ſatisfaction. En outre il aurait quelques oſtagers, qu'on enverrait a Huy, ville de l'évesque de Liège, à ſavoir l'Abbé de Ste Gertrude, Monſ. de Havrech, Monſ. le Vicomte de Gand et Monſ. de Montigny, et à la dite ville de Louvain (car il ſemble qu'il a choiſi cette-là) on traiterait au ſurplus de la retraite des Eſpagnols et des moiens de reduire le pays à tranquillité et repos. Mais les autres Etats ſemblent n'avouer cet accord, pretendant que leur (1) charge etait n'entrer en aucun traité avec lui, ſans que prealablement les Eſpagnols fuſſent ſortis du pays, ou pour tout le moins des forteresſes, et icelles conſignées entre les mains des Etats. De façon que nous attendons quelque grande et dangereuſe deſunion. Dieu nous veuille donner ce qui nous eſt ſalutaire. Les Evesques et Prelats, les Docteurs de Theologie de Louvain et les Docteurs ès loix ont re-

---

(1) C. à. d. des députés, envoyés à Namur.

ſpectivement donné actes audit Don Juan, que la Pacification faite à Gand n'eſt aucunement prejudiciable à la Religion Romaine, comme ceux du Conſeil d'Etat ont donné acte de leur coſté, qu'elle n'eſt préjudiciable à l'autorité du Roi. Et Don Juan par ſemblables moyens exprime cette perſuaſion aux Etats, qu'il ne deſire rien que d'avoir quelque juſte tiltre pour faire appointement et qu'il chemine de droit pied, et les pauvres gens ſe laiſſent abuſer de ſemblables mines. Led. Don Juan a fait aretter ſa mère en un chateau, laquelle dit maintenir qu'il n'eſt pas fils de l'empereur Charles, mais d'un fourrier, et toute la viciſſitude des temps et circonſtances le fait croire à pluſieurs. Au reſte ceux d'Hollande point à point ſe rangent ſous le gouvernement de ſon Excellence. Ceux de Harlem ont dejà promis et pareillement ceux de Weſp. (1) Monſr. de Boſſu y eſt allé pour réduire auſſi ceux d'Amſterdam.

Voilà à quels termes ſont nos affaires, dont vous ai bien voulu advertir, à fin que je me ferais auſſi part de vos nouvelles.

Jà (2) les Eſpagnols ſe vantent que la reyne d'Angleterre leur preſtera vaiſſeaux pour ſe retirer ſur mer. Je ne ſais ſi elle ferait ſi mal adviſée. Mais certes, je ne puis me le perſuader, ſoit que leur retraite n'eſt qu'une pure farce et toutes gens de jugement viennent à cela.

Et ſur ce me recommanderai bien affectionnement et à vous je prie mon Dieu vous donner, Monſr. Demetre, parfaite ſanté dans cette longue vie. Salut.

Middelbourg ce XI de Janvier 1577. Adieu — Votre amy à vous faire plaiſir,

Ph. de Marnix.

---

(1) Weesp. (2) Déjà.

III.

Brief tot aanbeveling van Gasparus van der Heyden, beroemd leeraar der Hervormden, destijds te Middelburg, aan den Kerkeraad der Nederlandsche Gereformeerde Gemeente te Londen.

Gasper van der Heyden (1) werd in Januari 1577 door den Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente te Middelburg naar Engeland gezonden, met geloofsbrieven van de Overheid en van de Vergadering, die hem uitzond. Het voorname doel zijner zending was een Predikant naar Middelburg te brengen. Geèn wonder, dat men tot bereiking van dit doel de voorspraak van den Heer van St. Aldegonde verzocht, daar hij in Engeland met de Hollandsche Gemeenten in de beste verstandhouding was. Doch waar in de Gereformeerde Gemeenten was zijn naam onbekend? — Marnix bevond zich sints het najaar van 1576 met den Prins in Zeeland. Van Middelburg uit werden de onderhandelingen voor de *Pacificatie* (8 Nov. 1576) gevoerd; van daar gingen de maatregelen uit tegen het *Eeuwig Edict* van Don Juan (17 Febr. 1577). Pas was Marnix uit Brussel teruggekeerd van eene gevaarlijke zending naar de Algemeene Staten (4 Januari 1577), doch deze gewichtige werkzaamheden beletten hem niet de zaken der Kerk te behartigen. De vestiging van eene wel geordende Gereformeerde Kerk was in zijne schatting „certum et indubitatum fundamentum Reipublicæ constituendæ." — De vrucht der zending van Van der Heyden was de overkomst van Michiel Panneel, den bekwamen leeraar te Norwich, die den 13den April 1577 te Middelburg beroepen, en den 3en November bevestigd werd. Hij was een ijverig dienaar der Nederlandsche Kerk, o. a. als Scriba van de Nat. Synode, te Middelburg gehouden in 1581, en een getrouw medestander met Van der Heyden tot aan zijn dood (1604). — Ook Johannes Cubus, Predikant te Londen, werd

---

(1) Zijn levensbericht geeft W. te Water in het *Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland*, door J. W. te Water, bl. 388, vgg.

door Van der Heyden voor de Gemeente te Antwerpen gewonnen. Zie S. Ruytinck, *Geschiedenissen*, in de W.W. der Marnix-Vereeniging, bl. 133.

S. P. Quae ſint cauſae aduentus Domini Gaſparis Heydani ad vos, Fratres optimi, ex eius relatione intelligetis. In iis autem quantum ſit ad eccleſiae Chriſti aedificationem operæ pretium, nemo eſt veſtrum qui per ſe non ſatis cernat. Rogabo itaque quam poſſum obnixiſſime ut quæcunque ad impoſitum illi munus rite atque ex ſententia obeundum conficiendumque videbuntur neceſſaria, in iis omnibus quoad poteritis commodetis et ipſi operam pro nobis detis, vt reipſa perſpici poſſit qui ſit veſter ad exaedificandam Chriſti Eccleſiam et quam integer ac flagrans zelus. In eo non modo eccleſiam iuuabitis, ſed Reipub. conſtituendæ certa et indubitata iacietis fundamenta, quorum poſthac adiumento tyrannidis impiæ vires obtundi poſſint, et legitima atque iampridem exoptata libertas publica ſtabiliri. Sed quia plane ſtatuo voſmet veſtra ſponte ad hanc rem eſſe propenſiſſimos, nihil addam niſi vt pro explorato habeatis vos iſthoc tam praeclaro officio Illuſtriſſimo Domino Principi facturos gratiſſimum. Valete.

Middelburgi, xxvij Januarij 1577.

Vobis addictiſſimus fr. in Chriſto,
PH. MARNIXIUS SANCTO-ALDEGONDENIUS.

„Letter-Book" van de Hollandſche Gemeente te Londen. p. 7.

IV.

Aan Burgemeesters en Schepenen te Vlissingen. Verzoek om ontslag uit de gevangenis van een persoon, die zich aan den Heer van West-Souburg en de Regering aldaar vergrepen had.

Tusschen de moeielijke dagen in Mei 1580, die hij te Gend doorbracht om daar de reactie van de ultra-Calvinisten te breidelen, en den 24en Augustus van hetzelfde jaar, toen hij met zijne zes mede-afgevaardigden uit Vlissingen vertrok om met den Hertog van Anjou over de overdracht van het gezag te handelen, vertoefde Marnix een paar maanden te West-Souburg. In die dagen werd door hem dit schrijven aan de Regering te Vlissingen gericht, ten einde vrijlating te verkrijgen voor zekeren Meyngaerts, die hem beleedigd had. Het vormt een merkwaardig contrast met de beschuldiging van wreedheid, die hij te verduren had van den schrijver van het *Antidote contre les conſeils ſanguinaires et envenimez de Ph. de Marnix*, waarvan gesproken is in de Inleiding op het IIe Deel van de *Godsd. en Kerkel. Geſchriften*, bl. XVI, vgg. Niet minder karakteristiek is de overeenkomst van dezen brief met het bekende briefje, dat Oranje aan Aldegonde schreef, ten einde verlichting te bewerken in de straf, die de medeplichtigen van Jaureguy moesten dragen, twee jaren later. Zie Groen van Prinsterer, *Archives de la Maison d'O. N.* VIII, p. 80. — In de praktijk van het Evangelie ging Willem I „aan de hand" van Philip van Marnix.

Eerſame, wijſe ende zeer diſcrete Heeren, Alſo ick verſtaen hebbe, dat Claes Meyngaerts zoude van U L. noch gevanckelijck werden gehouden, ende hebbe mij alhier in der vierſchaere geïnformeert dat de oorſake zijner gevangeniſſe zoude weſen eenige injurieuſe woorden, welcke hij zoude hem hebben laten ontgaen, zo

tegens my als tegens de Wet alhier te Wefter-Soubourg, So en hebbe ick niet cunnen nalaeten U. L. dit briefken te fchrijven, om U. L. te bidden ende dienftelijck te begheren dat (nademael op mij infonderheyt de Injurie is redonderende, ende op de Wet van defen Vlecke, welcke hem van mijnentwege zeer gherne ende van herten vergeven wort) U. L. met hem willen genadelijck ende gratieufelijck handelen ende vergeven hem de mifdaet, op hope dat hij hem hier namaels niet meer zal mifgaen: Latende aen U. L. difcretie hem tot een alfodanige genadige boete te verwijfen als U. L. wijfheyt ende verftant zal bevinden te behooren. Hierdoor zullen mij U. L. grootelijcks verbinden om denfelven t'allen tijden alle dienft ende vrientfchap te doene. Dat geve God, in wiens genadigen fchut ende fcherm ick U. L. van harten bevele, mij oock aen denfelven dienftelijck ende vriendelijck verbiedende. (1) Datum tot Wefter-Soubourg defen xix[den] in Junio 1580.

U. L. Dienftwillige,
Ph. van Marnix.

Den Eerentfeften, Eerbaren, Wijfen ende zeer difcreten Heeren, mijn Heeren de Borgemrs. ende Schepenen der Stadt Vliffingen.

Oud-Archief van Vlissingen, nº. 468.

(1) Aanbiedende.

V.

Aan Boudewijn van Gavere, Baron d'Inchy, Gouverneur van Kamerijk. Beloften omtrent de belangen dier belegerde stad bij de overeenkomst met den Hertog van Anjou.

Deze brief werd met andere brieven door de Spaansche soldaten afgenomen aan den Heer d'Auvain, die van Kamerijk naar Plessis-les-Tours gezonden was tot den Hertog van Anjou, en tot de afgevaardigden der Staten, die met hem in onderhandeling waren. Op zijne terugreis werd d'Auvain gevangen genomen. De brieven, die bij hem gevonden waren, werden uitgegeven in hetzelfde jaar (1580) te Bergen in Henegouwen. Er blijkt uit, hoe Aldegonde de ziel der onderhandelingen was. In een anderen brief (zonder onderteekening en gericht „au Sr. de Rinſſart"), voorkomende in het zeldzaam bundeltje, wordt gezegd: „De voz deputez le Si. de Ste Aldegonde ſ'eſt montré plus qu'on n'avait eſtimé, et rendu admirable à ung chaſcun: mais ſi aimé de S. A. (Anjou) et ſi aimant icelle, que nous le tenons des premiers et meilleurs ſerviteurs qu'elle ait." — Kamerijk, „l'entrée du Pays-Bas," zooals Marnix schreef (*Archives* VII, p. 409), werd door Parma belegerd, en er was alles aan gelegen die stad te ontzetten en voor de zaak der vrijheid te behouden. Van daar, dat de Gedeputeerden der Staten zich beijverden om haar te doen opnemen in het tractaat met Anjou. De stad had reeds Fransche bezetting ingenomen, en werd door Anjou in 1581 ontzet. — Deze brief is hier opgenomen, wegens de zeldzaamheid van het pamflet, waarin hij gevonden wordt.

Monſieur. J'ay receu deux lettres voſtres, l'une reſponſiue ſur la mienne precedente: l'autre en date du xvie de ce mois. Dont je vous demeure obligé, vous remerciant de ce qu'il vous plait ainſy particulierement m'advertir de ce qui ſe paſſe par dela. De noſtre voyage,

et du ſucces d'icelluy, n'eſt jà beſoing que je vous diſcourre, à cauſe que Monſieur d'Auwin en eſt auſſi bien informé, que je ſcaurois eſtre. Et quant aux Articles, accordez entre ſon Alteſſe et nous comme deputez des Eſtats, je les vous euſſe voluntiers envoyez: mais pour le danger des chemins, et à cauſe que ſans la reſolution du Roy le tout demeure encor en ſuſpens, Son Alteze a promis de vous en donner luy meſme advertence incontinent que l'on en ſera venu à une finale concluſion, lors qu'il depeſchera auſſi vers les Eſtats, pour les advertir de ſa part de ce qui ſera paſſé. Ce pendant je vous prie ne doubter, que vous et ceulx de Cambray ne ſoyez comprins au Traiċté general, ainſi que les aultres Provinces et Villes, dont bien particulierement nous avons adverty et ſupplié Son Alteze. Mais comme au Traiċté particulier faiċt avecq icelle, il y a pluſieurs articles, par leſquels icelle eſt auſſi en ſon particulier obligee à la ville de Cambray, elle deſire, que l'un et l'autre ſ'acheue d'une voye, et ce en preſence des Eſtats, ſe rendans ceulx de Cambray requerans, comme luy de ſa part requerera, auſſi d'eſtre deliuré deſdiċtes obligations. Laquelle raiſon nous a à tous ſemblé pertinente. Et partant je m'aſſeure que vous vous en trouverez auſſi ſatisfaiċt.

Au reſte, nous ne ceſſons de faire toute inſtance, à ce que vous ſoyez ſecouruz, combien qu'il n'en eſt pas grand beſoing, veu que de ſoy meſme elle y eſt treſaffeċtionnee, et meſme ardente. Mais comme juſques oires on luy a declaré, que dedans la ville il y avoit gens aſſez, et que n'ayant encor traiċté avecq le Roy, il eſtoit impoſſible de prendre quelque lieu de retraiċte aux frontieres ſans grande incommodité, et meſme ſans evident danger de traverſer toute la negociation, et beaucoup moins convenable de dreſſer quelque grande et juſte armée.

Les affaires ſont ſi avant demourés (1) en ſuſpens, que Son Alteze ſ'eſt contentee d'envoyer par de la des gens apperceuz, leſquelz oires qu'ils ſoyent en petit nombre, touteſſois ſi vous les recepuez, je ne fais doubte, que vous en tirerez fort bon ſeruice pour la patrie. Et au demeurant nous ne ceſſerons de donner toute preſſe, à ce que le principal ſecours ſ'appreſte au pluſtoſt qu'aulcunement faire ſe pourra. Et j'eſpere que bien toſt vous en oirez (2) parler, et que l'outrecuidance (3) de ceulx qui à preſent enflez de quelque victoire ſemblent prezque creuer d'orgueil, ſera rabatue. Quoy qu'il en ſoit, je vous cognois, Monſieur, ſi genereux et noble de coeur, que vous reputerez à preſent avoir acquis matiere de faire paroiſtre voſtre vertu et louange condigne à la trace de voz nobles et illuſtres anceſtres, à fin que la gloire, qu'ils ont delaiſſée à ceſte patrie, ne ſoit ſouillée par ceulx, qui pour regard particulier ſont contents d'aſſeruir à jamais toute leur poſterité à une nation barbare et eſtrangere.

Combien que voſtre vertu, qui ſ'eſt evidemment monſtrée par tout de ſi infaillibles indices, n'a que faire de ces eguillons. Qui eſt la cauſe que je ne m'eſtendray plus auant en ce propos, ſinon pour vous preſenter mon ſeruice, et tout ce qui eſt en ma puiſſance. Vous aſſeurant derechef, que j'auray voſtre conſervation et celle de voſtre ville en auſſy bonne recommandation envers Son Altèze, et par tout ou l'occaſion ſ'offrira, comme la mienne propre, et d'aduantaige, ſ'il eſt poſſible. Quant à ce qu'en voſtre derniere vous vous excuſez du nom de Marnix, n'eſtoit jà beſoing: car je recognoys treſ-volontiers ce nom. Et de quelque nom que je ſois nommé, vous vous pouuez aſſeurer, que je vous demeureray à

(1) Demeurés. (2) Entendrez. (3) Arrogance.

jamais affectionné ferviteur, et fidel amy. Et fur ce me recommandant bien humblement à vos bonnes graces, je prie Dieu vous donner, Monfieur, en fanté parfaicte vie heureufe et longue.

Efcript à Tours ce xxiiij^e de Septembre 1580.

L'entierement voftre affectionné Seruiteur,
et fidel amy,

Ph. de Marnix.

A Monfieur
Monfieur d'Inchy, Gouuerneur
de Cambray.

VI.

Aan den Graaf van Leycester. Beloften aangaande een mandaat of brief van voorschrijving ten behoeve van den Graaf. Tijdingen omtrent den oorlog.

De volgende brieven aan den Graaf van Leycester zijn vooral merkwaardig, omdat zij de goede verstandhouding tusschen hem en Marnix bewijzen, na de zending van dezen naar Engeland aan den Hertog van Anjou (1581) en in weerwil van den ijver van Marnix voor den nieuwen Souverein der Nederlanden. Welke de inhoud was van de door Marnix bezorgde „Commissione" is niet meer aan te wijzen. Zoo veel is duidelijk, dat Leycester reeds onder de korte regeering van Anjou betrekkingen in de Nederlanden onderhield, en omtrent de krijgszaken hier te lande inlichtingen bekwam. De tweede en derde brief zijn karakteristiek wegens de daaruit sprekende, wel verklaarbare bezorgheid van Leycester, wegens de gezindheid van den Hertog van Anjou jegens hem, nadat de Graaf den Franschen Vorst zoo plechtig uit Engeland had uitgeleid en aan den Vlissingschen wal nedergezet. — De drie brieven, die hier worden medegedeeld, zijn bewaard gebleven in eene verzameling van papieren, door Johan Hotman (zoon van Franciscus Hottomanus), die in 1581 en 82 en later, gedurende den tijd van Leycesters verblijf in de Nederlanden, des Graven geheimschrijver was, aan Hugo de Groot ten gebruike gegeven. Deze papieren zijn thans in het bezit van Teylers Stichting te Haarlem. Zie desaangaande *Archives du Musée Teyler*, Vol. I. p. 145, suiv., 159, suiv.

Illuſtris^{mo}. ed Excell^{mo}. Signore.

La carta di V. S^{ria}. Illuſtrſs^{a}. mi e capitata nelle mani, eſſendo ritornato in quà di Zelanda dove ſono ſtato alchuni giorni, ed incontinente ho fatto il dovere di communicarla a ſua Ex^{a}. e di poi a ſua Alteza, I quali havendo inteſa l'intenzione di V. Ex^{a}. m' hanno hieri commandato, di far ſcrivere la Commiſſione coſi come V. S.

Ill. la desidera, confidandosi intieramente nella affettione ch'ella ha sempre mostrato di havere al seruitio di sua Alteza e al bene di questi paësi, che lei darà tal ordine in questo fatto, che questa commissione sia debitamente e come conviene esseguita senza esser tornata in abuso, si come spesse volte si fa con grandissimo pregiudicio del traffico e di tutti huomini da bene. Et per questo hanno lasciato il nome in bianco come V. S. Illma. ha desiderato. Io dunque farò prestamente fare la commissione e non mancharò di mandarla a V. S. Illustriss^{a}. con la prima commodità. In qual mentre Io la supplico d'essere tenuto nel numero de' suoi affettionatissimi seruitori, con assicuranza ch' io mi vantaro sempre honorato de' poter da lei esser commandato e mostraro con gl' effetti la obedienza che desidero rendergli. Le cose di quà stanno in tal termini che noi aspettiamo di giorno in giorno il soccorro de' Reyter, i quali sono incaminati fino a Xiante ed agli contorni. Il Signore de Mansfeldt che li conduce è quà, credo che presto gli havremo accompagnati con un buon numero di lancie francese. In quel mentre paues si assai la terra d'Oudenarde, essendo strettamente assediata ed il nemico talmente trincierato allo intorno, che pare impossibile d'assaltarlo. Gli nostri sono poco discosti da lui, ma quando si mostrano per la scaramuzzia, il nemico non comparisce. Iddio voglia mostrar la sua virtù nella protezione del suo popolo e conseruare V. S^{a}. Illustrissima a la quale Io bascio le mani molto humilmente. Di Anuersa all' ultimo di Giugno 1582.

Di V^{a}. Ex e S^{ria}. Illma.
Seruitore affettionatissimo
Ph. de Marnix.

All' Illustriss^{o}. ed Excellent^{mo}. Signore il Signore Conte de Leycester, Grande esquiro della Corona d'Ingelterra.

Doorluchtig Heer en Excellentie!

De brief van Uwe Doorluchtigheid is mij in handen gekomen na mijn terugkomst alhier uit Zeeland, alwaar ik eenige dagen geweest ben en onmiddellijk heb ik mij van mijn plicht gekweten, om dien aan zijne Exc. en vervolgens aan Z. Hoogheid mede te deelen. Als dezen de meening van uwe Doorl. verstaan hadden, hebben zij gisteren mij gelast, de commissie alzoo te doen schrijven, als Uwe Doorl. haar verlangt, volkomen vertrouwen stellende in de toegenegenheid, welke zij altijd getoond heeft te bezitten tot den dienst van Z. Hoogh. en het welzijn van deze landen, en welke Haar in dezen zulke bevelen zal doen geven, dat genoemde commissie behoorlijk en voegzaam worde uitgevoerd, zonder dat daarvan misbruik gemaakt worde, zoo als dit menigmaal tot groote schade van den handel en van alle eerlijke lieden geschiedt. En het is om die reden, dat men den naam in blanco heeft gelaten, zoo als Uwe Doorl. het begeerd heeft. Ik zal derhalve de Commissie met spoed doen vervaardigen, en niet in gebreke blijven haar Uwe Doorl. met de eerste gelegenheid toe te zenden. Inmiddels bid ik Haar, gerekend te worden onder het getal harer meest toegenegen dienaren, met de verzekering, dat ik mij altijd vereerd zal rekenen hare bevelen te mogen ontvangen, en dat ik met der daad de gehoorzaamheid toonen zal, die ik Haar wensch te bewijzen. De zaken alhier blijven in zulk een staat, dat wij van dag tot dag de hulp der Ruiters verwachten, die tot aan Xanten en de omliggende plaatsen zijn opgerukt De heer van Mansfeldt, die hen geleidt, is hier, en ik geloof, dat wij hem spoedig hier zullen hebben, vergezeld van een vrij groot aantal Fransche lansiers. Intusschen vreest men zeer voor het land van Oudenaarden, dat zeer nauw is ingesloten, terwijl de vijand zich van rondom zoozeer verschanst heeft, dat het onmogelijk schijnt hem aan te vallen. De onzen zijn op kleinen afstand van hem, maar als zij zich opmaken tot een gevecht, houdt de vijand zich schuil. Moge God zijne macht toonen in de bescherming van zijn volk, en Uwe Doorl. behoeden, wie ik zeer nederig de handen kusse. Uit Antwerpen, den laatsten Juni 1582.

Van Uwe Doorluchtigheid
de zeer toegenegen dienaar,
PH. DE MARNIX.

Aan Z. D. H. den Heer Graaf van Leycester, Opperstalmeester van de Kroon van Engeland.

VII.

Aan denzelfden. Toezending van het gevraagde. Geruststelling omtrent de gezindheid van den Hertog van Anjou.

Illmo. ed Excellenmo. Signore.

La Commiſſione che V. S. Illma. ha domandata va cdn queſta. Molto mi rincreſce che non la ho potuto mandare piu toſto. Ma la cagione n'e ſtata il partimento della ſua Alteza verſo di quà. Nientedimeno Io ſpero che potra auchora arriuare a buon tempo et ſupplico che V. S. Illma. riceua queſto mio ſeruicio di buona parte, aſſicurandola che ouunche lei mi fara queſto favore di commandarmi coſa che, gli ſia grata, mi truouara ſempre mai promtiſſimo a ſeruirla. Al reſto Io non dubito che V. S. Illma. uſava talmente queſta commiſſione come me promette nella ſua lettera. E non accadeva altra aſſicuranza, poiche della affettione e volontà di lei maj non ho dubitato. Toccante a quello che V. S. Illma. me ſcriue degli officii che alcuni ſ'impegnano a fare verſo di ſua Al. incontro di V. Sria. Illma. Io la aſſicuro che maj non ho potuto vedere niſſun ſegno nella ſua Alteza di haver altra affettione verſo di V. Sria. Illma. che ſempre maj del paſſato, ed eſſendo anchora in Ingilterra ho conſiderato, anzi ſempre la ho ſentito ragionare di V. S. Illma. con certi teſtimoni di buoniſſima volontà e con grandiſſimo riſentimento della obligatione che ſua Al. ricognoſce di haver a Va. Sa. Illma. della quale elle fa certamente grandiſſimo conto. In modo ch' io ſono certiſſimo che ſua Alteza tiene Va. S. Illma. per uno de' ſuoi fidatiſſimi

amici. E posso ne liberamente assicurarne V. S^{ria}. Illma. per haverne veduti e sentiti testimonij assai ed irrefragabili. Quanto alla fama che dice esser stata sparsa delle contese de' Signori d'Ingilterra, V. S. Illma. puo ben credere per cosa certissima che quello non è proceduto d'altronde, sinon d'alchuni Inglesi medesimi, che hanno affirmato che la Regina haveva fatto arrestare tutti i nauiglij in Inghilterra, e che gia vi cominciava una guerra per le dissensioni che vi erano tra i signori e nominatamente tra V^{a}. S^{a}. Illma. ed il Signor Comte de Sussex. Ma la sua Al. ed Ex^{a}. non lo hanno maj creduto per cosa vera, benche (nar)rato, non si sapeva s'egli era vero o non. Ma certamente sua Alteza non ha niente per questo smaltita o diminuita la buona opinione ed affettione che sempre haveva di V. S. Illma. havuto. D'onde Io la supplico ch'ella si tenga per certa e sicura, e si ella non m'hauesse vietato di parlarne a sua Al. Io non dubito punto ch' Io gli hauessi intieramente leuati tutti gli scrupoli. Imperò si V. S^{ria}. Illma. non si tiene anchora sodisfatta Io la supplico, che mi dia licentia di parlargliene e son sicuro che la sua Al. gli dara piena satisfattione. Le cose nostre di quà stanno ne' termini antiqui, sinon ch' Io vedo che con il tempo, se non siamo adgiutati o dal Re di francia o dalla Regina di costà, potrammo facilmente recevere qualche grande scorno, e forse precipitarci in rouina. Laquale è causa, ch' Io supplico V. S. Illma. di volere hauer questa causa per recommandata verso di sua M^{tà}. Ser^{ma}. rappresentandogli di quanta importantia è il successo delle cose di quà, per la quiete e tranquillità del suo reame e per il bene di tutta la christianità in generale. E bisogna in cotal cose pegliare certamente una buona e breve risolutione senza suffrir che le cose se truouino redotte a termini nelli quali poi sia difficultoso di soccorrerle. V. S^{ria}. Illma. intende l'impor-

tanza di questo negocio meglio di me. E poi farò qui fine basciandole ben humilmente le mani e pregando Iddio che la conservi in sanità. Di Bruges a di 23 de Luglio 1582.

Di V^a. S^{ria}. Illustriss^a,
Seruitore affectionatissimo,
PH. DE MARNIX.

Monseigneur Sr. le Comte de Leycestre, Grand Esquier de la couronne d'Angleterre.

Doorluchtig Heer en Excellentie!

De Commissie, die Uwe Doorl. gevraagd heeft gaat hiernevens. Het doet mij veel leed, dat ik haar niet vroeger heb kunnen zenden; maar het vertrek van Z. Hoogheid van hier was daarvan de oorzaak. Niettemin hoop ik dat zij nog tijdig zal kunnen aankomen, en ik bid Uwe Doorl. dezen mijnen dienst goedgunstig te willen aannemen, terwijl ik Haar verzeker, dat waar zij mij ook deze gunst zal bewijzen mij eenige zaak op te dragen, die Haar aangenaam is, zij mij altijd ten volle bereid zal vinden Haar te dienen. Overigens twijfel ik niet, of Uwe Doorl. zal van deze Commissie op zoodanige wijze gebruik maken, als zij mij in uwen brief beloofd heeft. En ik behoef geen andere verzekering, omdat ik aan hare toegenegenheid en goeden wil nog nooit getwijfeld heb. Wat aangaat hetgene Uwe Doorl. mij schrijft omtrent de maatregelen, welke eenigen zich beijveren te werk te stellen om Z. Hoogh. tegen Haar in te nemen, ik verzeker Haar, dat ik bij zijne Hoogh. nooit eenig teeken heb kunnen ontdekken van eene andere gezindheid ten opzichte van Uwe Doorl. dan zij te voren immer geweest is, en nog in Engeland zijnde, heb ik dit opgemerkt; integendeel heb ik Haar immer over Uwe Doorl. hooren spreken met duidelijke blijken van de meeste welwillendheid en met een zeer sterk gevoel van de verplichting, die Z. Hoogh. erkent aan Uwe Doorl. te hebben, en die zij ongetwijfeld op zeer hoogen prijs stelt. Zoodat ik zeer zeker ben, dat Z. Hoogh. Uwe Doorl. voor eenen van zijne meest vertrouwde vrienden houdt. En ik kan Uwe Doorl. dit met vrijmoedigheid verzekeren, omdat ik daarvan vele en onwederlegbare bewijzen heb gezien en gehoord. Wat betreft het gerucht, dat men zegt uitgestrooid te zijn geworden aangaande oneenigheden van de heeren van Engeland: Uwe Doorl. mag voor zekere waarheid gelooven, dat dit gerucht uit niets anders is voortgekomen, dan uit eenige Engelschen

zelven, die verzekerd hebben, dat de Koningin op al de schepen in Engeland beslag heeft doen leggen, en dat reeds een oorlog een' aanvang genomen heeft door de verdeeldheid welke tusschen de heeren bestaat, en met name tusschen Uwe Doorl. en den Graaf van Sussex. Maar Zijne Hoogh. en Zijne Excell. hebben het nooit als waarheid geloofd, hoewel zij in den grond niet wisten, of het waar was, of niet. Maar zekerlijk is er niets, waardoor de goede gedachte en toegenegenheid, welke Z. Hoogh. altijd omtrent Uwe Doorl. gehad heeft, zou veranderd of verminderd zijn. Daarom smeek ik Haar dat zij zich daarvan vastelijk verzekerd houde, en indien zij mij niet verboden had daarvan tot Z. Hoogh. te spreken, ik twijfel geenszins, of ik zou volkomen al zijne bezwaren hebben opgeheven. Nogtans, indien Uwe Doorl. zich nog niet voldaan acht, smeek ik Haar mij de vrijheid te geven, er Z. Hoogh. over te spreken, en ik ben zeker dat Z. Hoogh. Haar volledige voldoening geven zal. Onze zaken alhier blijven in den ouden toestand, alleen zie ik, dat, indien wij niet of door den Koning van Frankrijk, of door de Koningin van derwaarts over worden bijgestaan, wij lichtelijk een groote nederlaag zullen beloopen, en misschien ten val gebracht worden. Dit is de reden, dat ik Uwe Doorl. smeek, deze zaak wel bij hare Maj. te willen aanbevelen, door haar voor te stellen, van welk gewicht de goede afloop der zaken alhier is voor de rust en den vrede van haar Koninkrijk, en voor het welzijn van de geheele christenheid in het algemeen. In dergelijke zaken is het ongetwijfeld noodig een kort en goed besluit te nemen, en niet te gedoogen, dat de zaken gebracht worden in een toestand, waarin het later moeijelijk is hulp te verleenen. Uwe Doorl. doorziet het belang van deze zaak beter dan ik. En nu eindig ik met Haar zeer nederig de handen te kussen en God te bidden, dat Hij Haar in gezondheid behoude. Uit Brugge, den 23 Juli 1582.

Van Uwe Doorluchtigheid,
de zeer toegen. dienaar
PH. VAN MARNIX.

Monseigneur, den Graaf van
Leycester, Opperstalmeester
der Kroon van Engeland.

VIII.

Aan denzelfden. Hetzelfde onderwerp.

Illuſtriſſimo ed Excellen^{mo}. Signore.

Quella di V^a. S^a. Illma. mi è ſtata ſopra ogni altra coſa aggradevole, per vederni la continuazione della buona volontà ed affettione che V^a. S. Illma. degna di portarmi. Nel quale Io ſempre maj le reſtaro obligatiſſimo ſeruitore. Della volontà ed affettione di ſua Alteza, quella non deve dubitare ponto, Impercioche havendo ſua Alteza ricevute tante pruoue della devotione di lei al ſuo ſeruitio, ed anche della ſua ſincerità, havria certamente torto di haverne altra impreſſione che quella che le virtù di V. S. Illma. meritano. Quanto alle coſe di quà, certamente ſua Alteza di dì in dì confirma ognuno nella buona opinione che di lei hanno conceputo, e vede la ſua prudentia, accompagnata d'una humanità e clementia incredibile, e d'una integrità degna di tal principe ad ogniuno admirabile. Piaceſſe a Dio che'l Re ſuo fratello voleſſe de' ſuoi mezzi, e la giuſtitia di queſta cauſa e la generoſità de' diſegni d'un tal Principe. E ben vero che'l Re d'Iſpagna ſpende adeſſo tutte le ſue forze e mezzi per venire al capo del diſegno ſuo, chi è cauſa che le forze noſtre ſi truouano deboli. Ma Io ſpero in Dio Ilquale non abandonara la cauſa ſua e proſperara la buona volontà ed intentione di queſto Principe che la fine di queſta conteſa ſara la gloria d'Iddio et la tranquillità e ſplendore della ſua chieſa. A queſta coſa come Io ſo che Voſtra S. Illma. ha grandiſſimo credito in coteſte bande e

che non dubito ch'ella ſi impiega molto ſinceramente e con grandiſſimo zelo ad auanzarla, anchora ella havra parte della gloria, e dell' obligo che queſti paēſi havranno a V^a. S^ria. Illma. a farle ogni ſeruitio e con ogni affettionata ed humile deuotione ricognoſicere il beneficio che ne havranno ricevuto. Io por mia parte gli reſtaro ſempre maj affettionatiſſimo ſeruitore ſupplicandola che me tenga per tal, che Io lo riceurò per grandiſſimo honore e con queſto baſciandole molto humilmente le mani pregaro Iddio che la conſerui in tutta proſperità e lunga vita. Di Anverſa alli xxiii di Agoſto 1582.

Di V^a. S^ria. Illma.

Seruitore affettionatiſſimo et ubbediente,

Ph. de Marnix.

A Monſeigneur Il Conſ^r. di Comte de Leyceſtre Grand Eſcuyr d'Angleterre.

Doorluchtig Heer en Excellentie!

De brief van Uwe Doorl. is mij boven alles aangenaam geweest, omdat ik daarin de voortduring zag van de goede gezindheid en toegenegenheid, welke Uwe Doorl. zich verwaardigt mij toe te dragen. Daarvoor wensch ik altijd haar zeer verplichte dienaar te blijven. Aan den wil en de toegenegenheid van Z. Hoogheid behoeft zij niet te twijfelen, omdat Z. Hoogheid zooveel blijken van hare verknochtheid aan zijnen dienst, en ook van hare oprechtheid ontvangen heeft, dat zij gewis ongelijk hebben zou, er eenigen anderen indruk van te hebben, dan de deugden van Uwe Doorl. verdienen. Wat de zaken alhier betreft, zijne Hoogh. versterkt van dag tot dag iedereen in de goede meening, die men van hem heeft opgevat, en men ziet zijne voorzichtigheid, gepaard aan eene ongeloofelijke menschlievendheid en goedertierenheid, en aan eene oprechtheid, zulk eenen Vorst waardig, die van iedereen bewonderd wordt. God gave, dat de Koning zijn broeder van gelijke gezindheid met hem ware omtrent de rechtvaardigheid van deze zaak en de edelmoedigheid der plannen van zulk eenen Vorst. Het is wel waar, dat de Koning van Spanje voor het oogenblik al zijne krach-

ten en middelen te werk stelt om tot bereiking van zijn doel te komen, hetgeen de reden is, dat onze krachten zich in zwakken toestand bevinden. Maar ik hoop op God, die zijne zaak niet zal laten varen, en den goeden wil en de bedoelingen van dezen Vorst voorspoedig maken zal, en dat het eind van dezen strijd zal zijn ter eere Gods en de rust en heerlijkheid van zijne Kerk. Daar ik weet, dat Uwe Doorl. een zeer groot vertrouwen heeft in hare troepen, en daar ik niet twijfel, of Zij zal zich met de meeste oprechtheid en ijver bevlijtigen om ze te vermeerderen, zoo zal Zij ook haar deel hebben van den roem en van de verplichting, die deze landen zullen hebben aan Uwe Doorl., om Haar allen dienst te bewijzen en met alle toegenegenheid en ootmoedige hulde de weldaad te erkennen, die zij er door hebben ontvangen. Wat mij aangaat, ik zal altijd Haar zeer toegenegen dienaar blijven, Haar smeekende mij daarvoor te houden, gelijk ik dat altijd als de hoogste eer zal aanmerken en waarmede ik Haar zeer ootmoedig de handen kussende God zal bidden, dat Hij Haar behoede bij allen voorspoed en een lang leven. Uit Antwerpen, den 23 Augustus 1582.

Van Uwe Doorluchtigheid

de zeer toegenegen en gehoorzame dienaar,

PH. VAN MARNIX.

Monsr. den Raadsheer Graaf van Leycester, Opperstalmeester van Engeland.

IX.

AAN ADOLF VAN MEETKERKEN. ONTWIKKELING VAN MARNIX' DENKBEELDEN NA DE OVERGAVE VAN ANTWERPEN OMTRENT EENEN VREDE MET SPANJE.

Deze merkwaardige brief is in eene zeer slechte en soms onverstaanbare vertaling, welke de meening van Aldegonde slechts kan doen misverstaan, te vinden bij Bor, II, B. 20, fo. 615, vgg. Er was dus reden genoeg om hem hier in het origineel op te nemen. Marnix schreef hem aan zijn geleerden vriend en Neef, destijds President van den Raad van Vlaanderen te Gent, van wien hij niet slechts wist, dat hij geen gemeene zaak maakte met hen, die zich met den Koning van Spanje tot elken prijs wilden verdragen, maar dien hij hield „pour prudent et avisé et zélateur de la vraie religion et du salut de la patrie." De Graaf van Leycester schreef aangaande Van Meetkerken in hetzelfde jaar (26 Dec. 1585): „I find Medykyrke a very grave, wyſe, honeſt man." *Correspondance of R. Dudley, Earl of Leycester, during his Government of the low Countries*, ed. by John Bucca, (Camden Society), page 33. Zeker was hij een vurig tegenstander van Spanje, en als zoodanig bekend. Het is dus niet zonder beteekenis, dat Marnix juist aan hem zijne inzichten omtrent eenen wenschelijken vrede mededeelde. Zeker is evenzeer, dat Van Meetkerken den brief niet heeft aangemerkt als een blijk van landverraad: daarvoor stond Marnix te hoog aangeschreven bij Leycester en in diens omgeving. De Graaf schreef over hem in den aangehaalden brief aan den Secretaris Walsingham: „I wyll beſech hir majeſty to ſtay hir judgement tyll I wryte next. Yf the man be as he now ſemeth, hit were petty to looſe him, for he is in dede merveiouſly frended. Hir majeſty wyll tink, I know, I am aeſily pacyfied, or ledd, in ſuch a matter, but I truſt ſo to deall as ſhe ſhall gyve me thankes. He hath made my nephew and Mr. Daviſon deall with me; he hath ſent his ſonn, alſo, to me, to gyve him to me, but I forbare, tyll I had good advyce in dede, to ſend one to him, which was Gilpyn, and doe looke every oure to hear from him agayn. Once yf he doe offer ſervyce yt ys ſure inough, for he ys eſteemed that way above all the men in this countrey, for his word yf he gyve yt. His moſt

enymyes here procure me to wynne him, for ſure juſt matter for his lyfe ther ys none. He wold fayn come into England; ſo farr he ys com alredy, and doth extoll hir majeſty for this work of hirs to heaven, and confeſſeth, tyll now, an angell could not make him beleave yt."

Monſieur mon Couſin, Je croy qu'à preſent vous ſerez informé des particularitez de la rendition de la ville d'Anvers, et comment du depuis mes envieux, ayant taché par faulſes calomnies me blaſmer et oultrager mon honneur, ont gagné tant de credit vers Meſſieurs, qui gouvernent par delà, qu'on m'a eſcrit ouvertement, que l'on ne me ſouffriroit pas dans les Provinces Unies. J'en ay faict pluſieurs doleances à Meſſieurs de Zelande, mais tout ce n'a rien effectué, de façon que je ſuis deliberé de ſortir le pays et aller chercher ma fortune, m'adonnant à ce qu'il plaira à Dieu m'appeler, ayant pour cet effect attendu ici, juſque à la venue de mon fils, pour ce que je deſire que dans ſa jeuneſſe il ſoit participant à la fortune de ſon père et qu'en allant veoir du pays, il apprenne que c'eſt du monde. Si votre fils l'accompagne, il me ſera le bien venu, et courrira une meſme fortune. Cependant j'ay trouvé neceſſaire pour conſerver mon honneur et reputation, du moins vers les yeux des biens et diſcrets, de dreſſer quelque ecrit où l'etat et diſpoſition de la ville d'Anvers dès le temps que nous avons commencé à traicter eſt aſſez particulièrement et touteſfois briefvement deduit, afin qu'un chacun puiſſe veoyr à l'oeil comment je m'y ſuis conduit, et ſi je merite los (1) ou blâme.

Je n'ay voulu faillir de vous en envoyer une copie, afin qu'il vous plaiſe, en cas que vous trouviez que je m'y ſuis bien et duement acquitté (car quant à la verité de la narration, je vous en puis aſſurer), eſtre pro-

(1) Louange.

tecteur de mon honneur et reputation, vous aſſurant au reſte que les adverſitez ne me changeront pas, et ne m'oſteront jamais l'aſſurance que j'ay en mon Dieu et Père et ſon Fils Jeſus Chriſt. Je ſuis marry de me veoir reduit à neceſſité d'aller vagabonder par le pays, privé de ma femme, enfants et toutes commoditez domeſtiques, meſmes en mon âge declinant et qui aurait bien beſoin de quelque repos, que j'ay toujours proteſté de chercher ailleurs. Mais je puis vous temoigner en verité, que le miſerable eſtat de ma pauvre patrie m'ennuye beaucoup plus que ma fortune particulière, d'autant plus que je ne l'ay pu aider ni de conſeil, ni de faict, et que d'autre coſté je voye en mon exemple comme en un clair miroir, que ceux, qui conduiſent le gouvernail de manière en cette horrible tempeſte, ſe laiſſent tranſporter par les vents des rapports et des paſſions, ſans donner lieu à la raiſon, ce qui ne pourra finallement engendrer que tout mal. Car une telle façon de proceder anime pluſieurs contre eux, là ou ils ont deſjà trop d'ennemis, et les mect en danger d'attirer avec leur chute toute la patrie en precipice. Nous avons vu les exemples du paſſé, lorsque nous fiant de quelque ſouris de fortune, nous ne faiſions etat d'offenſer tout le monde, et ſur legers et vains ſoubçons fonder ſouventes fois des baſtiments de grandes inimitiez. Pour ce preſent il ſemble que notre mal eſt bien à quelque criſe, dont la bonne ou la mauvaiſe conduite attirera avec ſoy grande conſequence et pourra bien qualifier le dernier evenement. Voila pourquoy il y faut employer et les nerfs et les eſprits. Je vouldrais que l'on priſt exemple à la ville d'Anvers et aultres, qui ſe ſont precipitees en ces extremitez, et ne ſe ſont laiſſees nul moyen de conſervation de reſte, hors ce qui depend à la diſcretion et clemence du vaincqueur, lequel, ſ'il euſt voulu ſuivre les traces de ſes predeceſſeurs, et meſme de pluſieurs entre les

aultres, qui, ayant mêſlé leurs victoires de beaucoup de ſang et de proſcriptions, n'ont pas laiſſé pourtant d'obtenir le nom d'humanité et de clemence envers la poſterité. Je crains qu'à grand' peine les relicques ſerayent ſauvees. Il eſt bien vray que la hayne de la religion eſt auſſi extreſme et preſque d'advantage qu'elle ne fut juſqu'ici, qui eſt bien grand teſmoignage de l'ire de Dieu et l'une des plus grandes calamitez, mais cependant je penſe quelquefois, à part moy, que, ſi l'on ſe deſpouilloit de toutes paſſions, et qu'on y alloit avec prudence et moderation, paraventure on y pourroit remedier pour le moins en partie. Une doulce parole rompt ſouvent grand courroux, et le temps adoucit toutes choſes. Mais il fault choyſir l'un ou l'autre bien à propos: quoi qu'il en ſoit, il faut eviter la totale ruine de la patrie et de la religion, ou par armes, ou par accord. Si l'on eſt reſolu aux armes, il faut certes ſuyvre un autre pied que l'on n'a faict juſqu'ici. Il fault obeir et ſe ſoumettre à un chef, qui commande avec authorité. Il fauldra veiller et diligenter quand il eſt temps, et non pas attendre les extremitez ſoubs eſpoir que l'on trouvera quelqu'un, auquel on jettera le chat aux jambes pour ſervir de parade au peuple. Si l'accord plait, il le fault auſſi tenter avant que l'on ſoit à la miſericorde du vaincqueur. Cependant je confeſſe que je ſerais bien empeſché d'en dire mon avis reſolutement, mais ſelon que je veoye ce prince diſpoſé, ſi jamais il y aura à eſperer quelque equité et raiſon, elle viendra de lui ou de perſonne, qui puiſſe venir pour gouverner par deça. Je ſais bien les difficultez qu'il y a en Eſpagne, mais ſ'ils deviennent vaincqueurs, elles ſeront infinement plus grandes, et paraventure du tout irremediables, là, ou maintenant il pourrait être qu'en ſondant ce, l'on donnerait eſpoir d'eviter beaucoup de hazards de coſté et d'aultres. Mais il y a trop de difficulté à maintenir la commune en

devoir et conſtance, ſi une fois on ouvre cette porte et qu'on lui donne eſpoir de paix. Je le veoye fort bien, et pour cela il y faut aller ſagement et avec grande conſideration. Mais il y aura toujours des inconvenients et des difficultez partout. Et à ceci il ſemble que l'on y pourra remedier, ſi on uſe authorité, prudence et vigilance. Nous avons vu des (1) guerres d'Hollande, que par deux ou trois fois on l'a tenté ſans ſuccès, et toutefois l'on n'a pas pourtant vu que les affaires allaſſent en precipice. Car quand on deſcouvrait l'ecueil, on detournait incontinent ailleurs le cours du navire. Mais il y avait un bon et ſage pilote, qui tenait le gouvernail en main, et ſavait accommoder les veoiles à l'impetuoſité du vent, n'y ayant maintenant nul tel. Je ne ſais ſi, après avoir une fois laſché le cable, on le pourra retendre par après ſans que l'orage ne renverſe en un moment le vaiſſeau. Voilà pourquoi le conſeil en eſt difficile, et toutefois il fault prendre reſolution. Car vous eſtes aſſuré d'avoir par delà tous les frais de la guerre ſur vos bras. Vous avez un ennemy vigilant aux occaſions, hardi aux affaires, indefatigable au travail, prudent aux deliberations, et prompt aux executions, et toutefois il eſt d'autre coſté bien ſi ſage et adviſé qu'il poiſe (2) les difficultez et haſards de la guerre meſme en un pays ſi fort, et ſi peu avantageux aux ſoldats. Il conſidère auſſi le peu de profit qu'en peut revenir à lui et au maiſtre, puisque en quelque façon que le dez tombe, il n'en peut attendre que perte et ruyne de ſon propre patrimoyne. Voilà pourquoy j'eſtime qu'il ſerait bien aiſe de fuir le haſard, ſ'il avait occaſion de le faire avec honneur. Pourquoy conſiderez-ici deſſus, je vous prie, premièrement a part vous, et puis avec les amys les plus prudents et moderez, ce qui ſemble eſtre le

(1) Pendant les. (2) Pèse.

plus convenable. Car pour dire ce qui en eſt, nous ſommes en toutes choſes inferieurs à nos ennemys : l'authorité eſt chez eux entière et ſtable, et appuyé du titre de grand et puiſſant Roy, la voſtre non ſeulement flottante entre les ondes d'une populace, mais preſque de tout nulle. Les chefs de guerre ſont differents, les moyens nullement ſemblables, les ſoldats, et en nombre, et en experience et vertu, et en occaſion de combattre de nul paragon. (1) Bien eſt vray que nous avons le ſite du pays pour nous, mais le temps du duc d'Alve a aſſez montré que le ſite n'empeſche pas les exploicts de guerre, meſme au coeur de l'hyver, et quand je conſidère à la verité les occaſions qui lui rompreront le cours de ſa proſperité, je ne puis voir ſi non que fort peu d'eſperance nous demeure de reſte pour le preſent. Car du coſté de l'ennemy vous aviez la cruaulté du chef, la ſuperbité des conducteurs, l'inſolence des ſoldats, l'outrecuidance de la nation toutes extreſmes, les exemples des excès, faits à Rotterdam, Naarden, Harlem et autres lieux tous frais. De notre coſté vous aviez un chef de grande authorité, ſingulière prudence, humanité admirable, extreſme patience, et dexterité incomparables, fut ce à manier le peuple, à careſſer les ſoldats, gagner les coeurs des capitaines, employer des gens dignes, et diſcerner les avantages et deſavantages des lieux et ſituations, et encore incontinent on y avait faulte. Au peuple vous aviez grands dedain des choſes paſſées, ennuy des preſentes, et eſperance des futures, grand zèle à la liberté, grand amour et affection à leur ancien Gouverneur, et puis c'eſtait *dulce bellum inexpertis:* aujourd'huy tout le contraire. Car de leur coſté les exemples de l'humanité encore tous frays envers les villes concquiſes eblouiſſent les yeux, la cour-

(1) D'aucune comparaison.

toysie et discretion du chef envers un chacun, la severité de discipline entre les soldats oste le soupçon et defiance à un chacun. De notre costé je ne sais si nous avons un chef. Si aux gouverneurs il y a quelque ombre d'authorité, aux soldats et gens de guerre quelque image d'obeissance, au peuple quelque trace de zèle ou à la religion ou à la liberté; la guerre leur est horreur, le repos leur unicque souhait, le trafficq et profit particulier sont leur but, en changement d'etat gist toute leur esperance, et cependant il n'y a nul, qui preste l'espaule pour soutenir la ruine. Combien que je ne sais encore quelle esperance donne de soy Mons. le Comte Maurice, mais je crains que faulte d'experience lui affaiblira toujours les forces, mesmes au millieu de si grands desavantages, et des Anglais, s'ils sont maitres, vous aurez alteration du peuple, s'ils ne le sont pas, fort peu de profit. Nous avons un seul poinct, qui nous sert d'ancre très sacré. C'est que Dieu conservera ses Eglises par quelque orage qui les puisse assaillir. Je m'en assure aussi, mais la question est par quel moyen paraventure qu'il veut les exercer sous le joug de servitude et de persecution. Paraventure qu'il veut les conserver par la main d'un Cyrus, d'un Artaxerxes ou d'un Alexandre, paraventure les veut dechasser par les quatre coins du monde et oster le chandelier à ceux, qui ne s'en sont rendus dignes. Nous savons que l'Eglise de Dieu n'est pas attachee à certaines places ou sièges; elle est Catholicque, c'est à dire universelle, non Alexandrine, non Romaine, non Belgique. Les peuples d'Asie, d'Egypte, de Grèce, d'Afrique nous doyvent faire trembler sous la puissante et poisante main du Seigneur. Allez en Siloh et voyez comment j'y ay mesnagé, dit-il; et son Apostre: qu'il n'a pas epargné les branches naturelles, garde qu'il ne t'epargne pas aussi. Voilà pourquoy il ne se fault pas appuyer sur paroles d'abus: l'Eglise du

Seigneur, ou: enfants d'Abraham, ou: famille d'Iſraël: car Dieu peut ſuſciter des pierres des enfants à Abraham; et il n'y a que les enfants de promeſſe, qui ſont comptez pour ſemence. Je ſuis donc d'avis que nous nous humilions ſous la main du Seigneur, que nous interrogions ſa bouche, que nous eſcoutions attentivement ce qu'il parle, et conſiderions murement les moyens qu'il nous donne, mais ſurtout que nous nous gardions de le tenter. Je ſais bien qu'il n'eſt pas attaché aux moyens, mais tant il y a que ſa ſageſſe eternelle, qui a diſpoſé les evenements devant la fondation du monde, a quant et quant diſpoſé les moyens et les cauſes ſecondes. Il ne veut pas eſtre tenté, et vous ſavez, que ce n'eſt pas raiſonnable que pour noſtre plaiſir il ſoit contraint de faire miracles. Nous ne le trouvons pas bon que nos adverſaires le veulent attirer à cette neceſſité, quand il eſt queſtion de la doctrine, qui depend immediatement de ſa bouche, et voudrons nous le faire en actions politicques, lesquelles il a lui-meſme par une admirable ſapience comme enchainees aux cauſes ſecondes, pour eſtre guidees par le conſeil prevoyant et diſpoſition de ſes creatures. Nous ſavons le recit que le Fils de Dieu donne en l'Evangile pour ceux qui entreprennent une guerre contre leur voiſin, par lequel il n'oſte pas à Dieu le moyen de donner victoire à la plus foible partie. Mais il montre evidemment ce que l'experience de tous les ſiècles nous enſeigne. Je dis ceci par manière de diſcours, car on me peut oppoſer l'inevitable neceſſité de la guerre, puisqu'elle n'eſt que defenſive, et qu'on ne la peut abandonner ſans trahir la cauſe et l'honneur de Dieu, qui nous doit eſtre recommandee par deſſus toutes choſes du monde et doit effacer tous autres reſpects, puiſque meſme nous voyons à l'oeil l'extreſme aigreur des adverſaires de la parole eſtre comme enflammee pour l'aneantir du tout, ſerrant yeux et oreilles à toute raiſon,

et veuillant à toute force aſſujettir les oracles du Tout-puiſſant aux ordonnances et traditions humaines: voilà pourquoy il faut continuer avec toute perſeverance à la guerre, et en attendre la fin, tel qu'il plaira Dieu de donner, puisque meſme le choix et la diſpoſition n'eſt pas en noſtre puiſſance. Vraiment c'eſt une grande conſideration, et qui a toujours eté de poids et de reſpect en mon eſprit, mais encore pour ſonder le fond de cette matière de plus près, voyons ſi cette oppoſition n'eſt ſujette à replicque. Car quand je jette l'oeil ſur l'infinie diverſité des moyens que Dieu a dans ſa puiſſance pour conſerver ſon Egliſe, meſme au millieu de Babylone, et qu'il tient le coeur des Roys en ſa main pour les plier et tourner comme cire, là où bon lui ſemble: je penſe quelqueſfois que l'on pourroit ſe demander pourquoi en nos actions et entreprinſes nous montrons preſque nous defier de cette ſupreſme puiſſance et vertu, laquelle touteſfois nous voyons eſtre plus ſouvent exercee par lui au ſalut des ſiens que nous attendons de lui, car certainement Dieu eſt autant puiſſant à fleſchir le coeur des princes à miſericorde envers leurs ſubjets, et leur faire faire et accorder ce qu'ils n'avoyent encore deliberé auparavant, comme il eſt à donner victoyre à ceux, qui ſans apparence de moyens et ſans avoir ſpeciale revelation ou parolle, entreprennent la guerre contre grands Roys et Potentats, meſme il le fait beaucoup plus ordinairement. Car en toute l'hiſtoire des ſiècles paſſez vous trouverez mille exemples de l'un et à grande peine en trouverez-vous un ou deux de l'autre. Jacob rencontrant ſon frère, ſ'appuye ſur ce ſeul baſton, et ſ'en trouve fort bien; envoyant puis après ſes enfants en Egypte, ne leur donne autre armure que cette-là; ſes enfants, y etant en ſervitude, ſentent la main de Dieu deſployee à tourner les coeurs du Roy et des Egyptiens, tantoſt à amour,

tantoſt à haine, tantoſt à cruauté, tantoſt à miſericorde, une fois à les chaſſer, une aultre à les retenir. Et, je vous prie, par quel moyen ou miracle les Iſraëlites ont obtenu ſalut du Roy Nabucodonoſor, et depuis des Roys de Perſe, et après eux du Roy Alexandre, et finallement de Pompee et des Romains? Par le moyen des armes? Au contraire, la perſeverance aux armes les a toujours reduits en ſervitude et en miſère, et finallement a ruiné Jeruſalem de fond en comble, effacé la memoire du ſanctuaire et eſpars le peuple par tous les coins de la terre comme de la pouſſière. Et à cela ſe rapporte que les Prophètes ſi ſouvent nous exhortent d'attendre en ſilence et eſperance, et laiſſer paſſer le fleau de Dieu ſans beaucoup remuer meſnage. Mais quoi, condamné-je donc entièrement les armes? Ça à Dieu ne plaiſe, car je ſais que et la vocation legitime et la juſtice de la cauſe, et la neceſſité de conſerver ce que Dieu meſme nous a donné en guarde, les peut rendre ſaintes et agreables, et meſme ſans qu'elles ſoient accompagnees d'heureuſe iſſue, mais je mets en conſideration ſi paraventure l'experience ne nous montre pas que nous pourrions avec plus grand fruict tenter la voye de l'accord, et eſperer que Dieu fleſchira les coeurs de ceux qui maintenant ſont endurcis de nous ruyner. Vous me direz que dejà on l'a tenté par diverſes fois en vain. Je le ſais bien, et moi-meſme je veoye que la plus grande douceur et clemence que l'on uſe en tous les accords, eſt toujours accompagnee du deſſein d'extirper avec le temps entièrement la religion et le vray ſervice de Dieu, tel qu'il nous eſt commandé en ſa Parolle. Et qui plus eſt, on faict aujourd'hui plus de profeſſion de n'en vouloir ouir parler ſans que l'on ne ſ'en mocque, je dis entre la commune. Mais cependant je veoye auſſi que l'on a tant de fois eſſayé les armes en vain, et que plus la guerre dure, plus la connaiſſance du Seigneur et la vraye

pieté ſ'eteint et ſ'aneantit, ſans que je touche à l'entière ruyne et ſervitude de la patrie. Et touteſſois on veut encore de nouveau tenter les armes et eſperer contre eſperance et contre toute apparence. Pourquoy donc ne pourroit-on auſſi de nouveau tenter le ſuccès d'un commun accord, et eſperer contre eſperance que Dieu fleſchira les coeurs, et fera ce qu'il n'a faict jusqu'à preſent? Certes, après avoir mille et mille fois eſſayé les armes en vain, nous pourrions bien quatre ou cinq fois tenter le moyen de la paix, paraventure ce ſera en vain, paraventure avec grand fruict. Et ſ'il ne produict l'effect que nous en attendons, peut eſtre que Dieu nous en fera ſortir un aultre, que nous n'eſperions point. Si nous ſommes refuſé, la neceſſité de noſtre guerre en ſera tant plus grande, et la cauſe tant plus juſte et favorable, et paraventure que Dieu eſmouvera les coeurs de quelques autres princes, qui auront pitié de nous, et ou par armes, ou par interceſſion prendront noſtre cauſe en main. Toutes guerres, dès le commencement du monde, ont une fois pris fin, ou par la ruyne de l'une des parties, ou par accord. Il eſt à craindre qu'elle tomberait de notre coſté, car l'Agneau, notre Chef eſt bon guerroyer par la vertu de l'Eſprit ou par le glaive de la Parolle, mais ne met guères les armes victorieuſes en ce monde. Au contraire, la Beſte, qui fait la guerre à l'Agneau et aux Saints, eſt victorieuſe par armes en ce monde et ſ'enivre du ſang des martyrs. L'accord n'a pas toujours ſuccedé après avoir eſté tenté deux, trois ou quatre fois. La France voiſine nous le montre et nos propres entrailles (1) nous en font preuve. Les exemples de toutes nations et de tous âges le temoignent. Mais à la fin, quand l'apoſtu-

(1) „Het binnenste van ons land." (Bor)

me (1) eſt mure, c'eſt alors qu'il la fault crever. Mais l'on me dira derechef que l'on craint trop grands inconvenients de ces pourparlers d'accord. Je le confeſſe, et certainement ils ſont fort à craindre, mais alors faut-il qu'un ſage conſidère les inconvénients auſſi bien de l'un coſté que de l'autre et poiſe (2) auquel des deux il y a plus d'apparence de remède et de ſalut. Si par armes l'on eſpère obtenir victoire, conſerver la liberté et les loys de la patrie, maintenir la religion, garantir les Egliſes d'oppreſſion et de ruine, au nom de Dieu, reſolvons-nous aux armes, mais menons les à bonne iſſue et employons nous meſmes nos bras et jambes; mais, au contraire, ſi les armes nous ſont toujours declinants, ſi les armes aſſujettiſſent notre patrie au joug des etrangers, ſi les armes aboliſſent toutes loys, et toute la police ancienne, diſſipent les Egliſes de Dieu, aneantiſſent toute pieté et religion, effacent toute memoire de la Parolle de Dieu, et finallement nous font venir les uns devant, les autres après, ſous la puiſſance de nos ennemys: pourquoy ne regarderions-nous pas à ce qu'eſt plus apparent de nous conſerver? Nous veoyons par experience que quand nous avions toutes nos forces jointes enſemble, quand nous avions un chef, quand nos moyens eſtoyent encore en leur entier, il a fallu que les villes principalles, l'une après l'autre, ſoyent venues à accord, ſi bien qu'aultant de villes, aultant d'accords particuliers il y a eu. Nous ſavons que les accords particuliers ſont les peſtes et la ruyne du pays. Et cependant nous ne pouvons empeſcher les accords particuliers, et ne voulons faire ouverture à nul accord general, mais ſommes comme charmez et enivrez de cette opinion, qu'il faut attendre la dernière heure on extremité, et ne parler jamais d'accord, ſi non

---

(1) Gezwel, ἀπόστημα. (2) Pèse.

quand l'on n'en peut plus. Cela eſt cauſe que toutes nos actions ſe trouvent non pas guidees par la raiſon, mais precipitees par paſſions et par la neceſſité. Certes, quand on eſt à l'extreſme, il eſt impoſſible d'obtenir bonnes conditions; car le vaincqueur donne toujours loy, le combattant redoubte quelqueſfois le haſard et entend ſouvent à l'accord. Voilà pourquoy la ſaiſon d'accorder eſt quand les parties ſont encore fortes à combattre. Apres que l'une eſt ſoubs le pied, il n'eſt plus temps d'accorder, mais de ſ'humilier. Je ne conſeille pas donc que l'on accorde, mais ſi l'on veoye qu'à la fin l'une ville après l'autre ſera contrainte d'accorder, je ſuis d'avis d'antidoter ce poyſon mortel, et commencer quand il eſt ſaiſon, car mieux vault traiter la reconciliation de toutes les villes par enſemble que la rendition d'une ville en particulier. Mais il eſt à craindre que ſi on parle de traicter, et que le peuple met une fois le nez à ce vent, on perdra du tout la route de la guerre, et on ſera contraint de tomber en precipice, ſans ſ'en pouvoir retirer. Vrayment je crois qu'il eſt ainſi, mais il eſt certain que ce danger ne procède d'ailleurs que du defaut d'authorité. Or, ſi cela n'eſt pas remediable à preſent, comment le ſera-t-il par cy-après quand on aura paraventure reçu plus de perte et de dommage; mais je croys qu'il eſt remediable. Et quoy qu'il en ſoit, il eſt moins difficile à remedier preſentement, qu'il ne ſera à l'avenir. J'ay toujours eſtimé, que quand les gouverneurs et ceux qui ont la maniance des affaires tiennent la bride roide et ne ſouffrent pas qu'il ſoit loyſible à un chacun de parler de la paix, mais qu'ils ſe reſervent à eux cette authorité, ils ont moyen de gouverner le gouvernail, ſans ſe laiſſer emporter des flots de la commune. Voilà pourquoy en cette ville j'ai eté d'avis de chaſſer ceux, qui parloyent d'accord, et de defendre fort etroyctement que perſonne n'en oſa parler en ſon parti-

culier, mais cependant j'ay eſtimé que le Magiſtrat et le Conſeil devoyent aviſer ſur ce faict et le conduire eux ſeuls avec toute prudence. Et par ainſi il eſt advenu, que le Magiſtrat après la defaicte de la digue de Cauwenſteyn, voyant la faute des vivres et des moyens ou nous etions, en a le premier ouvert la bouche, meſme l'affaire a eté traictee au Conſeil avec grandes alterations, par l'eſpace preſque d'un moys, avant qu'elle fuſt aultrement eventee. Cela nous a ſervy de grand avantage à l'accord, mais la faulte a eté qu'on ne le propoſait pas, ſinon quand nous etions ſi bas et de moyens et de vivres, que quelques conditions que l'ennemy nous euſt donnees, il nous euſt eté force de l'accepter. Si, auparavant que d'eſſayer la fortune du combat, nous en euſſions parlé, paraventure nous aurions obtenu ou plus favorable accord, ou plus heureux ſuccès. Voilà pourquoy j'eſtime que noſtre exemple peut ſervir d'inſtruction, ſurtout il nous fault poiſer (1) *quid ferre recuſent, quid valeant humeri*, et conduire les affaires avec prudence et diſcretion, ſans trop ſ'arreſter aux opinions populaires. Combien que mon intention n'eſt nullement de vous donner conſeil, car ce ſerait preſomption et temerité, mais tombant ſur ce propos, j'ay bien voulu vous en diſcourir le *pro* et le *contra*, ainſi qu'il ſe preſente ſouventes fois en mon eſprit. Je vouldrois pouvoir ſervir à ma patrie, ou de conſeil, ou de faict, ou à guerre, ou à paix. Mais puiſque mon malheur ne le permet, ce m'a eſté un ſoulagement de decharger mes penſees au ſeing d'un de mes amys, lequel je tiens pour prudent et aviſé et zelateur de la vraye religion et du ſalut de la patrie. S'il y a quelque choſe digne de conſideration, vous vous en pourrez ſervir et le communicquer aux amis diſcrets:

---

(1) Peser.

ſinon, en jettant ma lettre au feu, notre diſpute ſera finie. Cependant, partout où je ſeray, vous aurez un vray amy, bon parent et affectionné ſerviteur, qui eſt l'endroict, auquel me recommandant très affectueuſement en vos bonnes graces, je prie Dieu vous avoir, Monſieur mon Couſin, en ſa ſaincte garde et protection. D'Anvers, ce xxiiij^me^ jour d'Octobre, l'an 1585.

(En bas etait ecrit) Entièrement votre bien affectionné couſin et parfaict amy à vous faire ſervice. Signé Ph. de Marnix.

Superſcription était: A Monſieur, Monſieur de Meetkercke, mon bon Couſin.

British Museum. Cottonian MSS. C. VIII. fol. 198.

X.

Aan den Graaf van Leycester. Familie-aangelegenheden. Wenschen omtrent des Graven bestuur.

Marnix was kort vóór het schrijven van dezen brief in een derde huwelijk verbonden geworden met Josina de Lannoy, uit Vlaanderen, weduwe van Adriaan de Bailleul, uit Henegouwen. Ten gevolge van dit huwelijk had hij belang bij de opheffing van een dreigend sequester op de goederen zijner vrouw in de Spaansche Nederlanden. Dat hij daarover niet in onderhandeling wilde treden dan onder goedkeuring van den Graaf van Leycester en met medeweten van de Algemeene Staten, toont duidelijk van welken aard zijne betrekkingen aan gindsche zijde van de Schelde waren, over welke betrekkingen toen nog menigeen een dunk had, even strijdig met de waarheid als met de eer van den rechtschapen man. — De wijze waarop hij het Engelsche opperbestuur in den voortgezetten oorlog, na zijne voorslagen tot vrede, toonde te willen steunen, was een vernieuwd bewijs, dat hem het heil van het vaderland boven eigen meening gold.

Illuſtriſſimo ed Excell° Signore.

Sopra la mia supplica ch' Io a V^a. Ex^a. mandai per il mio figliolo, per havere una Patente o altro Acto, di potere inviare un Taborino verſo gli nemici, V^a. Ex. me ha dimandato di ſcrivere la copia della lettre ch' io voglio ſcrivere di là. La quale io non ho voluto mancare di mandargli incontanente, inſieme con quella ch' io firmo al conſiglio di Brabante e con il Paſſeporto che la mia Moglie ha havuto del Duca di Parma, ed ancora la ſentenza del conſiglio di Brabante, per laquale la mettono in obligatione della perſona e di tutti i beni (oltre ancora il giuramento

che ne a fatto) di ritornare, affinche V^a. Ex. ad ognuno possa mostrare che la buona opinione de laquale lei mi ha honorato fino adesso è fondata sopra un saldo fondamento di sincerità, e che anchora per lei Ella sappia ch' Io non desidero altro si non de satisffarle con ogni humile ubbidienza, supplicandola humilissimamente altra volta che li piaccia farmi l'honore e favore di mandarmi la detta Patente, od Acto di licenza di potere inviare il detto Taborino, o se forse o V^a. Ex. o gli Stati fossero piu satisffatti di mandare loro stessi di là il Taborino con le mie lettere, Io lo riceverò ancora a grandissimo favore. Io non ho scritto e non scriro ancora nulle nuove a V^a. Ex. per non saperne nulle, poscia ch' Io no esco dalla mia casa, e non mi impaccio di cosa veruna. Oltre che mi parria schiochezza a me di mandare alcuna cosa a V^a. Ex. a la quale non mancano d'ogni banda infiniti advisi. Io spero ch' il Signor Comte Mauritio havra gia data ogni satisfattione a V^a. Ex. secondo che spesse volte egli mi ha promesso di volere fare, desiderando solamente che la concordia ed unione per essere piu salda, si potesse fare congiuntamente con gli Stati Universali. Che se fosse altrimente molto me ne rincresceria ed io vorrei humilissimamente supplicare a V^a. Ex^a. di non pensare che Io habbi punto mancato al debito mi di seriamente rimostrarglielo. Impercioche Io so assai quanto egli importa alla salute di tutto questo paese, e che inconvenienti s'habbiano da temere, se l'administratione e governo delle cose non si fondano sopra una altra base che non siano i nostri Stati incomminciati. Ma poi che io non me sento havere nissuna vocatione d'Iddio, e ch' Io vedo anchora che tutte le mie attioni per la astutia di miei adversarii sono state rendute tanto odiose, che lo impacciarmene non saria altro che gittare dell' oglio dentro il fuoco, Io spero e nientedimeno ne supplico di tutto il mio cuore a V^a. Ex^a.

che ella non pigli per male ch' io non me ne impacci del tutto. Eſſendo ſempre apparecchiato di giorno e di notte di ſervire a Va. Exa. in tutto quello ch'elle me vorra impiegare e ſervirſe di quelli piccoli doni ch'il Signor Domeneddio per la Sua gratia me ha conceduti. E con queſto baſciando humiliſſimamente le mani a Va. Ea. Io prego Iddio che la conſervi in ſanità ed ogni proſperità. Di Weſterſoubourg in Walcheren a di XII di 7bre ſtylo nuovo 1587.

Di Va. Exa. Ilma.

humiliſſimo ſervitore,

PH. DE MARNIX DE SANCTA ALDEGONDA.

British Museum. Galba D. II. fol. 99.

Doorluchtig Heer!

Aangaande het verzoek, dat ik Uwe Doorl. door mijn zoon deed toekomen, om een Patent of andere Acte te mogen hebben, ten einde een tamboer naar de vijanden te kunnen zenden, heeft Uwe Doorl. mij verzocht een afschrift te hebben van den brief, dien ik van hier wil schrijven. Welke ik niet heb willen nalaten Haar onmiddellijk toe te zenden, te gelijk met dien, welken ik aan den Raad van Brabant teeken en met den Verlofpas dien mijne echtgenoote van den Hertog van Parma gehad heeft, alsmede het vonnis van den Raad van Brabant, waarbij haar onder verbeurte van hare persoon en al hare goederen de verplichting wordt opgelegd van weder te keeren (boven den eed, waarmede zij zich daartoe verbond), opdat Uwe Doorl. aan een ieder zou kunnen toonen, dat de gunst, waarmede zij mij tot hiertoe vereerd heeft, op een vasten grondslag van oprechtheid rust, en opdat zij daardoor weten zoude, dat ik niets anders wensch dan Haar met alle onderdanige gehoorzaamheid genoegen te geven, Haar andermaal ten onderdanigste smeekende, dat het Haar behage mij de eer en de gunst te bewijzen van mij het voorz. Patent of Acte van Verlof toe te zenden, ten einde den voorz. tamboer te kunnen zenden, of indien het Uwe Doorl. of den Staten aangenamer ware zelven van daar den tamboer met mijne brieven af te zenden, zal ik zulks nog als een groote gunst aannemen. Ik heb niet geschreven en zal

ook geen nieuws aan Uwe Doorl. schrijven, omdat ik geen nieuws weet, aangezien ik mijne woning niet verlaat, en mij met geene zaken inlaat. Daarenboven zou het mij eene dwaasheid toeschijnen, Uwe Doorl. eenige zaak aan te bevelen, wie het aantal van raadgevingen niet ontbreekt. Ik hoop, dat de Heer Graaf Maurits Uwe Doorl. reeds ten volle voldoening gegeven zal hebben, zooals hij mij meermalen beloofd heeft te willen doen, daar ik slechts begeer dat de eendracht en vereeniging, opdat zij bestendig zij, gezamenlijk met de Staten-Generaal moge tot stand gebracht worden. Indien dit anders ware, dan zou ik er mij zeer over bedroeven, en zou ik Uwe Doorl. ootmoedig willen smeeken niet te denken, dat ik eenigszins in gebreke gebleven ben in mijne verplichting van dit hem ernstig onder het oog te brengen. En dit te meer, daar ik zeer goed weet, hoeveel hem aan het welzijn van al die landen gelegen is, en welke moeijelijkheden men te vreezen heeft, indien het beheer en bestuur der zaken op een anderen grondslag gevestigd is, dan die door onze Staten is gelegd. Maar aangezien ik niet gevoel eenige roeping van God te hebben, en ik daarenboven zie dat al mijne daden door de list mijner tegenpartijders in zulk een hatelijk daglicht gesteld zijn, dat, er mij in te mengen, niet anders zou zijn dan olie in het vuur te werpen, hoop ik en smeek Uwe Doorl. niet te min uit al mijn hart, dat zij het mij niet ten kwade duide, dat ik er mij in geenen deele mede inlaat, terwijl ik altijd dag en nacht bereid ben Uwe Doorl. te dienen, in alles, waarin Zij mij zal willen gebruiken, en Haar van dienst te zijn met de geringe gaven, die de Heer mijn God mij door zijne genade geschonken heeft. En daarmede zeer ootmoedig de handen van Uwe Doorl. kussende, bid ik God, dat Hij Haar in gezondheid en allen voorspoed spare. Van West-Souburg, in Walcheren, den 12 dag van September, nieuwe stijl. 1587.

Van Uwe Doorluchtigheid,

de zeer ootmoedige Dienaar,

PH. VAN MARNIX VAN ST. ALDEGONDE.

XI.

Aan den Staats-Secretaris Walsingham. Verhaal van de bemachtiging van Melun door Hendrik IV. Hoop en verwachting ten aanzien van 's Konings wapenen.

De volgende brief is geschreven van voor Melun, ten tijde van de missie, welke Marnix in 1590 eerst aan het Engelsche hof en daarna bij Hendrik van Navarre te vervullen had, ten einde zekere te Bergen-op-Zoom onderschepte brieven van den Koning van Spanje en den Hertog van Lotharingen, door hem ontcijferd, aan deze daarbij betrokken vorstelijke personen bekend te maken. Marnix vertoefde, na in Januari uit England naar Frankrijk te zijn overgestoken, drie maanden in het kamp van Hendrik IV, die hem zeer in achting hield, en hem zelfs aan zijn dienst verbond, door hem als zijn Raad aan te stellen. Zie J. W. Te Water, *Verbond der Edelen*, III, bl. 66, 67 en een brief van Aldegonde in de *Archives de la Maison d'Oranje-Nassau*, 2e Sér. I, p. 158. In Engeland, waar men hem „raadpleegde" (*Archives*, l. l. p. 135), was hij in gedurige aanraking met den Secretaris Walsingham, met wien hij reeds lang vriendschappelijke betrekkingen had. Een bericht aan dezen Staatsman over zijn bevinden in Frankrijk lag dus voor de hand. De datum van dezen brief, die in de kopie ontbreekt, is lichtelijk te herstellen. Immers werd hij geschreven op den dag van- of een dag vóór de overgave van Melun, en de Thou meldt (*Historiae sui temporis*, V, fo. 63): „Melodunum deditum est III. Eid. April. quinto postquam obsideri coeperat." Het moet dus den 9 of 10 April 1590 geweest zijn.

Monſieur, Quoyque je ne doubte que ſerez particulièrement averty de tout ce qui ſe paſſe par deça, ou par M^ieur^. Lillé (?) ou par aultres, qui en ont la charge, ſi ne puis je omettre, meſmes avant d'obéir au commandement que ſa Majeſté me feit en partant de la, de vous

escrire un mot des grands et manifestes miracles de Dieu, que j'ay veues ici à la faveur de ce Roy. Car après que la ville de Corbeil lui fust rendue par composition, il s'achemina avec son armee vers cette ville de Meleun, laquelle, comme vous savez, Monsieur, est divisee par la rivière (qui enclost en forme d'isle le chateau et la ville du milieu) en trois villes. Et encore deux ou trois jours auparavant ils avoyent reçu guarnison, y estant entrez deux regiments qui montent à environ 7 ou 800 hommes, sans les bourgeois pour prendre armes. Sa Majesté a planté son artillerie pour battre la première ville, qui est du costé du Nord, deça de la rivière. Laquelle d'après le jugement d'un chascun estait bien la plus forte, non par sa site (car elle n'a point d'eau aux fossez), mais de hauteur de murailles et de profondeur de fossez, et pour estre aux deux extremitez fort bien flanquee, tant des autres villes que d'un portal fort et carré, qui couvre une des principalles portes. Et toutefois l'artillerie ayant esté plantee en nombre de sept pièces sur un costeau ou montagne vis a vis dud. portal, la tour, qui estait couverte et flanquee dud. portal, a eté aucunement percee (à cause que pour une belle contrescarpe, que l'on y avait faict, elle ne pouvoit endommager lad. tour plus que à la hauteur d'une picque et demie), et de l'aultre costé estant une aultre tour, presque aussi abattue par la cime, ayant duré la batterie guère plus que l'espace de deux heures. Les soldats sans aucun commandement estant poussez par l'exhortation et example du capitaine, qui le jour auparavant s'estait laissé prendre de sa barricade une enseigne, et voulait mesme au peril de sa vie avoir la revanche de cette corne, ont attaqué lad. tour, couverte dud. portal, là ou c'est merveille comment sans echelles se portant l'un l'autre ils y ont pu entrer, estant seulement aidez bien peu des ruines, qui estaient tombees dans le fossé et de la vilaine pol-

tronnerie de ceux de dedans, qui avoyent abandonné led. portal, et ont ſu monter là où une femme en euſt pu reſiſter à quatre hommes, et y ſont entrés petit à petit, car je puis aſſurer qu'il falloit quaſi un demi-quart d'heure à chacun avant qu'il y puſt monter, et ayant guardé lad. tour, ont chaſſé ceux de la guarniſon non ſeulement de la muraille, mais auſſi des retranchements, qu'ils avoyent faits au dedans, tels qu'à mon avis ils euſſent pu arreſter une armee de vingt mille hommes. Si bien donc que la ville a eſté priſe avecq tel miracle que je dis à qui me feit (1) l'honneur de m'en demander ce que me ſembloit, que puisque Sa Majeſté avoit pris cette ville en telle façon, je n'eſtimoye doreſnavant rien lui eſtre impoſſible.

Le lendemain, ceux de la guarniſon ſont venus à compoſition; ayant envoyé M^r. de Fange pour oſtage, à condition qu'on leur donneroit tout ce jour d'aujourd'huy pour en ſortir, en cas que dans ce temps ne leur arrivaſt aucun ſecours, avec promeſſe de ne rien fortifier cependant: de ſorte que nous eſperons qu'aujourd'huy, ou demain matin pour le plus tard, la ville ſera en la puiſſance de Sa Majeſté, et il ne ſe fait doubte que tout auſſitoſt il ne paſſe oultre pour ranger à ſa demande toutes les autres villes, qui reſtent alentour de Paris, ayant Mons. de Longueville et M^r. de la Nouë ſi bien beſongné de l'aultre coſté, que Prouin, Lagny, Montereau et je ne ſais quels autres bourgs ſe ſont rendus deſjà au Roy, ne reſtant pour villes d'importance que ſeulement Meaux et Pontoiſe, par où l'on peut juger ſi ceulx de Paris ont occaſion de ſe nommer (le) peuple. Et de faict l'on tient ici que les principaux de la bourgeoiſie ſ'eſtoyent addreſſés à Meſſieurs du Parlement, les priant de vouloir aviſer aux moyens pour ſe reconcilier avec le Roy, mais que le Prevoſt

(1) Fit.

des marchands a ſuscité les Sorboniſtes et Preſtres et autres ſeditieuz, qui tumultuairement ſont venus menacer tous ceux de feu qui ouvriraient la bouche en matière d'appoinctement. Si bien qu'il ſemble proprement que l'ire de Dieu eſt ſur eux et que leur ruyne leur penche ſur la teſte. Au reſte, Dieu benit manifeſtement ce Roy en tous endroits, car encore depuis naguère a eſté deſſaite une troupe de gentilshommes ligueurs, qui ſ'eſtoyent aſſemblés au pays du Mayne pour ſe joindre avec le Duc de Mayenne, oultre et par deſſus la victoire que Dieu donna à Sa Majeſté le meſme jour de la journée d'Aunet, au pays d'Auvergne, près d'Iſſoire, ou y eut 40 gentilshommes de marque morts et le reſte deſſait, et celle qu'il euſt pareillement environ ce meſmé temps alentour de Metz. Or, il faut prier le Seigneur qu'il veuille achever la cauſe commencee et reſtablir le pauvre et deſolé eſtat de ce Royaume, ſi miſerablement diſſipé. (1) De ma part, je n'eſtime point que Sa Majeſté pourra bien venir à bout de ſes affaires, ſ'il ne coupe le nerf, en faiſant la guerre au Roy d'Eſpagne, qui entretient et nourrit cette guerre. Cependant le Pape ſ'eſt deſjoint de cette alliance, qu'on avoit commencee à baſtir, ou pour le moins en faict le ſemblant, ayant envoyé icy un Indult par lequel il commande à la Nobleſſe d'obeir au Roy comme à leur prince et roy legitime, qui eſt leur chef, une occurrence admirable de Dieu, par lequel il ruyne les deſſeins de ſes ennemis. L'on ajoute que le Pape auroit commandé au Legat de ſe retirer à ſa première reduite près Tours, près des Cardinaux, de ſ'entendre avecq Le Moncourt. Or le grand Dieu veuille favoriſer de ſa main les actions et entrepriſes de ce bon Roy et de la Majeſté d'Angleterre, afin que le tout tendiſſe à ſa gloire et à l'edification de ſon Egliſe.

(1) Divisé.

Monſieur, je vous ſupplie me tenir toujours du nombre de vos affectionnez ſerviteurs et plus humbles amys, comme celuy qui honore et reſpecte voſtre patrie grandement. Et ſ'il vous plaiſt me maintenir en la bonne grace de Sa Majeſté, vous pouvez eſtre aſſuré que vous n'en recevrez que grez et honneur, d'autant que quoyqu'il puiſſe advenir, je luy demeureray auſſi jamais très humble, très fideſle et très obeiſſant ſerviteur, puisque je m'aſſure que Dieu l'a donnee a toutes gens de bien pour une vraye protectrice, et pour une mère et nourrice de ſon Egliſe.

Monſieur, je prie Dieu vous donner la bonne et durable ſanté à toute heure et proſperité, avec une vie longue et bien heureuſe.

Eſcrit de Meleun . . . .

De V. S.
très affectionné ſerviteur et humble amy
PH. DE MARNIX.

Monſieur de Walſingham, Conſeiller et premier Secretaire de Sa Majeſté d'Angleterre.

British Museum, Cottonian M. SS. Caligula E. VII, fo. 333.

XII.

Aan den Secretaris Walsingham. Inlichtingen omtrent den stand der zaken in Frankrijk en des schrijvers pogingen en voornevens.

Deze brief, eenige dagen na den voorgaanden geschreven, doet de groote bedrijvigheid kennen, waarmede Marnix gedurende zijne zending bij Hendrik IV werkzaam was. Hij volgde den Koning in zijn kamp, en hield het oog op alles wat er voorviel. Eerst geeft hij hier nadere inlichting omtrent den brief van Paus Sixtus, waarvan in den vorigen brief aan Walsingham gesproken was. Over de listige voorslagen van den Paus tot vrede, gelijk over die van den Heer de Villeroi, uit naam van den Hertog van Mayenne, en over hetgeen betrekking heeft op het beleg van Parijs, zie men De Thou, *Historia sui temporis*, T. V. fo. 63, seqq. — Jammer maar, dat de brief in zoo gebrekkige kopie bewaard is, welke daarenboven aan de kanten door brand veel geleden heeft. Hier en daar is hij onverstaanbaar geworden.

Monſieur, J'ai donné à Monſr. Li. . . . . Pape avec l'extraict de la lettre du Cardinal Caietan et de l'inſtruction du porteur (de la) lettre, duquel je les ay eus. Par où vous voyez qu'il ne ſ'étend pas à beaucoup près ſi avant que je vous avoye eſcrit, ſuivant ce que pluſieurs gens ont ici donné à entendre. Mais je crois que leur (ſcandaliſe) que le Pape appelle ici le Roy, *Regem* . . . . . . et qu'en la dite inſtruction il diſait qu'il le faut (en bon) Catholicque, en montrant par effect que les plus Catholicques ſont ſoumis aux authoritez et puiſſances legitimes. Car encor qu'en apparence ces inſtructions ſamblent ſans effect, ſi eſt-il aiſé à veoir qu'elles ne ſervent (à couvrir) d'un vray maſque et de fauſſe couleur ou luſtre les yeux

des moins clairvoyants. Car ces menaces (?) ſont fondées ſur mots ambigus et à double entente. Ou voit manifeſtement les traits papaux par tous les faits. Je crois bien qu'il voudroit-eſtre deſjoinct de l'alliance d'Eſpagne, lequel ſans doubte luy poiſe ſur les bras. Cela ſeroit ſinon à condition que le Roy icy ſe feiſt Catholicque. J'eſpère que Dieu ſurprendra les fins en leurs fineſſes, et que l'on puiſſe entretenir le bon Père, juſqu'à ce que, après qu'ils ont un peu mieux eſtabli les affaires, toutes ces diſſimulations (retombent) ſur le chef de celuy qui en vouldrait bien a(buſer). Car je tiens pour tout aſſeuré que le Roy ne flatte qui ce ſoit, et cependant il captive de plus en plus les Catholicques, et Dieu luy donne victoire partout ſur les Ligueurs. Il y a derechef eu au pays du Mayenne grandes troupes juſqu'a quatre ou cinq cents faits priſonniers des principaux Ligueurs. Icy Sa Majeſté pourſuivait ſes victoires, et depuis mes dernières ſont venues à ſon obeiſſance Montereau, chateau et ville, chateau Dammartin et Bray, où nous ſommes maintenant. S. M. dict hier, il eſpère que Sens ſe rendra, qui eſt une ville. Le Seigneur de Villeroy, qui a commencé à traicter au nom du Duc de Mayenne pour la paix, eſt allé conquerir pour les y amener. Car les Ligueurs voyent clair, qu'il fault ou tomber du tout en mains de l'Eſpagnol, ou jurer l'obeiſſance de leur Roy. Le duc du Mayenne qui a reſolu de ſ'y ranger avec les villes, n'y . . . . . . et que pour ſa part il ne demande rien en ſon (nom) que l'aſſeurance pour les Catholicques. S'aſſurant tant de la generoſité et liberalité du Roy, qu'il ſaura très bien (recognoitre ce) qu'il luy fera. Sur quoy Sa M^{té}. a repondu qu'il l'eſtimoit de meſmes de ſon coſté, et n'eſtoit raiſon de traicter ſur les convenances, puisqu'il n'y avoit nulle deffiance. Le Duc de Mayenne nommait les villes et particulièrement celles qui voulaient traicter. Et Sa M^{té}. montreroit par cela n'avoir

au coeur rien tant que le repos, bien et tranquillité de ſon pays, et ceux qui ſe rangeroyent ſous ſon obeiſſance . . . . . . il aviſeroit ou pour les recevoir en grace, ou pour les contraindre nonobſtant. Sur quoy on ſ'eſt retiré. L'on a durant ce temps reçu des lettres du Cardinal Caietan, eſcrites et au Ducq (de Parme) et au Commandeur . . . . . et à ſon neveu le Marquis de . . . . . Leſquelles on a depeſché tout exprès vers le Ducq de Parme pour cet effect, par où l'on entend l'extreſme neceſſité de ceux de Paris, teſmoignee par les larmes et cris des bourgeois, dont led. Cardinal fait grande complainte. De quant et quant l'on entend que le ſecours du Ducq de Parme ne peut eſtre preſt dans un mois et demi, auſſy que led. marquis avait mandé à ſon oncle, le dit Cardinal, ſur quoy l'oncle reſpond qu'il ne ſera poſſible maintenir les affaires longtemps en eſtat, puiſque le Roy de Navarre prend la . . . ., et au deſſus et au deſſoubs. Bref, toutes les lettres temoignent une grande perplexité et deſeſpoir en leurs affaires. De ſorte que j'eſpère que Dieu fera la grace à ce Roy de bientoſt venir à bout de ſes affaires. Il reſte ſeulement d'empeſcher les navires du Roy d'Eſpagne, qui pourroyent deſcendre par la mer à Nantes, ou autres endroits de Bretagne, pour lequel effort il n'y a apparence d'aucun moyen, ſi ce n'eſt par le ſecours et aſſiſtence de Sa Majeſté de par delà, puisque j'entends que ſon armée eſt deſja preſte et qu'il n'y a nulle occaſion de penſer que celle d'Eſpagne voudroit ſurgir en Angleterre. J'ouis auſſy que des rades et ports de France on y donnerait pluſtot empeſchement (ſ'il en eſtoit aultrement) que d'attendre plus long. Cela eſt excuſe que pour le zèle que j'ay à la cauſe publicque de la Chreſtienté, je ne puis obmettre de vous ſupplier, Monſieur, qu'il vous plaiſe toujours tenir la bonne main à ce que ces affaires ſoyent dreſſees au plus grand bien de la Chreſtienté.

J'attends de jour en jour d'aveoir ma depeſche et eſpère qu'après ces jours de Paques elle ne ſera plus retardee. Cependant je vous ſupplie, Monſieur, me tenir toujours du nombre de vos affectionnez ſerviteurs et ſur ce, après vous avoir baiſé bien humblement les mains, je prie Dieu vous donner, Monſieur, en parfaicte ſanté, vie très heureuſe et longue. Eſcrit à Bray le XX d'Avril. Anno 1590.

De V. S.

très affectionné ſerviteur et bien humble amy,

Ph. de Marnix.

To Mr. Secretary Walſingham.

British Museum, Cotton. MSS. Caligula E. VII, fol. 375.

XIII.

AAN GRAAF MAURITS VAN NASSAU. MARNIX WENSCHT OVER ENGELAND NAAR HET VADERLAND UIT FRANKRIJK TERUG TE REIZEN, OP VERLANGEN VAN DEN KONING VAN NAVARRE.

Justinus van Nassau, Admiraal van Zeeland, was door de Staten-Generaal in den zomer van 1590 in gezantschap naar Frankrijk gezonden om den Koning van Navarre te ondersteunen met ammunitie en eene som van 100,000 fr. Terugkeerende was hij overbrenger van den volgenden brief van Marnix aan Graaf Maurits, in welken de schrijver kennis geeft van zijn voornemen om vóór zijn terugkeer naar het vaderland, Engeland te bezoeken, werwaarts de Koning hem eene zending had opgedragen. Op dit voornemen doelt ook een brief van den Heer van Villers aan Graaf Maurits van 16 Mei 1590, bewaard in de *Archives de la Maison d'O. N.*, 2e Série, I, p. 158. Zie de Thou, *Historia sui temporis*, V. fo. 104. „De Heer van St. Aldegonde," zoo schreef de ordinaire Ambassadeur der Staten, „was van den Koning met een goed oog aangezien geweest, en dat Z. M. veel van hem hield en zijnen dienst wilde gebruiken. Z. M. hadde hem doen schenken 600 kroonen. Hij (de Ambassadeur) was daar tegenwoordig geweest als de Koning den Heer van Aldegonde gebeden heeft door Engeland te passeeren, ten dien einde als hij aan de Heeren Staten geschreven heeft, en niettegenstaande hij getracht hadde zich daarvan te excuseeren, zoo had hij 't nochtans moeten beloven," etc. Bor, *Ned. Oorlogen*, III, fo. 536.

Monſeigneur, Allant Monſ^r^. de Naſſau, Admiral de Zélande, vers là, je me tiens aſſez excuſé par ſa ſuffiſance de faire icy recit des choſes paſſees en France, puisqu'il en a eſté temoin oculaire, joinct que ſ'il y avoit encore quelque choſe que j'y puiſſe ajouter, l'esperance de mon bref retour, auquel je fais mon compte d'aller baiſer les mains de votre Exc^e^., rend cette excuſe encore plus accomplie. Me remettant donc à ce que ſe pourra dire de bouche, je ne toucheray ici rien qu'un ſeul poinct, qui con-

cerne la charge que le Roy très chrétien m'a donnee, non pas tant pour en faire la deduction, puisque le dit S^{r}. de Naſſau en eſt pareillement aſſez informé, que pour ſupplier très humblement votre Exc^{e}. qu'il luy plaiſe mettre le faict en conſideration, et non ſeulement le trouver bon pour ſon regard, mais auſſi ſ'il vient à propos le faire trouver bon partout où il appartiendra, en quoy Votre Exc^{e}. fera un ſervice ſignalé et très agreable au dit Roy, comme elle verra par la lettre, que j'ay charge de luy donner de par Sa Majeſté, et grandement utile et profitable à toute la patrie. Et comme pour ne perdre temps je ſuis reſolu de chercher l'occaſion en Angleterre pour l'effectuer, je ſupplie Votre Exc^{e}. m'excuſer de ce que je n'ay moyen de l'en advertir prealablement, vu qu'il n'eſt nullement conſeillé de le differer plus longtemps, et recevoir le recit que lui en fera le dit Seign^{r}. de Naſſau en lieu de la declaration que je luy en euſſe ſçu et du faire, ſi j'euſſe eu le moyen de voir Votre Exc^{e}., et luy baiſer les mains, touchant ce qu'on m'a chargé d'avoir traicté avec le Roy outre et par deſſus ma charge. Puisque je m'aſſure que Votre Exc^{e} ne voudroit ajouter foi à une calomnie ſi mal fondée, et que pareillement le dict S^{r}. de Naſſau eſt amplement informé de tout ce qui ſ'eſt paſſé, je ne veux ici m'elargir d'avantage, ſinon pour baiſer très humblement les mains de Votre Excell^{e}. et prier Dieu qu'il vous donne,

Monſeigneur, en parfaicte ſanté, vie bien heureuſe et longue, lui préſentant mes très humbles ſervices.

Eſcrit à Dieppe ce 9 de Juillet 1590.

De Votre Exc^{e}.
très humble et très obeiſſant ſerviteur,
Ph. de Marnix.

British Museum,
Additional M. SS. 23, 206 fo. 9.

XIV.

Aan Sibrandus Luberti, Hoogleeraar te Franeker, over zaken van studie.

In menig opzicht is deze brief belangrijk. Niet slechts voor de kennis van de correspondentie tusschen Holland en Friesland op het einde der 16e eeuw. Wij zien er ook uit, op welken dag Marnix de vruchtelooze reis naar Oranje aanving, waarvan de gevolgen doodelijk voor hem waren. Ook is de verklaring belangrijk, welke Marnix zelf hier aflegt aangaande de weinige gezetheid van zijn verblijf te Leiden, waardoor het geringe van het resultaat, hetwelk de jaren 1595 en 96 voor het werk der Bijbelvertaling opleverden, wordt opgehelderd. — De brief is een van die, welke Te Water vermeldt in de *Geschiedenis van het Verbond der Edelen*, III, bl. 52, 554, zoo als blijkt uit de overeenkomst der dagteekening met die van een der daar opgetelde brieven. De genoemde collectie brieven van Marnix aan Lubberti is geveild in de verkooping van de bibliotheek van Prof. Te Water, onder de HSS. (Catal. pag. 34, n°. 13), en gekocht door den Engelschen Boekhandelaar Rodd, voor Sir Thomas Philipp Baronet te Middle-Hill, Worcestershire. Een dier brieven is in het Britsch Museum verzeild geraakt, en het is deze, dien wij hier konden opnemen. De overigen hebben wij niet kunnen machtig worden. Zie *de Navorscher* VIII (1858), bl. 326.

S. in Chriſto Jeſu. Literis tuis multo gratiſſimis quod hactenus necdum reſponderim in cauſa fuit penuria tabellarii. Hodie venit ad me noſter Vulcanius; is recepit ſeſe literas meas ad te certo miſſurum. Itaque nolui amplius reſponſionem differre. Libros quos petis, *Stellam* nempe *Clericorum* (1), et *Franciſci conformitates*, alias vidi,

(1) *Stella clericorum, cuilibet clerico ſumme neceſſaria. In qua valde pulcra legentibus proponuntur.* Een pastoraal tractaat, vooral in de Nederlanden, reeds omstreeks 1480 en later, dikwijls gedrukt. Zie M. F. A. G. Campbell, *Annales de Typ. Neerl. au XVe Siècle*, p. 457, suiv. — W. Moll, *Kerkgesch. van Nederland vóór de Hervorming*, II, 1e st., bl. 175; 2e st., bl. 405.

ſed hoc tempore neque habeo neque qui habeat ſcio. Quod ad Conformitates attinet, habeo libellum Gallicum, inſcriptum *l'Alcoran des Cordeliers* (2), ex quo de verbo ad verbum pleraque deſcripta ſunt, quæ inſignes præ caeteris continent blaſphemias, atque in iis numeri paginarum ſunt adnotati, quos ego alias diligenter contuli, ut intelligerem an bona fide decerpta eſſent. Et recte numeris ſuis notata deprehendi ad amuſſim omnia ſe habere. Itaque ſi qua mihi re opus ſit, eo utor, et quidem ita confidenter ac ſi librum ipſum haberem ad manus. Et ſi putarem tibi poſſe inſervire lubens ad te mitterem. Sed puto poſſe te nanciſci ipſum Conformitatum librum. In hac Lugdunenſi bibliotheca puto eius exemplum extare et ſimul etiam *Hiſtoriæ Theodorici Niehemii* (2), et arbitror ſi per D. Bonaventuram petieris, facile in dies aliquot aut menſes eſſe impetraturum.

Ego meam operam lubens pollicerer, ſi eſſet integrum, per hanc quam negotiorum Illuſtriſſimi Comitis Mauricii cauſa ſuſcipio in Auraſiacum vel Orange profectionem. Cras enim ſummo mane hinc mihi eſt abeundum et Hagæ Comitis præſtolanda venti opportunitas, ut una cum Duce

---

(1) *L'Alcoran des Cordeliers* werd in 1556 uitgegeven te Genève bij Cour. Badius. Het is eene vertaling van: „*Der Barfuſzermönche Eulenſpiegel oder Alkoran*," een door Erasmus Alber, Gen. Superintendent te Güstrow in Mecklenburg († 1553), vervaardigd uittreksel uit: *Liber Conformitatum S. Franciſci*, van den Italiaanschen Franciskaner Bartholomeüs de Pisis Albizzi († 1401), in welk boek veertig „overeenkomsten" van Franciscus met Christus worden opgegeven.

(2) Theodorici à Niem of Niehem, *Hiſtoriarum ſui temporis libri IIII. De ſchiſmate quod in eccleſia Romana ab anno* 1379 *ad concilium Conſtantienſe viguit.* Norib. 1532. Dit vermaarde werk van den geheimschrijver van Paus Johannes XXIII en diens voorgangers van Gregorius XI af, († 1417) werd later te Basel herdrukt in 1566 (in fo.), en met een vierde boek (authenticke stukken) vermeerderd te Straatsburg in 1609 (in 8vo). Zie over à Niem J. H. van Wessenberg, *Die groszen Kirchenversammlungen des 15en und 16en Jahrh.* III. 111, fg.

Buillonii navigem. Et hactenus ſæpe abfui raroque hic commoratus haeſi, ita ut minus licuerit convenire amicos, qui hoc nomine fuiſſent conveniendi. Quod ſi alium non invenias et Alchoranum illum, de quo egi, cupias (eſt enim non modo gallicus red gallico-latinus, ita ut ipſiſſima Conformitatum verba fideliter [quod ſancte poſſum teſtari] recitentur), mone uno verbo Vulcanium, ut ab uxore mea petat. Ego illi libellum antequam diſcedam conſignabo, et iubebo ut eum Vulcanio ad te tranſmittendum tradat. De Antichriſto tractatum tuum pervelim videre. Ego etiam aliquid in eo, quem jam conſtitui praelo committere libro gallico (inſcribitur autem *Tabula* vel *Trutina Controverſiarum Religionis*), aliquid de hoc argumento attigi, quæ non memini aliis obſervata. Vale et me tui ſtudioſiſſimum, ut facis, ama. Lugduni Batavorum iij die Novembris 1596 (1) (1597).

Tui amantiſſimus,

PH. MARNIXIUS ALDEGONDENIUS.

Ampliſſimo Viro D. Sidbrando (ſic)
Luberto, S. Theologiæ in Academia
Franickerana Profeſſor, Franickeræ.

British Museum.
Add. MSS. 21, 524.
(Autographs of Reformers, etc.)

---

(1) Schrijffout.

XV.

Aan Isaäc Casaubon, Hoogleeraar te Parijs. Dankzegging voor een ontvangen brief.

Een brief op de terugreis uit Oranje, te Lyon, geschreven. Te merkwaardiger, omdat hij toont hoe Marnix na het mislukken van zijne zending in het Prinsdom frischheid en veerkracht genoeg behield om den echten *color antiquus* in zijne brieven te kunnen aanbrengen. — De Heer van Brederode, die in dezen brief genoemd wordt, was Marnix mede-afgevaardigde naar Orange. Zie J. de la Pise, *Tableau de l'histoire des Princes et Principauté d'Orange*, fo. 564; van Meeteren, *Memoriën*, fo. 410; verg. J. P. van Cappelle, *Filips Willem, Prins van Oranje*, bl. 65.

Priores quas ad me dediſti, Vir mihi multis nominibus et care, inprimis et obſervande, necdum ſunt redditae. In cauſa ſi quid ſit quæris, nihil habeo quod reſpondeam, niſi fidem minus bonam ejus cui perferendas tradidiſti. Eſt enim vir, qui *τὴν ἀλωπεκὴν τοῖς ἤθεσιν προσάπτει* et conſcientiae interim ſtimulis agitatus probi viri intuitum adverſum vix ſuſtinet. Nec enim ignoravit me Avinioni fuiſſe cum eo adveniret, et paulo ante D. Brederodio noſtro in via *ἀπαντήσας* jam ubi diverterem planiſſime reſciverat, ut nihil fuerit in mora niſi quod veritus eſt me affari et vero etiam coram obtueri. Sed miſſum eum faciamus. Veneres atque amores tuæ Epiſtolæ poſterioris ita mihi fuere ſuaves, ut quod eſt omnium ſuaviſſimum, ita ut mihi lubeat una cum Theocrito tuo *βουκολιάζεσθαι*: *'Αδύ τι τὸ στόμα τοι, καὶ ἐφίμερος, ὦ Δάφνι, φωνά. Κρέσσον μελπομένω τευ ἀκουέμεν ἢ μέλι λείχειν.* (1) Quid enim

---

(1) Theocrit. Idyll. VIII, 82.

cadere mihi poſſit jucundius quam mellitiſſimis tuis literis, quae merum amorem et quidem ſincerum ac vere chriſtianum ſpirant, teſtatam mihi reddi tuam erga me propenſam voluntatem et ſtudium. Non equidem ita ſum amens, ut quæ mihi tribuis elogia ἐκ τινὸς ἐν ἐμοὶ ὑπάρχοντος ἀξιώματο; exiſtimem proficiſci, cum ipſa illa videam ex limpida illa ſuavitatis tua ac benevolentiæ ſcaturigine penitus manare. Sed eſt hoc ipſum illud jucundum a tanto viro his elogiis commonefieri, καθ' ὅν ἐμὲ χρὴ σκοπὸν διώκειν ἐπὶ τὸ βραβεῖον τῆς ἀνακλήσεως τοῦ θεοῦ, ut noſter ait Paulus; quo ego certe nomine non poſſum tibi non magnam debere gratiam. Quod ad Dionyſium illum Areopagitam, ut ego certe exiſtimo ψευδῶς ὠνομασμένον, tuum ea de re judidium avide præſtolabor et tui certe memoriam quoad vivam cum omni ſuavitate retinebo. Conditionem Galliæ noſtræ [cur enim non dicam noſtram, cujus ab incolumitate omnis noſtra pendet ſalus] ego hic, utinam non deploratam, non deplorabo. 'Ανεξερεύνητα γὰρ τὰ κρίματα τοῦ θεοῦ καὶ ταχ' αὔριον ἔσσεται ἄμεινον. 'Ελπίδες ἐν ζώοισιν ἐισίν. Minam aliquando largiatur optimus ille rerum Parens enſes et lanceas in vomeres converti, et non amplius in ferro nec in auro jus eſſe, ſed in bonis legibus atque inſtitutis. 'Αλλ' ἤτοι καὶ ταῦτα θεοῦ ἐπὶ γούνασι κεῖται. Illius ego te tutelae tuaque omnia ſtudia ex animo commendo. Vale, vir optime mihique ex animo obſervate, καὶ εἰς τὸ διηνεκὲς obſervande, meque tui amantiſſimum ἀμοιβαίως redama. Lugduni, parans in Pariſios, atque inde porro ad Batavos noſtros profectionem, tertia die Decembris 1597.

Tui obſervantiſſimus amantiſſimusque,
PHIL. MARNIXIUS SANCTO-ALDEGONDIUS.

A Monſieur
Monſieur Caſaubone.

British Museum,
Bibl. Burn. 365, fo. 177.

XVI.

Fragment van een advies tot beantwoording van het Antwoord van de Staten van Henegouwen op het ontwerp van Godsdienst-vrede van den Aartshertog Matthias (178).

Op het ontwerp tot Godsdienst-vrede (22 Juli 1578) werden de Staten der Provinciën gehoord. De Gedeputeerden van Henegouwen gaven hun *Advertissement et Responſe* (29 Juli) in het licht (1). Marnix vatte de pen op om dit manifest te beantwoorden, of misschien werd het stuk in handen van hem gesteld, als lid van den Raad van State, om daarop te adviseeren. Hij was er de aangewezen persoon voor, aangezien de Prins van Oranje door hem den Godsdienst-vrede had aanbevolen. Matthias was vooral in dezen, zooals het volk zeide, „de Griffier van den Prins," en Marnix was „des Prinsen Minister." Dit zou dus op eigenaardige wijze door dit stuk bevestigd worden. Dat het van de hand van Aldegonde is, blijkt genoeg uit den inhoud, in verband met de plaats waar het bewaard is gebleven: men treft het aan onder de papieren van Bon. Vulcanius, die in de Leidsche Academische Bibliotheek gevonden worden, en waarin de Heeren Bakhuizen van den Brink en van Vloten zoo menig overblijfsel van Marnix hebben aangewezen. Dit fragment is hunner aandacht ontgaan. Om het wél te doen verstaan diene een kort resumé van het *Advertiſſement des Etats de Haynaut*. De Staten schreven: „Contre le faict du libre exercice de la nouvelle religion, tous bons chreſtiens et amateurs du repos publicq ſe doivent oppoſer, ſpecialement ceux qui deſirent et entendent ſe deſcharger et acquitter envers Dieu et les hommes de leurs voeux, promeſſes et ferments; ny conniver ou diſſimuler le moindre jota au

---

(1) De datum van dit gedrukte stuk, waarvan een exemplaar bewaard wordt in de Acad. Bibliotheek te Utrecht (17 Juli), is even als die, welke bij Bor wordt opgegeven (18 Juli), blijkbaar onjuist. In het authentieke afschrift, hetwelk bij het fragment van antwoord berust in de papieren van Vulcanius, staat de eenig mogelijke: 29 *Juli*.

prejudice de noſtre ſainĉte ancienne Catholicque et Apoſtolicque foy et religion Romaine. Que par la Pacification de Gand, art. iij et iiij, le poinct de la Religion ſainĉte Catholicque, Apoſtolicque et Romaine a eſté expres reſervé en ſon entier pour les provinces de par deça. — Qu'on ne peut meſcognoiſtre que par l'Ediĉt perpetuel, art. xi, ſur la ratification de la dite Pacification avons tous jurez de maintenir noſtre ſainĉte foy et religion en tout et par tout. — On ſe doibt ſouvenir que les Eſtats Generaulx depuis leur entière aſſemblee et union des 17 Provinces ont fait la meſme proteſtation par lettres pluſieurs et diverſes fois eſcrites a Sa Majeſté, meſmement à l'Empereur, aux Rois de France, de Portugal etc. et finallement à tous les princes et potentats quaſi de la chreſtienté. Toutes leſquelles obligations, lettres et proteſtations il n'eſt poſſible ny loyſible de retrancher, revocquer ny alterer. — Que ſi ceux de Hollande et Zelande veuillent rejeter et deſavouer les dites reſcriptions et proteſtations, ils doibvent ſouffrir que les autres s'acquittent de leur devoir et ferment. — Meſmement le Prince d'Orange à ſa première arrivee a ſolemnellement promis et juré que ſuyvant la Pacification de Gand aucun attentat ſoit faiĉt contre le repos publicq et ſighammment contre la Religion Catholicque Romaine et l'exercice, d'icelle. — Davantage votre Alteze à ſa reception au Gouvernement a juré de maintenir ès Provinces de par deça la dite religion et exercice d'icelle," etc. — Dit verzet tegen den Godsdienst-vrede der Staten van Henegouwen, in verbond weldra met die van Artois en van Douai, en in verband met het fanatisme der Gentenaars, was de grond voor het Manifeſt (6 Jan.) en de Unie van Atrecht (17 Mei 1579), en diezelfde tegenſtand was ook de prikkel tot de Unie van Utrecht (13 Jan. 1579).

L'oeil ou le chef des deputez de Haynaut avec deux Abbez et deux Nobles, repreſentans les cincq ſens de Mons, eſtans requis par Son Alteze et les Eſtats Generaulx de dire leur advis ſur quelques poinĉts et articles à eux propoſez, et tendans à eſtablir quelque paix et repos en ces pays pour le faict de la religion, ont unanimement et tous d'une voix prompte et abſolute reſolu de dire, que c'eſt un faict, auquel pour ſa graveté et importance tous les Chreſtiens et amateurs du repos publicq ſe doivent oppoſer. Nous attendions qu'ils deuſſent dire, qu'on y doit adviſer; mais leur ſuffiſance excuſe les advis et preſcrit

au reſte des Eſtats de Haynaut de mot à mot ſ'y devoir oppoſer, avant qu'ils le leur ayent communiqué pour en pouvoir juger. Ce n'eſt pas ce qu'on dit d'ordinaire: à fol juge brefve ſentence, car à leur ſageſſe ne compete le mot de folie, mais c'eſt bien leur coutume de condamner ce qu'ils ne ſavent que c'eſt, et ne veuillent prendre la peine de le ſavoir, crient ſeulement avec le peuple inſenſé: Crucifige, Crucifige, ſur celuy duquel ils ne ſavent et ne veuillent ſavoir ni le crime ni l'innocence. Et afin que l'on n'en croye aultrement, ils proteſtent de bonne heure et à la premiere entree, qu'ils ne veuillent preſter l'oreille ny moins donner aucune overture, entree ou conſentément à telle pernicieuſe requeſte et articles. Voila certainement de bons juges et arbitres, qui ſont ſourds des deux oreilles, et toutefſois il y a apparence en leur dire. Car ils proteſtent de maintenir juſques à la mort leur ſaincte ancienne Catholicque et Apoſtolicque foy et religion Romaine; mais pour ne rien dire de la grande ſaincteté de leurs religions, la quelle ſ'eſt bien deſcouverte à Bruges et à Gand, et ſe deſcouvriroit bien ailleurs, ſi en clairvoyant on ne vouloit eſtre du tout aveugle; ſ'ils ſavoyent ſeulement que c'eſt à dire Catholicque, ils entendroyent qu'elle n'eſt plus ſi Catholicque univerſelle comme ils ſe perſuadent, puisqu'un chacun la veut abandonner, et ils ne peuvent y donner ordre, ſi ce n'eſt par force d'armes comme ils menaſſent, puis auſſy verroyent qu'il ſ'accorde fort mal de la nommer et Catholicque et Univerſelle, et Romaine, que n'eſt que particulière. Car quant à ce qu'ils la blaſonnent Apoſtolicque, je m'en rapporte à nos prelats ſ'ils ſeroyent à leur aiſe qu'on les voulſiſt reduire et reformer à la religion et uſance des Apoſtres, voire il eſt à craindre que rien ne leur ſache tant que la crainte qu'ils ont que de Romaine on vueille rendre leur religion Apoſtolicque. Que ſi ainſi

eſtoit, nous n'aurions que faire de tant de diſputes. De l'ancienneté, je n'en diray rien, craignant qu'elle ne ſoit par trop ancienne et deſja toute caducque. Mais quoy qu'il en ſoit, c'eſt une povre religion, laquelle il faut ſoutenir par feux, glaives, gibets, placars et par conſpirations et ligues, ſentans le maſſacre de dix lieues à la ronde.

Touteſfois les cincq ſens de Monts ſ'y vueillent tenir quand tout le monde ſ'en voulſiſt departir et tout oublier, teſmoing la ſignature de Carlier, (1) homme de bien et ſans reproche. Or il importe à leur ſalut. Car ſouffrant et commettant le moindre poinct, ſerait breche ſuffiſante non ſeulement pour renverſer tout ordre de juſtice et police, mais auſſy pour du tout et abſolutement deſtruire leur dicte ſaincte foy et religion. Vrayement il fault bien dire qu'elle eſt ancienne et caducque, puiſque par ſi petite breſche d'un ſeul poinct, elle tomberoit du tout en ruine: c'eſt donc raiſon que par ſes bons ſuppoſts et pigliers (2) elle ſoit ſouſtenue.

Mais puis qu'il n'y a nulle police ni juſtice ſans ceſte religion Romaine, bien heureux ſont ceux qui demeurent à Rome et tiennent le ſainct Père par les pieds pour luy baiſer la pantouffle. Mais il y a pitié au fait de tous les princes et peuples d'Allemaigne, de France, d'Angleterre, d'Eſcoſſe, Denemarques, Swede, Boheme, Pologne, Lithuanie, qui vivent ſans toute police ou juſtice puisque par un arreſt irrevocable des cincq ſens de Monts eſt jugé qu'il n'y a nulle police ou juſtice la, ou au moindre poinct leur ſaincte religion Romaine eſt violee. Je ne diray rien des Grecqs, des Turcqs, des Moſcovites, des Perſes, des Tartares, des Ethioptiens, Indianois et de

(1) *L'Advertiſſement et Reſponſe des Etats de Haynault ſur la requeſte, faicte pour la liberté de la Religion et l'exercice d'icelle*, était signé: *Par ordonnance des Chiefs et deputez des Etats de Haynault:* **Carlier.**

(2) **Piliers.**

la plus grande eſtendue du monde Univerſel, qui ſe paſſent bien aiſement de ceſte ſainćteté Romaine, ſans trouver un ſeul poinct du deſfaut en la police ou juſtice.

Touteſſois ce fondement eſtant mis, combien qu'au jugement du ſens de Monts il doibt plus que ſuffire pour toute raiſon (car ſ'il y a faute à la raiſon, la rime le peut ſuppleër c'eſt à dire l'authorité des ſages de Monts) touteſſois *ad majorem cautelam* comme l'on dit ils alleguent la pacification de Gand aux articles iijᵉ et iiijᵉ, ou ils diſent que ce poinćt de la Catholicque Romaine a eſté par exprès reſervé en ſon entier pour les provinces de par deça. Or la deſſus, nous aultres qui pour la voiſinance de l'air marin ne ſommes pas ſi aigus ni ſubtils d'eſprit que les ſens de la montagne, voudrions bien apprendre par qui ce poinćt là a eſté reſervé d'entre les deux parties ſtipulantes à la dite Pacification. Si ceux d'Hollande et Zelande l'ont reſervé, ils l'ont fait en tant qu'il leur touche, promettans de ne rien innover ni attenter par deça contre la religion Romaine, et vrayement ils ſont obligez de le tenir. Mais ſi les aultres des quinze provinces l'ont promis et reſervé, la promeſſe a eſté faite par les Eſtats et le peuple, ou ſeulement par les Deputez. Si par les Deputez ſeuls, doncques eux ſeuls y ſont tenuz, et non pas le peuple. Mais ſi la promeſſe a eſté faite par le peuple, je m'eſbahy que les deputez ont oublié d'exhiber leur commiſſion et authorization ſur ce poinct la.

Car que l'on demande à ceux de Gand et de toute la Flandre, à ceux d'Anvers, de Bruxelles et de tout Brabant: mais je diray d'advantage, qu'on demande au peuple de Haynault meſmes, ſ'ils ont donné pouvoir et commiſſion à l'abbé de St. Geleyn et à Carlier, de promettre pour eux qu'ils ne changeroyent jamais de religion, je croy certes qu'ils ne ſe ſouviendroyent de leur avoir

donné telle charge. D'autre costé l'autre partie des stipulans ne se souviendra pas d'avoir accepté une telle promesse. Car puisque ceux cy maintiennent qu'en la Pacification de Gand ils ont promis de ne changer de religion ni d'exercice d'icelle, il fault qu'ils l'ayent promis à la partie avec laquelle ils contractoyent, assavoir aux deputez de Hollande et Zelande. Or d'iceulx n'avoit jamais ni requis, ni accepté aucune promesse semblable. Et quant elle leur auroit esté faite, ils serayent tres contents de la quitter et en tenir leur partie pour absoulte. Je say bien que les bons Catholicques n'en voudront point estre absouls, mais cependant ils n'y peuvent aussy estre obligés soubs ombre d'avoir fait promesse a la partie contractante, si non entant qu'eux mesmes vueillent. Si doncques ceux de Gand, lesquels ceux cy accusent le plus, confessoyent d'avoir donné commission et pleine charge aux deputés de Flandres de promettre et jurer pour eux qu'ils ne voudront et ne souffriront jamais autre religion que la Romaine (ce qu'ils ne confesseront point) mais si toutesfois ils le confessoyent et qu'il fust vray, tant y a qu'ils l'auroyent à ceux de Hollande et Zelande avec lesquels on contractait en leur nom. Or maintenant ils pourroyent dire, puisque ceux de Hollande et Zelande ne nous en demandent rien, et nous quittent nostre promesse, nous n'y sommes plus tenus. Car nous n'avons contracté en la dite Pacification avec aultres qu'avec ceux de Hollande et Zelande. Et afin que le greffier des cincq sages l'entende mieux, ils luy demanderoyent, si le peuple de Hollande et Zelande vouloyent maintenant avoir la messe et l'exercice de la religion Romaine, assavoir ***non*** s'ils contreviendroyent à la Pacification de Gand, ou a esté stipulé qu'ils demeureront en l'estat ou ils estoyent alors sans changement, jusques a l'essemblée des Estats Generaulx. Je say que Carlier est si bon Catholicque, qu'il

confeſſera que pour cela la Pacification ne ſeroit enfrainte, puisque ceux de Hollande et Zelande n'y ſont autrement obligés de maintenir leur religion ſi non en tant qu'eux meſmes vueillent. Tout ainſi concluront ceux de Gand, qu'ils ne contreviennent à la Pacification de Gand, puisqu'ils ne troublent en aucune façon ceux de Hollande et Zelande contre les poincts accordez, mais font ce qui leur ſemble bon en ce qui touche leur propre faict.

Meſſieurs les Reſolus ſ'eſtoyent icy un peu avancés de dire que l'on avoit à la Pacification fait promeſſe expreſſement ſtipulée, qu'après la repulſion de l'ennemy la ſaincte religion Romaine devroit eſtre reſtablie ès Provinces de Hollande et Zelande: mais après voyants que cela eſtoit un peu trop eſlargy et que la forge en eſtoit trop groſſiere, ils ont eu remors en la conſcience et ont voulu ageancer ceſte forge par un: *du moins*, diſants qu'il eſtoit promis que *du moins* y ſeroit mis ordre touchant l'exercice de la religion en Hollande et Zelande, et concluent par là que tant ſ'en faut que l'on doive ſouffrir ni admettre par deça quelque choſe au prejudice d'icelle.

Je ne diray rien du premier poinct: puisque eux meſmes par la correction qu'ils en font, confeſſent aſſez qu'il n'y a rien de vray.

Mais la concluſion qu'ils en inferent ſeroit bonne, ſ'ils monſtroyent que ceux de Hollande et Zelande ou leurs aſſociez nous euſſent pardeça innové, attenté ou faict choſe au prejudice d'icelle religion Romaine. Mais puisqu'il eſt notoire que c'eſt le peuple meſme le quel, voyant la rigueur des placarts oſtee, cherche d'avoir la paſture celeſte de la parolle de Dieu, la meſme qu'ils ont cerchée en l'an 66, la meſme pour la quelle ont conſtamment ſouffert la mort de puis cinquante ou ſoixante ans en ça plus de ij^{c} mille perſonnes, et jettez en exile autres ij ou iij^{c} mille, la meſme que le peuple a voulu avoir en Alle-

magne, en Hongrie, en Boheme, en Pologne en Suede, en Dennemarck, en France, en Angleterre, et bref partout ou la doctrine de l'Evangile et les abus y introduits depuis que l'ambition des Papes et du clergé a efté cogneu. Certes je ne penfe pas que ceux de Hollande et Zelande ayent efté par tous ces pays pour y introduire leur religion. Pourquoy eft ce donc que ces fages de Monts penfent que pardeça cefte religion ne peut eftre, fi non par ceux de Hollande et Zelande et par l'infraction de la paix contractée avec eux à Gand.

Ils voyent qu'en Efpagne mefmes on en brufle journellement pour cefte religion; ils voyent que par tout ou on lit librement l'Efcriture, on vient a defcouvrir les abus introduits en l'Eglife, et f'il y a eftincelle de piété au coeur des hommes, il en defvient la reformation de la Romaine en l'Apoftolicque, c'eft a dire des canons et decrets des Papes de Rome en la doctrine des Apoftres contenue en l'Efcriture. Et cependant ils en donnent la coulpe au Prince d'Oranges et à ceux de Hollande et Zelande. Vrayement f'ils confideroyent bien le fond de la matière felon la profonde fageffe dont ils font douez, ils apprendroyent bien que la caufe de ce mal vient des abus introduits en la doctrine chreftienne et contraires a la parolle de Dieu, et en lieu des confpirations qu'ils font pour extirper cefte doctrine, qu'ils appellent nouvelle et eft vrayement bien nouvelle à tous ceux qui ignorent la parolle de Dieu.

Ils regarderoyent pluftoft de defendre la lecture du vieil et nouveau Teftament au peuple, car c'eft cefte la qui leur fait tout ce mal. Ce n'eft pas le Prince d'Oranges, ni ceux de Hollande et Zelande. C'eft St. Paul, St. Jean, St. Pierre, dont ils fe difent fucceffeurs; ce font les Apoftres, Evangeliftes et Prophetes, qui crient contre les abus de la paillarde Romaine, et contre la

fauſſeté de la doctrine introduicte par les Papes de Rome. Et tant qu'iceux auront authorité et credit, il ne faut pas penſer que ceſte religion Romaine et ſon exercice ſera ſans contradictions et ſans contrerolle, quoyque ces ſages meſſieurs ſ'en rompent la teſte.

Le Prince d'Orange, et ceux de Hollande et Zelande ont promis pour eux et pour leurs confederés qu'eux n'attenteront rien pardeça et hors leurs limites de Hollande et Zelande, qui puiſſe troubler le repos publiq, ou la religion Romaine, mais ils n'ont pas promis que ceux de pardeça meſmes venants a cognoiſtre les abus de leur religion ne pourront les changer et reformer a la regle de la parolle de Dieu.

Si doncques le dit Prince, ou ceux de Hollande et Zelande abbatent pardeça les idoles, dreſſées comme au deſpit de la parolle de Dieu, ſ'il demoliſſent les auſtels, dreſſez pour aneantir le ſacrifice de Jeſus Chriſt, noſtre ſeul autel et propitiatoire, ſ'ils font preſcher la doctrine autant contraire à la Romaine, comme conforme à l'Apoſtolicque, qu'on les accuſe d'avoir rompu leur foy et violé la pacification de Gand, mais ſi le peuple meſme et ceux, avec qui le dit Prince et ceux de Hollande ont contracté, le font en leurs pays, qu'on monſtre avoir contracté avecques eux, ou que l'on ne ſe plaigne de la transgreſſion du contract.

Touteſſois ces ſages de Monts adjouſtent que par l'Edict perpetuel ils ont tous jurez et promis de maintenir leur ſaincte foy et religion, en tout et par tout. Mais je croy que ceux qui l'ont promis ne feront difficulté de le promettre encor à preſent; mais ſ'ils ont promis pour eux meſmes qu'ils le tiennent, ſ'ils l'ont promis pour tout le peuple qu'ils en monſtrent commiſſion et pouvoir. Car on voit manifeſtement que le peuple dit, n'avoir oncques donné ni aucune telle commiſſion, et maintient qu'un

aultre ne peut (contracter) ni promettre pour la foy ou religion d'autruy ſ'il n'en a charge expreſſe.

Ils adjouſtent que les Eſtats l'ont pluſieurs fois depuis promis par lettres &c. Cela eſt vray quant aux deputez, combien que ç'a eſté ſouvent avec proteſtation et contradiction de pluſieurs qui ne l'ont advoué. Mais ores que tous l'euſſent advoué, le peuple ne l'advoue pas et dit ne leur en avoir oncques donné charge ni commiſſion.

Et qu'en choſes ſemblables nulle promeſſe pour aultruy n'eſt vallable: quoy donc? dira on, faudra il qu'un courdouanier (1) ou ſavatier nous donne loy? Je reſponds, ſi un ſavatier promettoit pour l'abbé de Hanon qu'il ne changera jamais de religion, l'abbé auroit occaſion de le deſavouer; et au contraire ſi l'abbé promettoit pour le ſavatier, le ſavatier le pourroit auſſi deſavouer, car le ſavatier a ſi bien une ame à ſauver et ſi bien Jeſus Chriſt pour ſon Redempteur comme le plus riche et le plus gros et gras abbé qui ſoit pardeça.

Mais quoy? Si ès (2) contributions d'argent le peuple peut bien deſavouer ceux qui promettent pour luy ſans charge expreſſe, combien plus en ce qui touche le ſalut de l'ame, et la ou un chacun rendra compte à Dieu ſeul, ſans aucun avantage ou preëminence d'un plus grand roy au plus ſimple berger, ou du plus puiſſant Pape de Rome au plus povre peſcheur de Galilee.

Pourquoy doncques veuillent ces ſages de Monts que les deputez des Eſtats ayent obligé le peuple au faict de la Religion par leurs lettres, ſans en avoir oncques eu un jota de commiſſion, là ou meſme le père ne peut reſpondre pour ſon fils, ny le mary pour ſa femme. Ou penſent ils par aventure faire retourner leur peuple ſoubs le joug des Inquiſiteurs, qui ſoubs ombre de rendre compte de la foy des autres cerchoyent . . . .

(1) Cordonnier. (2) Dans les.

VERSPREIDE GEDICHTEN.

*** Het scheen niet ongepast hier de *Verspreide Gedichten* van Ph. van Marnix bijeen te brengen, dewijl zij nergens te zamen zijn gedrukt en hier een gedicht moest worden opgenomen, hetwelk eerst vóór korten tijd door ons is aan het licht gebracht.

I.

Wilhellemus van Nassou.

(1568.)

Het Wilhelmus-lied is door Dr. G. D. J. Schotel in zijne *Gedachten over het oude Volkslied Wilhelmus van Nassouwen en den vervaardiger van hetzelve.* Leiden 1834, met genoegzame gronden aan Ph. van Marnix toegewezen, in overeenstemming met Marnix' tijdgenooten Jac. Verheiden (*Afbeeldingen*, bl. 97), en Willem de Gorter, van wien J. F. Willems in het *Belgisch Museum* (Dl. I, bl. 372) aanteekent: „Men vindt in zijn H. S. het Wilhelmus-lied, bij hetwelk de Gorter schreef: „1568 ghecomponeert ende ghemaeckt door Jonkheer Philips van Marnix, Heere van St. Aldegonde, excellent Poëet." De meening, dat het van Coornhert zou zijn, berust voornamelijk op een mondeling verhaal van Hugo de Groot aan Uytenbogaert, van wien G. Brandt het vernomen had (*Hist. der Ref.* I, bl. 535). Hij zou het gedicht hebben, toen hij uit zijne ballingschap in het vaderland was teruggekeerd, dus in of na 1572. Maar het lied is al te duidelijk van het jaar 1568 of 69. Toen was Coornhert te 's Hage in de gevangenis. De geest van den schrijver der *Welleyenskonste* is er ook even weinig in te herkennen, als zijn gespierde en stroeve versificatie. Integendeel vindt men er den ernstigen geest en den zangerigen dichttrant van Marnix in terug. Wat men van het afwijken van dezes spraakgebruik, bepaaldelijk in het gebruik van *gij* voor *du* in het enkelvoud heeft gezegd, heeft geen grond, dewijl Marnix in 1568—69 nog niet gewoon was zich in dit opzicht te onderscheiden. Zie de *Godsd. en Kerkel. Geschriften* II, bl. 135—182. Dat Marnix later voor het echt Nederlandsche *du* het harnas aandeed, zou ook geen reden zijn om te meenen, dat hij zich nooit naar den zin zijner tijdgenooten in dezen kon hebben geschikt. Hij sprak nu immers voor den Prins. Wie kon dit zoo als hij? En wie kon beter in den toon van den uitgewekene spreken dan hij, die, zelf balling 's lands, gereed stond naar de Paltz te trekken?

Wilhelmus van Naſſouwe
  Ben ick van Duytſchen bloet,
Den Vaderlant ghetrouwe
  Blijf ick tot in den doet.
Een Prince van Oraengiën
  Ben ick vry (1) onverveert,
Den Coninck van Hiſpaengiën
  Heb ick altijt geëert.

In Godes vrees te leven
  Heb ick altijt betracht,
Daerom ben ick verdreven,
  Om Land, om Luyd' ghebracht.
Maer Godt ſal my regeren
  Als een goet Inſtrument,
Dat ick ſal wederkeeren
  In mijnen Regiment.

Lijdt u, (2) mijn Onderſaten,
  Die oprecht zijt van aert,
Godt ſal u niet verlaten
  Al zijt ghy nu beſwaert:
Die vroom begheert te leven,
  Bidt Godt, nacht ende dach,
Dat Hy my cracht wil gheven
  Dat ick u helpen mach.

Lijf end goed al te ſamen
  Heb ick u niet verſchoont,
Mijn Broeders, hooch van Namen,
  Hebbent u oock vertoont:
Graef Adolff is ghebleven
  In Vrieſlandt in den ſlach;
Sijn Siel int eewich Leven
  Verwacht den jongsten dach.

(1) Gerust, zeker. (2) Houdt u lijdzaam.

Edel end Hochgheboren,
Van Keyſerlicken Stam:
Een Vorſt des Rijcks vercoren,
Als een vroom Chriſten-man,
Voor Godes Woort ghepreeſen
Heb ick vrij onverſaecht,
Als een helt ſonder vreeſen
Mijn edel bloet gewaecht.

Mijn ſchilt ende betrouwen
Zijt ghy, o Godt, mijn Heer!
Op U ſoo wil ick bouwen,
Verlaet my nimmermeer:
Dat ick doch vroom mag blijven
U dienaer t'aller ſtondt,
Die tyranny verdrijven,
Die my mijn hert doorwondt.

Van al die my beſwaren,
End mijn vervolghers zijn,
Mijn Godt! wilt doch bewaren
Den trouwen dienaer dijn:
Dat ſy my niet verrasschen
In haeren booſen moet,
Haer handen niet en waſſchen
In mijn onſchuldich bloet.

Als David moeſte vluchten
Voor Saul den tyran:
Soo heb ick moeten ſuchten
Met menich edelman:
Maer Godt heeft hem verheven,
Verloſt uit alder noot,
Een Coninckrijck ghegheven
In Iſraël, ſeer groot

Na 'tſuer ſal ick ontfanghen
  Van Godt, mijn Heer, dat ſoet,
Daer na ſo doet verlanghen
  Mijn vorſtelick ghemoet,
Dat is, dat ick mach ſterven
  Met eeren, in het velt,
Een eewich rijck verwerven
  Als een ghetrouwe helt.

Niet doet my meer erbarmen
  In mijnen wederspoet,
Dan dat men ſiet verarmen
  Des Conincks landen goet,
Dat u de Spaengiaerts crencken,
  O edel Neêrlandt ſoet,
Als ick daeraen ghedencke,
  Mijn edel hart dat bloet.

Als een Prins opgheſeten
  Met mijnes heyres cracht,
Van den tyran vermeten
  Heb ick den ſlach verwacht,
Die, by Maeſtricht begraven,
  Bevreeſde mijn ghewelt; —
Mijn ruyters ſach men draven.
  Seer moedich door dat velt.

Soo het den wil des Heeren
  Op die tijt had gheweeſt,
Had ick gheern willen keeren
  Van u dit ſwaer tempeeſt;
Maer de Heer van hier boven,
  Die alle dinck regeert,
Die men altijt moet loven,
  En heeftet niet begeert.

Seer chriſtlick was ghedreven
  Mijn princelick ghemoet,
Stantvaſtich is ghebleven
  Mijn hert in teghenſpoet;
Den Heer heb ick ghebeden
  Van mijnes herten gront,
Dat Hy mijn ſaeck wil reden, (1)
  Mijn onſchult doen oircont.

Oorlof mijn arme ſchapen,
  Die zijt in grooten noot,
U Herder ſal niet ſlapen,
  Al zijt ghy nu verſtroit:
Tot Godt wilt u begheven,
  Sijn heylſaem woort neemt aen,
Als vrome Chriſten leven,
  't Sal hier haeſt zijn ghedaen.

Voor Godt wil ick belijden
  End ſijner grooter macht,
Dat ick tot gheenen tijden
  Den Coninck heb veracht:
Dan dat ick Godt den Heere,
  Der hoochſter Majeſteyt,
Heb moeten obedieeren,
  In der gherechticheyt.

---

(1) Reeden, in orde brengen.

II.

Opwekking.

(1572.)

Deze coupletten, in 1572 verschenen, geven een klaren en krachtigen weerklank op het Wilhelmus-lied, waarheen ook het opschrift, dat zij dragen in het *Geusen-Liedeboeck*, verwijst. Op enkel inwendige gronden, het is waar, maar die ten duidelijkste spreken, werden zij door Dr. J. van Vloten in zijne *Geschiedzangen* aan Ph. van Marnix toegeschreven, wiens gevoelen wij gaarne onderschrijven. De vermelding van de vrijmaking van Vlissingen vóór „die groote couragie des Graven van Lumé," — en let daarbij in het 6e couplet op den zijdelingschen wenk, dien deze voor zijn couragie ontvangt in den geest van „den Grave van Nassouwen," — is zoo geheel overeenkomstig met hetgeen wij van Van Marnix' en des Prinsen meening omtrent het gebeurde in 1572 weten, dat de anonymiteit hier geen duisternis overlaat. Verg. onze *Vaderlandsche Herinneringen* (1566—1572). bl. 42, 43. De anonymiteit zelve maakt integendeel de overeenstemming met het ook dus uitgegeven Wilhelmus-lied nog treffender.

Ras, ſeventien provincen!
  Stelt u nu op de voet,
Trekt de coemſte des princen
  Vriendelijck te ghemoet.
Stelt u met ſijn banieren,
  Elck als een trouwe man,
Doet helpen verlogieren
  Duc d'Alve, den tyran.

Hij comt u niet verderven,
  Dit trouwlijcken gelooft,
Maer u weêrom te erven (1)
  In dat u is berooft,

(1) Vast te stellen als in uw erfdeel.

Te goed' den Coninck van Spaengiën
  Doet vrymoedich byſtant
Den Prince van Oraengiën,
  Als ſijnen Luytenant.

Sijn trommels end trompetten
  Brengen u geen dangier,
't En is maer om verzetten
  Duc d'Alve, den bloetgier;
Spijt ruyters end ſoldaten
  Die den Prince benijt,
Hun ſchade ſal u baten:
  Hy moet ten lande uyt.

Al hoort ghy veel allarmen
  Hier ende daer geſchiên,
Hy doetet wt een ontfarmen
  Over u lant, u liên;
U dient ſtercke purgacy,
  End ſulcken bitter cruyt,
Dat gy de Spaenſche nacy
  Wt uwen lande ſluyt.

Vliſſingen heeft begonnen
  Te ſpelen ſulcken dans,
Daermet hevet (1) gewonnen
  Recht der laurieren crans;
Hollant wilder aen wagen
  Alle zijn principael,
Laet u dit werck behagen,
  Ghy landen generael!

't En is om gheen pillagie
  Van vrienden, landt, off ſte; (2)
Doch die groote couragie,
  Des Grave van Lumé:
De Grave van Naſſouwen,
  Dat reyn vroom edel bloet,

(1) Heeft het. (2) Stad.

Wil niemand laten benouwen,
  Aan zijn eer, lijff of goet.

Schickt u, boofe rebellen,
  Die ſlants welvaert benijt,
Des Antichriſts geſellen,
  Die de waerheyt beſtrijt,
Gods Woort- end Wet-verſmaders
  Ja zijnen heilgen throon,
Ghy ſult, als landt-verraders,
  Noch krijgen uwen loon.

Krijchſliên, wilt u opruſten,
  In God beſtaet u cracht,
Strijt ridderlijc met luſten,
  Op ſtorm, ſlacht (1) ende wacht,
Voor Gods Woort end lants rechten
  Met een verbonden ſchilt,
Den ſolt (2) der vromer lantsknechten
  Ghylien ontfanghen ſult.

Wilt zweert noch ſpieſſe ſparen;
  Sò Babel heeft gedaen
Over Gods trou dienaren,
  Laet haer den loon ontfaen;
Den vooglen wilt maeltijt coken
  Al van der hoeren (3) vleyſch,
't Bloet ſal worden gewroken
  Nae der Schrifturen eiſch.

Prinſlijcken Godt ghepreſen,
  U volck victory gheeft,
Dat haer werde beweſen,
  Dat ghy regeert end leeft;
Want ſy na u Woort haken,
  Met harten ſeer benout,
Tot dat ghy in alle ſaken,
  Den lof end prijs behout.

---

(1) Slag. (2) Soldij, loon. (3) Haren, hunnen.

III.

Bij de komst van Don Juan.

(1578.)

„Den Coninck van Spaigniën de ſake (der Pacificatie) niet recht meenende, ſondt Don Johan, bastaert-zone van Keyſer Karel (1), om den Prince van Orangiën ende die van Hollant te castyden, gelijck het bleek wt eenighe afgelegen brieven ende d'wtcomste achterna leerde, hoewel dat vele ſulcx niet en vermoeden, hem ſeer ſtatelyck binnen Bruſſel onthalende als Gouverneur, op zekere conditiën. Den Heere van St. Aldegonde begreep in een clippelveers den ghevaerlijken ſtaet, daer 't Vaderlant alsdan in was, 't welck wy hierby ſullen ſtellen, zijnde weerd van de nacomelinghen gheleſen te zijn, ende nochtans nergens in druck te vinden." S. Ruytinck, *Gheſchiedeniſſen ende Handelinghen aengaende de Nederduytſche Natie ende Gemeynten, wonende in Engelant ende int biſonder tot London*, bl. 128, vgg. (*Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, Deel I.)

Mijn heeren de Staten,
Laet ghe u ſo bepraten,
End en blijft niet ſtaen?
't Sal niet wel vergaen,
Dat ghy hebt geleden
Dat die van (den) Raet
Zijn in uwen Staet
Tegen recht ghetreden:
S'hebben 't regiment
Alleen aengeveert, (2)
End uliën onweert
Gantſch daertoe gekent.

Maer 't is ſeker recht,
Dewijl ghy zijt ſo ſlecht,
Dat ghe u laet regieren
Als jonghe ſcholieren
Van een Crommen hals,
Doortrokken end vals,
Die met ſijn practijcken
U heeft doen afwijcken
Van u eygen rechten,
End heeft het ghewelt
In handen geſtelt
Van twee of dry ſpechten,

---

(1) Zie bl. 41. (2) Aanvaard.

Die vermummet zijn,
Met den valfchen fchijn
End naem van den Raet,
End wenden 't gebraet
Met het fpit in d'affchen.
Siet, fe gaen in maffchen. (1)
D'eerft' is Cromme neck (2)
Die fleypt met den beck
d'Ander daer hy wil,
End fy zwijgen ftil,
Volgen hem al na
End feggen flechts ja,
G'lijck fe van hem leeren,
Want hy can verkeeren
De rechten des Lands,
Hy leydt heel den dans.
Hy is monnick, apt,
Paep, Bifchop vercapt,
Hy is Prefident,
Hy heeft 't regiment
Van den heelen Raet,
End der Landen ftaet
Alleen in zijn handen.
Hy brenght ons de Landen
Met ftijve zijn hoer (?)
In crijgh end oproer,
Op dat hy cabaffe (3)
End brengh in zijn taffe
Al het gelt end goet
Van 't onnoofel bloet,
't Welck hy doet vergieten.
Sal 't u niet verdrieten?
Daerna volght terftont
D'heer van Barlamont,
Met zijn vetten buyck:
Dees can fijn de huyck
Hangen na den wind,
Hy is Spaenfgezint,
Hy fpeelt Spaenfche perten,
Spaens is hy van herten:
De Spaenfche ducaten
Mint hy boven maten.
't Is hem al ghelijck
Bij dien dat hy rijck
Werden mach, end laten
Vele groote ftaten
Sijn kinderen na,
't Ga dan hoe het ga.
't Wordt hem ooc gegunt,
Want hy is een goet vrunt
Van d'heylige Kercken:
't Is een goet meftvercken:
Syne balgers (4) elck
Suygen vaft het melck
Van haers moeders borften,
S'eten lecker worften,
En fteken haer croppen
Vol van uwe foppen,
Ja vullen haer balgen,
Schier tot aen het walgen.
D'een zoud' geern Luyck
Swelgen in zijn buyck,
D'andr' heeft fchoon gelicht
't Camerijckfche fticht,
D'ander heeft Gelderland,
Tuffchen zijnen tant,
Overijffel mede
Met d'Utrechtfche ftede,

---

(1) Gemaskerd.
(2) Viglius.
(3) Behendig tot zich nemen.
(4) Kinderen.

Noch zoud' hem wel smaecken
Holland in zijn kaecken,
Maer hy en heeft (1) noch niet:
't Welck hem seer verdriet.
D'andre is Graef van Megen,
Die heeft al vercregen
't Ampt van Colonel,
Als een fijn gesel,
De jongste van allen,
Heeft ooc voor zijn ballen (2)
's Oversten bevel:
Staen sy dan niet wel?
Heeft den vaer niet recht
Dat hy slaef end knecht
Des Spaignarts wilt wesen,
End noch boven desen
Wilt practijcken vinden,
Om ons den block
Van het Spaensche jock
Aen den hals te binden?
De rest al te samen
Seggen slechts maer Amen.
En dit is den Raet,
Daer het Land op staet,
Dat sijn oude heeren,
Die nu al regeeren,
Waerop Rhodas stout
't Roer in d'handen houdt,
't Welck hy slim end crom,
Wendt end draeyt alom,
Sonder recht compas,
Daer 't hem comt te pas,

Dat's de Masquerade
Van den nieuwen Rade.
D'andere arme bloeyen
Moeten alles schoeyen
Op des Rhodas leest,
Beyde minst end meest,
Want de groote hanssen
Sijn blijd' dat se danssen
Na de lieve fluyt
Van een Spaensche guyt.
Den goên Assonville
Volght hem op de hiele.
End vindt alles goet
Wat dat Rhodas doet,
Opdat hy een brocxken,
Ooc crijgh in sijn slocxken.
Ja selve Crouy (3)
Stemt altijt ouy,
Als het ernst gelt,
Want in jock hy schelt
End clapt wel vry,
Maer 't is clapperny.
Hierentusschen doch
Siet men dat de soch
Wechloopt met den tap. (4)
Sy hebben den clap,
Maer Rhodas die wendt
Het Gouvernement
Alleen op zijn duymken.
Hy licht op zijn luymken,
End wacht zijnen slagh,
Dat hy u geclagh

---

(1) Heeft het. (2) Voor zijne oogballen = oogen.
(3) De Hertog van Aerschot.
(4) De zeug loopt met den tap weg, spreekwoord voor: „het is met de tapperij gedaan."

Van u Novennalen (1)
Ons magh wel betalen,
En zonder veel te feggen,
Op u telloor leggen.
Het fpijt end verdriet,
Den Spaignart gefchiet,
't Steekt hem in den krop,
Dat fe moeften op,
End de landen ruymen;
Daer hen doch de kruymen,
So geweldich ftaken,
Moeften fich wegh maken
Na de Spaenfche hutten,
Daer de arme blutten (2)
Een knol oft radijs
Voor haer befte fpijs
Moeften fitten knagen,
End haer ijdle (3) magen,
Vullen vroegh ende fpaey
Met Spaenfche falaey,
Loock, ajuyn, meloenen,
End weecke pompoenen.
't Was haer wis een fmert,
Al te fwaer op 't hert,
Dan dat zij 't opeten
Souden oft vergeten.
Oock gedencken zy
Dat ghy (mercket vry)
Hebt ze left ghebracht,
Schier met forts end craght,
Tot het deputeren,
Die den pays tracteren
Souden met den Prins.

Sy zijn niet zo kints,
Dat ze niet en mercken,
Dat het voorgeftelt
Werd, om het ghewelt
Der Geufen te ftercken,
End met hen te fpannen,
En Spaignarts te bannen,
End al haer gefpuys
Schicken wegh na huys.
Daerna hebt ghy niet,
Hun tot groot verdriet,
Beden afgeflaen,
Dick (4) van hun gedaen,
Om den crijgh te voeren,
Meynend hun te fnoeren,
End tegen haer danck,
Brengen onder dwanck?
Spaignarts hebt ghy buyten
U poorten doen fluyten,
Gh' hebt al haer geflacht
Voor vijand geacht,
Ja vele by nacht
Heeft men omgebracht.
En zijt ghy niet flecht, (5)
Dat ghy denckt end feght:
Hy fal 't evenwel
Al nemen in fpel,
End hy fal ons fchoon,
Geven goeden loon,
Voor onz' goede dienften,
Oft ten alderminften,
Wy fullen vrijgaen
End wel met hem ftaen.

---

(1) Nieuwjaarsgiften? geschenken, over welker gemis de Raadsheeren klaagden? of lijkmalen, fransch *novemdiales?*

(2) Sukkels. (3) Ledige. (4) Dikwijls. (5) Onnoozel.

Neen, neen goede heeren,
't Blad ſal anders keeren:
Ghy ſult het ontgelden,
Merckt wel mijn vermelden,
Met den beſten pant
Crijght hy d'overhant:
't Sal u wel berouwen,
End u arme vrouwen,
End haer kindren teer,
Sullen 't al te zeer,
Noch ten eeuwghen daghen,
Jammerlick beclagen,
Dat gh' u lijck een kint,
Met woorden laet paeyen,
End ſo ſchonen wind,
Nu laet overwaeyen.
Ghy en ſoudt niet ſien,
Dees ſchanden geſchiên,
Dat kint, craemvrou, maeght,
Dat wed'wen bedaeght,
Worden geſchoffeert.
Men ſoud' niet ghehingen,
Spaenſche ruffianen, (1)
Nochte Italianen,
Op ons geyten ſpringen;
Men ſoud ons niet moorden,
Met vier, ſtrop end coorden,
Noch ons hof end huys
Onder 't Spaens geſpuys
Wtdeelen ten beſten,
Noch in onſe neſten,
Logieren een guyt,
Die ons dreef daeruyt;
Men ſoud ons niet ſchelden,
Voor erge Rebelden,
End voor Lutheranen.
Maer nu, Cappellanen,
Papen end Canonicken,
Begijnen noch Monicken,
Connen ons niet baten,
Met mis oft aflaten,
Of d'een wordt gheplaeght,
D'ander word verjaeght,
D'een is in den bant,
D'ander wordt verbrant,
Levende gerooſt:
Daer is geenen trooſt.
Niemand gaet vry
Van haer Tyranny.
Maer alle dit clagen,
En can niet bedragen,
Want 't is al te ſpaey,
Dat men na de ſchaey
Eerſt wilt gaen beginnen
Hemſelven verſinnen.
Weeſt doch niet ſo ſlap,
Het drupt op u cap:
Zijt doch eens bedacht,
End houdt goede wacht,
Eer ghy heel end allen,
Wordet overvallen.
Want raed na de daet,
Comt gewis te laet.

E N D.

(1) Bordeelhouders.

IV.

Ad Olympiam Fulvjam Moratam.

Bewaard in *Olympiæ Fulviæ Moratæ Foeminæ Doctiſſimæ ac plane Divinæ opera omnia, quæ hactenus inveniri pohierunt: cum eruditorum teſtimoniis et laudibus. Hyppolitæ Taurellæ Elegia elegantiſſima. Quibus Cælii S. C. ſelectæ Epiſtolæ ac orationes acceſſerunt. — Baſileæ apud Petrum Pernam.* 1570. Pag. 247, 248.

Culta fuit quondam Sappho, cantata Corinna,
Et Praxilla etiam magno in honore fuit.
Cur? niſi quod fragilem ſexum vix poſſe, vetuſti
Phoebeo afflari numine crediderint.
Quid ſi igitur te illud vidiſſet Olympia ſeclum
Tantis naturae dotibus eximiam.
Cui ſi quid Phoebus, ſi quid Cyllenius aut quid
Pallas habet, ſoli id contulit omne Deus.
Sive etenim numeris tentes quid claudere Graecis,
Maeonis in numeros eſt dea prompta tuos.
Sive mavis Latia verſus cantare camoena,
En tibi quae faveat Muſa Maronis adeſt.
Sive etiam Muſis totoque Helicone relicto
Scribere vis certis verba ſoluta modis,
Protinus en tibi Mercurius fluitantia verba et
Neſtoreum dulci fundit ab ore melos.
Adde quod ingenio pietas eſt grata pudico,
Gratus amor ſummi eſt et metus ipſe Dei.
Fruſtra igitur plenis veteres ſua ſaecula buccis
Laudant, et fruſtra ſydera ad alta ferunt.
Noſtra etenim eſt aetas felicior, ac mage noſtris
Temporibus ſumma favit ab arce Deus.

Ad Eandem.

Aetas priſca olim vates doctasque puellas
Praxillam et Sapphon teque, Corinna, tulit:
At nunc Ferrariæ ſummum decus inclyta nobis
Venit Olympeia iure ſtupenda magis.

V.

AD HISPANUM ET EIUS ASSECLAS.
(1588.)

„Wanneer de Spaanschen bij gelegenheid van hunne zoogenaamde onverwinnelijke vloot onder 't gemeen dit vaersjen lieten loopen, waarin Koninginne Elizabeth dus aengesproken werd:

Ad Angliam et ejus asseclas.

Tu quæ Romanas voluisti ſpernere leges,
Hispano disces ſubdere colla tuo,

zoo maakte Aldegonde dit volgende tegenvaersje," zegt J. Prins, *Leven van Ph. van Marnix*, bl. 83, 84. Hij volgde daarbij het bericht van Bizot, *Medaliſche Hiſtorie van Holland*, bl. 53. — In „ſeker boecxken tot Liſſebonen vuytghegheven, door eenen Michaël Eyzingers overgheſet ende tot Ceulen herdruckt, die ſeer hoochmoedelick beſchrijft die Royale armade ende equipagie van den Coninck van Spaingniën teghen die Majeſteyt van Enghelant" werd het bovenstaande versje aan het slot gelezen. Ph. van Marnix vermeldde het met eene bijgevoegde vertaling in een pamflet (waarin hij de Bul van Paus Sixtus V, die den Koning van Spanje door aflaat geld voor den oorlog tegen de „Ketters" verschafte, liet afdrukken met een geestigen commentarie): „*Heylige Bulle ende Kruſade des Paus van Roomen — ſeer claerlick wtgheleyt*," enz. Bij Rich. Schilders. 1588. In sommige exemplaren draagt het geschrift het merk: „Ph. de M." achter de voorrede: ten overvloede, daar de aanteekeningen op de Bul het innerlijk merk van de hand van den schrijver van den *Biënkorf* duidelijk genoeg vertoonen. In een ander exemplaar, zonder de genoemde letters, vindt men de vertaling van het „verſmadelick Latins verſken" aldus:

Aen de Engelſche Vrouwe, ende hare aenhangers.

Ghy, die veracht hebt s' Paus van Roomen wetten,
Sult ghetrooſt zijn v onder 't Spaenſch iock te ſetten.

Het „tegenvaersje" wordt in datzelfde exemplaar aan het einde gevonden:

Ad Hiſpanum et eius aſſeclas.

Tu, qui Christigenum voluisti perdere gentem,
Supremo disces ſubdere colla Deo,

met deze vertaling:

Aen den Spaeniaert ende zijn aenhangers.

Ghy die uwen moet met 't chriſten bloet ſocht te vercoelen,
Moet Gods ſterck' handt als een tyrant leeren gevoelen.

Vie en la Mort.

In het exemplaar van het *Traicté du Sacrament de la Ste Cene du Seigneur*, door de weduwe van Philips van Marnix, Josine de Lannoy, aan de Leidsche Academie geschonken, wordt van hare hand het volgend Sonnet gevonden, waaraan nergens geschikter dan hier eene plaats kan worden gegeven.

En la mort de mon Chrift je rencontre la vie,
La vie de rechef me conduit à la mort,
Et la mort de la mort furmonte tout effort
Par la vie de Chrift, qui feul me vivifie.

Ainfi la mort de Chrift me fait avoir envie
De paffer à la mort mon dernier paffeport,
Qui hors de cette mer me doit conduire au port
De la vie, ou mon Chrift par fa mort me convie.

O! très heureufe mort, de vie la fontaine,
Tu fais que cefte mort, que ta vie m'amène,
M'eft vie et non plus mort, car je ne puis périr.

Par quoy de plus en plus je defire mourir,
Jufqu'à tant que la mort fur moi fa force efprouve,
Car par la mort de Chrift Vie en la Mort fe trouve.

JOSINE DE LANNOY
a donné ce préfent livre à l'Académie de Leide, 28 Febvrier 1600.

CATALOGVS

LIBRORVM BIBLIOTHECÆ

Nobilissimi Clarissimique viri
piæ memoriæ

D. PHILIPPI MARNIXII
Sancto-Aldegondij.

CATALOGUE VAN DE BOECKEN

DES EDELEN WIJTBEROEMDEN HEEREN
Saligher ghedachtenisse

PHILIPS VAN MARNIX
Heer van Ste Aldegonde &c.

LVGDVNI BATAVORVM
Ex Typographeio Christophori Gujotij.
cIↄ. Iↄ. IC.

CATALOGVS
LIBRORUM BIBLIOTHECAE

Nobiliſſimi Clariſſimique viri
piæ memoriæ

D. PHILIPPI MARNIXII
Sancto-Aldegondij.

LIBRI THEOLOGICI.

In folio.

Biblia regia Plantini vol. 8.
Biblia Latina Roberti Stephani vol. 2. Pariſijs 1557.
Biblia Hebraico-latina cum notis Rabbinorum vol. 2. Baſileae 1546.
Biblia Latina Pariſijs. 1549.
Biblia Latina vetuſtiſſima mutila.
Biblia cum expoſitionibus Lirae literalis & moralis vol. 6. Baſileae 1498.
Concordantiae Bibliorum Hebraice.
Concordantiae Bibliorum vtriuſque teſtamenti Rob. Step. 1555.
Concordantiae Bibliorum Hebraice.
Concordantiae noui teſtamenti Graece Xyſti. Baſileae.
Nouum teſtamentum Theodori Bezae Graecolatinum. Tiguri. 1559.
Teſtamentum Graecum. Rob. Steph. 1550.
Pſalterium Hebreum, Graecum, Arab. Chaldaicum, cum tribus Latinis interpretat. & gloſſis. Taurini 1516.
Bible Françoiſe. Geneue 1580.
Ouden neerduytſchen Bybel ghedruckt int Jaer 1450.
Duytſchen Bybel. Rotterdam 1593.
Een deel van den Bybel, oudt druck, van het boeck Paralipomenon tot Ezechiel.
Biblia Lutheri Hooghduytſch. Francfort 1566.
Lexicon Biblicon Andreae Placi. Colon. 1543.
Micropreſbyticon veterum Theologorum. Baſileae.

Dictionarium Hebraicum Forsterij. Basileae 1557.
Liber radicum seu Lexicon Hebraicum Auenarij. Witembergae 1589.
Thesaurus linguae sanctae Sanct. Pagnini. Lugduni.
Eiusdem Isagoge ad sacras literas. Coloniae 42.
Grammatica Hebrea Kimchi. Venetijs.
Lexicon Chaldaicum Eliae Leuitae. Coloniae 1560.
Thesaurus sacrae Scripturae Feugerij. Londini 74.
D. Augustini opera. vol. 8. Antver. 77.
Eiusdem operum Epitome 37.
D. Chrysostomi opera. vol. 4. Basileae 58.
D. Hieronimi opera. vol. 4. Basileae 65.
D. Ambrosij opera. vol. 3. Basileae 55.
Basilij opera. Basileae 51.
Bernardi opera. Parisijs 61.
Cyrilli opera. Basileae 66.
Ruffini opera. vol. 2. Parisijs 1580.
Tertulliani opera.
Irenaei opera. Basileae 60.
Cypriani opera. Basileae 58. bis.
Athanasij opera. Basileae 56.
Originis opera vol. 2. Basileae 36.
Nazianzeni opera Graece. Basileae 55.
Zwinglij opera. vol. 4.
Oecolampadij & Zwinglij epistolae. Item Ioachimus Vadianus de Eucharistia. Basileae 36.
Mart. Buceri enarrationes in 4. Euangelistas 36.
Franc. Georgius de Harmonia mundi. Parisijs 44.
Ioh. Sartorij paraphrasis in omnes prophetas. Basileae.
Procopius in Esaiam Graeco Latine. Parisijs 80.
Loci communes Wolfangi Musculi. Basileae 64.
Mercerus in quinque Prophetas priores. Steph.
Idem in Iobum. Genevae 73.
Idem in Salomonem. 73.
P. Martyris defensio de S. Eucharistia. 62.
Idem in priorem ad Corinthios. Tiguri 67.
In priores & posteriores libros Regum 2. vol. Tiguri 67.

In librum Iudicum. 65.
Eiusdem loci communes. Londini 76.

Caluinus in omnes epistolas Apostolicas. 56.
Eiusdem epistolae & responsiones. Geneuae 75.
Idem in quinque libros Moysis. Geneuae 69.
Eiusdem opuscula.
Praelectiones in Hieremiam. Geneuae 63.
In duodecim Prophetas minores 59.
In Esaiam. Geneuae 59.
In Danielem. 61.
In acta Apostolorum. 60.
Theod. Beza in Nouum Testamentum. Geneuae. 89.
Eiusdem Lex moralis. Geneuae 77. Item, Oecolampadius in Ezechielem. Geneuae. 58.
Zach. Vrsini tractationes Theologicae. 2. vol. Neostadij. 87.
Hieron. Zanchius De natura Dei. Heydelbergae 77.
Idem de tribus Elohim Patre Filio & Spiritu Sancto. Francofurti. 73.
Petrus Viretus de Verbo Dei & Sacramentis. Rob. Steph. 53.
Regneri Praedinij opera. Basileae. 63.
Bibliotheca studij Theologici. Franekerae 86.
Leonh. Caster in Esaiam. Salmanticae 70.
Erasmus in Nouum Testamentum. Basileae. 40.
Idem in 4. Euangelistas & Acta Apostolorum. Basileae 24.
Theodoretus de Euangelicae veritatis agnitione. Comelyn. 92.
Oecumenius & Arethas in Acta & Epistolas omnium Apostolorum Graece. Veronae. 32.
Iustini Martyris opera Graece. Lutetiae 51.
Ioh. Serrani ad fidem catholicam apparatus. Lutetiae 97.

Scholastica historia. Argentorati 83.
Ecclesiasticae historiae Eusebij Pamphili, Socratis, & aliorum Graece. Lutetiae. 44.
Eiusdem Pamphili Euangel. praeparat. Graece. Lutetiae. 44.
Ioh. Thauleri opera. Coloniae 53.
Thomae Aquinatis Summa totius Theologie 3. vol. Antver. 75.

D. Hilarij lucubrationes. Bafileae 50.
Ambrof. Aufbertus in epiftolas Apoftol. & Apocalypfin. Coloniae 36.
Euthymij Sygabenis Commentaria in 4. Euangelia, Louanij. 44.
D. Epiphanij panarium. Bafileae.
D. Clementis Rom. Pontificis opera. Coloniae. 62.
Praeparationes miffae. Parifijs. 20.
D. Gregorij primi expofitiones Theologicae. Parifijs.
Speculum exemplorum. 1481.
Egefippi hiftoria Theologica.
Noua legenda Angliae. Londini. 1516.
Eufebij Euangelicae demonftrationes. Venetijs. 1536.
Hermes Letmatius de inftauranda religione. Bafileae.
Inuentarium Gabrielis Byl. Lugd. 1513.
Durandi de Sancto Portiano opera. Parifijs 1508.
D. Dionifij Carthufiani opera. 2. vol. 32.
Petri Lombardi fententiae. Parifijs 1516.
Panopla euangelica Wilh. Lindani. Coloniae 60.
Canones Apoftolorum & decreta Pontificum. Moguntiae 25.
Opera Iacobi Latomi. Louanij. 50.
Secunda fecundae Thomae Aquinatis. Lugduni 48.
Explicationes articulorum S. Theologiae Ruardi Tapper 2. vol. Louanij. 55.
Petrus Galatin. de arcanis catholicae veritatis. Bafileae. 61.
Opera Ioh. Gerfonij vol. 2. 89.
Bellarmini opera 2. vol. Ingolftadij. 88.
Summa de cafibus Aftexani. Nurembergae 1482.
Fafciculus temporum. Louanij. 1477.
Thomas Aquinas in omnes epiftolas Pauli. Antver. 69.
Pfalterium cum Poftilla Hugonis Cardinalis.
Pontificale rituum S. Romanae ecclefiae. Venetijs 1520.
Fortalitium fidei.

Flos Sanctorum en lengua Efpanola. Caragoça. 83. in auro.
Caluin fur les 5. liures de Moyfe. Geneu. 64.
Harmonie des trois Euangeliftes Matth, Marcq, Lucq par Iean Caluin. 55.

De hiſtorie van de verrijſeniſſe Chriſti, ofte Paſſionale.
Sinte Franciſcus Wijngaert. Antwerp. 1418.
Vytlegginghe Caluini op de Sendbrieven Pauli. Emden. 66. int Gout ghebonden.
Huys-Boeck 63. mede vergult.
Martini Lutheri auzleggung vber die Buchen Moſe. Witembergh. 52.

Libri Theologici.

In quarto.

Biblia Hebraea vol. 4. Rober. Steph. 43.
Biblia Latina Tremellij & Iunij, vol. 2. Londini. 81.
Biblia Hebraica.
Quatuor Prophetae minores Chaldaice & Hebraice cum Commentarijs.
Biblia Latina. Tiguri. 1544.
Quinque libri Moyſis Hebraice cum Commentarijs.
Euangelium Ieſu Chriſti lingua Syra per Scriptorium Praelum. Viennae. 62.
Duytſchen Bybel. Dordrecht. 82.
Ioh. Reuchlin de ortographia linguae Hebraeae. 1518.
Druſius de vocibus Hebraicis Noui Teſtamenti. Antver. 82.
Theſaurus linguae Sanctae Dauidis Kimchi Sanctis Pagnini.
Inſtitutiones linguae Aſſyriacae & Thalmudicae cum Æthiopica & Arabica collatione. Item, Noui Teſtamenti hiſtorica enarratio. Pariſijs. 54.
Tabulae in Grammaticen Chaldaeam cum Hebraeorum abbreuiaturis Ioh. Merceri. Pariſijs. 60. Item, Prouerbia Salomonis Chaldaice. 61. Item, Lexicon Hebraicum. Baſileae. 57.
Grammatica Hebraea Franc. Iunij. Francof. 80.
Th. Bibliander de optimo genere Grammaticorum Hebraicorum, Baſileae. 42.
Comparatio grammaticae Hebraicae & Aramicae Corn. Bertrami. Geneuae. 74.
Nomina propria Hebraea. Lutetiae. 49.
Dictionarium Chaldaeum Munſteri. Baſileae. 27.
Eiuſdem Chaldaica grammatica. 27.

Nicol. Clenardi in Grammaticam Hebraeam tabulae. Parisijs. 64.
Item Hoseae cum Targum 1. Chaldaica paraphrasi Ionatham & Selomo Iachi & aliorum.
Dictionarium Rabbi Salomonis.
Mart. Bucerus de vera ecclesiarum doctrina.
Idem De ecclesiarum in doctrina reconciliatione.
Theodoreti Cyri dialogi contra haereses Romanas. 47.
Ioh. à Tritenhem Catalogus scriptorum ecclesiasticorum. 31.
Augustinus contra aduersarium legis & Prophetarum.
Nicolaus Clemangis de corrupto ecclesiae statu. Basileae. 1504.
Capitula patrum Hebraice P. Fagij. Ienae. 81.
Ioh. Pupperus de libertate Christiana. 21.
Vitae Pontificum à Petro vsque ad Iulium secundum.
Dionysius de Iudicio Dei. 1491.
Orationes Basilij Momieri, Francof. 60. Item Dialogi Vergerij de Stanislao Hosio. 59.
Item. Ein Christeliche predigh Andreae. Tubingen. 59.
Iac. Andreas de duabus Christi naturis. Tubingae. 65.
Idem de peccato originis. Tubingae. 74.
Theoph. Banosius de ciuitate Dei & hierarchia Romana. Francof. 92.
Conciliatio patrum & conciliorum cum S. Scriptura Westhemij. Tiguri. 63.
Herbrandus de Pontificorum Idololatria. Tubingae. 78.
Item, Apologia hyperaspistis. Item, Mus exenteratus.
Item, Antisturmius Lucae Osiandri. Item. Cento Virgilianus de religionis in Belgio statu. 79.
Arias Montanus in 12. Prophetas. Antverp. 83.
Christianus Hessiander contra omnipraesentiam carnis Christi. 71.
Caluinus in Psalmos. 64.
Consensus orthodoxus De coena Domini Gualth. Haddonis & Ioh. Foxi responsio contra Osorium. Londini. 77.
Wittakerus contra Bellarminum. Cantabrigiae. 88.
Th. Bezae ad Acta montis Belgardensis responsio. Item, De presbyterio & excommunicatione. Geneuae. 90.
Idem, In Iobum. Geneuae. 89.
Lauaterus De controuersia Sacramentaria. Tiguri. 63.
Item, De Mysterio incarnationis Verbi & vnionis hyposta-

ticae contra vbiquitatem. 77. Item, Confessio fidei comitis Palatini. Item, Sarcerij dialogus de Synodis.
Iodocus Hardius De Eucharistiae mysterio. 74.
Franciscus Iunius in Exodum & Leuiticum. Lud. Bat. 97. 90.
Eiusdem defensio Catholicae doctrinae de trinitate. Heydelberg. 90.
De libro concordiae admonitio Christiana. Neustadij. 81:
Ioh. Driesschij Fragmenta. Antver. 81.
Item, Eiusdem Prouerbia & Parallela. Franekerae. 88.
Apologia ad Acta conuentus Torgae habiti. Geneuae. 74.
Hieremiae Bastingij Catechesis. Dordraci. 88.
Nannius in Sapientiam & Cantica. 52.
Rob. Rollocus in Danielem. Hamburgi. 91.
Adrianus Sarauia de Ministrorum gradibus. Londini. 90.
Diuinorum characterum halecum duarum in Norwegia captarum vera lectio Antipantis Franci. 91.
Caroli Galli exegetica aduersus Catabaptistas. Germanice. 77.
Psalmi aliquot quatuor illustrium poëtarum & nonnulli Graece. Henr. Steph. 56.
Augustini Sermones. Louanij. 64.
Georgij Pisidae mundi opificium. Item, De vanitate vitae. Lutetiae. 85.
Apostolorum & Conciliorum decreta. Graece. Parisijs. 40.
Item, Damascenus de orthodoxa fide Graece. Veronae. 31.
Ioh. Sturmij Antipappi tres 79. Item, Amb. Wolfij fundamenta Lutheranae doctrinae. Item, De confessione Augustana & de concordia Lutheri.
Eiusdem Sturmij Antipappus quartus. Neapoli. 80.
Vincentius Lirinensis de Catholicae fidei antiquitate. Louanij. 52. Item, Forma visitationis cleri & populi in dioecesi Coloniensi. Item, Decreta concilij Tridentini de matrimonio. Antver. 63.
Item, Cardilius de calice laicis non permittendo. Coloniae 63. Item, Apologia Theobaldi Thameri. Moguntiae. 61.
Ordinarius dioecesis Traiectensis. Vltraiecti. bis.
Centiloquium Bonauenturae Seraphici.
Itinera deserti Gerardi Veltuyck Hebraice. Venetijs. 39.
Literae de Priuilegijs Societatis Iesu. Romae. 59.

Eusebius de Euangelica praeparatione. Parisijs. 34.
Malpasij Theologiae Eudoxia.
Stella Clericorum.
Censura contra errores haereticorum.
Authoritates patrum à Canisio citatae. Coloniae. 69.
Sermones Petri Rauennatis.
Vita D. Lutgeri, & D. Strutberti.
Rationale diuinorum officiorum. Venetijs. 68.
Decreta Concilij Basiliensis.
Alanus Copus in Pseudomartyres. Antver. 66.
Petri Lombardi Sententiae. Louanij. 70.
Supplication y information de los fideles Christianos de Aquel reyno par Ioan de Moule en Castellano.
Item, Un Sermon de la Cruz. 67.
Philippe de Mornay de la verité de la religion Chrestienne. Anuers. 81.
Postilles & expositions des Epistres & Euangiles.
Dialogues contre la pluralité des religions de Laurent Pollot. Rochelle. 95.
Sermons de Caluin sur les Epheſiens. Geneue. 62.
Psalter overgheset door Joh. Bugenhagen in Latijn, ende Mart. Bucerum in Duytsch. Amsterdam. 81.
Het recht verstant sommigher artijkelen des gheloofs.
Der XXIX. Psalm ausgeleght durch Johan Bugenhagen. 42.
Martini Buceri auslegung des Euangeliums.
Verantwortung op einighe verkerunghen teghen den Catechismum der Theologen von Heydelbergh. Heydelb.
Annotationes op den Bijbel. 36.
Johan Brentius von der Maiesteyt Christi. Tubingen. 62.
Danielis Tossani Christeliche erinnerung. 75.
Statliche auffurung der vrsachen der Churfursten, etc. durch vil Theologhen. 66.
Bekantenis der Theologen von Heydelberg. 74.
Acta Concordiae, Item Caluini lehr vom Heyligen Nachtmal Christi. Heydelbergh. 72.
Bericht von der glorien Christi. 58.
Answere tho Maister Julles. Louaniae. 64.

In octauo.

Biblia Hebraica cum Teſtamento Graeco. bis.
Biblia Graeca, in holoſerico 4. vol. Argentor. 26.
Biblia Graecolatina 4. vol. Baſileae. 54.
Pſalterium cum paraphraſi diuerſorum authorum. Argent. 45.
Teſtamentum Latinum Bezae. 75.
Idem inauratum. Londini. 74.
Idem Graecolatinum. Henr. Steph. 61.
Duytſchen Bybel ſeer oudt, 3. vol.
Pſalmboeck Wilhelmi van Haecht. Antw. 79.
Sant. Pagnini theſaurus linguae Sanctae. Antver. 70.
Dictionarium Hebraicum Munſteri. 48.
Lactantij varia opuſcula. Antver. 32.
Aurelij Prudentij opera. Antver. 40.
Greg. Nazianzeni Chriſtus patiens. Antver. 50.
B. Vigilij opera, Coloniae. 55. Item, Georg. Caſſander de duabus in Chriſto Naturis.
B. Maximi capitum Theologicorum centuriae. Pariſijs. 60.
Ignatij Epiſtolae Graece. Pariſijs. 58. Item, Athenagorae Apologia pro Chriſtianis Graece; & Wittakeri reſponſio ad Edmundum Campianum Ieſuitam. Lond. 81.
D. Fulgentij opera. Baſileae. 66.
Opera Paulini. Coloniae. 60.
B. Macarij homiliae. Pariſijs. 59.
Chryſoſtomus in Marcum & Lucam. Antver. 47.
M. Eremitae & Nicolai Heſichij opera Graece. Pariſijs. 63.
Theodoretus de prouidentia Graece. Tiguri. 46.
Apollonarius in Pſalmos Graecolatine. 96.
Theophilactus in Epiſtolas Pauli. Pariſijs. 48.
Athanaſius de trinitate. Item, Baſilius contra Eunomium.
Item, Anaſtaſij & Cyrilli orthodoxae fidei explicatio interprete Beza. Item, Faebadius contra Arrianos.
Item, Chryſoſtomus in Geneſin, eiuſdemque Oratio de regno & tyrannide, aliaque opuſcula. Pariſijs. 70.
Kimedontius de verbo Dei ſcripto. Heydelbergae. 90.
Martini Chemnicij examen concilij Tridentini 2. vol. Francofor. 90.

Gregentij disputatio contra Iudaeos Graecolatine. Lutet. 86. bis.
Institutiones Caluini. 92.
Earundem Epitome. Antver. 72.
Eiusdem responsio ad calumnias quasdam. 58.
In Ezechielem. Geneuae. 65.
Defensio orthodoxa de Trinitate. Rob. Steph. 94.
In Iosue. Geneuae. 64.
Ph. Melanchtonis loci Theologici. Wittembergae. 59.
Erasmi Roterodami Enchiridion militis Christiani. Argentorati. 22.
Eiusdem epistolae ad episcopum Basiliensem. Lutetiae. 93.
Explicatio Psalmi 85. Basileae. 68.
Apologia. Basileae. 29.
Th. Bezae responsiones & quaestiones. Geneuae. 70. bis.
Eiusdem responsio ad Selneccerum. Geneuae. 79. bis.
Idem, de excommunicatione. Londini 90.
De controuersijs in Coena Domini. Geneuae. 94.
Responsio ad Ioh. Brentzium de carnis omnipraesentia. Geneuae. 63.
Paraphrasis in Psalmos. Antver. 80.
Apologia de iustificatione fidei. Geneuae. 92.
De visibilibus Ecclesiae Catholicae notis. Geneuae. 79.
Homiliae in Canticum Canticorum. 87.
De polygamia & diuortijs. Geneuae. 68.
Epistolae Theologicae. Geneuae. 75.
De re Sacramentaria nonnulla opuscula. Geneuae. 65.
Turriani Sophismata. Geneuae. 77. Item, Responsio Bezae ad Claudium de Sainctes.
Gasparus Oleuianus in Epistolas Pauli à Th. Beza editus.
Item, Leonh. Gorecius de bello Iuoniae. Item, Lacisci historia de ingressu Polonorum in Walachiam. Geneuae. 78.
Lambertus Danaeus in primum librum sententiarum.
Item, Synopsis doctrinae de trinitate. Geneuae. 80.
Idem in priorem ad Timotheum. Geneuae. 77.
In Symbolum Apostolicum. 87.
De Antichristo. Geneuae. 76. bis.
Antiquitates mundi. Geneuae. 96.

Examen in Chemnitium de duabus in Christo naturis. Geneuae. 81.
Commentaria in enchiridion Augustini. Geneuae. 75.
Ad Laonicum Spongiam. Geneuae. 81.
Paratitla in Augustinum. 78.

Ioh. Piscatoris analysis in Matthaeum. Sigenae. 97.
Eiusdem analysis in 7. epistolas Apostol. Herbornae. 95. bis.
Analysis in Marcum. 97.
Analysis in Iohannem. 97.
Volumen thesium Theologicarum. Sigenae. 96.
Ad elenchos Buscheri. Herbornae. 93.
Analysis Epistolae ad Romanos. Herbornae. 89.
Disputatio de praedestinatione. 98.
Item, Ars domandarum perturbationum Guill. Veluorae. Middelb. 94.
Ioh. Drusij obseruationes. Franekerae. 94. bis.
Idem de quaesitis per Epistolas. 95.
Quaestiones Hebraicae. Lug. Bat. 83.
Item, Ionathae paraphrasis & Tremellij in 12. Prophetas.
Quaestiones & responsiones. Lugd. Bat. 83.
In sex minores Prophetas. Lug. Bat. 95.

Zachariae Vrsini commentaria in Catechesin. Lugd. Bat. 84.
Nonnus cum paraphrasi Nansij. Lugd. Bat. 90.
Adriani Sadelij responsio ad Turriani Sophismata 2 vol. Morgijs. 80.
Idem ad Posnanij assertiones. Geneuae. 43.
Theologica & Scholastica tractatio, Geneuae. 89.
Franc. Iunij analysis Apocalypseôs. Heydelb. 91.
Eiusdem tralatio Arabica actorum Apostolorum. 78.
Eiusdem Sacra Parallela. Londini.
Serranus in Ecclesiasten. Geneuae. 88.
Apologia Valdensium. Basileae. 68.
Hermanni Reinecheri obseruationes in Psalmos. 88.
Ph. Mornaei De Ecclesia tractatus. 79.
Idem De Veritate Religionis Christianae. Antver. 83.
Anton. Flaminius in Psalmos. Antver. 47.
Guill. Lindanus De Genere interpretandi Scripturas. Coloniae. 58.

Item, Defensio Iohan. Isaaci contra eundem. 59.
Sebast. Castalionis Dialogi Sacri. Coloniae. 73.
Franc. Titelmanni paraphrasis in Mattheum. Antver. 45.
Ioh. Foxi Meditationes in Apocalypsin. Geneuae. 96.
M. Beumlerus, De unione Sacramenti & vera communione Corporis & Sanguinis Christi. Tiguri. 84.
Stanislai Hosij confessio catholicae fidei. Antver. 61.
Interpretatio Chaldaica quinque librorum Mosis. Antver. 35.
Euangelium Matthaei Hebraice. Parisijs. 51.
Guill. Feugeri responsio de Ecclesia. Lugd. Bat. 79.
Item, Bertramus de Corpore & Sanguine Domini.
Ioh. Draconistes in Danielem. Marpurgi.
Item, Lutherus in Danielem. Francof. 44.
Cidonij Oratio de contemnenda morte Graeco-latina.
Item, Hermiae irrisio Gentilium philosophorum.
Item, Naenia missae sepultae Scobei. Item, Antichristi bulla.
Item, Andreae Germani tragicomoedia de rebus in Germania gestis. 84.
Catechesis & Grammatica Polonica.
Caroli Galli clauis prophetica Apocalypseôs. Lugd. Bat. 92.
Georgij Sonnij opera, 2. vol. Herbornae. 91.
Iul. Firmitius de errore prophanarum religionum. Argentina. 62.
Catechesis Academiae Wittembergensis. 71.
Gellij Snecani in nonum caput epistolae ad Romanos Isagoge. 96.
Pandectae Scripturarum Veteris & Noui Testamenti Branueltij. Basileae. 53.
Conradi Heresbachij Christianae iurisprudentiae Epitome. Neostadij. 86.
Franc. Lambertus in Hoseam & de arbitrio hominis vere captiuo Argentorati. 25.
Idem in Prophetas minores.
Epistola Tigurinae Ecclesiae Ministrorum ad Ecclesias Polonicas de negotio Stancariano. Tiguri. 61.
Item, Tractatus verborum Domini; In domo Patris mei, & Bullingeri. Item, Ioach. Vachani Epistola ad D. Sincium eiusdemque Antilogia, cum Epistola conscripta manu Bullingeri.

Dialecticon de Corpore Christi in Eucharistia.
Item, Bertramus de Corpore & Sanguine Domini. 57.
Item, Henr. Bullingeri de coena Domini Oratio. 58.
Item, Vom Nachtmal Christi bericht Adami Christiani.
Item, Francisci Lamberti feyndbrief. 21.
Ioh. Porteus de Verbis Domini: Hoc facite. Antver. 67.
Psalmi Dauidis Francisci Vatabli. Rob. Steph. 56.
Antilogia Papae. Basileae.
Sibrandus Lubertus de principijs Christianorum dogmatum. Franekerae. 91.
Idem de Papa Romano. 94.
Hermanni Reinecher aurea Salutis catena. Herbornae. 90.
Iosias Simlerus de Filio Dei. Tiguri. 68.
Primasius in Epistolas Pauli & Apocalypsin. Parisijs. 43.
Tigurinae Ecclesiae Apologia ad confutationem Iacobi Andreae pro defensione Brentziani Testamenti. Tiguri. 72.
Confessio fidei Theologorum Heydelbergensium cum alia. confessione. Heydelbergae. 55.
Concordia de Corporis Christi omnipraesentia Herm. Pacifici. Franctaliae. 78.
Item, Bezae responsio ad Iacobi Andreae & Selnecceri calumnias. Geneuae. 78.
Errores Gregorij de Valentia. Geneuae. 90.
Enchiridion locorum communium Isaaci Fegernekim. Basileae. 95.
Quaestiones Lutheri. Basileae.
Edmondi Campiani rationes decem, & ad eas Witakeri responsio. Antver. 72.
Arserius in Caluini Catechesin. Antver. 84.
Ioh. Hentemi enarrationes veterum Theologorum in Acta Apostolorum. Parisijs. 45.
Cuiusdam Theologi de coena Domini commonefactio. Neapoli. 90.
Caspar Peucer de varijs diuinationum generibus. Francof. 93.
Franciscus Lambertus de fidelium ad Christum vocatione.
Micrologus de ecclesiasticis obseruationibus Pamelij. Antv. 65.
Math. Flaccus contra errores Sacramentarios. 67.
Confessio fidei Ecclesiarum Saxonicarum ad Carolum Quintum. 59. Item, Apologia confessionis.

10

Item, Confeſſio fidei Ducis Witembergenſis ad Concilium Tridentinum.

Bullingerus de perfectione Chriſtianorum.

Staniſlai Hoſij confutatio prologomenôn Brentij. Pariſijs. 60.

Weſſelius Groningenſis de cauſis incarnationis & amaritudine dominicae paſſionis.

Ioh. Feri exegeſis in Epiſtolam ad Romanos. Lugd. 59.

Tractatus de Eccleſiae edificatione. Neapoli. 96.

Item, Matth. Martinij rudimenta Theologiae. Herbor. 98.

Marcilius de religione Chriſtiana. Pariſijs. 59.

Philaſtri hereſeôn catalogus. Item, Lam. Francus De Euchariſtia contra Berengarium. Item, Eraſmi Epiſtolae contra falſos Euangelicos. Coloniae. 30.

Sebaſt. Munſteri Meſſias Chriſtianorum & Iudaeorum. Hebraice & Latine. Baſileae. 39.

Dionyſij Areopagitae opera Graece. Pariſijs. 62.

Georgij Pachymerae paraphraſis in Dionyſium. Pariſijs. 61.

Ioh. Lenſaeus contra Ioh. Auſtriacum. Louanij. 78.

Idem De vna Chriſti in terris natura. Louanij. 88.

Contra Sadeelem De verbo Dei ſcripto. Antver. 91.

Mich. Baij reſponſio ad Ph. Marnixium. Coloniae. 83.

Ludouici Bloſij Pſychagogia. Louanij. 49.

Eiuſdem inſtitutio ſpiritualis. Louanij. 53.

Theologia Naturalis.

Fredericus Stafilus in defenſionem Apologiae, eiuſdemque Apologia. Coloniae. 61.

De Ceremonijs Romanae Eccleſiae. Coloniae. 72.

Scriptores aliquot Scholaſtici De Sacramento Euchariſtiae. Louanij. 51. Item, Georgius Caſſander De Baptiſmo Infantium. Coloniae. 65.

Idem Caſſander De Baptiſmo infantium.

Thomae Aquinatis opuſcula. Louanij. 62.

Eiuſdem Malleus haereticorum.

Nicolaus Villagagnon contra Caluinum. Venetijs. 63.

Ioh. Garitij claſſes. Item, Wolfgangus De cauſis ruentis reipublicae. Ingolſtadij. 62.

Catecheſis Concilij Tridentini. Dilingae. 67.

Synodus Tridentina. Antver. 64.
Acta Concilij Constantiensis.
Ioh. Hessels Symboli Apostolici explicatio. Louanij. 92.
Caesarius De Miraculis. Coloniae. 91.
Ioach. Perouij topica Theologica. Parisijs. 56.
Item, Richardus Smitens De caelibatu Sacerdotum. Eiusdemque De Deuotis Monasticis libellus. Louanij. 50.
Compendium concertationis super erroribus moderni temporis. Parisijs. 43.
R. P. C. De capite fontium. De correctione Theologorum Scholasticorum. Parisijs.
Iodoci Rauestein confutatio doctrinae ministrorum Antuerpiensium. Louanij. 67. Item, Franc. Beliarij concio contra Caluinum. Parisijs. 66.
Item, Puterbei Theotimus. Parisijs. 49.
Hieron. Welder de officio Ecclesiastico. Item, Ægidij Affinatis sententiae. Item, Franciscus Cordubensis de officio praelatorum. Norimbergae.
Iuuenci presbyteri Carmen Euangelicum. Coloniae. 37.
Nilus de primatu Papae interpr. B. Vulcanio. Lugd. Bat. 95.
Historia Iesuitici ordinis Eliae Hasenmuller. Francof. 95.
Sententiae patrum de Venerandis imaginibus, Graece. Paris. 62.
Item, Riuius de vita & moribus Christianorum. Basileae.
Lindanus de Christi Corpore in S. Coena. Coloniae. 75.
Ioh. Isaaci defensio contra Lindanum. Coloniae. 59.
Liturgia P. Gregorij. Marci De ritu missae, & Constantini rescriptum ab Arrianis, Graeco-latine. Lutetiae. 95.
Quaedam constitutiones Societatis Iesu. 72.
Tratado del Papa y de la missa. 88.
Doctrina Christiana por el Doctor Constantino. Anuers. 54.
Iuan Valdesso sobre la Epistola á los Romanos. Venet. 56.
Le cente & dieci diuine considerationi del S. Giouani Valdesso. Basileae. 50.
Dialogo del ragionamento del messia de Messer Benedetto Poscantino. In Vinegia. 48.
Las obras de don Seraphino de Fermo. En Anuers. 56.
Traicté de la foy de Iehan de l'Espine. Rochelle. 88.

Traicté du debuoir du Magiftrat de Iehan Taffin. Anuers. 81.
Commentaire de Nicolas Iamboiela fur l'Epiftre de Gentian Heruet. 67.
Recognoiffance d'Vbbo Philippe. Leyden. 95.
Apologie de Reboul. 97.
Le threfor de Salomon de P. Perrot. Middelburgh. 91.
Les trois veritez contre les hereticques. Bourdeaux. 93.
La Sponde contre Th. de Beze. Paris. 96.
Refcriptions entre Gilles de Coulture et Antoine l'Efcaillet. Anuers. 88.
Catholicques demonftrations de Iean Portefius. Paris. 65.
Refponfe Chreftienne à deux Apoftats. 78.
Difcours des Sainćts et Images de Richome. Bordeaux. 97.
Les abus de la Meffe de B. de Loque. Rochelle. 96.
Difpute entre deux de la Sorbonne et deux Miniftres, tenue a Paris. Strasburgh. 66.
Refponfe à la Profeffion de Foy contre l'Eglife Reformee. 86.
Aduertiffement des Miniftres refugez à Londres. Londres. 75.
Charles de Nielles fur les Cantiques. 94.
Apologie de Ph. de Marnix. Leyden. 98.
Caluin fur l'Epiftre à Timothee. Geneuae. 48.
Ph. Melanchthon fur Daniel. Geneuae. 55.
Procedures contre ceux de la religion du Pays-bas. 68.
Conformité de la S. Cene de P. de Couligne. Geneue. 66.
Iehan de l'Efpine de la Iuftice Chreftienne. 77.
Dialogues du combat de l'homme de P. Viret. Riueri. 61.
Traicté orthodoxe de l'Euchariftie. Rochel. 95.
Confutation de Sponde et Bellarmin par Iehan Boiffeul. Rochel. 98.
Preparation au S. Miniftère de P. Guirard. Franeker. 94.
Item, Refponfe de Micheau l'aueugle. 95.
P. De la Place de la Philofophie morale.
Item, Traicté de la Vocation & maniere de viure. Paris. 62.
Phyfique Chreftienne. Geneue. 81.
Sermons de Caluin fur la Concordance des trois Euangeliftes. Geneue. 63.
Actes des Apoftres & Apoftats de Iefus par Viret. 94.

Trooſtbrieven Vireti overgheſet door Joh. Martini. Leyden. 67.
Item, Van het leven endė doot van Ph. Mornay. 89.
Chriſtelicke ordonantien der Gemeynte Chriſti, door M. Micron. 54. bis.
Anna Byns verclaringhe van de Moghentheyt Godes. Antw. 67.
Corte verclaringhe teghen Hermannum Herberts. Hage. 92.
Der leecken Breuier Matth. Galeni. Douay. 67.
Den Biẽnkorf der H. Roomſcher Kercke. Die ſleutel des Nachtmaels Henrici Rol.
Tractaet van de Kercke overgeſet door L. de Heer. Antw. 80.
Abrahams uytganck. Rees. 75.
Korth bericht om tot Godſaligheyt tho komen.
Vnderweyſung von der übung eines Chriſten menſchen. 58.
Item, Faſznacht Kuchlin oder Warnung Buchlin.
Caſpar Hubernus vom torn und der gudicheyt Godes. Magdeburgh. 61.
Geſangbuchlein geiſtlicher Pſalmen. 67.
Ein auſbund ſchoner geiſtlicher lieden.
Den Duytſchen Pſalter Lutheri. Maechdenburg. 67.
Grundlich bericht vom Heylighen Auondmal. Heydelbergh. 66.
Hondert Papiſtiſche leugenen. Hieron. Ranſchen. Neuburgh. 74.
Item, Der Barvoeter Monicken uylenſpiegel ende Alkoran.
Martyrboeck. Herborn. 91.
Doctrina Chriſtiana.

In decimo ſexto.

Biblia Hebraica 5. vol. inaurata.
Eadem Biblia 3. vol. sed mutila.
Nouum Teſtamentum Graecum inauratum. Lutetiae. 49.
Idem Syriacum. Antver. 75.
Idem Anglicum. Geneuae. 61.
Pſalterium Hebraicum. bis.
La Saincte Bible. 5. vol. inaurat. Lion. 53.
Auguſtinus De praedeſtinatione Sanctorum. Pariſijs.
Idem, De fide & operibus. Pariſijs. 42.
De ebrietate vitanda. Dilingae. 59.

De Doctrina Christiana. Coloniae. 53.
Confessiones. Antver. 46.
Coelij Lactantij diuinae institutiones. Lugduni. 53.
Synesij Hymni & Nazianzeni aliquot odae Graecolatinae. Henr. Steph. 68.
Carolus Magnus contra Imagines. 49.
Erasmi Roterodami methodus perueniendi ad veram Theologiam. Coloniae. 55.
Summa doctrinae Christianae. Antver. 60.
Stanislaus Hosius de expresso Dei Verbo. Parisijs. 61.
Catechesis Graeco-Hebraica Tremellij. Steph.
Catechesis religionis Christianae. Heydelbergae. 66.
Praeces Rabbinorum literis Rabbinicis.
Regulae Sacrae Scripturae.
Prouerbia Salomonis, Cantica & Sapientia. Antver. 50.
Psalterium Buchanani. Herbornae. 92.
Idem, Psalterium. Orengiae. 75.
Idem, Eobani Hessi. Lugd. 57.
Index expurgatorius. Lugd. 86.
Enchiridion Eckij. Parisijs. 65.
Petri venerabilis miracula. Duaci. 95.
Alfonsus Madriliensis de Deo inseruiendi methodo. Loua. 60.
Canones Concilij Tridentini. Antver. 66.
Enchiridion Sacerdotum Guidonis. Antver. 62.
Officium B. Mariae Virginis. Antver. 86.
Risposta di Francesco Betti.
Sacri Psalmi de Dauid del Signor Paschali. In Geneua. 92.
Cartilla y doctrina Christiana. Anvers. 57.
Les indulgences de la confrerie de nostre Dame du chapelet. Douay. 90.
La practique spirituelle de la Princesse de Parme. Paris. 88.
La Saincte Philosophie. Lyon. 92.
Discours Chrestiens. 90.
Exposition sur l'Apocalypse de plusieurs docteurs. 56.
Version d'aucuns Psaumes par Ph. D. P. 91.
Du schisme des pretendus reformés par Reboul. Lyon. 97.
Les Salmonees dud. Reboul. 97.

Practique Spirituelle.
Sermons de Caluin de l'election divine. 62.
Paradoxes Chreftiens par S. G. S. Geneue. 93.
Confeffion de la Foy par Th. Beza. Geneue. 64.
Hondert Pfalmen Dauids van Vytenhove.
Pfalmen Dauids van Henrick Philips. 88.
Pfalmen van Ian Vytenhove. Londen. 61.
Theologia dudtfch vom Chrifto. Wefel. 52.
Enchiridion geiftlicher lieder Lutheri. Magdeborch.
Pfalmen Dauids, hooghduytfch. 69.
Chriftliche gebeden durch Vitum Diderich. Madgdeborch. 61.
A Teftimonie of Antiquitie the Church of England. London.

Libri Theologici non compacti.

In folio.

Iohannis Cantacuzeni Apologia contra Saracenos, Graece. Bafileae.
B. Vigilij Martyris opera. Coloniae. 55.

In quarto.

Sendbrieffe fampt einne bapftliche bulla.

In octauo.

Henrici Smetij Iuuenilia Sacra. Heydelbergae. 94.
Wolfgangi Odae Ecclefiafticae.
Matth. Galenus de Chriftiano Sacerdotio. Dilingae. 63.
Analyfis Fr. Iunij in Apocalypfin.
Galeacij Caraccioli vita. 96.
Balduini refponfio ad Caluinum. Coloniae. 64.
Willerami paraphrafis in Cantic. Canticorum. Lugd. Bat. 98.
Synodus Parifienfis de imaginibus.
Antichoppinus. Carnuti. 93. 5. exemplaria.
Beantwoording uyt Godes Woort van de Ouerigheyt. Middelb. 88. bis.

In decimosexto.

Cantica à Th. Beza versibus reddita. Geneuae. 84.
Item, Adr. Iunij Passio Domini. Antver. 65.

Libri Medici.

In folio.

Medicae Syntaxes Iacobi Wecker. Basileae. 62.
Leonardi Fuchsij historia stirpium. Basileae. 42.
Ioh. Fernelij medicina. Parisijs. 54.
Anth. Musa in Hippocratem & Galenum. Basileae. 51.
Epitome operum Galeni. Lutetiae. 51.
Corn. Celsus de arte medica. Basileae. 52.
Matthiolus in Dioscoridem. Venetijs. 60.
Hippocratis Opera, Graece. Basileae. 38.
Matth. Lobel stirpium aduersaria noua.
Aëtij Amedeni opera de re medica. Basileae. 35.
Iul. Caesar Scaliger in Theophrastum de causis plantarum. Geneuae. 66.
Anatomia del corpo humano di Valverdo. Roma. 60.
Kruydboeck Matthiae Lobel. Antw. 81.
Der grosz chirurgey Gualteri Rijf. Francfurt. 51.
Kreuterbuch durch Hieronimum Bock. Strasburgh. 56.

In quarto.

Practica medicinalis Leonelli Fauentini. Ingolstadij. 45.
Carmen pro vera medicina Gabrielis Ayala. Antver. 62.
Eiusdem epigrammata medica.
Nicandri alexipharmaca Graecolatine. Parisijs. 57.
Item, Oppianus de venatione Graece.
Item, Aristenaeti Epistolae amatoriae Graece. Antver. 66.
Donatus Antonius De mannae differentijs. Venetijs. 62.
Nicandri Alexipharmaca cum scolijs Ioh. Loniceri. Coloniae. 31.
Praxis medicinae Ioh. Heurnij. Lugd. Bat. 90.
Franciscus Vlmus de medicinae proprietatibus. Brixae. 97.
Ioh. Heurnius de Febribus. Lugd. Bat. 80.

Anatomia capitis humani Ioh. Driandri. Marpurgi. 63.
Item, Insulae Melitae descriptio. Lugd. 36.
Item, Perspectiua Georgij Hatmanni. Item, Musica Sebaldi Heyden. Item, Iordanus de ponderibus.
Le thresor des poures (1) des maladies humaines. Rouan. 27.
Kreuterbuch Otthonis Brunsel. 39.

In octauo.

Aromatum historia Garciae ab horto cum C. Clusij notis. Antver. 93.
Ioh. Fernelij medicinales centuriae. Francof. 93.
Eiusdem medendi rationes. 81.
Petri Talpae Empiricus. Antver. 63.
Scribonius De Sagarum purgatione. Francof. 90.
Hieremiae Triueri medicinae methodus. Lugd. Bat. 92.
Guill. Magistri Isagoge therapeutica de peste. Francof. 72.
Alexander Trallianus cum Guinterij interpretatione. Basileae. 56.
Rufi & Aretaei hiatrica. Parisijs. 54.
Antidotarium Latiné versum à Carolo Clusio.
Dictionarium medicum Erotiani Graece cum Henr. Steph. notis. 64.
Dioscorides De medica materia. Parisijs. 37.
Georgij Bersmani jambi. Item, Marcellus De remedijs ex piscibus. Lutetiae. 91. Item, Theophrastus De sudoribus. Graeco-latine. Parisijs. 76.
Leonh. Botalius De curatione per sanguinem. Antver. 83.
Nemesius De Natura hominis. Antver. 65.
Dioscorides Graece & Latine. Parisijs 49.
Clusius in Garciae aromatum historiam. Antver. 82.
Eiusdem de Stirpibus historia. Antver. 83.
Arnoldus Freitagius De esculento & potulento. Herbornae. 93.
Item, Dialogo di Iacobo Ricamato.
Demetrius pepagomenus De podagra. Parisiis. 58. Graece.
Item, Alexipharmacon Antonij Fenoti. Basileae.
Nicolai Monardi simplicia medicamenta ex versione Caroli Clusij. Antver. 74.
Æmilij Macri Poësis de Herbarum virtutibus. Basileae.

(1) Pauvres.

Archidoxa, ſiue De ſecretis naturae. Baſileae. 70.

Geſnerus De lacte. Tiguri. Item, Lythopaedion vrbis Senonenſis. Senonis. 82.

Ioh. Tagantij inſtitutiones chirurgicae. Lugd. 49.

Iodoci Lommij medicinales obſeruationes. Antver. 60.

Caſſij Hiatroſophiſtae naturales quaeſtiones, Graeco-latine, cum Catologo medicamentorum aduerſus Peſtilentiam. Tiguri.

Sebaſtianus Paparolla De catharro. Pariſijs. 70.

Paracelſi medicinae & Philoſophiae compendium, & De vita longa. Francof. 68.

Iodoci Lommij medicinales obſeruationes. Antver. 60.

Item, Ioſeph. Valdanius De miſtione. Baſileae. 62.

Phyſiognomia Ioh. Baptiſtae cum iconibus. Bononiae. 93.

Hippocratis operum tomus ſecundus. Baſileae. 54.

Plutarchus De eſu carnium. Pariſijs. 59.

Fallopij Anatomicae obſeruationes. Coloniae. 62.

Raymundi Lullij Vademecum Alchymicae artis. Coloniae. 63.

Nicolaus Biceius De methodo medicinae. Louanij. 64.

Claudius Alberius De concordia medicorum. Geneuae. 85.

Item, Plutarchus De daemonibus & alia eiuſdem opuſcula.

Hippocratis Aphoriſmi. Pariſijs. 45.

Idem, De Natura hominis Graeco-latine. Baſileae.

Item, Empiricus Petri Talpae. Antver. 63.

Inſtruction ſur l'herbe Petum de I. G. Paris. 72. Item, Iaques Beſſon de l'art de tirer huyles & eaus. Item, Traicté de la goutte de Pepagomenus. 73.

Examen der peſte door Dauid van Manden. Antw. 84.

Item, Hippocratis De medicamentis.

Kreutterbuch Bartholomei Carrichters. Straſburgh. 75.

In decimoſexto.

Hollerius De morbis internis & compoſitione pharmacôn, eiuſdemque Chirurgica. Francof. 89.

Leonh. Fuchſius De curandi ratione. Lugd. 54.

Hiſtoria Plantarum. Lugd. 67.

Leonh. Botalli Commentarius de Ægrotis. Lugd. 65.

Hieronimus Fracaſtorius De ſympathia & antipathia, Lugd. 50.

Martini Rulandi empiricae curationes 3. vol. Basileae.
Val. Cordi dispensatorium. Lugd. 71.
Paraphrase sur la Pharmacopee de Banderon. Lyon. 96.
Penotus à Portu De chymicis medicamentis. Francof. 94. non compactus. 8.

Libri Historici.

In folio.

Chronica Naucleri. Coloniae. 79.
Annales Cedreni. Basileae.
Theatrum vitae humanae Conradi Lycosthenis. Basileae. 65.
A. Krantzij Wandalia. Francof. 76.
  Eiusdem Metropolis. 76.
  Eiusdem Saxonia. 75.
Ælius Antonius De gestis duorum Hispaniae regum. 55.
  Item, D. Roderici rerum Hispanicarum Chronicon, aliorumque historiae. 45.
Dionis Romanae historiae Graece. Lutetiae. 48.
Anth. Bonfini rerum Hungaricarum decades. Basileae. 43.
Fl. Iosephi opera Graece. Basileae. 44.
Ioh. Auentini Annales. Ingolstadij. 54.
Procopius De rebus Gothorum Persarum ac Vandalorum cum alijs historicis. Basileae. 31.
Coccij Sabellici historiarum Enneades. vol. 2. Parisijs. 13.
  Idem, De rebus Venetis, Venetijs. 1487.
Luytprandus Tremensis De rebus in Europa gestis. Parisijs. 14.
Mariani Chronicon. Basileae. 59.
  Item, Chronicon monasterij Husaugiensis Trithemij.
Bonifacius Symoneta De moribus Romanorum. Basileae. 1509.
Compendium Annalium Trithemij. Parisijs. 39.
Ioh. Rosini Romanae antiquitates. Basileae. 83.
Anth. Bonfinus De rebus Vngaricis. Francof. 81.
Ioh. Sambucus De rebus à Ximenio gestis. Francof. 81.
Annales Flandriae Meyeri. Antver. 61.
Cuspinianus De Consulibus Romanorum. Basileae 53.
Ciuitates Orbis terrarum Georgij Bruin, cum tabulis aeneis,
Cl. Ptolomaei tabulae Gaeographicae.

Ortelij Theatrum Orbis. Antver. 75.
Gerardi Mercatoris Chronologia. Coloniae. 69.
Titus Liuius. Basileae. 49.
Romanarum historiarum Scriptores vol. 3. Francof. 88.
Arrianus De expeditione Alexandri Magni. Graeco-latine. Henr. Steph. 75.
Nicephori Ecclesiasticae historiae. Antver. 60.
D. Antonini Chronica 3. vol. Lugd. 87.
Herodotus, Halicarnassaeus Graece. Henr. Steph. 70.
Wolfgangus Lazius De gentium migrationibus. Basileae. 57.
Chronologia Henrici Buntingi. Serneſtae. 91.
Germaniae scriptores illustres. Francof. 85.
Turpini & aliorum Germaniae historiae. Francof. 66.
Veteres scriptores Caesarum & imperatorum Germanicorum. Francof. 84.
Germaniae scriptores ex Bibliotheca Pistorij. 84.
Corn. Tacitus à I. Lipsio recognitus. Lugd. Bat. 89.
Ios. Scaliger De emendatione temporum. Francof. 93.
    Idem ex editione Raphelengij. 98.
Loci communes Stobaei. Francof. 81.
Rerum Hispanicarum scriptores. 2. vol. Francof. 79.
Historiae Francorum scriptores. Francof. 96.
Rob. Gaguini rerum Gallicarum Annales. Francof. 77.
Nicol. Gruchius De comitijs Romanorum. Lutetiae. 55.
Fl. Vegetius & alij De re militari. Parisijs. 35.
Thucidides Grece & Latine per Laur. Vallam. Henr. Steph. 64.
Plutarchi vitae. Basileae. 64.
Francisci Guicciardini historiae. Item, Bartholomeus Facius De gestis Alphonsi; & Iouianus Pontanus De Ferdinando. Basileae. 66.
Diodorus Siculus Graece. Henr. Steph. 59.
Annales Wittichundi. Francof. 77. Item, Chronica Flauorum Halmoldi. 81.
Historia Iohannitarum. Basileae. 81.
Cl. Scrubertus De Scrupulis Chronologorum. Argentorati. 75.
Polydori Vergilij Anglicae historiae. Basileae. 57.
Genealogicon Romanum. El Reusneri. Francof. 89.
Ioh. Pierij hieroglyphica. Basileae. 75.

Centuriae Ecclesiasticae vol. 7. Basileae. 62.
Blondi historia Romana. Basileae. 31.
Ioh. Sleydanus Argentorati. 59.
Cominaeus & Frossardus De rebus Gallicis. Item, Chronicon Ditmari. Francof. 80.
Pausanias Graecolatine. Francof. 83.
Appianus Alexandrinus. Graece. Lutetiae. 51.
Acta Synodi Ephesinae. Graece. Comelin. 91.
Petri Bisari historiae Geneuenses. Antver. 97.
Stephanus De vrbibus. Graece. Item, Suidas. Latine. Basileae. 68.
Ioh. Leuncauij historia Musulmannica Turcorum. Francof. 91.
Arriani Periplus cum commentarijs Stuckij. Geneuae. 77.
Item, Heliodori historia Æthiopica. Basileae.
Franc. Irenici exegeses Germaniae. Francof. 70.
Regum Polonorum imagines. Coloniae. 94.
Item, Bromonij Tartariae & Transiluaniae Moldauiaeque descriptio. Item, Georgius à Reichersdorf De Vngariae aquis. Item, Ioh. Camerarius De rebus Turcicis. Francof. 98.
Georgij Buchanani res Scoticae. Edimburg. 83.
Hub. Goltij historiae Graeciae cum numismatum populorum & vrbium sculptura, inauratae. Brugis. 77.
Pontus Euterus De rebus Burgundicis. Antver. 84.
Nouus orbis cum tabula Cosmographica variorum authorum. Parisijs. 32.
Sabellici Enneades. 3. vol. 1504.
Xenophontis opera Graeco-latina. Basileae. 55.
Fasciculus expetendorum & fugiendorum. Coloniae. 35.
Conciones ex historicis Graecolatinae. Henr. Steph. 70.
B. Platina De vitis Pontificum. Coloniae. 86.
Ioh. Dubrauij & Æneae Siluij historia Bohemica. Basileae. 75.
Petri Bisari Persicarum rerum historia. Antver. 83.
Annales Wittichundi. Francof. 77.
Strabo Graecolatinus. Basileae. 49.
Concilia omnia 3. vol. Coloniae. 51.
Bartholomaeus Cassanaeus De Gloria mundi. Venetijs. 69.
Laonicus Chalcondyla & alij De rebus Turcicis. Basileae. 56.
Repercussiones historiarum Iacobi Bergomensis.

Polybius Graecolatinus. Basileae. 49.
Corn. Tacitus cum notis Beati Rhenani. Basileae. 33.
Thucidides Graece cum scholijs antiquis. Basileae. 40.
Ioh. Georgij Origines Antverpianae. Antver. 69.
Matthaei Paris historia Anglica inaurata. Tiguri. 69.
Gasp. Brunsij monasteriorum Germaniae Chronologia. Ingolstadij. 51.
Onuphrius Panuinus De Romanis principibus & comitijs imperatorijs. Basileae. 58.
Matth. Beroaldi, Nicephori & aliorum Chronologiae. Basileae. 75.
Herodotus Graece. Basileae. 41.
B. Rhenani res Germanicae. Basileae. 31.
Marsilij Patauini Defensor pacis. 22.
Onuph. Patnuinus De pontificum & Cardinalium creatione. Venetijs. 57.
Ioach. Curtij Annales gentis Silesiae. Wittebergae. 71.
Paul. Osorius aduersus Paganos. Item, Luciani varia Latine. Item, Erasmi Epistolae floridae. Basileae. 31.
Christoph. Massaei Chronicon. Antver. 40.
Wittichundi Saxoniae historiae. Basileae. 32. Item, Ioh. Magni Gothorum & Suronum historia. Romae. 54.
Abb. Vrspergensis imperatorum Romanorum cum iconibus Chronicon. 37.
Plutarchi Parallela.
Amonius De Francorum origine & gestis. Parisijs. 14.
Antonij Sabellici historia Hebraeorum. 1515.
Item, Iustini Epitome in Pompeium.
Thucidides De bello Peloponnensium. Parisijs. 13.
Item, Amonius De Francorum gestis.
Ioh. Magnus De regibus Gothorum. Romae. 54.
Iul. Ferrettus De re militari. Venetijs. 75.
Franc. Balduinus De institutione historiae. Parisijs. 61.

Historia imperial di Pero Mexia. Anvers. 61.
Lucas Contile delle imprese. In Pauia. 74.
La Chronica de Espana de Florian do campo en Medina. 53.
Delle fortificatione di M. Galasso Algisida. 70.
Genealogie des Roys de France auecq leurs effigies.

Les Annales & Chroniques de France de Nicole Gilles. Paris. 60.
Les oeuures de Fl. Iofeph. Lyon. 58.
Les Chroniques d'Angleterre & Bretagne. Paris. 31.
Cofmographie d'Andre Theuet 2. vol. Paris. 75.
Harengues militaires de Francois de Belleforeft. Paris. 73.
L'Entree du Ducq d'Aniou en Anuers. Anuers. 82.
Chronique de Flandres de Francois Sauuage. Lyon. 61.
L'hiftoire Ecclefiaftique 2. vol. de Fr. Bourgoing. Geneue. 62.
L'hiftoire de France du Sr. de la Popliniere, inaurata. 81.
Recerches de Iehan du Tillet. Rouan. 78.
Defcription du Pays bas de Guiccardini. Anuers. 68.

De Chronike van Holland, Zeelandt, Vrieflant. Antw. 30.
Cofmographia Sebaftiani Munfteri, mit figuren vnd land taflen. Bafel. 44.
Johan Sleydan. Francf. 61.
Regentenbuch Georgij Lauterbecken. 67.
Item, Von regierung der Kron Franckreichs Claudij Seffels.
Weltbuch Sebaftiani Franconis. 42.
Dennmarkifche, Swedifche vnd andere Chronica, Krantij, Strafzburgh.
Gerichtliche proceffen. Francfurt. 49.

In quarto.

Hvber. Goltij Thefaurus rei antiquariae. Antver. 79.
L. Briffonij Facetiae & exempla. Bafileae.
Lamb. Hortenfius De bello Germanico. Bafileae. 60.
Genealogia Henrici 4. Regis Galliarum, Iof. Texerae. Lugd. Bat. 92.
Herodianus. Graeco-latine. Henr. Steph. 81. bis.
Mich. Bruti Florentinae hiftoriae. Lugd. 62.
Petrus Gyllius De Bofphoro Thraciae. Lugd. 61.
Idem, De Topographia Conftantinopoleôs.
Polybius. Graece. Antver. 82.
Dionis Nicaei res Romanae. Lutetiae. 51.
I. Lipfij Politica. Lugd. Bat. 89.
Dionyfius Alex. Graecolatine, & Pomp. Mela De fitu orbis. Henr. Steph. 77.

I. Lipsij admiranda. Antver. 98.

Idem, De militia Romana. Antver. 96.

Nicolai Vignerij rerum Burgundicarum Chronicon. Basileae. 75. bis.

Ioh. Leunclauij Annales Sultanorum. Francof. 88.

Rutilij & Figardi Iurisconsultorum vitae. Basileae.

Matth. Galeni Origines monasticae. Dilinae. 63.

Venturae Caeci De conscribenda historia dialogus. Bononiae. 63.

Eiusdem De Origine Iuris Laelij duo.

Dictionarium historicum, Car. Steph. Lutetiae. 61.

Adolphi Occonis Imperatorum Romanorum numismata. Antver. 79.

Nic. Cragius De republica Lacedaemoniorum. Geneuae. 95.

Item, Heraclides De politijs.

Acta pacificationis Coloniensis. Lugd. 80.

Papyrij Massoni Annales Francorum. Lutetiae. 77.

Iuonis Epistolae & Chronicon Francorum. Parisijs. 85.

Acta pacificationis Coloniensis. Lugd. 80.

Aristotelis Politica Graece. Parisijs. 48.

Carolus Molinaeus De Monarchia Francorum. Lugd. 64.

Albani Spinasati Politica. Item, Theognidis Sententiae. Graece. Parisijs. 43.

Sigeberti Gemblacensis Chronicon. Parisijs. 13.

Galfridion Memutensis regum Britanniae origo. Parisijs. 1508.

Diogenes Laertius Graece. Basileae. 33.

Cl. Ptolomaei Geographia Graece. Basileae. 33.

Fl. Vegetius De re militari. Ant. 85.

Item, Iulij Frontini Strategemata & alij.

Herburti historia Polonica. Basileae. 71.

Pandulphi historia Neapolitana.

Heliodori historia Æthiopica. Graece. Basileae. 34.

Ludouici regij prolegomena politica. Lutetiae. 75.

Item, Kuriacus Stroza De republica. Graece. Florent. 62.

Item, D. Iulius De republica Germaniae.

Diodorus Siculus. Graece. Basileae. 60.

Ernestus Varanumdus De furoribus Gallicis. Edimburgi. 73.

Pauli Orosij opera. Parisijs. 1506. Item, Salustij opera.

Epitome vitarum Plutarchi. Basileae.

Godescali Stevueci commentarius in Vegetium. Antver. 85.

Fauolij Enchiridion Theatri orbis. Antver. 85.
Car. Sigonius De antiquo iure Italiae. Vinetijs. 60.
Item, Ioh. Sarius De Senatu Romano. 63.
Philip. Gualtheri Alexandreis. Lugd. 58.
Apologia Corn. Calidij in Ph. Marnixium. Luxemb. 78.
De Romanorum Pontificum legatis. Norimbergae. 23.
Narratio geſtorum Ioh. Auſtriaci in Belgio. Luxemburgae. 78.
Damani à Goes opuſcula. Louanij. 44.
Nomenclator librorum Bibliothecae Lugd. Bat.
Pauli De la Scala explanatio imaginum.
Abb. Ioachimi & Anſelmi. Coloniae. 70.
Cauſae quare Anth. Luſitaniae Rex Ph. Regi Caſtellae bellum infert. Lugd. Bat. 85.

Tauolas di tutta la terra conoſciuta fin a Tempi di Ptolomeo.
Hiſtoria di Suedia del Tomazo Fazello. In Vinetia. 73.
Chronologia Sanſouini di regno. In Vinetia. 78. con Chronologia del mundo. 80.
Deſcriptione de l'Italia di Leonh. Alberti. In Vinegia. 57.
M. Giaconio Lauteri di paratico da breſchia. In Vinegia. 60.
Dialogo dell impreſe militari & amoroſo di Giomo Veſiono. In Lione. 59.
Hiſtoria della guerra Sacra da Guglielmo. In Vinetia. 62.
Auertimienti & concetti politici. In Vinegia. 83.
La Chroniche del Mondo di Iacopo Fillippo 2. vol. In Vinegia. 75.
Riſtretto del l'hiſtorie genoueſi di Paolo interiano. 51.
Il gentilhuomo del Mutio Iuſtinapolitano. In Vinegia. 75.

Denombrement des Docteurs de l'Egliſe de Dieu. Orleans. 65.
Les Eſtats d'Eſpagne tenus a Toledo. Paris. 62.
Defenſe du comte d'Hoochſtrate contre M. Iehan du Bois. 68.
Apologie des Eſtats du Pays bas contre don Iehan. Anuers. 77.
Apologie du Prince d'Oranges d'Anuers. 81.
Recit des choſes paſſees au Pays-bas deſſous don Iehan. Luxembourg. 77.
Lettre intercepte du Cardinal Granuelle & autres ſemblables. Anuer. 82.
L'Entree du Ducq d'Aniou en Anuers. Gand. 82.

La vie de Iul. Agricola par Corn. Tacitus.
Guillaume du Choul de la Religion des Romains. Lyon. 81.
Item, Led. de la Castrametation des Romains.
L'histoire de l'Inde de Castagneda. Paris. 53.
Des maisons illustres de la Chrestiente. Paris. 49.
Discours sur l'Estat de la Religion du Pays bas. 84.
L'histoire du monde de Fr. de Belleforest.

De Duydsche Chronologie, Segeri Conincxbergen. Leyden. 98.
Het reysboeck der Heyliger schrift Henrici Buntingi. 94.
Verclaring op de Pacificatie van Colen.
Letteren van verbande tusschen Braband ende Vlaenderen. Delft. 76.
Item, Opening ghedaen by de drie Leden van Vlaenderen.
Item, Ordonnantien Caroli 5. om t'extirperen de secten met meer andere dierghelijcke stucken.
Von der Meiszner anfenglichem und des adels herkomen Reyneri Reynech. Leipzig. 70. bis.
Supplication der Euangelischen aen den Keyser. 70.
Histori van Koning Ludwich von Franckreich Gasparis Hedionis. Strasburgh. 51.
The Chronickes of England, Joh. Stow. Londen. 60.

In octauo.

Pithaei Annales Francorum. Parisijs. 88.
Karoli Magni & Ludouici Pij capitula & leges Ecclesiasticae. Parisijs. 88.
Vtenhouius De Belgarum Ecclesia. 60.
Guill. Postellus De Orbis terrae concordia.
Item, Barcephae commentarius De Paradiso. Antver. 69.
Item, D. Basilij Anaphora.
Nicolai Reusneri Imperatores Romani. Lipsiae. 72.
Laurentius Surius De rebus in Orbe gestis. Coloniae. 66.
Opus historiarum diuersarum. Basileae. 41.
Item, Gildae Britanni Angliae historia.
Iosias Simlerus De Heluetiorum republica. Parisijs. 77.
Item, Hotomanni Francogallia.
Lud. Seruini Vindicie libertatis Ecclesiae Gallicane. Parisijs. 91.

Hotomanni Francogallia. Lugd. 37.
Item, L'hiſtoire de Sancerre de I. de Lerij.
Ioſ. Texerae Genealogia principis Condaei.
Item, De regum Portugalliae electione.
Item, Speculum tyrannidis Ph. regis Caſtellae. Pariſijs. 95.
Greg. Turonici hiſtoriae Francorum.
Item, Adonis Viennenſis chronica. Pariſijs. 61.
Æneae Siluij Bohemorum hiſtoria. Salingiaci. 38.
Petri Bembi opera. Baſileae. 56.
Chronica Carionis & aliorum 3. vol. Baſileae. 63.
Pauli Iouij hiſtoriae & vitae virorum illuſtrium. 6. vol. Baſileae. 67.
Epiſtolae Iapanicae Ieſuitarum. Louanij. 69.
Sigiſmundus De rebus Moſcouiticis. Antver. 57.
Ger. Mercatoris & Beroaldi Chronologia. Baſileae. 77.
Titi Liuij hiſtoriae. Lugd. 42.
Appiani Iberica. Graece. Henr. Steph. 57.
Epiſtolae Indicae Ieſuitarum. Louanij. 66.
Item, De origine Societatis Ieſu.
Tuſſanus Berchetus in bullas Gregorij. 14. Francof. 91.
Item, De periculis Henrici. 4.
Ioh. Salesberienſis Polycraticus. Lugd. Bat. 95.
Apologia Catholica pro Regis Fratre. Pariſijs. 86.
Iornandes De Gothorum origine & geſtis cum notis B. Vulcanij. Lugd. Bat. 97.
De poſtremis Galliae motibus. Francof. 86.
Regnald. Gonſaluius De inquiſitione Hiſpanica. Heydelb. 67.
Item, Franc. Sonnius De nouorum Epiſcoporum actis in Belgia. 70.
Vbbonis Emmij hiſtoria Friſica. Franekerae. 96.
Guill. Paradini Anglicae deſcriptionis compendium.
Pij 2. Aſiae Europaeque deſcriptio. Item, Glareanus de ijſdem cum Africa. Pariſijs. 34.
Iulianus De Caeſaribus Graeco-latinè. Item, Barthol. Facius De bello Veneto Clodiano, & Gorecius De bello Iuoniae. Francof. 78.
De iure magiſtratus in ſubditos. Item, Gaſp. Colinij vita. Lugdun. 75.

Sebaſtianus Munſterus De Iudaeorum fide, alijſque eorundem geſtis Hebraicolatine. Wormaciae. 29.
Eutropij hiſtoria Romana. Baſileae.
Chronologia Dauidis Chytraei. Roſtochij. 73.
Ludouicus ab Auila De bello Germanico.
D. Lupoldus De Imperio Romano. Baſileae.
Iuſtini ex Pompeio hiſtoria. Coloniae. 37.
Item, L. Florus De geſtis Romanorum.
Pauli Iouij res Turcicae. Item, Ioh. Bohemi mores gentium. Antver. 38.
Fr. Amandi Chronicon. Antver. 34.
Iacobus Marchantius De rebus Flandriae. Antver. 67.
Item, Hannoniae deſcriptio. Item, Meyeri res Flandricae & duces Brabantiae Adr. Barlandi.
Barlandi duces Brabantiae & Veneti. Item, Eraſmi Apologia. Antver. 31.
Dionyſij Orbis deſcriptio. Arati aſtronomicon & Procli ſphaera Graecolatine. Baſileae. 23.
Freigius De bello Africano. Item, De Turcarum militia. Wittembergae. 62.
Iacobus Vadianus De tribus Orbis partibus cum tabulis. Tiguri.
Galeacius capella De Franciſco Mediolani duce. Venetijs. 35.
Dauidis Chytraei Chronologia Argenti. 63.
Herodianus Colmariae. 23.
Ioh. Vaſſaei Chronicon Hiſpaniae. Coloniae. 77.
Pauli Eberi hiſtoria Iudaica. Witteb. 60.
Geſta Romanorum.
Mart. Lutheri Prophetiae. Item, Poſtellus De originibus. Baſileae. 53.
Hiſtoriae Mariae Scotorum Reginae.
Ant. Meyeri res Flandricae. Antver. 56.
Fl. Vegetius De re militari.
Caroli V; Geſta Africae cum iconibus variorum authorum. Antver. 55.
Apologia Madriceae inuentionis. Antver. 27.
Apophthegmata Eraſmi. Antver. 69.
Dialogus De pace. 79. bis.
Facetiae Bebelij. Antver. 41.

Valerius Maximus. Parisijs. 31.
Catalogus testium veritatis. Basileae. 56.
P. Æmilij Francorum historia. Parisijs. 48.
Polydorus Vergilius. Basileae. 46.
Xenophontis opera Graece. Basileae 2. vol.
Vindiciae contra Tyrannos Steph. Iunij. Edembergi. 79.
Brutum Fulmen. Lugd. Bat. 86.
Salmonius De principatu. Parisijs. 78.
Item, Franc. Hotomani Francogallia.
Mich. Glycae Annales. Basileae. 72.
De statu religionis in regno Galliae 3. vol. 72.
T. Liuij historia cum Glareani notis. Lugd. 42. Item, Polybius, & notae Rhenani & Sigismundi in Liuium. 4. vol.
I. Lipsij in Tacitum commentarius inauratus. Antver. 81.
Opera Corn. Taciti ex recensione Lipsij. Antver. 81.
Xenophontis opera Graece.
Plutarchi opera Graece 6. vol. Henr. Steph. 72.
Commentarij Caesaris cum commentarijs Caymundi.
Commentarius De regno administrando. 77.
Ioh. Sleydani historia. 55.
Orus Apollo De Sacris notis & sculpturis. Parisijs. 51.
Franc. Patritius De regis institutione. Parisijs. 67.
Iac. Symanchae collectanea De republica. Antver. 74.
Geogij Fabritij itinera. Basileae. 52.
De Romanorum stationibus. Basileae. 55.
Rob. Bellarminus De translatione imperij Romani. Antv. 89.
Pauli Iouij historiae 2. vol. Basileae. 59.
Corn. Agrippae Romanorum historiae. 30.
Item, Responsio ad Apologiam Madriceam.
Bodini methodus historica. Parisijs. 72.
Constantinus rex De thematibus, Graeco-latine, per Bonauenturam Vulcanium. Lugd. Bat. 88.
Apologia Catholica aduersus perturbatores pacis Regni Franciae. Parisijs. 86.
Nicolai Mamerani catalogus familiae Caesarum. Coloniae. 50.
Rob. Stephani dictionarium historicum. Coloniae. 76.
Stefano Guazzo de la conseruatione ciuile. Vinegia. 80.

Le hiſtorie di Cornelio Tacito. In Vinegia. 44.
Opere di Nicolo Machiaueli. 43.
Dialogo de Mercurio y Caron.
Facetiae del prouano Arlotto in Firenze. 79.
Eriſſo Sopra le Medaglie antiche. In Venetia. 59.
Hiſtoria De las coſas d'Etiopia de Thomas de Padillo. Anuers. 57.
Libro De fortificare vna citta. Venetia.
Della diſciplina militare. Venetia.
Vberto Foglietta della republica di Genoua. Lione. 75.
Item, La narratione di Vbricol. Francof.
Ioh. de Mandauilla Di coſes marauigliofes. In Venetia. 67.
Dichos y Hechos notables del rey don Alonſo d'Aragon. Anuers. 54.
Relation de la Iournada del Duque d'Alua en Flandres, de Vergas. Anuers. 68.
Don Luis de Auila De la guerra de Alemanna. Anuers. 50.
La hiſtoria de las Indias de Franc. Lopes. Anuers. 54.
Il decamerone di Giouanni Bocacio. In Venetia. 45.

Aduis ſur les libertes de l'Egliſe Gallicane de Iehan du Tillet. 94.
Item, Eccleſiae Gallicanae in ſchiſmate ſtatus.
Memoires de France de Martin du Bellay. Paris. 71.
Diſcours politique du Sieur de la Noüe. 87.
Voiages du Sieur de Villamont. Paris. 96.
L'Eſtat de l'Egliſe. Geneue. 81. Item, La republique du peuple Iudaique.
Hiſtoire de Normandie. Rouan. 58.
Hiſtoire tragique de Guill. Lindan. Item, L'hiſtoire de Barlaam & Ioſaphat de Iehan Damaſcene. Paris. 74.
Maintenue des Princes Chriſtiens. 92. bis.
Hiſtoire des troubles de France & Flandres. Rochelle. 73.
Hiſtoire des guerres de Flandres de Gabr. Chapius. Lyon. 78.
Vies des Poëtes Prouenceaux. Lyon. 75.
Memoires de la famille de Bourbon. Rochelle. 87.
Traicte parenetique du Pelerin Eſpagnol. Aux. 97.
Tyrannies des Eſpagnols faictes aux Indes. Anuers. 79.
Moyens de nullites de la bulle du Pape contre Bourbon. Cologne. 76.
Hiſtoire des troubles de France & Flandres. Cologne. 71.

Remonſtrance ſur l'inquiſition l'Eſpagne. 66.
Recueil des choſes memorables paſſees en France. 3. vol. 65.
L'Antiguiſart. Reims. 87.
L'Eſtat de la Religion du Pays-bas. 69.
Conſeil aux Egliſes de Flandres. 74.
Charles du Molin de l'origine de la couronne de France. Paris. 61.
Narration du faiƈt de la Religion du Pays-bas. 67.
L'Apologie du Prince d'Oranges. 68.
Hiſtoire des derniers troubles de France 2. vol. Lyon. 97.
Recueil des choſes memorables aduenues ſous la ligue 3. vol. 90. 93.
L'Eſtat de France ſous François 2. 76.
Hiſtoire Eccleſiaſtique de France 3. vol. Anuers. 80.
Recueil des choſes memorables aduenues ſoubs la ligue 2. vol. 90.
Memoires de l'eſtat de France 2. vol. Middelb. 77.
Chelidonius ſur l'inſtitution des Princes Chreſtiens. Paris. 56.
L'Eſclairciſſement des aƈtions du Ducq d'Aniou. Rouan. 78.
Eſtienne Guazzo de la conuerſation ciuile. Lyon. 79.
Lettres du Prince d'Oranges au Pays-bas.
Item, Waerſchouwing aen den Prince van Oraignen met meer andere dierghelijcke ſtucken Duytſch ende Franſoys.
L'Hiſtoire de France de Bern. de Girard 2. vol. Geneue. 77.
Du droiƈt des Magiſtrats ſur leurs ſubieƈts. 74.
Hiſtoire de la vie de Charles 9. de A. Sorbin. Paris. 74.
Item, Oraiſon Funebre du treſpas dud. Item, La reddition de Carrentin.
Remonſtrance à Henry 3. ſur les ediƈts de Lyon. Francf. 74.
Du grand debuoir de Meſſieurs de Paris. 65. bis.
Academie Francoiſe de P. de la Primaudie 2. vol. Paris. 80.
Diſcours de paix & guerre de Machiauelli. Paris. 59.
Iehan Chaſſaneon des jugemens de Dieu. Geneue. 86.
Iehan Bodin de la republique. 77.
Deploration de la mort du Roy Henry 3. 89.
Conſideration ſur l'hiſtoire Francoiſe. Paris. 67.

Verſcheyden Placaten verhandelingen ende Ordonantien der Nederlanden 2. vol.
Ein Appellation teghen Artiſz Claeſzen. 62.

Hiftory vom Keyfer Loher vnd Konig Maller. 68.
Letters an the States of Holland. London. 76.

In decimofexto.

Polyaeni ftrategemata Graeco-latine Cafauboni. Lugd. 89.
Berofus De antiquitate Italiae, aliaque eiufdem argumenti. Lugd. 55.
Agapetus De officio regis. Antver. 78.
Ph. Cominaeus De geftis Ludouici. Parifijs. 61.
Epitome vitarum Plutarchi. Parifijs. 67.
Nicolaus Leonicus De varia hiftoria. Lugd. 55.
Georgiuits De Turcarum moribus. Lugd. 67.
Apophthegmata Graeco-latina Henr. Steph. 68.
Herodianus Graece. Bafileae.
Iulij Caefaris commentarij. Antver. 78.
Sulp. Seueri Sacrae hiftoriae. Parifijs. 60.
Chronicon Ph. Melanchthonis. 60.
Arrianus De Alexandri geftis. Lugd. 52.
Commentarij Franc. Patritij. Parifijs. 66.
Imperatorum Romanorum vitarum fcriptores. Lugd. 59.
Paufaniae Graeciae defcriptio. Lugd. 63.

Milite gloriofo de Plauto. Anvers. 55.
La vida de Lazarillo de Tormes. Anuers. 54.
Il decamerone de Giouanni Boccacio. In Vinegia. 56.

Le Bancquet du Comte d'Arete. Paris. 94.
Traicte de ceux de Malines. Anuers. 80.
Dialogue du Maheutre & du meinant. 95.
Les apres-difnees de Cholieres. Paris. 88.
Recueil des actes du Prince de Condé.
Recerches de France d'Eftienne Pafquier. Paris. 69.
Chronique du Roy S. Louys IX. de Meffire Iehan. Paris. 96.

Hiftorici non compacti.

In folio.

Rerum Anglicarum fcriptores. Londini. 96.
Thomae Walfingam hiftoriae Angliae. Londini. 74.

In quarto.

Pedaſius Dioſcorides De hiſtoria Plantarum.
Aurea bulla Caroli Quarti. Louanij.

In octauo.

Apoſtolij Bizantij paroemiae, Graece. Baſileae.
Bedae hiſtoria gentis Anglorum. Louanij. 66.

In decimoſexto.

Feneſtella De Magiſtratibus. Lugd. 81.
Aminta Fanda De Torquato Taſſo. Tours. 91.

Sequuntur Philoſophi, Geometrae, Mathematici & Poëtae.

In folio.

Opus Platonis, Graece cum Ioh. Serrani interpretatione 3. vol. Henr. Steph. 78.
Orontij Protomatheſis. Paris. 32.
Plinij hiſtoriae mundi. Lugd. 61.
Franciſcus Vicomercatus in Ariſtotelem De naturali auſcultatione. Lutetiae. 50.
Nizolij obſeruationes in Ciceronem. Baſileae.
Zabarellae Opera. Lugd. 87.
Iacobus Scheckius in phyſica Ariſtotelis. Baſileae.
Iac. Stobaei eclogae. Graecolatine. Antver. 75.
Alb. Dureri Opera. Pariſijs. 35.
Idem, De Symmetria partium humani corporis.
Alexander ab Alexandro. 39.
Nicolai Perotti Cornucopia Latinae linguae. Baſileae. 36.
Platonis Opera. Latine per Ioh. Cornarium. Baſileae. 69.
Anth. Schaynus in Ariſtotelem de prima philoſophia. Romae. 88.
Opera Ariſtotelis. Graece. Baſileae. 50.
Athenaei Deipnoſophiſtae. Graece. Baſileae. 35.
Item, Archumedis Geometrica Opera. Graeco-latine. 44.
Eraſmus Oſwaldus in theoricas planetarum.

Georgius Purbachius cum tabulis. Basileae.

Porphyrius De non necandis ad epulandum animantibus. Florent. 48. Item, Bapt. Comotius in Metaphysicen Theophrasti. Graece. Venetijs. 51.

Crellius in Analytica Aristotelis. Neustadij. 54.

Tabulae luminarium ac planetarum motuum diuersorum authorum. Basileae. 53.

Philon Iudaeus in libros Moysis De mundi opificio. Parisijs. 52.

Ioh. Baptista in Lucretium, cum indice.

Bessarion in calumniatorem Platonis. Item, Metaphysica Aristotelis, Henr. Steph. 1515.

Nicolaus Tignosius in Aristotelem De anima cum textu. 51.

Vitellionis Perspectiua. Norimbergae. 35.

Demosthenis Orationes. Graece cum Vlpiani commentarijs. Basileae. 32.

Valentini Erytraei tabulae partitionum oratoriarum Ciceronis. Argentorati. 60.

Apomnaemoneumata Maximi & Anthonij. Graece. Tiguri. 46.

Opera L. Ann. Senecae. Basileae.

Alexander Aphrodiseus in Aristotelem De prima philosophia. Venetijs. 61.

Munsteri rudimenta mathematica. Basileae. 51.

Claudij Ptolomaei magiae constructiones. Basileae. 38.

Iac. Scheckius De demonstratione. Basileae. 64.

Ouidij Metamorphosis cum notis Raphaelis Regij, & Mycilli. Basileae. 43.

Theodosius De Sphaera. Item, Computus maior Campani Nauariensis. Timaeus Platonis, Chalidio interprete. 1520.

Ioh. Grammaticus in Aristotelis resolutoria. Graece. Venetijs. 34.

Steph. Doleti Formulae Latinarum locutionum. Lugd. 39.

Plutarchi moralia opuscula Graece. Basileae. 42.

Herodotus Graece. Basileae.

Ioh. Pauli Perumnia Pholosophia naturalis. Patauij. 70.

Item, Ioh. Philoponis commentarius in Metaphysica Aristotelis. Ferrariae. 83.

Fabij Quintiliani oratoriae Institutiones. 27. Item, A. Gellij noctes atticae. Item, Macrobij Saturnalia & in Somnium Scipionis.

Annotamenta Ioh. Baptiſtae in linguam Latinam.
Item, Thomas de Vio in Thomam de Aquino de ente & eſſentia.
Andreas Sconerus De horologijs. Noribergae. 62. Item, Sebaſtiani Munſteri Organum Vranicum. Baſileae. 36.
Ioh. Tortelij Orthographia. Venetijs. 1501.
Item, Ciceronis Orationes in Verrem. 1486.
Iul. Caeſaris Scaligeri Poëtices lib. 7. 61.
Euclidis elementa Geometrica cum expoſitione Campani & aliorum. Baſileae. 37.
Alexand. Aphrodiſeus in Ariſtotelem De prima Philoſophia. Pariſijs. 36.
Terentius cum commentarijs Donati & aliorum. Pariſijs. 36.
Vitruuius Pollio De architectura, cum notis Danielis Barbari. Venetijs. 67.
Franciſci Cataneï Opera. Baſileae. 63.
Martianus Mineris De nuptijs Philologiae & Mercurij.
Item, De 7. Artibus. Baſileae. 37.
Item, Gregorius Nizenus De creatione hominis. Coloniae. 37.
Commentaria diuerſorum in Porphyrium & Ariſtotelis dialecticam. Louanij. 47.
Sebaſtianus Foxus in Platonem de republica. Baſileae. 54.
Ioſephi Scaligeri Cyclometrica cum appendice. Lugdun. Bat. 94.
Ariſtophanes Graece cum commentario Graeco.
Petrus Montis De dignoſcendis hominibus. 1492.
Nicolaus Copernicus De reuolutionibus orbium celeſtium. Baſileae. 66.
Horatius cum commentarijs Acronis & Porphyrionis. Baſileae. 45.
Geſneri hiſtoriae animalium 3. vol. Tiguri. 58.
Dialogus Stephani nigri. Mediolani. 1499.
Budaei linguae Graecae commentarij. Pariſijs. 48.
Quintiliani inſtitutiones oratoriae eiuſdemque declamationes. Pariſijs. 42.
Oratorum veterum Orationes Graecae. Steph. 75.
Theſaurus M. Tullij Ciceronis. Pariſijs. 56.
Vergilius cum commentarijs Germani Valentis. Antver. 75.
Ludouici Caelij lectiones antiquae. Baſileae. 50.

Euclidis Geometria. Coloniae. 91.

•Idem, De elementis. Graece cum Procli notis. Basileae. 37.

Dictionarium Latino-gallicum. Lutetiae. 52.

Lexicon Graeco-latinum Hadr. Iunij. Basileae. 57.

Ioh. Grammaticus in libros De generatione & interitu.

Item, Alexander Aphrodiseus in meteorologica. Graece. Venetijs. 27.

Item, in Aristotelem De Philosophia. Romae. 27.

Sextus Empiricus aduersus mathematicos. Parisijs. 69.

Homeri Vlyssaea. Graece. Basileae. 41.

Boëtius De consolatione Philosophiae. Lugd. 1487.

Sollij Apollinaris Epistolarum libri.

Le Institution Harmoniche di Giosesso Zarlino. In Venetia. 61.

Le richesse della lingua. volgare di Francisco Alumio sopra il Bocacio. In Vinegia. 55.

Astronomique discours de Iaques Bassitin. Lyon. 57.

Hypnerotomachie de Polyphile. Paris. 61.

L'Organe de Ph. de Cannay. 89.

Le Pimandre de Mercure Trismegiste par Monsieur de Foix. Bourdeaux. 79. Item, Flussatis in Euclidem commentaria. Lutetiae. 78.

L'Histoire des poissons de Guill. Rondelet. Lyon. 58.

Boëtius De consolatione Philosophiae. Neerduytsch. 1484.

Gualteri Riuy newen Perspectiua. Nurembergh. 47.

Henrich Cantensack Perspectiua. 64. Item, Bauwordnung durch Leonard Fronsberger.

Schertz der waerheyt vom gulten ghesprache in schimpff vnd ernst reden. Francfort.

In quarto.

Vitruuius De architectura. Argentorati. 43.

Lexicon Graeco-latinum Crispini. 66.

Baptista à Porta De furtiuis literarum notis. Neapoli. 63.

Carmen De miseria hominum. Delphis. 76.

Anacreontis Teij Odae. Graece. Cum notis & verſione Henr. Steph. Lutetiae. 54.
Ioſ. Scaligeri Epiſtola De vetuſtate gentis Scaligerae. Lugd. Batav. 94.
Plutarchus De Sole & Luna Piſauri. 72.
Item, Daſepodij Heron Mechanicus. Argentorati. 80.
Terentiani Mauri Poëtica. Pariſijs. 31.
Ioh. Taiſmerius De magnete. Coloniae. 62.
Item, Chryſippus Famanus De metallis. Pariſijs. 60.
Hugo Blotius in quaeſtiones quotlibeticas. Antver. 64.
Liber De margarita Philoſophica.
Hieronimus Oſorius De Iuſtitia. Venetijs. 64.
Scheckij hyperaſpiſtes ad Rami Epiſtolas. Tubingae. 70.
Pomponius Gauricus De ſculptura. Norimbergae.
Thomae Diggeſei Alae ſeu Scalae Mathematicae. Londini. 73.
Riolaus Iabius de Stratagematibus bellicis. Venetijs. 71.
Ioh. Malpoſi tabellae De prognoſticis. Pariſijs. 63.
Illuminati doctoris Raymundi ars magna. Lugd. 17.
Item, Guill. Leporei ars memoratiua.
Theſei Ambroſij introductio in Chaldaicam linguam & decem alias. 39.
Iambi Dominici Baudij. 91.
Dictionarium Latino-graeco-gallicum. Pariſijs. 58.
Ephemerides Ioh. Stadij. Coloniae. 70.
Florilegium diuerſorum Epigrammatum veterum. Graece. Steph. 66.
Apollonij Rhodij argonautica cum notis Henr. Steph. 73. bis.
Agoniſticon Petri Fabri. Lugd. 95.
Ariſtophanis Plutus cum Ger. Bithurici commentarijs. Pariſis. 49.
I. Lipſij Epiſtolarum centuriae. Lugd. Bat. 90.
Idem, De amphitheatro cum figuris aeneïs. ibidem.
Baſilij exhortatio ad filium. Graeco-latine. Lutetiae. 84.
Item, Lycophronis Caſſandra Graeco-latine. Empedoclis ſphaera Graeco-latine. Lutetiae. 87.
Æneae Siluij Epiſtolae. Nurembergae. 1486.
Ptolomaeus Graeco-latine. Nurembergae. 35.
Ph. Lansbergus De triangulis. Lugd. Bat. 91.
Dictionarium Latino-hiſpanicum & Hiſpanico-latinum, Ælij Anth. Antver. 60.

Iacobi Carpentarij descriptiones naturales. Parisijs. 60.
Iulius Caesar Scaliger in Aristotelem De plantis. Lutetiae. 56.
Auicennae varia opuscula Physica. Venetijs. 46.
Oppiani Alieuticon. Argenttorati. 34.
M. Trismegisti Pimandras Graeçolatine per Fr. Flussatum. Burdigalae. 74.
P. Rami Scholae Mathematicae. Basileae. 69.
Commentaria collegij conimbricensis in Aristotelem De caelo cum textu Graecolatino. Lugd. 94.
Item, Eiusdem commentarij in meteora Aristotelis.
Idem in Physica Aristotelis. 94.
I. Lipsius De Constantia. Lugd. Bat. 64.
Organi Aristotelis lib. 5. per Zachariam Vrsinum per quaestiones expositi, cum eiusdem De Rami dialectica iudicio. Neustadij. 86.
P. Rami Arithmetica & Geometrica. Basileae. 69. bis.
C. Lucilij Suessani Satyriarum reliquiae a Franc. Douza collectae. Lugd. Bat. 94.
Euclidis elementa, Montaureo interprete. Lutetiae. 52.
Porphyrij institutiones ad Chrysaorium. Parisijs. 40.
Item, Aristoteles De prima resolutione. 41.
Orontij Arithmetica. Lutetiae. 55.
Item, Eiusdem in Sphaeram suam canones & De speculo vstorio.
Aristotelis Ethica cum Peroni commentarijs. Parisijs. 40.
Ioh. Rubeus in Physica Aristotelis. Venetijs. 98.
Ioach. Periouius in Aristotelem de caelo.
Idem in Meteorologica. Parisijs. 52.
Idem in Aristotelem De anima.
Homeri Opera. Graece 2. vol. Louanij. 35.
Arati Solensis phenomena & prognostica. Parisijs. 59.
Oppianus de versione cum Bodini commentarijs. Lutetiae. 55.
Euclidis optica & catoptica. Parisijs. 57.
Theocriti Idyllia. Parisijs. 61.
Rodolphus Agricola De inuentione Dialectica cum scholijs Frissemij. Parisijs. 43.
Iul. Caesar Scaliger De causis linguae Latinae. Lugd. 40.
Simon Portius De coloribus. Florent. 48.

Iul. Caesaris Scaligeri exotericae exercitationes. Lutetiae. 57.
Aristotelis Opera Graece. 6. vol. Francof. 85.
Iul. Pollucis onomasticon Graece. Basileae. 36.
Constantini Lascaris De octo partibus orationis & alia Varia eiusdem.
Sixti ab Heminga Astrologiae refutatio. Antver. 83.
Sphaera Procli cum commentarijs. 36.
Franc. Massarij in Plinium notae. Basileae. 37.
Benedictus Peresius De naturalium principijs & affectionibus. Parisijs. 85.
Lazarus Baifius De re nauali. De re vestiaria & vasculis. Basileae. 37.
Iul. Pollucis Onomasticon. Basileae. 41.
Augustinus Steuchus De perenni Philosophia. Basileae. 42.
I. Lipsius aduersus Dialogistam. Lugd. Bat. 90.
Item, Franciscus Sanches, quod nihil scitur. Lugd. 81.
Ephaistionis Enchiridion De Metris & Poëmatibus. Graece. Parisijs. 53.
Steph. Doletus De re nauali. Lugd. 37.
Cardanus de Sapientia. Norimbergae. 43.
Ioh. Taisnier De vsu Sphaerae. Coloniae. 59.
Item, Ioh. Baptistae resolutio problematum Euclidis. Venetijs. 53. Item, Hero De Machinis Bellicis. 72.
And. Duditius De cometis. Basileae. 79.
Guill. Xilandri Institutiones aphoristicae eiusdemque opuscula. Heydelb. 77.
Platonis Minos siue De lege. Graece. Louanij. 31.
Leon Baptista De Commodis & incommodis literarum, & De Reaedificatione. Romae. 20.
I. Lipsij Saturnalia. Antver. 85.
Pindari Opera Latine. Basileae. 35.
Porphyrij Isagoge & Aristotelis Logicalia. Graece. Louanij. 23.
Leonh. Portius De re nummularia & Ponderibus. Basileae. 22.
C. Solij Apollinaris lucubrationes cum Ioh. Baptistae commentarijs. Basileae. 42.
Aristophanis Comoediae. Graece. Lutetiae. 53.
Mollerus De Creatione Angelorum & lapsu. Franekerae. 96.
Iacobus Peletarius De occulta parte numerorum. Parisijs. 60.

M. Aleſſandro Piccolomini De la Theorice. In Venetia. 58.
Ragionamento del Fabricare le Forteſſe di Girolamo Cataneo in Breſſia. 71. Item, Archimedes des pois. Paris. 65.
Item, Architectura di Martino Baſſi.
La Scophoniſba del triſſimo. In Vicenza. 29.
Spiritali di Herone ridotti in lengua volgari. In Venetia. 92.
Goffredo del S. Torquato Taſſo. In Venetia. 83.
Le vinti Iornati dell. Agricoltura di M. Agoſtino Gallo. In Venetia. 72.
Agricoltura di Alphonſo d'Herrera. Venetia. 83.
Euclides. In Vinegia. 69.

Le Coſmolabe de Iaques Beſſon. Paris. 67.
Polygraphie de I. Tritheme. Paris. 61.
Maiſon Ruſtique de Ch. Eſtienne. Paris. 64. bis.
L'Art de nauiger de M. Pierre de Medine. Lyon. 76.
Recueil de l'origine de la Poëſie Françoiſe. Paris. 81.
Traicté de la Grammaire Françoiſe de Louys Meigret. Paris. 50.
I. Bodin De la demonomanie des ſorciers. Paris. 81.
L'Uſage de l'holometre d'Antolyce. Paris. 72.
Raiſon d'Architecture. Paris.
Dialogue de Th. Beſſard de la longitude. Rouan. 74.
L'Arithmétique de Forcadel. Paris. 57.
Dictionnaire François-latin de Nicot. Paris. 93.

De beginſelen des Watergewichts door Steuin. Leyden. 86.

In octauo.

Opera Ariſtotelis cum Theophraſto. Graece. 4 vol. Venetijs. 51.
Petri Bembi Opuſcula. Baſileae. 1513.
Florens Chriſtianus in Ariſtophanis Irenam. Lutetiae. 86.
Epicteti Enchiridion cum Angeli Politiani interpretatione. Geneuae. 95.
Elementale Geometricum Ioh. Voegdin. Francf. 61.
Sexti Philoſophi Pyrromarum hypotypoſes. Henr. Steph. 62.
Nicol. Contarenus De perfectione. Lugd. 88.

Iof. Scaliger in Theocritum, Mofchum & Bionem cum Ifaaci Caufabonni lectionibus. Comelin. 96.
Thomae Magiftri Attici eloquij elegantiae. Graece. cum notis.
Herm. Vlneri Germanicae & Latinae linguae phrafium fupellex. Francof. 77.
Ioh. Meurfij opufcula critica cum Iofephi Scaligeri verfione. Lugd. Bat. 97.
Theocriti Idyllia Latine verfa ab Andrea Diuo. Bafileae. 54.
Item, Vincentij Lupani notae in Annales Taciti. Lutet. 56.
Terentius cum notis Antefignani. Lugd. 56.
Organum Ariftotelis Iulio Pacio interprete. Francof. 92.
Symmachi Epiftolae. Geneuae. 87.
Antonij Mizaldi fecretorum agri Enchiridion. Lutetiae. 60.
Ariftaeneti Epiftolae. Graeco-latine. Parifijs. 95.
Phaedri Fabulae cum Ritterhufij notis, & Ænigmata Sympofij.
Ethica Ariftotelis. Coloniae. 45.
Molinaei elementa Logica. Lug. Bat. 98.
Natalis comitis muthologiae. 96.
Anth. Cenallerij rudimenta Hebraicae linguae. Geneuae. 60.
Calligraphia linguae Graecae Ioh. Poffelij. Francof. 90.
Henr. Corn. Agrippa De occulta Philofophia. Lugd.
Item, Petri De Abano elementa magica.
Euripidis tragoediae Graece. Bafileae. 61.
Scholia Arfenij in eafdem. Graece. 44.
Anth. Scori phrafes linguae latinae. Bafileae. 57.
Demofthenis orationes Graece 3. vol. Bafileae. 47.
Pfuchologia ex recenfione Goclenij. Marpurgi. 90.
Iul. Caefaris Scaligeri in Theophraftum animaduerfiones. Lugd. 84.
Anth. Mizaldi centuriae memorabilium. Lutetiae. 67.
Francifci Titelmanni compendium Philofophiae naturalis. Lugd. 64.
Idem, De confideratione Dialectica. Parifijs. 44.
Paladius Rutilius De re ruftica. Parifijs. 43.
Ariftoteles De mundo. Graece. cum Scholijs B. Vulcanij. Lugd. Bat. 91.
Columella De re ruftica. Parifijs. 43. Item, Varro De eadem.
Budaeus De affibus. Lugd. 50.
I. Lipfij Epiftolae. Antver. 86. Eiufdemque Epiftolicae quaeftiones & Electa.

Eiusdem Epistolarum centuria. Lugd. Bat. 86.
August. Saturnij Grammaticae institutiones. Basileae. 46.
Item, Cicero pro Marcello & rege cum Scholijs Iametij.
Catullus, Tibullus, Propertius ex recensione Scaligeri. Antv. 82.
Theocriti Idyllia. Moschi & Bionis opuscula. Graece. Comelin. 96.
Maximi Tirij disputationes. Graecolatine. Henr. Steph. 57.
Valerij Flacci Argonauticon & alia opera. Venetijs. 23.
Ph. Melanchton De anima. Wittebergae. 40.
Item, eiusdem Philosophia moralis. 42.
Ioachimi Camerarij Scholastica praecepta.
Hieron. Bongartinerus De anima. Lugd. 55.
Fla. Sosipater de arte Grammatica. Basileae. 51.
Oppianus De venatione & piscatu, cum notis Conr. Rithemij. Lugd. Bat. 97.
Reliquiae Poëseos Philosophicae. Graece. Henr. Steph. 73.
Leonh. Porcius De re pecuniaria & ponderibus. Colon. 51.
Ioh. Alexander De re rustica. Item, Aristoteles De Plantis. Graece. Basileae. 67.
Epigrammata doctissimorum nostra aetate. Item, Sepulueda De correctione anni mensiumque Romanorum. Parisijs. 89. Item, Flaminij paraphrasis in Aristotelem De prima Philosophia.
Ciceronianum Lexicon Graeco-latinum. Item, Diuersorum carmina a Cicerone interpretata. Henr. Steph. 57.
Goclenij disputationes Physicae. Marpurgi. 91.
Declamationes Ph. Melanchtonis 3. vol. Argentorati. 59.
Epitome adagiorum Erasmi. Coloniae. 64.
Luciani Opera. Graece 2. vol. Hagonae. 35.
Euripidis Hecuba & Iphigenia. Graeco-latine. Basileae. 30.
Grammatica Graeca Cleon. cum notis Antesignani. Antver. 68.
Æschyli tragoediae Graece. Parisijs. 52.
Guill. Canteri nouae lectiones. Basileae. 64.
Grammatica Graeca Cleonardi cum Scholijs. Lugd. 68.
Hermogenes De arte Rhetorica, & Aphtonij praeexcercitamenta. Lugd. 38.
Terentius ex correctione Riuij. Tiguri. 52.
Hermogenis ars Rhetorica & Demetrius De elocutione. Graece. Argentorati. 58.

Didymi interpretatio Graeca in Odyſſeam. Pariſijs. 30.
Alexand. Aphrodiſei quaeſtiones naturales. Baſileae. 48.
Eraſmi Epiſtolae. Pariſijs. 25.
Artemidorus De ſomniorum interpretatione. Venetijs. 18.
Hecaſtus Macropedij. Vltraiecti. Eiuſdem Comicae Fabulae. Coloniae.
Gaſpar. Contarenus De Elementis. Item, Capitius De rerum principijs. Pariſijs. 48.
Valerij Dialectica. Coloniae. 75.
Manilij aſtronomica, ex recenſione Ioſ. Scaligeri. Geneuae. 90.
Alfragani Chronologica, Aſtronomica & De calendario Romano. Francof. 90.
Epitome Aſtronomiae Michaëlis Maeſtlini. Tubingae. 93.
G. Buchanani Sphaera. Herbornae. 86. bis.
Pſellus De 4. mathematicis ſcientijs cum Xilandri notis, eiuſque carmine De Philoſophia. Baſileae.
Item, Timaeus Locrus De Mundi anima & natura. Venetijs. 55.
Ioh. Stoflernius De fabrica & aſtrolabio. Lutetiae. 53.
Georgij Purbachij Theoricae nouae planetarium. Pariſijs. 53.
Orontij Arithmetica practica. Lutetiae. 44.
Theologia Platonica De mortalitate animae. Pariſijs. 59.
Dominici Baudij & Adr. Bliënburgi Poëmata. Lugd. Bat. 87.
Ptolomaei Mathematicae conſtructiones. Lutet. 56.
Chriſtophori Clauij Arithmetica Practica. Romae. 85.
Ioh. Stobaei Sententiae. Antver. 51.
Luciani Dialogi Graeco-latine. Baſileae. 50.
De Latinis & Graecis arborum, piſcium & auium nominibus. Lutetiae. 44.
Petri Benſardi Aſtronomici inſtrumenti vſus. Antver. 53.
Lud. Viues De ratione dicendi. Louanij. 33.
G. Buchanani Sphaera. Herbornae. 87.
Item, Donſypodij Sphaericae propoſitiones. Graeco-latine. Argentorati. 72. Item, Barlaami Monachi propoſitiones logiſticae Graece.
Tritenhemij Quaeſtiones Philoſophicae. Coloniae. 34.
Pindari Olympia & pythia. Pariſijs. 35.
Phurnutus, Palaephatus, Iulianus. Graece.

Erafmus De confcribendis Epiftolis. Coloniae. 48.
Petri Nannij mifcellanea. Louanij. 48.
Item, Th. Morus De optima Reipublicae Statu.
Buchanani Francifcanus & Fratres & alia Poëmata.
Item, Adriani Tornebi Poëmatum Sylua. Bafileae. 78.
Iacobi Peletarij difquifitiones geometricae. Lugd. 67.
Petri Rami arithmetica. Parifijs. 57.
Epitome Philofophiae naturalis Georgij Liebleri. Bafileae. 61.
Georgij Macropedij calendarius & eiufdem computus Ecclefiafticus. Vltraiecti. 41.
Item, Theod. Gaza De menfibus atticis. Bafileae. 36.
Item, Ioh. Nouiomagus De numeris. Dauentriae. 51.
Item, Mufica Liftenij. Norimbergae.
Idem, Honteri rudimenta cofmographica. Tiguri. 49.
Macerronea Merlini Cocai. Venetijs. 20.
Erafmus De copia rerum & verborum. Antver. 45.
Epitome commentariorum linguae Latinae Steph. Doleti. Bafil. 40.
Francifcus Statius De maecenate. Leydae. 64.
Ioh. De Rupe fciffe De confideratione quintae effentiae. Bafileae.
Corn. Valerij inftitutio Phyfica. Antver. 67.
Phyfica Hebraea Rabbi Aben Tybbon, Latine verfa ab Ifaaco Leuita. Coloniae. 55. bis.
Orationes Ifocratis. Graeco-latine. Trenomac. 58.
Theocriti Idyllia Latina per And. Diuinum. Bafileae.
Item, Leon. Baptifta De picturis. 40. Trapezuntius De Ciceronianis Orationibus. Item, Melanchton in Ethica Ariftotelis. Parifijs. 31.
Ph. Melanchtonis Phyfica elementa. Lugd. 50.
Erafmi Colloquia Familiaria. Magdeburgae. 64.
Erafmi Antibarbara. Argentinae. 22.
Idem, De confcribendis Epiftolis. Antver. 50.
Rami Dialectica cum Talaei praelectionibus. Bafileae. 54.
Dixippus pro praedicamentis Ariftotelis, contra Plotinum. Parifijs. 49.
Xyftus Betuleius in Ciceronem De natura eiufque paradoxa Bafileae. 50.
Ludouicus Lauaterus De fpectris.

Boëtius De consolatione Philosophiae. Coloniae. 35.
Verrepaei Scholasticae institutiones. Antver. 73.
Amandi Polani Logica. Herbornae. 93.
Iul.* Caesaris Scaligeri Epidorpydes. Geneuae. 73.
Ludouicus Viues De officio mariti, & de Christiana Faemina. Basileae. 38. bis.
Corn. Valerij Dialectica. Louanij. 51.
Sententiae veterum comicorum. Graeco-latine. Parisijs. 54.
Phraseon Hebraicarum thesaurus. Rob. Steph. 58.
Sophocles. Graece. Lutetiae. 80.
Nonius Marcellus De proprietate Sermonum. Antver. 65.
Tryphiodori Ilij expugnatio. Graeco-latine. Lutetiae. 57.
Augustini Hunnaei Dialectica. Antver. 66.
Opera Ciceronis 10. vol. Parisijs. 43.
Orationes Isocratis, Graece. Basileae. 61.
Crellij introductio in Logicam Aristotelis. Neustadij. 81.
Moriae encomion Erasmi. Basileae. 51. bis.
Hadr. Iunij animaduersorum libri, idemq. De coma. Basileae. 56.
Iacobus Sadoletus De laudibus philosophia. Basileae. 41.
Ioh. Wierus De praestigijs daemonum. Basileae. 64.
Leonardi Botalli & Valerij. Logica. 76.
Ph. Melanchtonis erotemata dialectica.
Ioh. Hessels de officio pij. Antver. 66.
Nicodemi Frischlini Opera Poëtica. 89.
P. Rami animaduersiones aristotelicae. Lutetiae. 48.
Georgij Diaconis epitome logices Aristotelis. Graece. Paris. 48.
Ignotus Patronus De Sagis. Herbornae. 91.
Corn. Valerij Grammatica. Antver. 78.
Eiusdem Retorica & dialectica. Louanij. 56.
Item, Sebastianus Foxius De Styli ratione. Antver. 54.
Bartolomeus Viottus De demonstratione. Parisijs. 60.
Theophrasti Characteres Ethici, cum notis Casauboni. Lugd. 92.
Orationes in Argentinensi academia habitae. Argentinae. 92.
Andr. Gartuerij prouerbialia dicteria. Basileae. 25.
Cardanus De vtilitate ex aduersis capienda. Basileae.
I. Lipsij electa. Antver. 80.
Erasmus De copia rerum & verborum. Brugis. 65.

Perſius a Murmellio illuſtratus. Antver. 46.
Sententiae veterum comicorum. Graeco-latine.
Sophoclis tragoediae Latine. Baſileae.
Euclidis elementa. Graeco-latine. Pariſijs. 73.
Angeli Politiani Epiſtolae & miſcellanea. Lugd. 39.
Lamb. Danaei Ethica Chriſtiana. Geneuae. 77.
P. Giacconius De triclinio cum Fului Vrſini appendice. Heydelberg. 90.
Ioſephi Scaligeri Auſoniae lectiones. Geneuae. 88.
Dialectica Ioh. Caſae. Francof. 94.
C. Plinij ſecundi Epiſtolae eiuſque panegyricus. Antver. 32.
Franc. Robertellus in Æſchylum. Graece. Venetijs. 52.
Mich. Neandri linguae Graecae erotemata. Baſileae. 55.
Demetrius Phalerius De elocutione. Florentiae. 52.
Item, Iac. Acontius De methodo. Baſileae. 58.
Euripides cum commentarijs. Graece. Venetijs. 1503.
Hieronimus Ciorius de gloria & nobilitate. Baſileae. 23.
Nicol. Cleonardi peregrinationes. Louanij. 51.
Item, Philaletis Phorrianae quaeſtiones.
Bapt. Mantuani Opera. 4. vol. Antver. 76.
Conr. Geſneri interpretatio errorum Vlyſſis Homerici. Tiguri.
Quaeſtiones & problemata Philoſophica habita Lipſiae 2. vol. Marpurgi. 90.
Ioh. Sturmij partitiones Dialecticae. Argentorati. 71.
Heſiodus Graeco-latine. Item, Rudolphi Agricolae Epitome Dialectices. Coloniae. 46.
Eraſmus De conſcribendis Epiſtolis. Coloniae. 23.
Opus Homeri. Graece 2. vol. Venetijs. 24.
Xenophontis Sympoſium. Graece. Hagoniae. 31.
Trapezuntij comparationes Ariſtotelis & Platonis. Venetijs. 23.
Ioh. Iouiani opuſcula. Baſileae.
Ioachimi Fortij lucubrationes. Baſileae. 41.
Ariſtotelis Ethica. Latine per Peronium. Coloniae. 45.
Franc. Barbeus De re vxoria.
Verrij Flacci opera & Pompeus De verborum ſignificatione. Venetijs. 59.
Hieronimi Vidae Chriſtiades & alia. Antver. 36.

Item, Valerij Catulli, Albi Tibulli & aliorum opuſcula. Baſileae. 30.

Antichopinus Nicolai Turlupini Carnuti. 92.

Item, Ioh. Baſius De Fatuitate Baſiana.

Item, Reſponſio ad tractatum De praerogatiua. 88.

Adamantij Phyſiognomicon. Baſileae. 44.

Martini Doncani colloquia. Antver.

Apulei Opera. Baſileae. 33.

Opus Homeri proſa Latina 2. vol. 23.

Cicero ad Herennium & De inuentione. Lugd.

Idem, De Philoſophia. Lugd. 60.

Eiuſdem Topica. 45.

Idem, De Oratore. Coloniae. 74.

Eiuſdem Epiſtolae familiares. Antver. 77.

Ouidij Metamorphoſis cum Glareani notis, ter. Antver. 38.

Rationamenti di Petro Aretino. Bengodi. 84.

Opere Volcari De Seraphino. In Fano. 17.

P. Aretin delle corti & delle carte. 89.

Las trezientas de Iuhan de Mena. 52.

La pace comedia di Marin negro. In Venetia. 92.

Due dialogi di Mercurio & Caronte & di Lattantio & vno Archidiacono. In Vinegia.

Cornelio Agrippio della vanita delle Scienze. In Venetia. 49.

Giouan Bapt. Porta de miracoli della natura. In Venetia. 60.

Le richezze dell agricoltura di Giouan Maria. In Venetia. 86.

Dello ſpecchio di ſcientia di Leonh. Fiorauanti. In Venetia. 64.

Sette libri di Satyre de Franciſco Sauſouino. In Venetia. 83.

Les oeuures d'Horace. Latin-François. Paris. 88.

Practique de chiffrer de V. Menher. Anuers. 65.

Le Ieu pythagorique de Claude de Boſſiere. Paris. 56.

L'art Poëtique de Iacques Peletier & autres opuſcules. Lyon. 55.

De boecken Odyſſeae Homeri in Rijm, door Coornhert. Haerlem. 61.

Gheſprake vant Ampt der Oueigheyt. 96.

Problemata Ariſtotelis. Hooghduytſch. Francfurt. 71.

Ein Vocabular der Polniſchen vnd Deutſchen. 71.

Handbuchlein der Ortographie vnd Grammatick durch Johansen Elien.

Item, Elementa Grammaticae Latinae Lossij. Francof. 57.

In decimosexto.

Hierocles in Pythagoreorum carmina. Parisijs. 83.
Lamberti Danaei Physica Christiana. Geneuae. 76.
Iamblichius De mysterijs Ægyptiorum & Proclus in Platonem. Lugd. 49.
Virgilius. Parisijs. 36. bis.
Ouidij Amatoria. Lugd. 46.
Eiusdem Fasti, De Ponto & Tristia. Antver. 61.
Gabr. Faërni Fabulae & Sambuci Emblemata. Antver. 84.
Corn. Taciti Annales. Lugd. 51.
Æsopi Fabulae. Graeco-latine. Antver. 74.
Ciceronis Epistolae ad Atticum. Lugd. 51.
Decij Ausonij opuscula. Lugd. 48.
Terentius Mureti. Antver. 65. Item, Cicero De officijs. Lutetiae. 53.
P. Gregorij Syntaxes artis mirabilis 2. vol. Lugd. 78.
Plauti Comoediae. Antver. 66.
Pindari Opera. Graeco-latine. Henr. Steph.
Epicteti Enchiridion. Graeco-latine. Antver. 78.
Tragoedie Senecae cum Raphelengij animaduersion. Antv. 89.
Callimachus & Moschus. Graeco-latine cum notis B. Vulcanij. Antver. 84.
Sophoclis tragoediae. Antver. 79.
Plinij Secundi historiae mundi 4 vol. Lugd. 61.
Euripidis tragoediae tres a Georgio Rattallero Latine redditae. Antver. 81.
Sententiae Veterum Poëtarum. Antver. 61.
Anth. Mizaldi arcanorum siluula. Lutetiae. 54.
Sententiae Graecorum comicorum. Henr. Steph. 69.
Euripides. Graece. Antver. 71.
Lucretius De rerum natura. Lugd. 46.
Epitheta Ciceronis. Coloniae. 71.

Le profe di M. Pietro Bembo. In Venetia. 56.
Alceo Fanola pefcatoria. Venetia. 92.
Comedie di M. Lodouico Dolie. In Venetia. 60.
La diuina comedia di Dante. In Venetia. 55.
Prouerbios de Don Imgo Lopes. Anuers. 81.

Les Oeuures de Cl. Marot. Lyon. 61.
Harmonie des corps celeftes & humains d'Anth. Mizald. Lyon. 80.
Arcadain de l'aftrologie. Rouan. 84.
La philofophie Fabuleufe de Pierre de la Riuey. Paris. 81.
Les Epiftres de Ciceron. François-latin. Paris. 64.
Les Epithetes de M. de la porte. Paris. 82.
Les ephemerides perpetuelles de l'air. Anuers. 56.
Les touches du Sieur des accords. Paris. 88.
Les effays de Michel de Montaigne. Lyon. 95.

Philofophi non compacti.

In folio.

Hypomnenia in Ariftotelis Rhetoricam. Graece. Parifijs. 39.
Francifcus Picus contra Philofophaftros.
Aug. Niphus De immortalitate animae. Venetijs. 21.

In quarto.

Lipfius De Cruce. Antver. 94.
Iofeph. Scaligeri Epicedium in obitum Iani Douzae F. Franekerae. 98.
Alchabitius cum commento. Venetijs. 12.
Arriani Periplus Graece. Bafileae. 33.

Ordini di Caualliarre di Frid. Grifone.

Solutie op Geometrifche Vraghen ende van de quadrature des circels door M. Ludolph.

In octauo.

Gemma De radio aftronomico. Lutetiae. 58.
Ocellus Lucanus De vniuerfi natura. Graeco-latin. Comelin. 96.

Dialogus De antiquato ſermone fugiendo. 98.
Iac. Lectius De Æmilij Papiniani vita & Scriptis. Geneuae. 94.
P. Molinaei elementa logica. Lugd. Bat. 98.

Origine della lingua florentina. Florenza. 49.

In decimoſexto.

Fabri Pibrachij tetraſticha Gallico-latino-Graeca. Lugd. 98.

Libri aliquot Muſici.

In folio.

Nouum pratum Muſicum Emanuelis Hadriani. Antver. 92.
Cantilenae duabus teſtudinibus accommodatae. manuſcriptae, baſſus & ſuperius 2. vol. Lond. 83.

In quarto.

Cantilenae teſtudini accommodatae & conſcriptae à Philip. Marnixio.
Muſica di Adriano Willard. 7. vol.
Liure de Meſlanges de C. le Ieune a 6. parties. Anuers. 85.

In octauo.

Pſalmi & cantilenae variae à Ph. Marnixio conſcriptae & teſtudini accomodatae.
Inſtabolatura De lauto. In Venetia. 54.
Il libro De Madrigali a 4. voci. 2. parties. Ferrarae. 50.
Madrigali di Aribadelt. Altus & baſſus. In Vinegia. 58.
Madrigali di Cypriani de rore Tenor & Altus. Venetia. 57.
Inſtabolatura De lauto. Venetia. 46.

Octante deux Pſeaumes a 4. parties par Cl. Marot. Paris. 59.
Contratenor du threſor de muſique d'Orlande. 76.
Meſlanges d'Orlande en cinq parties. Paris. 76.

Sequuntur libri manuſcripti.

Varia & miſcellanea ex hiſtorijs.
Chronicon Brabantiae. Dinteri.

Officia Ciceronis cum Persij Satyris.
Institutio Catholica Richardi halli contra Hereticos.
Chrysostomi Hermeneia in Epistolam ad Romanos. Graece.
Speculum diuinorum & naturalium Henrici Baten.
Liber De gubernatione Dei & hominum.
Literae Imperatorum, Regum & Pontificum.

Des rebellions du Peuple de Flandres.
Diuerses Chroniques tant en François que Flamen.
Protocolle contenant le traicté de Calais & plusieurs autres traictés de Pacification.
Traictés diuers tant en François que Flamen.
Dialogue touchant l'interpretation de la Saincte Escriture.

Forme van procederen in den Raedt van Vlaenderen.
Recueil van verscheyde stucken.
Sinte Franciscus Wijngaert.

In quarto.

Historia De rebus & gestis Phrysonum.
Quinque alij libri historici antiqua Phrysonum lingua.
Opera Salustij.
Tractatulus Theologicus Florentij in Gauda.
Oratij Carmina ad Q. Pontificem Maximum & alios.
Liber Canonicorum regularium.

Repertoire des ordonnances reposans au grand conseil du Roy.

In octauo.

Salustij Opera.
Gregorij Theologi sententiae & aurea Pythagorae Carmina.
Vibrandi Dominici Panegyricus.

Hooghduytsch Tytel-boeck.
Hooghduytsche Phrases.

FINIS.

Venumdabuntur hi libri auctione publica in aedibus Viduae Domini Sancto-Aldegondij ad sextam Iulij 1599. Fietque initium per Theologos, & sic deinceps eo ordine quo hic sunt compositi.

Sunt & insuper variae eximiaeque Alb. Dureri & aliorum Picturae & Tabulae: quamplurima etiam & antiquissima tam ex auro & argento quam ex aere numismata. Duo globi, insigniaque instrumenta Geometrica.

HOOGDUITSCHE VERTALING

EN

HOOGDUITSCHE TEGENHANGER

VAN

HET WILHELMUS-LIED.

*** Tot de mededeeling van deze stukken zijn wij, na het afdrukken van het Wilhelmus-lied in het Nederduitsch, in staat gesteld door de goedheid van den Heer A. J. NYLAND te Utrecht. Zij worden ook gevonden in de Stedelijke Bibliotheek te Rotterdam.

I.

Ein christlich Heldenliedt, gemacht zu ehren und wolgefallen dem weilant Durchleuchtigen und Hochgebornen Kriegsfursten Wilhelm von Nassawe, Printzen von Vranien etc. Der reformierten Niderlendtschen Staten Generalen Velt-obersten. Darin die versael buchstaben seiner Printzlichen gnaden nahmen mitbringen. Und hat sein eigne melodei.

Onder dezen titel verscheen, zonder jaartal, de volgende Hoogduitsche vertaling van het Wilhelmus-lied te Heidelberg, bij Marcus Christianus zum Lam. Het gedicht is in plano en in drie kolommen in koper gegraveerd, met een portret van den Prins bovenaan in de middelste kolom. Waarschijnlijk is het stuk van het jaar 1608: althans bij denzelfden uitgever werd met dit jaartal, in de daaronder staande spreuk geïncarneerd, een tegenhanger gedrukt, ter eere van Graaf Maurits, geheel op dezelfde wijs en ook met diens portret. Wat deze gissing te waarschijnlijker maakt is, dat de vertaler, om de plaat te vullen, het getal coupletten met één heeft vermeerderd, hetwelk blijkbaar na den dood van den Prins is gedicht. Het komt mij voor, dat de vertaling van dezelfde hand is, die het pendant vervaardigde, daar in beiden dezelfde vreemde Engelsche constructie (thu waschen, thu denken, thu suchen, thu verfluchen, enz.) telkens voorkomt. Misschien was de auteur een man van Nederlandsche afkomst, wiens ouders in Engeland gewoond hadden, en die in de Paltz gebleven was met zijn Neêrlandsch bloed en daar des Graven Maurits' daden met geestdrift gadesloeg en op zijne wijs bezong, en zoo aanleiding vond om voor zijne landgenooten in Duitschland het „nieuw christelijk lied," ter eere en ten gunste van dezen Vorst door hem gedicht, te gelijk met het oude „Heldenlied" en met de beeldtenissen van de twee groote Vorsten te

doen drukken. Welke deze aanleiding mag geweest zijn? Het jaartal (1608) doet de vraag rijzen, of wellicht in het kruisvuur van de pamfletten, die voor en tegen het bijleggen van den oorlog met Spanje op dat tijdstip werden in het licht gegeven, ook deze dichtstukken het doel van een schot hebben gehad. Wilde de dichter misschien de geestdrift voor de zaak en het gevoelen van Graaf Maurits, die immers tot op het einde van het genoemde jaar sterk tegen het bestand ijverde, onder de talrijke, nog in Duitschland verkeerende Nederlanders gaande maken? Dat Maurits toen op het volk werkte en wilde gewerkt hebben door dergelijke geschriften, is bekend. Zijne eigene brieven aan de steden getuigen er van. Zou de gemalin van den Keurvorst Frederik IV, die Maurits' halve zuster was (Louise Juliana), niet van invloed hebben kunnen zijn op de uitgave van deze rijmen? Het „zu wolgefallen dem Durchl. und christlichen Kriegsfürsten Mauritio" riekt eenigermate naar dergelijke propaganda. Hoe dit zij, zeker was in 1608 de uitgave van verzen met prentverbeeldingen, om als vlugschriften op het volk te werken, niet vreemd. De Bibliotheken van Tiele en Meulman leveren er een aantal proeven van.

Wilhelmus von Naſſawe
Bin Ich von Deutſchen blut,
Dem Vatterlandt getrawe
Bleib Ich bis in den doot.
Ein Printze von Vranien
Bin ich gantz vnuerfehrt,
Den Konig von Hiſpanien
Hab ich allzeit geehrt.

In Gottes fried zu leben
Hab Ich allzeit getracht:
Darumb bin Ich vertrieben,
Vmb Landt und Leuth gebracht.
Abr Got wirdt mich regieren
Als ein gut Inſtrument,
Das Ich einſt wider keren
Werd in mein Regiment.

Leidt Ewch mein vnderſaeſſen,
Die aufrecht ſindt von art,
Got wirdt Ewch nit verlaeſſen
Al ſeidt ihr nun beſchwart.
Wer frumb begert zu leben
Der bitt Got nacht vnd tag,
Das er mir krafft wöl geben
Das ich Ewch helffen mag.

Leib vnd gut all zuſamen
Hab ich Ewch nit verſchoont,
Mein Brüder hoch von namen
Die haben ſolchs bethoont:
Graef Adolf iſt geblieben
In Frieſlant in der Schlacht:
Sein Seel im Ewigen leben
Erwart den jüngſten tag.

Edel vnd hoch geboren
Von Kaiſerlichem ſtam,
Ein Furſt des Reichs erkoren
Als ein frum Chriſten man,
Fur Gottes Wort geprieſen
Hab Ich frey vnuerzagt,
Als ein Heldt ohne vreſen,
Mein edel bluht gewagt.

Mein ſchilt vnd mein vertrawen
Biſt du, ô Got mein Herr,
Auf dich ſo wil ich bawen,
Verlaes mich nimmermehr:
Auf das ich frum mög bleiben
Dein diener zu aller ſtundt,
Die tyranney vertreiben,
Die nur(n) mein hertz durchwundt.

Vor alln die mich beschwaren
Vnd mein verfolger sein,
O Got, wollst doch bewaren
Den trewen Diener dein,
Das sie mich nit verhaschen
In ihrem grimmen muet,
Ihr hende nicht thun waschen
In meim vnschuldigen bluet.

Orlaub ihr arme schaeffen
Die seidt in grosser noot,
Ewr Hirt der sol nicht schlaeffen
Seidt Ihr schon jetz zerstrowt.
Zu Got wölt Ewch begeben,
Sein heilsam Wort nembt an,
Als frumme Christen leben,
Wirdt hie bald sein gethan.

Nix thut mich mehr erbarmen
In meinem gegensputh,
Dan das man sieht verarmen
Des Konigs Länder gut,
Das Ewch die Spanier krencken
O edel Nidrlandt gut,
Wan Ich daeran thu dencken.
Mein edel hertz das blutt.

Nach sawr sol ich entfangen
Von Got mein Herrn das suss,
Darnach hat gros verlangen
Mein Printzelich gemuth:
Das ist das ich mög sterben
Mit ehren auff dem veld,
Ein ewig Reich erwerben,
Als ein getrewer Heldt.

Als ein Printz aufgeſeſſen
Mit meiner Hehres krafft,
Von dem Feinde vermeſſen
Hab ich die Schlacht erwart:
Die bey Maeſtriecht vergraben
Beforchten meinen gwalt:
Mein reuter ſah man traben
Sehr muhtig durch das velt.

So es der will des Herren.
Vff der zeit weer geweſt,
Hett Ich gern wöllen keren
Von Ewch den ſchwern tempeſt.
Aber der höchſt dort oben,
Der alle ding regiert,
Den man allzeit muſſ loben
Der hat ſolchs nicht begert.

Sehr Chriſtlich was getrieben
Mein Printzelich gemuth;
Stanthafftig iſt geblieben
Mein hertz im gegenſputh.
Den Herrn hab ich gebetten
Von meines hertzen grunt,
Das er mein ſach wol retten,
Mein vnſchult machen kunt.

Als Dauid muſte fluchten
Vor Saulo dem Tyran:
So hab Ich muſſen ſuchten
Mit manchem Edelman;
Abr Got that ihn erheben,
Erloeſt aus aller noot,
Ein Konigreich gegeben
In Iſrahel ſeer groos.

Vor Got kan ich bezeugen,
Vnd ſeiner groſſen Macht,
Das Ich zu keinen zeiten
Den Konig hab veracht:
Nur das ich Got dem Herren,
Der höchſten Majeſteit,
Hab muſſen obedieren
In der Gerechtigkeit.

Werd Ich durch Gottes ſchickung
Von Ewch genommen hin;
Sein Wort bleib Ewr erquickung,
Bewahr Ewch hertz vnd ſin,
Das Ihr zu keinen zeiten
Den Pfaffen kompt ins netz
Gotts gnad wol Ewch geleiten,
Das laes ich Ewch zur letz.

WILHELM vnd harniſch legen an,
Vnd ſtreiten als ein Chriſten Man.

Marcus
Chriſtianus
zum Lam
excu.

II.

Ein new vnd Christlich Liedt, gemacht zu ehren vnd wolgefallen dem Durchleuchtigen vnd Christlichen Kriegsfursten Mauritio Grauen von Nassaw etc. Wilhelms Printzen von Vranien (seliger gedechtnuss) löblichem sohne, darinnen die capitael buchstaben seiner Printzlichen Gnaden namen mitbringen.

Eene herinnering van de heldendaden van Graaf Maurits, op de wijze van het Wilhelmus-lied, met toespeling op Maurits' spreuk: *Tandem fit surculus arbor*, en met herdenking aan een telg van het Nassausche vorstenhuis, Graaf Filips, die in 1594 in de Rijnstreken het leven liet, was wel geschikt om geestdrift tegen een Bestand met Spanje te doen ontvonken of brandende te houden. Als tegenhanger tegen het Wilhelmus-lied verdient dit gedicht hier eene plaats. Het schijnt geene vertaling te zijn van een oorspronkelijk Nederduitsch, daar het niet naar het Nederduitsch gewrongen is als het voorgaande. Het zou ook in dat geval in het *Geuzen-Liedeboek* voorkomen. Hoe ver het achter staat bij het *Prince-liedt* van Vondel, in 1629 op Prins Frederik Hendrik gedicht en insgelijks een pendant van het lied van Aldegonde, valt terstond in het oog.

Mit einem veſten vertrawen
Auff Got das höchſte gut,
Mauritius von Naſſawen
Kom ich das Teutſche blut,
O Niderlandt erkoren,
Zu deinem heil vnd ſchutz,
Bin dir zu gut geboren,
Such nicht mein eigen nutz.

Als gute zweigen komen
Aus einem guten ſtam,
Von Printz Wilhelm dem fromen
Auch dieſer zweig herkam:
Sein blut had er vergoſſen
Furs liebe Vatterlant,
Ich waegs auch vnuerdroſſen,
Vnd ſtells in Gottes hant.

Vors erſt hat mich erzogen
Der liebe Vatter mein,
Zur Gottes forcht gebogen
Das junge zweigelein:
Die waeffen haſt gegeben,
Das Schwerdt in meine handt,
Deim feindt zu widerſtreben,
O Edles Niderlandt.

Richt nur dein thuen vnd laeſſen
Nach Gotts geſetz vnd lehr:
Halt dich auff rechter ſtraeſſen
Vnd geh kein Miſſgangk mehr.
Die Grechtigkeit thu ſuchen
Vor andre tugent all:
Den Gwalt thut Got verfluchen
Vor andre laſter all.

Iſt ſchon der feindt vermeſſen,
Trutzt auf ſein groſſe Macht,
Thut Gotts dabei vergeſſen,
Vnd vbt nur ſeinen pracht:
Wo iſt Sauls Macht gebliben,
Als Ihm Gotts Geiſt verlieſs;
Vom Feind ward er getriben,
Ihm ſelbs das hertz abſtieſs.

Traw nicht uff wehr vnd waeffen
Noch auff dein eigen sterck:
Den hohfart thut Got straeffen,
Ein fein exempel merck:
Wie gewaltig kam geprangen
Der Spanisch Admirant,
Wie bald wirdt er gefangen,
Vnd kompt in Geusen hant.

Zv Vlissingen vnd Enckheusen
Vorzeiten hat man gsehn,
Wie das durch wenig Geusen
Gentzlich zu grund must gehn
Des Munchs Armei sehr prechtig,
Sein volck gieng all verlorn:
Bossuwen Fluth gantz mechtig
Wirdt hingefuert gen Horn.

Vor Newport bei den deunen,
Im fetten Flanderen,
Wolt vns der feindt vmbzeunen,
Wie thats veranderen;
Weer ihm die schantz gelungen,
Als er wol hat vermeint,
Er hett vns gantz verschlungen
Der grosse Christen feint.

Ohn Gotts hulff was geschlagen
Der arme Geusen hauff:
Got liess sie nicht verzagen,
Sie fielen dapffer drauff:
Das Gschutz hort man da brummen,
Vnd must manch stoltzer Helt
Vmb leib vnd leben kummen:
Der Geus behielt das velt.

Nachmaels ohn alles trauren
Mein Volck in Brabant bracht,
Der feindt blieb zwischn den mauren,
Getrawt ihm nicht zur Schlacht:
Zu ruck wir thaten traben,
Versuchten vnser heil,
Vnd legten vns fur den Graben,
Die Stat wirdt vns zu theil.

Nvr thut Ewch vleissig huten
Fur aller vngedult,
Wans gluck widr Ewch thut wuten
Vmb Ewrer sunden schult:
Got wil damit probiren,
Ob Ihr mit bstendigkeit
Sein Wort thut continuiren
In lieb vnd auch in leidt.

Avch thut Got vleissig bitten
Furs gantz Nassawer gschlecht
Welchs lang fur Ewch gestritten,
Vnd auch noch teglich fecht.
Graef Philips ist gestorben
Bey Wesel in dem Veldt,
Ein ewig Reich erworben
Der jung getrewe Heldt.

Seelandt ihr Inseln wehrde,
Vnd Frieslant ausserkorn,
Auch Hollandt du vermehrde,
Stifft Vtrecht wolgeborn,
Die Ouer Issel schone,
Sampt Gruningen jeder zeit,
Auch Gelderlant bethone
Sein trewe bestendigkeit.

Seidt ihr nun alle gefreiet
Vom frembden Spanſchen joch,
In vorſpuht wol gedeiet,
So fuere zu hertzen doch,
Vnd helffet gleicher gſtalte
Die ander Prouintzen gut
Aus der Tyrannen gewalte,
Setzt daeran leib vnd blut.

An Gottes Wort thut halten
Ietzuntz vnd alle zeit,
Die Lieb laeſſt nicht erkalten,
Ewr lampen macht bereit,
Wan ewr erlöſung nähet,
Geruſtet ihr alsdan
Mit frewd entgegen gehet
Dem Breutgam lobeſan.

Was kan vns doch abwenden
Von Got dem höchſten gut;
Sein hulff thut reichlich ſenden
Dem der Ihn bitten thut.
Es muss hie ſein gelitten,
Spricht Chriſtus, Gottes ſohn.
Wer frumlich hat geſtritten
Entfengt des Lebens kron.

MAVRITIVS VI MARTIVS, et MARS VIVIT in ipſo.

HEYDELBERGAE
excud. M. Chriſt. zum Lam. Anno ſalut.
DoMIno VICtorIa noſtro.

BIBLIOGRAPHIE

VAN DEN

BIËNKORF

EN HET

TABLEAU DES DIFFERENS DE LA RELIGION.

BIËNKORF.

NEDERLANDSCHE UITGAVEN.

De Biënkorf der H. Roomfche Kercke. Welck is een clare ende grondelicke wtlegginghe des Sendbriefs M. Gentiani Heruet, nu corts wtgegaen int Franfoys ende int Duytfch: Ghefcreuen aen de afgedwaelde van het Chriften ghelooue. Ende worden hier in verhaelt alle de fondementen ende grondelicke beuestingen des H. Roomfchen gheloofs. Alle nieuwe Ketterien nedergelecht, de macht, authoriteyt ende weerdicheyt der Kercken verclaert, ende met Schriften beuefticht. Alle twiftige artikelen geflicht, ende claer aengewefen waer de rechte Kercke fy. Jn fomma, alle artikelen des H. Catholicfchen Roomfchen geloofs worden hier wt allerley bloemen der fchriften, oude Vaderen, Concilien, Decreten ende Canones byeen geraept, ende als in eenen fuyveren Biënkorf te hoop gebracht, ende ten laetften aengewefen de ghelegentheyt, conditie, wefen ende nature der Biën, des honichs ende honichraets van defen Biënkorf: Ghetogen wt de befte oude fchriuenten, fo Griecken als Latinen. Toeghefcreuen ende ghededicеert aenden Eerweerdigen Biffchop Franciscum Sonnium, Vader aller nieuwe Biffchoppen inde Nederlanden, met eenen Brief ende Voorrede aen fyne Eerweerdicheyt. Ghemaeċt ende by een getogen van Ifaac Rabbotenu van Louen. Licentiaet inde Paufelicke Rechten. 1 Theffal. 5. Proeft alle dinck, ende behoudt het goede. Z. pl. en j. (De opdracht gedagteekend 1569). 8°.

Titel; keerz.: „Tot den Lefer". — Fol. 2—378. — „Errata" 2 ongenomm. blzz.

De Bienkorf der heyliger Roomfcher Kercke. Welcke is eene clare ende grondelicke wtlegginge des Sendbriefs M. Gentiani Heruet, nv corts wtghegaen int Franchoys, ende int Duytfch:

Ghefchreuen aen de afgedwaelde van het Chriften ghelooue. Ende worden hier in verhaelt alle de fondamenten ende grondelicke beueftingen des H. Roomfchen geloofs. Alle nieuwe ketterien nederghelecht, de macht, authoriteyt ende weerdicheyt der Kercken verclaert, ende met Schriften beuefticht: Alle twiftige Artikelen geflicht, ende claer aenghewefen, waer de rechte Kercke fy. In fomma, alle artikelen des H. Catholicfchen Roomfchen gheloofs worden hier wt allerley bloemen der schriften, oude Vaderen, Concilien, Decreten, ende Canones by een gheraept, ende als in eenen fuyveren Bienkorf te hoop ghebracht, ende ten laetften aenghewefen de gheleghentheyt, conditie, wefen ende nature der Bien, des honichs ende honichraets van defen Biencorf. Ghetogen wt de befte oude Schribenten, foo Griecken als Latinen. Toeghefchreuen ende ghedediceert aenden Eerweerdighen Biffchop Franciscum Sonnium, Vader aller nieuwe Biffchoppen inde Nederlanden, met eenen Brief ende Voorrede aen fyne Eerweerdicheyt. Ghemaeft ende by een ghetogen van Ifaac Rabbotenu van Louen, Licentiaet inde Paufelicke Rechten. 1 Theffal. 5. Proeft alle dinck, ende behoudt het goede. Ghedruckt Anno M.D.LXXII. 8°.

Titel; keerz.: „Tot den Lefer". — Voorwerk 18 ongenomm. blzz. — Fol. 9—267.

De Byencorf der H. Roomfche Kercke. Z. pl. (Aan het einde:) „Ghedruckt int Jaer 1574. 8°.

Titel, waarop de bijenkorf in houtsnede; keerz.: „Dit is een clare ende grondelicke wtlegginge" enz. (Wat op den titel der twee vorige uitgaven gelezen wordt). — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—268. — „Register" 16 ongenomm. blzz.

Deze uitgave heeft aan het einde het drukkersmerk van de uitgaven van Jan van Zuuren, die te Haarlem in 1560—62 drukte. Zie Ledeboer, *De Boekdrukkers*, i. v. Het boek is evenwel niet te Haarlem gedrukt. De drukkerij van van Zuuren bestond daar in 1574 sedert lang niet meer. Het bericht van J. Canin (waaromtrent zie de *Inleiding*, bl. LII, vgg.) dat de B. in het genoemde jaar te Emden gedrukt is, is alleszins betrouwbaar. Daarheen is de drukkerij van van Zuuren, nadat zij in andere handen gekomen was, waarschijnlijk gevlucht.

Biencorf der H. Roomscher Kercke. Dit is een clare ende grondelicke wtlegginge des Sendtbriefs Meester Gentiani Heruet, nu corts wtgegaen in Francoys ende int Duydesch: Ghefchreuen aen de afghedwaelde van het Christen ghelooue. Toegheschreuen ende ghededиceert aenden Eerweerdighen Bisschop Franciscum Sonnium, Vader aller nieuwer Bisschoppen inde Nederlanden, met eenen Brief ende Voorrede aen syne Eerweerdicheydt. Ghemaeckt ende by een ghetoghen van Isaac Rabbotenum van Louen, Licentiaet in de Pauselicke Rechten. Van nieus ouersien ghecorrigeert ende ghebetert. (Hieronder het drukkersmerk van J. Canin: De leevw wt den geslachte Jvda enz.) Leser, Leest dit met vlijt: hier sult ghy sien end' mercken, De wijsheidt en t' verstandt van de Louensche Klercken (1). Ghedruckt inde vermaerde Coopstadt Dordrecht (by J. Canin). Den ij October M.D.Lxxvij. 8°.

Titel; keerz.: „Hier in wordt verhaelt" enz. Opdracht en Voorrede 10 ongenomm. blzz. — Fol. 1—207. — „Het slot des Boecks"; keerz. wit. — „Register" 16 ongenomm. blzz. — „De Drucker tot den Leser"; keerz. wit.

Den Byencorf der H. Roomsche Kercke. Dit is een clare ende grondelicke Wtlegginghe des Sendtbriefs Meester Gentiani Hervet, nu corts uytghegaen in Fransoys ende in 't Duytsch: Ghefchreven aen de afghedwaelde van het Christen Gheloove. Toegheschreuen ende ghededиceert aenden Eerweerdighen Bisschop Franciscum Sonnium, Vader aller nieuwe Bisschoppen inde Nederlanden, met eenen Brief ende Voorrede aen zijne Eerweerdicheyt. Z. pl. (1593). 8°.

Titel; keerz.: „Hierin worden verhaelt" enz. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—258. — „Register" enz. 16 ongenomm. blzz. — Op blz. 15 hiervan: Ghedruct in 't Jaer 1593. Op den titel de Bijenkorf, met randschrift: „Leser, leest dit met vlijt," enz.

Den Byencorf der H. Roomsche Kercke. Dit is een clare ende grondelicke Wtlegginghe des Sendbriefs Meester Gentiani

---

(1) *Leser, leest dit*, enz. In de vorige uitgave staat dit op de keerzijde van den titel.

Hervet, nu corts wtghegaen in Fransoys ende int Duytsch: Ghefchreven aen de afghedwaelde van het Christen Gheloove. Toeghefchreven ende ghededíceert aen den Eerwerdighen Bisschop Franciscum Sonnium, Vader aller nieuwe Bisschoppen inde Nederlanden, met eenen Brief ende Voorrede aen zijne Eerweerdicheyt. Z. pl. (Aan het einde:) 1597. 8°.

Titel; keerz.: „Hier in worden verhaelt" enz. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—258. — „Register" enz. 16 ongenomm. blzz. — Op blz. 15 hiervan „Ghedruckt int Jaer 1597". Op den titel de Bijenkorf, met randschrift: „Leser, leest dit met vlijt," enz.

De Byencorf der H. Roomscher Kercke. Voorstellende een clare ende grondelicke Wtlegginghe des Sendbriefs van Meester Gentianus Hervet, wtgegeven in Fransoys ende Duyts, aen den afgedwaelden van het Christen Gelove. Bij den Autheur selve vergroot, ende verrijct naden Fransoyschen Byen-corf, ofte Tableau, etc. by hem int Licht gebracht, int Jaer 1599. Tot Leyden, By Jan Claesz. Dorp, inde vergulde Son. 1600. 8°.

Titel; keerz.: „Claer ende wytloopich worden hier verhaelt" enz. „De Religie is een Vogelvanck geworden". — Op bl. 3 een voorbericht: „Den weetsuchtigen leser geluck". — Voorwerk 14 blzz., ongenomm. — Fol. 1—274. -- Register 12 blzz., ongenommerd. Op den titel de Bijenkorf met dit randschrift: „Leest Leser dit met vlijt, hier sult ghij sien end mercken, Den sin end 't grondich soet, der Catholijckscheer (*sic*) Kercken. 1 Thessal. 5. Proeft alle dinck ende behout het goede".

De Byen-corf, der H. Roomscher Kercke. Voorstellende een clare ende grondelicke uytlegginge des Sendt-briefs van Meester Gentianus Hervet, uytghegheven in Fransoys ende Duyts, aen den afgedwaellden (*sic*) van het Christen Geloove. By den Autheur selve vergroot, ende verrijckt, nae den Fransoyschen Bijen-corf, ofte Tableau, &c. by hem int Licht ghebracht, int Jaer 1599. Tot Delf, By Bruyn Harmansz. Schinckel inde gecroonde B. (Op fol. 263): Gedruckt Anno 1611. 8°.

Titel; keerz.: „Claer ende wijtloopich" enz. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—274. — „Register" 12 ongenomm. blzz. — Op den titel de Bijenkorf.

De Byen-corf der H. Roomſcher Kercke. Voorſtellende een clare ende grondelicke uytlegginge des Sendt-briefs van Meeſter Gentianus Hervet, uytghegheven in Franſoys ende Duyts, aen den afgedwaelfde (*sic*) van het Chriſten Geloove. By den Autheur ſelve vergroot, ende verrijckt, nae den Franſoyſchen Bijen-corf, ofte Tableau, &c. by hem int Licht ghebracht, int Iaer 1599. Tot Delf, Voor Adriaen Gherritsz. aende Corenmarct. (1611). 8°.

Dezelfde druk als de voorgaande, met veranderd adres.

De Byen-corf, der H. Roomſcher Kercke. Voorſtellende een clare ende grondelijcke wtlegginghe des Send briefs van M. Gentianus Hervet, wtgegeven in Franſoys ende Duyts, aen den afgedwaelden vant Chriſten geloove. By den Auteur ſelve vergroot, ende verrijct, naer den Franſoyſchen Byen-corf, ofte Tableau, &c. by hem int licht ghebracht, int Jaer 1599. t' Amſtelredam, By Jan Evertsz. Cloppenborch, Boeck-vercooper opt Water inden vergulden Bybel. 1611. 8°.

Titel; keerz.: „Claer ende wijtloopich" enz. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—274. — „Regiſter" 12 ongenomm. blzz. Op den titel de Bijenkorf, met randschrift als in den druk van 1600, doch zonder den Bijbeltekst.

De Byen-corf der H. Roomſcher Kercke door Philips Marnix Heer van St. Aldegonde. By den Auteur Vergroot ende Vermeerdeert (*sic*). Amſt. Jan E. Cloppenburg. 1631. 8°.

Gegrav. titel, met portret (links); keerz. wit. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—234. — „Regiſter" 11 ongenomm. blzz. — De laatste blz. wit.

De Byen-corf der H. Roomſcher Kercke door Philips Marnix Heer van S[t]. Aldegonde. By den Auteur Vergroot ende Vermeerdert. Tot Amſterdam, By Evert Cloppenburg. 1638. 8°.

Gegrav. titel, met portret (links) aet. 59; keerz. wit. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—234. — „Regiſter" 11 ongenomm. blzz. De laatste blz. wit.

De Byen-corf der H. Roomſcher Kercke door Philips Marnix Heer van St. Aldegond. By den Auteur veergroot (*sic*) ende

vermeerdert. Tot Rotterdam, By Isaac van Waesberghe. 1639. 8°.

Gegrav. titel, met portret links; keerz. wit. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—234. — „Regifter" 13 ongenomm. blzz.

De Byen-corf der H. Roomscher Kercke. Voorstellende een clare ende grondelycke uytlegginge des Sendtbriefs Meester Gentiani Hervet, uytghegheven in Fransoys ende Duijts, aen den den afghedwaelden van het Christen Geloove. By den Auteur selve vergroot ende verryckt, naden Fransoyschen Byen-corf, ofte Tableau, &c. by hem in 't licht ghebracht, in 't jaer 1599. Tot Hoorn, voor Marten Gerbrantsz. Boekverkoper, wonende in de Kerkstraat, in 't A. B. C. 8°.

Titel; met portret (niet van Marnix). Keerzijde: „Claer ende wytloopich" enz. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—235. — „Regifter" 11 ongenomm. blzz. De laatste blz. wit.

De Byen-Korf der H. Roomscher kercke door Philips Marnix Heer van St. Aldegond. Bij den Auteur vergroot ende vermeerdert. Tot Utrecht By David van Hoogenhuysen. 1642. 8°.

Gegrav. titel, met portret, aet. 58, (links); daaronder de Bijenkorf; keerz. wit. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—134 (234). — „Regifter" 12 ongenomm. blzz.

—— Dezelfde druk, met hetzelfde adres, maar met het jaartal 1645. 8°.

—— Dezelfde druk, met adres: Tot Uytrecht By Gillis Bilsteyn. 1648. 8°.

—— Dezelfde druk, met adres: Tot Amsterdam, By Jan van Ravesteyn. 1657. 8°.

—— Dezelfde druk, met adres van Jan Bouman te Amsterdam. 1657. 8°.

De Byen-korf der H. Roomscher Kercke door Philips Marnix Heer van St. Aldegonde. By den Auteur Vergroot ende Vermeerdert. Tot Amsterdam By Jan Fredricksz. Stam. 1644. 8°.

Gegrav. titel; keerz. wit, portret links. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—235. — „Regifter" 11 ongenomm. blzz. De laatste blz. wit.

De Byen-corf der H. Roomſcher Kercke door Philips Marnix Heer van St. Aldegond. By den Auteur Veergroot (*sic*) ende Vermeerdeert (*sic*). Tot Uytrecht Bij L. en S. de Vries. 1659. 8°.

Gegrav. titel, (dezelfde plaat als in de uitgave van 1648); keerz. wit. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Blzz. 1—844 (466). De paginatuur geheel fautief. — „Regiſter" 12 ongenomm. blzz.

De Byen corf der H. Roomſcher Kercke door Philips Marnix Heer van S. Aldegond. By den Auteur Vergroot ende Vermeerdert. t' Amſterdam by Abraham en Ian de Wees. 1664. 8°.

Gegrav. titel, met portret links; keerz. wit. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Blzz. 1—484. — „Regiſter" 12 ongenomm. blzz.

De Byen corf der H. Roomſcher Kercke door Philips Marnix Heer van S. Aldegond. By den Auteur vergroot ende vermeerdert. t' Amſterdam by Michiel de Groot en Jacobus Conynenbergh. z. j. (Omstreeks 1671). 8°.

Gegrav. titel, met portret links; keerz. wit. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Fol. 1—234. — „Regiſter" 12 ongenomm. blzz.

De Byen-korf der H. Roomſcher kerke door Philips Marnix Heer van St. Aldegond by den Auteur vergroot en de (*sic*) vermeerdert. Anno 1733. t' Amſterdam bij Johannes Rotterdam. 8°.

Gegrav. titel, met portret rechts; keerz. wit. — Voorwerk 14 ongenomm. blzz. — Blz. 1—544. (Blz. 544 ongenomm.)

De Byenkorf der Roomſche Kerke. Dat is, Eene klare en welgegronde Uitlegging van den Brief van Meeſter Gentianus Hervet, nu korts in 't Franſch en 't Duitſch gedrukt, geſchreven an de afgedwaalde van 't Chriſten gelove. Opgedragen ende gedediceert aan den Eerwaardigen Biſſchop Franciskus Sonnius, Vader aller nieuwe Biſſchoppen in de Nederlanden, met enen Brief en Voorrede, aan zyne Eerwaardigheit. Op nieus gedrukt, met enige bygevoegde Aanmerkingen. Te Groningen, By Laurens Groenewolt, Drukker en Boekverkoper in de Zwane-ſtraat, in de Atlas. 1749. 8°.

Titel; keerz. wit. — Voorwerk 22 blzz. — Blzz. 1—692. — „Blatwijzer" en „Druk-feilen" 9 ongenomm. blzz., de laatste blz. wit.

De Bijenkorf der Roomſche kerke. Door Philip Marnix, Heer van St. Aldegonde, Borgemeeſter van Antwerpen, enz. dat is, eene klare ende welgegronde Uitlegging van den Brief van Meeſter Gentianus Hervet, nu korts in 't Franſch en 't Duitſch gedrukt, geſchreven an de afgedwaalde van 't Chriſten gelove, en Opgedragen aan den Eerw. Biſſchop, Franciskus Sonnius, Vader aller nieuwe Biſſchoppen in de Nederlanden, met enen Brief en Voorrede, aan zyne Eerwaardigheit. Op 't nieuw uytgegeeven met eenige bygevoegde aanmerkingen, door Hermannus Meyer, Predikant te Keſſel. Gron. By de Wed. L. Groenewolt, Boekdrukſter en Verkoopſter in de Zwaneſtraat. 1761. 8°.

Titel; keerz. wit. — „Hierin, worden alle Fondamenten" enz.; keerz. wit. — „Voorrede" 4 ongenomm. blzz. — „Aan .... Franciskus Sonnius" enz. 16 ongenomm. blzz. — Blzz. 1—692. — „Blatwyzer" 8 ongenomm. blzz. — „Druk-feilen"; keerz. wit.

De Byenkorf der Roomſche Kerke. Door Philip Marnix, Heer van St. Aldegonde, Borgemeeſter van Antwerpen, enz. dat is, Eene klare en welgegronde Uitlegging van den Brief van Meeſter Gentianus Hervet, Nu korts in 't Franſch en 't Duitſch gedrukt, geſchreven aan de afgedwaalde van 't Chriſten gelove, en Opgedragen aan den Eerw. Biſſchop Franciskus Sonnius, Vader aller nieuwe Biſſchoppen in de Nederlanden, met éne Brief en Voorrede, aan zyne Eerwaardigheit. Op 't nieuw uitgegeven met éénige bygevoegde aanmerkingen door Hermannus Meyer. Predikant te Keſſel. Te Amſterdam, by H. de Wit en A. van Goor, Boekverkopers. 1769. 8°.

Titel; keerz. wit. — Voorwerk 22 ongenomm. blzz. — Blzz. 1—692. — „Blatwyzer" en „Druk-feilen" 9 ongenomm. blzz. De laatste blz. wit.

De Byen-Korf der H. Roomſche Kerk. Eene duidelijke en grondige uitlegging van den zendbrief van M. Gentianus Hervet, uitgegeven voor den van het christelijke geloof afgedwaalden, door Philips van Marnix enz... Op nieuw ten behoeve der Roomſche Kerk, bijzonder in de Nederlanden, uitgegeven (door A. van Toorenenbergen). Utrecht, Van Dorp en He-

ringa. 1844. 2 dln. post-8°. (Het 2de deel met adres van **L.** van Bakkenes, te Amſterdam, 1845.)

I. Gelith. portret; keerz. wit. — Titel; keerz. wit. — „Voorrede" enz. genomm. VI—XII. — Blzz. 1—286.

II. Titel; keerz. wit. — „Voorrede" en „Inhoud" genomm. V—XIV. — Blzz. 1—473. — Blz. 474 wit. — „Zinstorende drukfeilen" 1 ongenomm. blz.; keerz. wit. Voortitels schijnen aan de beide deelen te ontbreken.

De Byenkorf der H. Roomſche kerke, met inleiding en varianten (door A. Willems). Bruss. 1858. 2 dln. gr. 8°.

I. Voortitel; keerz. „Eigendom". — Algem. titel; keerz. wit. — Blzz. V—XIV. — Bijzond. titel; keerz. „Ghemaeckt" enz. — Blzz. 1—324.

II. Voortitel; keerz. „Eigendom". — Titel; keerz. wit. — Blzz. 5—264.

In de uitgave: Oeuvres de Ph. de Marnix, publ. par Quinet et Lacroix. Brux. 1856—60. 8 vol. 8°.

HOOGDUITSCHE VERTALING.

Bienkorb Der Heilig. Römiſcher Kirchen Das iſt: (Meer staat er op den titel niet, maar hieronder een groote bijenkorf, met rood en zwart gedrukt). Anno M.D.LXXVI. 8°.

Titel; keerz. waarschijnlijk wit; (zij was in het door ons gebruikte ex. der K. K. Bibliotheek te Berlijn beplakt). — Sign. a.ij—Ll.iij. (268 bladen). — De laatste blz. wit.

Bienen-Korb der Römiſchen Kirche oder Gründliche Erklärung des Sendbrieffs Gentiani Hervet, an die Abgefallene vom Röm. Glauben. Darinnen Weitläufftig die Gründe des Röm. Glaubens befeſtigt: Alle neue Ketzeryen wiederlegt: Die Macht und das Anſehen der Kirchen erklärt; Und angezeiget wird, wo die wahre Kirche ſey. In ſumma. Alle Articulen des H. Röm. Glaubens werden aufs allerley Blumen der Schrifft, der Alt-Vätter, Concilien, Decreten, als in einen

schönen Bienen-Korb zusammen getragen. Wobey auch noch zuletzt von der Beschaffenheit des Bienen-Korbs, der Bienen und des Honigs gehandelt wird. Anitzo auffs Neue auss Liebe zur Warheit auss dem Niederteutschen treulich übersetzt. Gedruckt im Jahre 1716. 8°.

Titel; keerz. 3 bijbelspreuken. — Voorwerk 30 ongenomm. blzz. -- Blzz. 1—394.

Gereinigter Bienen-Korb der Heiligen Römischen Kirche, beschrieben durch Philippum Marnix, Hernn von S. Aldegond. Der Vortrefflichkeit wegen aus dem Holländischen ins Teutsche übersetzt, und mit dem Leben des Auctoris vermehret. Amst. Abr. und Joh. de Wees. 1733. 8°.

1e blz. wit; keerz.: portret van Marnix, in randwerk, en daaronder een bijenkorf enz. — Titel; keerz. wit. — „Voorrede" 4 ongenomm. blzz. — „Lebens-Beschreibung" enz. 6 ongenomm. blzz. -- „Voorrede" en „Dedication" 10 ongenomm. blzz. — Blzz. 1—408. — „Register" 8 ongenomm. blzz.

HOOGDUITSCHE BEWERKING VAN DEN BIËNKORF, DOOR J. FISCHART.

(Opgemaakt naar: A. F. C. Vilmar, *Zur Literatur Johann Fischarts.* 2e Aufl. Frf. 1865, naar wien wij verwijzen voor meer bibliographische bijzonderheden.)

Binenkorb des Heyl. Römischen Imenschwarms, seiner Hummelszellen (oder Himmelszellen) Hurnauffnäster, Brämengeschwürm vnd Wäspengetöss. Sampt Läuterung d. H. Römischen Kirchen Honigwaben: Einweihung vnn Beräuchung oder Fegfeurung der Imenstöck: vnd Erlesung der Bullenblumen, des Heydnischen Klosterhysops, der Suiter Säudisteln, des Magisnostrischen Liripipefenchels, vnd des Imenplatts der Plattjmen: auch dess Messthaues vnd H. saffts von Wunderbäumen etc. Alles nach dem rechten Himelstau oder Manna justirt, vnd mit Mentzerkletten durchzirt. (Hieronder eene houtsnede en een 19reg. vers). Zu Christlingen, Anno 1579. 8°.

Binenkorb defs Heyl. Römifchen Imenfchwarms, feiner Hummelszellen (oder Himmelfzellen) Hurnauffnäfter, Brämengefchwürm vnd Wäfpengetöfs. Sampt Läuterung der H. Römifchen Kirchen Honigwaben: Einweihung vnn Beräuchung oder Fegfeurung der Imenftöck; vnn Erlefung der Bullenblumen, des Heydnifchen Klofterhyfops, der Suiter Säudifteln, der Saurbonifchen Säubonen, defs Magifnoftrifchen Liripipefenchels, vnn defs Imenplatts der Plattjmen: auch defs Meffthaues vnn H. Saffts von Wunderbäumen etc. Alles nach dem rechten Himelftau oder Manna juftirt, vnd mit Mentzerkletten durchzirt. (Houtsnede en het 19reg. vers). Zu Chriftlingen, Anno 1580. Op bl. 246 keerz.: „Getruckt zu Chriftlingen, bei Vrfino Gottgwinn." 8°.

Binenkorb defs Heyl. Römifchen Imenfchwarms, feiner Hummelszellen (oder Himmelszellen) Hurnauffnäfter, Brämengefchwürm vnd Wäfpengetöfs. Sampt Läuterung der Heyl. Röm. Kirchen Honigwaben: Einweihung vnn Beräuchung oder Fegfeurung der Imenftöck: vnn Erlefung der Bullenblumen der Decretenkräuter des Heydnifchen Klofterhyfops, der Suiter Säudifteln, der Saurbonifchen Säubonen, defs Magis noftrifchen Liripipefenchels, vnn defs Imenplatts den Plattimen auch defs Meffthaues vnn H. Saffts von Wunderbäumen, etc. Alles nach dem rechten Himmelftau oder Manna juftirt, vnd mit Mentzerkletten durchzirt. Durch Jefuwalt Pickhart, des Canonifchen Rechtens Canonifirten oder Gewürdigten etc. (Houtsnede en het 19reg. vers). Getruckt zu Chriftlingen. Op bl. Kk 7 keerz.: „Getruckt zu Chriftlingen bey Vrfino Gottgwinn. M.D.LXXXI." 8°.

Binenkorb des Heyl. Römifchen Imenfchwarms, feiner Hummelszellen (oder Himmelszellen) Hurnauffnäfter, Brämengefchwürm vnd Wäfpengetöfs. Sammt Läuterung der H. Rö. Kirchen Honigwaben: Einweihung vnd Beräuchung oder Fegfeurung der Imenftöck: vnn Erlefung der Bullenblumen der Decretenkräuter des Heydnifchen klofterhyfops, der Suiter Säudifteln, der Saurbonifchen Säubonen, des Magifnoftrifchen Liripipefenchels, vnn des Imenplatts den Plattjmen auch des Meffthaues vnn H. faffts von Wunderbäumen, etc. Alles nach

dem rechten Himmelſtau oder Manna juſtirt, vnd mit Mentzerkletten durchziert. Durch Jeſuwalt Pickhart, des Canoniſchen Rechtens Canoniſirten oder Gewürdigten etc. (Houtsnede en het 19reg. vers). Getruckt zu Chriſtlingen. Op bl. Kk 7 keerz.: „Getruckt zu Chriſtlingen bey Vrſino Gottgwinn. M.D.LXXXI." 8°.

Binenkorb. Des Heyl. Röm. Imenſchwarms, ſeiner Hummelszellen, (oder Himmelszellen) Hurnauſſnäſter, Brämengeſchwürm vnnd Wäſpengetöſs. Sampt Läuterung der H. Rö. Kirchen Honigwaben: Einweihung vnd Beräuchung oder Fegfeurung der Imenſtöck, vnn Erleſung der Bullenblumen der Decretenkräuter des Heidniſchen kloſterhyſops, der Suiter Säudiſteln, der Saurboniſchen Säubonen, des Magiſnoſtriſchen Liripipefenchels, vnd des Imenplats den Plattjmen auch des Meſſthaues vnd H. ſaffts von Wunderbäumen etc. Alles nach dem rechten Himmelstau oder Manna juſtirt, vnnd mit Mentzerkletten durchziert, Durch Jeſuwalt Pickhart, des Canoniſchen Rechtens Canoniſirten oder Gewürdigten etc. (Houtsnede en het 19reg. vers; de op elkander rijmende versregels hier niet, zooals in de vorige uitgaven naast, maar onder elkander geplaatst). Z. pl. en j. Op bl. Kk 7 keerz.: „Getruckt zu Chriſtlingen bey Vrſino Gottgwinn, M.D.LXXXVI." 8°.

Binenkorb des Heil. Röm. Imenſchwarms, ſeiner Hummelszellen, (oder Himmelszellen) Hurnauſſnäſter, Brämengeſchwürm vnd Wäſpengetöſs. Samt Läuterung der H. Rö. Kirchen Honigwaben: Einweihung vnd Beräuchung oder Fegfewrung der Immenſtöck: vnnd Erleſung der Bullenblumen der Decretenkräuter des Heydniſchen Kloſterhyſops, der Suiter Säudiſteln, der Saurboniſchen Säubonen, des Magiſnoſtriſchen Liripipefenchels, vnd des Imenplats der Plattjmen auch des Meſſthaues vnd H. ſaffts von Wunderbäumen etc. Alles nach dem rechten Himmelſtau oder Manna juſtiert, vnd mit Mentzerkletten durchziert. Durch Jeſuwalt Pickhart, des Canoniſchen Rechtens Canoniſierten oder Gewürdigten etc. (Houtsnede). Op bl. Ppiij keerz.: Getruckt zu Chriſtlingen bei Vrſino Gottgwinn. M.D.LXXXVIII. 8°.

Op den titel van deze en van alle volgende uitgaven komt het 19reg. vers niet meer voor.

Binenkorb des Heil. Röm. Imenschwarms, seiner Hummelszellen (oder Himelszellen) Hurnauffnäster, Brämengeschwürm vnd Wespengetöss. Sammt Läuterung der H. Röm. Kirchen Honigwaben: Einweihung vnd Beräuchung oder Fegfewrung der Immenstöck: vnnd Erlesung der Bullenblumen der Decretenkräuter des Heydnischen Klosterhysops, der Suiter Säudisteln, der Saurbonischen Säubonen, des Magisnostrischen Liripipefenchels, vnd des Imenplats der Platjmen auch des Messthaues vnd H. saffts von Wunderbäumen etc. Alles nach dem rechten Himmelstau oder Manna justiert, vnd mit Mentzerkletten durchziert: Durch Jesuwalt Pickart, des Canonischen Rechtens Canonisirten oder Gewürdigten etc. (Houtsnede). M.D.Lxxxviij. 8°.

Bienenkorb dess Heyl. Röm. Imenschwarms, seiner Hummelszellen (oder Himmelszellen) Hurnauffnäster, Brämengeschwürm vnd Wespengetöss: Sampt läuterung der H. Rö. Kirchen Honigwaben: Einweyhung vnd Beräuchung oder Fegfewrung der Immenstöck: vnnd Erlesung der Bullenblumen, der Decretenkräuter, dess Heydnischen Klosterhysops, der Suiter Säwdisteln, der Saurbonischen Säwbonen, dess Magisnostrischen Liripipefenchels, vnd dess Immenplats der Plattimmen, auch dess Messthawes vnd H. Saffts von Wunderbäwmen, etc. Alles nach dem rechten Himmelsthaw oder Manna justiert, vnnd mit Mentzerkletten durchziert: Durch Jesuwald Pickhart, dess Canonischen Rechtens Canonisierten oder Gewürdigten etc. (Houtsnede). Op blz. Ppiij keerz.: Getruckt zu Christlingen bey Vrsino Gottgwinn. Z. j. 8°.

Eerste uitgave zonder datum.

Bienenkorb dess Heil. Röm. Imenschwarms, seiner Hummelszellen (oder Himelszellen) Hurnauffnäster, Brämengeschwürm vnd Wäspengetöss: Sampt läuterung der H. Rö. Kirchen Honigwaben: Einweyhung vnd Beräuchung oder Fegfewrung der Immenstöck: vnd Erlesung der Bullenblumen, der Decretenkräuter, dess Heydnischen Klosterhysops, der Suiter Säw-

difteln, der Saurbonifchen Säwbonen, defs Magifnoftrifchen Liripipefenchels, vnd defs Immenplats der Platimmen, auch defs Mefsthawes vnd H. Saffts von Wunderbäumen, etc. Alles nach dem rechten Himmelfthaw oder Manna juftirt, vnd mit Mentzerkletten durchziert: Durch Jefuwald Pickhart, defs Canonifchen Rechtens Canonifirten oder Gewürdigten etc. (Houtsnede). Op bl. Ppiij keerz.: Getruckt zu Chriftlingen bey Vrfino Gottgwinn. Z. j. 8°.

Tweede uitgave zonder datum.

Bienenkorb defs Heil. Röm. Immenfchwarms, feiner Hummelszellen (oder Himmelfzellen) Hurnauffnäfter, Brämengefchwürm vnd Wäfpengetöfs: Sampt läuterung der H. Rö. Kirchen Honigwaben: Einweyhung vnd Beräuchung oder Fegfewrung der Immenftöck: vnnd Erlefung der Bullenblumen, der Decretenkräuter, defs Heydnifchen Klofterhyfops, der Suiter Säwdifteln, der Saurbonifchen Säwbonen, defs Magifnoftrifchen Liripipefenchels, vnd defs Immenplats der Plat Immen, auch defs Mefstawes vnd H. Saffts von Wunderbäumen, etc. Alles nach dem rechten Himmelftaw oder Manna juftiert, vnd mit Mentzerkletten durchziert: Durch Jefuwald Pickhart, defs Canonifchen Rechtens Canonifierten oder Gewürdigten, etc. (Houtsnede). Op bl. Ppiij keerz.: Getruckt zu Chriftlingen bey Vrfino Gottgwinn. 8°.

Derde uitgave zonder datum; onnauwkeurige nadruk van de tweede.

Bienenkorb defs Heil. Röm. Immenfchwarms, feiner Hummelszellen (oder Himmelszellen) Hurnauffnäfter, Brämengefchwärm vnnd Wäfpengetöfs: Sampt läuterung der H. Rö. Kirchen Honigwaben: Einweyhung vnd Beräuchung oder Fegfewrung der Immenftöck: vnd Erlefung der Bullenblumen, der Decretenkräuter, defs Heydnifchen Klofterhyfops, der Suiter Säwdifteln, der Saurbonifchen Säwbonen, defs Magifnoftrifchen Liripipefenchels, vndd defs Immenplats der Plat Immen, auch defs Mefstawes vnd Heyl. Saffts von Wunderbäumen, etc. Alles nach dem rechten Himmelftaw oder Manna juftiert, vnd mit Mentzerkletten durchziert: Durch Jefuwald Pickhart, defs Canonifchen Rechtens Canonifierten oder Gewürdigten,

etc. (Houtsnede). Op bl. Ppiij keerz.: Getruckt zu Chriſtlingen bey Vrſino Gottgwinn. 8°.

Vierde uitgave zonder datum; nadruk der derde. In deze uitgave staan, boven de woorden: „Getruckt" enz. drie eikels, waartusschen het teeken (:).

ENGELSCHE VERTALING VAN DEN BIËNKORF.

Door de bibliographen worden twee verschillende uitgaven van de engelsche vertaling genoemd, verschenen in 1578 in-12mo, en in 1623 in-24mo. De titel dezer vertaling luidt:

Bee Hive of the Romiſh Church, a Worke of all Good Catholiks too be read, and moſt neceſſary to be unterſtoode, wherein both the catholike religion is ſubſtantially confirmed, and the heretikes finely fetcht over the coales. Tranſlated from the Dutch by George Gilpin the Elder.

In een catalogus van Alfred Russell Smith, te Londen, is aangekondigd eene uitgave van 1598 in-12°. Waarschijnlijk eene drukfout voor 1578.

TABLEAU DE LA RELIGION.

Tome I.

Premier tome dv Tableav des differens de la religion. Traictant de l'Eglise, du nom, definition, marques, chef, proprietez, conditions, foy & doctrines d'icelle. Auquel comme en un tableau sont proposez & examinez les argumens, raisons, allégations, & disputes, qui aujourd'huy sont en debat, entre ceux que l'on nomme Catholiques d'une part, & ceux que l'on appele Reformez, ou Euangiliques de l'autre. Recuelly & composé par Philippe de Marnix, Seigneur du mont Ste. Aldegonde &c. A Leyden, par Jean Paets. l'An 1599. 8°.

Titel; keerz. wit. — Voorwerk 20 ongenomm. blzz., waar achter een wit blad. — Fol. 1—428.

—— Met hetzelfde adres. 1600. 8°.

16 bladen voorwerk, en 335 genommerde bladen. Blad 334 is abusivelijk genommerd 343.

—— Dezelfde druk als de voorgaande, met adres: A la Rochelle, par François Eauëfort. 8°.

Exemplaren van den voorgaanden druk, met veranderd titelblad.

—— A Leyden, par Jean Paets. l'An 1601. 8°.

Titel; keerz. wit. — 9 bladen voorwerk, en 390 genommerde bladen. De laatste blz. wit.

—— A la Rochelle, de l'imprimerie de Hierosme Haultin. 1601. 8°.

Met gegraveerden titel, waarop links het monogram IG., 12 bladen voorwerk, waarvan het laatste blad wit en 412 genommerde bladen.

—— Op den titel: Quatrième édition reveve et augmentée de deux Indices. A Leyden, par Iean Doreau. 1602. 8°.

20 blzz. voorwerk en 335 genommerde bladen.

Deze druk, schijnt, wanneer het werkelijk een nieuwe druk is, gecopieerd te zijn op de uitgave van 1600 (a); het getal bladen

is althans gelijk; slechts in het voorwerk bestaat eenig verschil. Misschien zijn het wel exemplaren van denzelfden druk, met vernieuwden titel en een nieuw voorwerk.

Tafereel der Religions verschillen, handelende van de kercke, haeren naem, beschryvinge, teekenen, hooft, eygenschappen, gestelteniffe, geloove en leeringe der selver. In d'welck als in een tafereel voor oogen gestelt ende ondersocht worden alle de bewijsredenen, de voorstellingen ende tegenworpingen die hedensdaeghs strydich staen tusschen die gene diemen noemt Catholijcke ter eener, ende diemen heet Euangelische ofte gereformeerde ter ander syden, door Philips van Marnix Heere van S. Aldegonde. Overgeset uyt den Francoyse in nederduytsche tale door B. N. t'Amstelredam. By Ian Evaertsz Cloppenborch boeck-vercooper opt water inden grooten Bybel. Met Privilegie voor 7 jaeren. Anno Dom. 1601. 4°.

Titel; keerz. „Privilegie". — Opdracht en ander voorwerk, waaronder een portret aet. 59, in ovaal, met Lat. vers: „Nae tu oleum" enz., te zamen 22 ongenomm. blzz. — Fol. 1—316. De laatste blz. wit. — Aan het einde: „Gedruct t'Amsterdam, by Herman de Buck, inde Mol-steegh, achter de nieu kerck.

Dit is de hollandsche vertaling van het 1e dl. Eene vertaling van het 2e dl. komt niet voor.

Tome II.

Second tome dv Tableav des differens de la religion: Traictant de l'interpretation des Escritures; & en particulier des principaux poincts, qui sont aujourd'hui en différent au faict de la religion: & comment il les faut tout rapporter à l'Escriture, en luy donnant des bonnes & saines interpretations, selon l'ordonnance de nostre Mère saincte Eglise Catholique & Romaine. Recueilli & composé par Philippe de Marnix, Seigneur du Mont Ste. Aldegonde &c. De nouveau reveu & corrigé. A Leyden, Pour Jean le Maire. L'An 1605. 8°.

Titel; keerz. wit. — Voorwerk, 4 ongenomm. blzz. — Fol. 1—331. — Op de laatste, ongenommerde, blz. „Fautes ſurvenuës à l'impreſſion". — Blz. 331 is abusievelijk genommerd 341.

—— Andere uitgave van hetzelfde jaar. — A Leyden, Par Jean Paets. 1605. 8°.

8 bladen voorwerk en 509 blzz. — Blz. 508 is abusievelijk genommerd 805.

—— Andere uitgave van hetzelfde jaar. — Op den titel van dezen druk, na de woorden: Seconde édition... A la fin eſt aiouſté le Tombeau du dit Sieur. A la Rochelle, pour les héritiers de H. Haultin, 1605. 8°.

8 bladen voorwerk en 5 stukken, die elk afzonderlijk genommerd zijn. De titel in een rand in houtsnede, en op de keerz. daarvan een portret van Marnix. Achter het werk: „Chant fvnebre ſur le treſpas de Philippe de Marnix ſievr dv Mont Saint' Aldegonde etc. A la Rochelle, Par les héritiers de H. Haultin, 1605". 4 ongenomm. bladen met de signatuur ij. Op de recto van het laatste blad: „Acheué d'imprimer ce dernier iour de Iuillet mil ſix cens cinq".

—— Uitgave met hetzelfde adres als de voorgaande druk. 1605. 8°.

Deze heeft 8 bladen voorwerk en 412 blzz.

—— Uitgave die, ofschoon overeenkomende met de vorige, op den titel heeft: „Seconde édition, reueue et corrigée. Imprimé l'an 1605. Zond. plaats (waarschijnlijk te Genève). 8°.

8 bladen voorwerk, 234 genommerde bladen en 4 bladen Index.

AANHANGSEL.

I.

BIJLAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE PSALMBERIJMING.

Zie: *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften* I, bl. L—LXXI, verg. II, bl. LXVII, vg.

Ter aangehaalde plaatsen is gehandeld van den levendigen strijd, welke gevoerd is geworden tegen de invoering van Marnix' Psalmberijming ten bate van die van Datheen. De brief, door B. Vulcanius aan de Provinciale Synode van Zuid-Holland in 1582 persoonlijk overgegeven in het belang van de zaak, die hij zoo ijverig voorstond, is zakelijk medegedeeld. Het besluit der Synode wordt in de Acten dus vermeld:

24 Martii. Na middach heeft D. Bonaventura Vulcanius, Profeſſor der Griexſcher ſprake, overgegeven een remonſtrantie, waermede hij verſoeckt, dat men de Pſalmen D. Aldegondii in de Kercke aennemen wille, ofte emmers de reſterende gedruđe exemplaria betalen: daetop rijpelijck ghelet, is goet ghevonden ende beſloten hem te andtwoorden, dat deſe Synode hieraff anders niet en can doen, noch ter tijt, als in den Generalen Synode dienaengaende is beſloten; want men deſe Kercken van de ghemeene Kercken niet en begeert aff te ſonderen. Dat oock de ghecommitteerde geene laſt en hebben van den heuren om hier aff yet anders te doen: ende dat men oock voor ſeecker noch merckt, dat de ghemeyne man noch niet gheſint en is te veranderen. Soo veel het leſte belanght dat men daer aff de Kercken ſoude moeten ſpreken, maer dat gheen vermogen by deſelve en is. De andtwoorde is Bonaventurae poſtridie mondelinghe aenghedienet."

Merkwaardig is hoeveel moeite de boekhandel gedaan heeft om „het verleggen" van Datheen's berijming voor die van Marnix tegen te houden. Meer invloed moet echter de vrees gehad hebben, dat daarmede de reputatie van Dathenus schade zou lijden. Uit de handelingen van dezelfde Synode des vorigen jaars (1581) en het in deze vergadering genomen besluit blijkt dit, en wij vinden daar het voornaamste wat er tegen de voorgestelde vervanging werd ingebracht.

Opt ij^e^ articul der iiij capittels, diewijl eenige boeckdruckers ende vercoopers desen partic. Synode aengegeven hebben, dat in den Generalen Syn. gehandelt soude worden over de aenneminge der psalmboecken, by den heere van Sint Aldegonde overgeset, soo sy segghen bericht te zijn, begeerende daeromme dat dese Syn. letten wille wat ter eere Gods en tot opbouwinge sijner kercken dienen sal, oyck acht nemen opte schade die den lantsaten daer vut int generael en hem int particulier toecomen soude, enz. Soe heeft de Syn. de saeck overwogen ende goetgevonden dat de psalmboecken Datheni voir desen tijt int gebruick der kercken noch blijven sullen, en hebben dese oorsaeck:

„Dat Datheni psalmboecken noch nyet quaet ende des Heeren Aldegondii noch nyet goet geoordeelt zijn, ende in dien sy beyde goet zijn, soude collatie tusschen beyde gemaect moeten worden welcke de beste zijn. Tegens 'tgene dat in Datheni psalmboecken nyet behagelick soude mogen zijn, zijn in des heeren Aldegondii psalmboeken veel elisiones ende vreemde oft onbekende woorden, den gemeynen man onverstandich.

„Dat de verlegginge der psalmen Datheni te deser tijd, als tot sijnen nadeel ende schande geschiet, door eenige affectiën gesuspecteert soude mogen worden.

„Soo veel de gemeyne Kerck aengaet, dat het periculoos is te veranderen sonder nootwendige oorsaeck, datter veele lasteren souden, als geschiet is a° LXVI, als oft het tot noch toe quaet ware geweest.

„Soe veel die gemeente aengaet, dat deselve in heur memorie

feer geturbeert ende bedroeft, ende inde veranderinge der pfalmboecken groote fchade lijden foude. Soe veel de druckers ende boeckverkoopers aengaet, dat fy oyck groote fchade lijden fouden, als nyet kunnende vercoopen de oude pfalmboecken ende geen deel hebbende inde nyeuwe, tot dat de privilege geeyndicht fal zijn, begeert de Syn. partic. dat defe ende andere oorfaecken meer in Synodo generali overleeght fullen worden."

Item is bevonden dat by den pfalmboeck Aldegondii gedruckt is een Catechifmus op den name Cafpars vander Heyden, en wordt geachtet dat by een particulier perfoon, fonder voirg. beraedt der Kercken, nyet en behoirde gedaen te worden. Daeromme is geadvifeert dat Cafpar voirf. daer aff van den Syn. Generael fal vermaent worden ende aldaer rekenfchap geven. De redenen zijn defe, dat hy fijnen name nyet en behoirt te gebruycken op fulck werck. Item dat hy daer by ftelt de woorden „gecorrigeert", dewelck van de fubftantie des Catechifmus foude konnen verftaen worden. Item, dat in de Gebeden, Kort onderfoeck ende anderz. veranderinge gefchiet is. Dat het oyck is tegens het befluyt des Syn. Gen. int 4^e^ cap. art. 2 et 3. Ten lefte, gemerckt het privilegie daer achter aen gezet, den anderen Catechifmus tacite fchijnt fufpect te maecken.

Als bijdrage tot de geschiedenis van Aldegonde's Psalmberijming, verdient hier ook eene plaats een brief van hem aan Vulcanius, in het archief van dezen bewaard in de Bibliotheek van de Leidsche Academie en door Dr. Fruin medegedeeld in den *Konst- en Letterbode* van 1859. Men ziet daaruit, dat de uitgave van 1591 reeds in 1589 had moeten in het licht verschijnen, doch dat wel verklaarbare onwil of moedeloosheid van Vulcanius vertraging veroorzaakte. Ook voor de geschiedenis van de *Trouwe Vermaninge* en van de *Thefes contra Bajum* is hij van eenig gewicht.

S. P. Nefcio quid fufpicer effe in caufa tanti et tam pertinacis filentii. Scripfi jam ad te rogans ut in menfem Majum editionem Pfalmorum adparaについては

et cujus esses animi aut sententiae vehementer cupiit scire. Rogavi etiam ejus nomine ut aliquot exempla illius nostrae nuper editae epistolae ad se mitteres, neque possumus vel apicem unius literulae extorquere. Interea ego illi mutua dedi sex exempla ex iis quae ad me miseras, ea spe fore ut proximo quoque tempore restitueret. Nonnulli etiam et Dordraco et aliis ex locis expostularunt epistolas illas nusquam vaenire et ne comparere quidem. Quid hic ego causae esse dicam non possum conjicere. De libello illo ad Bajum scripto altum etiam silentium; neque possum quicquam rescifcere. Quid? quod numquam potui ex tuis litteris intelligere an (bulbum) illum, quem receperas te Zamlio Dordracensi traditurum, acceperit nec ne Zamlius. Et nescio etiam num ei sit traditum. Itane animum, mi Bonaventura, ad perpetuum hoc obsirmasti silentium? An forte, quod videas non distrahi ex voto tuo libellos illos, quos prelo commisisti, ideo te incepti poenitet? An potius aliud quidpiam est quod te offenderet. Ego certe non possum suspicari quid tandem in causa sit. Nam de libellis illis audio, sane a multis, Epistolam illam vehementer desiderari, aut certe editionis initio desideratam fuisse. Multi etiam per literas mihi gratias egerunt, quod se ex ea consolationem accepisse et nonnullam etiam doctrinam faterentur, studione mei an veritatis non ausim affirmare. Id unum scio, si hic prostetissent vaenum exemplaria, multis futura fuisse grata. Sed de Psalmis, quum jam instet tempus editionis, omnino necesse est aliquid statui. Scis in eo genere quam sim morosus, quam libenter usque ad extremam editionis horam inducendi castigandique libertatem mihi velim manere integram. Ac proinde quam necesse sit me praesente subjici praelo. Et simul non dignoras quam grave sit ac moleste, futurum isthuc me per integras septimanas commigrare. Et interea tamen quando semel possum exemplar tibi donavi, et quando etiam tuo in me studio et amori posteriorem hanc recognitionem tantum non debeo, omnino stat sententia nisi te authore atque adstipulatore ea in re nihil agere. Et tamen urget typographus ut alterutrum certo scire possit. Multa enim praeparatione ut scis est opus. Itaque abrumpe tandem hoc tam diuturnum ac molestum tuum silentium, et quid de tota re constitueris semel et clare ad nos perscribe.

Ego quoad potero tuis commodis lubens ſtudebo. Sed ſi omnino fieri poſſit, plane velim me praeſente inſtitui editionem, praeſertim cum non habeam amanuenſem ad manum, qui adverſaria mea deſcribat. Quare rogo ut quid hac in re fieri velis et quid facto ſit opus quam primum ſignifices. Vale, Suburgo V Aprilis 1589. Tuus

PH. MARNIXIUS.

II.

EXTRACTEN UIT DE HANDELINGEN DER PARTICULIERE SYNODEN VAN ZUID-HOLLAND, BETREFFENDE DE BIJBELVERTALING.

Zie: *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften* II, bl. XXXI—LXIV.

16. inii. Van de overſettinghe van den Bybel is gheremitteert tot den Synode Generael, om daer inne tot bequame middelen te bedencken.

17. 13. Van de tranſlatie des Bybels, alſoo men verſtaet, dat de heere van St. Aldegonde het werck affſlaet, ende hem excuſeert, verclarende in't ſelffde noch niet ghedaen te zijn, ende dat het nochtans ſeer noodich is een goede tranſlatie te hebben, ende dat in de Synode tot Middelburgh vier kercken waren gedeputeert als Antwerpen, Gendt, Middelburgh, Utrecht, der welcke alleen twee noch in eſſe zijn, achtet die vergaderinghe goet te zijn hier toe ſeeckere dienaren te ordonneren by advys van de kercken van andere Prouintien, als D. D. Kimedontium, van weghen de kercke van Gendt, D. D. Baſtingium, van weghe de kercke van Andtwerpen, achtervolghende de Acte des Synodi van Middelburgh, ende voorts D.

Arnoldus Cornelij, ende Wernerus Helmichius; ende by faute van eenen van hen, dat ſy noch om eenen vierden bequamen perſoon bedencken. Achtende voort raedtſaem te zijn middelertijdt aen te houden by de H. Staten om der voorſs. dienaren plaetſen ſoo langhe door andere te ſuppleren, ende hen even wel haer ordinaris ſtipendium te laten volghen: ende aengaende het honorarium ſoude connen van den druckers ghevonden worden. Des ſal D. Arnoldus Cornelij maecken een ontwerp van een miſſive, aen alle de andere Synoden te ſenden, ende haer hier van te veradverteren: welcke miſſive is voorgheleſen ende goet gevonden, ende men ſal oock moghen den kercken in Enghelandt, Embden, Weſel en Franckendael adverteren, 't welck doen ſal de Claſſe, daer toe ghedeputeert.

1589. Art. 40. Op't 12ᵉ articule (ſc. van de gravamina) belangende de tranſlatie der Bybel, is goet gheuonden dat in't werck gheſtelt worde wat in den Synode particulier tot Delf (1587) beraemt was. Daer toe Caſparo Swerinckhuyſen, Liberto Fraxino, Petro Carpentario ende Henrico Corputio laſt is ghegeuen, ende voorder te bedencken ende te beuorderen, wat daer toe dienelijck ſal zijn.

1590. Art. 61. Is goet geuonden aen de H. Staten te remonſtreren dat hare EE. tot d'ouerſettinghe der Bybel eenighe penninghen ofte middelen willen ordonneren: want aengheſien het niet van één man alleen behoort ghedaen te worden, maer ten minſten van vier ofte vyff, en can't niet ſonder groot coſten gheſchieden. Sal oock tot dien eynde aen de particuliere Synode van N. Hollandt geſchreven worden. Ende alſoo Jan Canin verthoont groote oncoſten voormaels gedaen te hebben, om van de hooghe Overheydt te vercrijgen ſeeckere octroye de Bybel Tre-

mellii in Nederduytſch te mogen drucken, op hope van eenmael de druck in het werck te ſtellen, is alsnoch de Synode gheſint, ghelijck ſy oock in voorleden jaren verclaert heeft, ſoo veel in haer is, hem hier in goetgunſticheyt te bewyſen. Achtende om redenen voorſs., dat hij wel behoort anderen voorgetogen te werden.

92. 11. Van de tranſlatie des Bybels was in voorgaende Synoden meermaels ghehandelt, doch al noch niet geëffectueert, om 't welcke eenmael te veruorderen, is belaſt den gedeputeerden der Synodi (ende hebben oock belooft de heeren Commiſſarii daer toe hare hulpe by hare Ed. te doen) om aan mijn heeren Staten gen., ende beſonder aen de heeren Staten van Hollandt te remonſtreren, dat deſe ſake op't reces ende in memorie aen hare Ed. principalen te willen nemen, ten eynde dat dit goede werck eenmael veruordert worde: tot welcken eynde dat niet alleen in den Synodo Nationali a°. 86, maer oock in den particulieren Synodis ſeeckeren voorſlach ghedaen is, ende de ſelve als noch goet geuonden ende achteruolght is, alſoo dat mijn heere van St. Aldegonde gebeden ſal worden dit werck by der handt te nemen, ende anderen Dienaren in talen ervaren communiceren, ofte dat achtervolgende de resolutie Synodi particularis te Delft a°. 87 vier Dienaren genomineert daer toe genomen, ende hen eenighe tot hulpe ende om te ſchrijven byghevoecht mochten worden, in der beſte forme dewelcke ſal doenlijck zijn: gelijck oock aen de heeren Staten van Hollandt etc. hier van in de poincten geremonſtreert is, ende by de gedeputeerde al noch alternative belast is geremonſtreert te worden, ende vorder te veruorderen, ende te doen in deſe ſaecke, wat daer toe noodich ſal beuonden worden, als dat de Kercken in andere provinciën hier van oock geadverteert worde, ende den druckeren ende anderen, die

haer in d'overſettinge ſouden mogen onderſtaen te employeren, geene ouerſettinghe des Bybels ſonder voorgaende kenniſſe der gemeynen kercken in den druck uyt te geven, opdat het eene door't andere niet verhindert worde, tot ſchade der kercken en der druckers, ende wat ſy vorder meer ſullen tot deſe ſaecke noodich bevinden: ende alſoo men verſtaen heeft, dat eenighe particuliere perſoonen met de ouerſettinghe des Bybels beſich zijn ſouden, is gereſolveert, dat de ſelve van der kercken wegen aengeſproken ende vermaendt ſullen worden haren arbeydt ſonder voorgaende kenniſſe der gemeyner kercken niet in't licht te gheven, dewijl ſulcx geen particuliere perſoonen werck is, ende ſal onder anderen hier van gheſchreven worden aen de kercke van Embden ende Hermanum Modetium, de welcke gheſeght werd in de voorſs. tranſlatie te arbeyden, etc.

1593. Art. 7. De Vergaderinge hebbende goet contentement in de reſolutie der H. Generale Staten over de tranſlatie des Bybels, den Synodo by haren gedep. geëxhibeert, genoechſaem overeen comende met het beſluit des Synode Generael a°. 1586, namelijck dat één alleen in de overſettinge des Bybels ſal arbeyden, welcke overſettinge onder tuſſchen by den kerckendienaren daer toe te deputeren, geëxamineert ſal worden: heeft goet gevonden hiervan voor eerſt te adverteren den heere van St. Aldegonde, zijnde tegenwoordel. in Duytſchlandt, welcke voorſ. heere by de Syn. Gen. daer toe bequaem gehouden zijnde, ook den voors. heeren Staten aengenaem is, ende daer naer oock aen den Kercken van de andere geünieerde provinciën copie te ſenden van de reſolutie voorſ., met verclaringe dat deſe tegenwoordighe vergaderinge goet vindt, onder correctie ende met believen van de kercken van andere provinciën, dat uyt den gemeenen kercken uytgemaect

ende gedeputeert ſullen worden, te weten uyt Hollandt twee, uyt Zeelandt ende Vrieſlandt elck éénen, ende uyt d'andere provinciën eene, die haer eerſtdaechs ſoo haeſt als ſy van de wedercomſte van den H. van St. Aldegonde verwitticht zijn ſullen, by den ſelven ſullen voegen, om met Syne E. te ſpreken van den voet die men in dit werck ſal mogen nemen, ende alſoo in het werck te treden. Ende is uyt deſen Synode daer toe geordonneert D. Wernerus Helmichius, ende in gevalle denſelven yedt menſchelycx overquame van ſiecte ofte anderſins, ſal D. Arnoldus Cornelij in ſijne plaetſe treden, ende by gevalle eenige andere provinciën geenen uyt den haren en ſonden, ſal deſelve Arnoldus het getal van vijven ſuppleeren, ſoo verre als ſulckes met danck van de gemeene kercke in andere provinciën mach geſchieden.

94. 11. Belangende de tranſlatie des Bybels hebben de gedeputeerde der Synodi verhaelt dat ſy aen de Synoden in andere provinciën geſchreven hadden; oock dat van deſe ſaecke myn heere van St. Aldegonde te kennen gegeven was, de welcke verclaert hadde te vreden te zijn ſijnen aerbeydt de kercken ten beſten te doen, wanneer hy van de heeren Staten Gen. ende de Kercken int gemeyn daertoe verſocht, ende op de onkoſten, die hy daerover moeſt doen, ordere geſtelt ſoude weſen. Item dat de heere Advocaet, hieraff aengeſproken, belooft hadde ſulcx getrouwelijck te vorderen, eyndelijck dat ſy van de deputatie eeniger provinciën beſcheydt vernomen hadden, namentlijk dat die van Zeelandt Daniëlem de Dieu, die van Vrieſlandt Joannem Druſium, die van N. Hollandt Petrum Plancium hier toe beſtemd hadden. Hier over is den gedep. des Synodi belaſt alle 'tgene, dat tot voorderinge deſer ſake noodich is, neerſtelijck waer te nemen ende te vervolgen, ende indien uyt Gelderlandt binnen corten tijdt geen ſeecker

bescheydt en comt, op't nieuwe aen de kercken aldaer te schryven.

Middelertijt sal uyt den name deses Synodi aen den heere van St. Aldegonde geschreuen worden om den selven te versoecken, dat hij in sijn goet voornemen over dese sake wille volherden, niet tegenstaende dat deselve wat lange onderwege is eer sy volcomelyck in't werck gestelt can worden.

1595. Art. 20. Van de oversettinge des Bybels hebben de gedeputeerde Synodi op't nieu gerapporteert, dat sy in Majo laetstleden by malcanderen zijn gheweest binnen Leyden, te weten D. Helmichius, Plancius, Daniel de Dieu ende Drusius, ende hebben met den Heere van St. Aldegonde aengaende dese saeke gehandelt, ende aldaer den voors. heere voorgehouden seeckere poincten op wat wyse hy de oversettinge sal mogen beginnen, ende op wat wyse de gedep. over dese saecke 'tgene van den voors. heere sal overgeset zijn sullen visiteren. End alsoo die van Gelderlandt hare gedep. niet gesonden en hadden, hebben sy op't nieu aen haer geschreven, de welcke haer geëxcuseert hebben, voorwendende dat sy weynich predicanten zijn inden land van Geldre, ende daerom niemandt van hen tot dien wercke en can vaceren, end in desen lande geleerde mannen zijn, die dat voorss. werck wel sullen connen uytrichten, daermede sy hen oock sullen vernoegen laten, etc.

Wat nu aengaen de poincten, die sy den heere van St. Aldegonde voorgestelt hebben, soo is by henluyden goet gevonden, onder andere poincten twee van desen den Synodo particulier voorgestelt te worden, te weten, of't beter wesen sal, dat men in den Bybel stelle Ghy oft Du. Item, off dat woordt Jehovah oock sal gestelt worden, ofte dat men in stede van dien een ander bequaem woordt stellen sal.

Op't eerste punct is naer lange deliberatie geaduiseert, soo vele dese vergaderinge aengaet, dat men blijven sal by dat woort Ghy, alsoo vele oordeelen dat het de gemeente, emmers den eenuoudigen beter behagen sal, gelijck sy uyt eenighe exempelen bewesen hebben; als onder andere, dat de Bybels, die Du ofte Dy hebben, by velen ongecocht blijven, ende die Gillis van der Erven gedruckt heeft, na de gemeene tale, by velen, ia den meesten deele gesocht werdt.

Van dat woordt Jehovah is geoordeelt by gemeene stemmen, dat het nut en seer stichtelijck wesen sal, dat het selve doorgaens alsoo in den Bybel gedruct werde, midts dat men in margine aenteeckene de verclaringe van dat woordt Jehovah eens voor al.

Belangende dat voorgeslagen is een boecxken uyt te laten gaen; waerinne redenen gegeuen souden werden, waeromme sommige woorden in den Bybel verandert zijn, is by de vergaderinge goet gevonden (indien het mogelijck ware) dattet selve boecxken ofte onderwijs achter ofte voor in den Bybel bygevoeght mochte werden, ofte ten minsten een cort sommarium van dien, aengesien den gemeenen man sulcke boecxkens niet tsamen in handen comen en sullen.

t. 25. Van den Bybel, die by eenen vlaemschen dooper, genaemt Jacob Vermeulen, is doen drucken tot Haerlem, daerinne soo wel by den heeren Staten, als by de magistraet van Haerlem ordre gestelt was te visiteren, aengesien daer vele annotatiën by gestelt waren, die seer absurd ende onwaerachtich zijn, ende is van de gedeputeerde van N. Hollandt verclaert, dat denselven drucker verboden is in dit selve aengevangen werck voort te gaen. Ende alsoo Cornelis Claess., drucker tot Amsterdam, met desen Vermeulen in dese handelinge communicatie gehadt heeft, is

hy van den Kerckenraedt tot Amſterdam aengeſproken ende vermaendt; heeft belooft hier van te deſiſteren. In aenmerckinge van deſen is den gedeputeerden van N. Holl. gebeden naer alle vermogen by de Overheydt aen te houden, dat de Exemplaren van deſen aengevangen wercke mogen geſupprimeert end te niete gedaen werden.

1596. Art. 8. 'Alſoo de heere van St. Aldegonde (ſoo men verſtaet) verclaert niet te connen wijcken in de overſettinge des Bybels van ſeeckere maniere van ſpreken, in't 20e art. geroert, te vreden zijnde nochtans, dat de kercken daarinne doen ſoo deſelve goet vinden ſullen, wanneer 'twerck met Godts hulpe ten eynde ſal weſen gebracht, Is deſe Synodus te vreden aengaende dit differente, dat de voornoemde heere daerinne voortvare, midts dat op't eynde van't werck de vrije deciſie daervan in't oordeel der kercken gelaten worde.

1597. Art. 51. De ghecommitteerde Dienaers uyt Noord-Hollandt ghevraecht, off ſy wat hadden voor te ſtellen: ſeyden in laſt te hebben van weghen haers laetſten Synodi hier aen te dienen, derſelver vergaderinghe advys te zijn, dat het boecxken, onlancx int franſoys uytghegheven tegen den heere van St. Aldegonde, ghenaemt *Antidote* ou *Contrepoiſon*, wel diende by de kercke beandtwoordt te werden, voor ſoo vele als daer inne worden aenghetaſt ende gheblameert de kercken in't generael. Waer op deſe vergadering wel bekent heeft 't ſelve niet quaet te zijn, maer vant ſwaricheydt wie het doen ſoude, ghemerckt de Dienaers met hare dienſten ghenoech te doen hebben, ende hebben hier toe wel gheſtemt Arnold Cornelij ende Joan. Uytenbogaert, doch de ſelve hebben ſich mede geëxcuſeert.

In de Synode van 1599 werden Arn. Cornelii en Helmichius benoemd, na Aldegonde's dood, om het werk voort te zetten op den zelfden voet, met bijvoeging van Joannes Roggius voor het Hebreeuwsch.

III.

AANTEEKENING BETREFFENDE DE ONDERSOECKINGE ENDE GRONDELIJCKE WEDERLEGGINGE DER GEESTDRIJVISCHE LEERE.

Zie: *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften* II, bl. II—XXI. (1)

Het bovengenoemde Tractaat bevat niet alles wat door den auteur over het op den titel genoemde onderwerp geschreven is. Hij spreekt in de *Voorrede* voor het werk meer dan eenmaal van hetgeen nog volgen moest. „Wij hebben ons", lezen wij daar, „in't leſten laten geſeggen ende daertoe brengen, dat wij ymmers den eerſten handel, aengaende de beproevinge der leeren ende de weerdicheyt des geſchreven Woorts Gods, hebben laten in druck uytgaen, met een vaſt voornemen, ſo verre als wy bevinden dat dit in de gemeente Gods vrucht mach doen, dat wy het overige corts ſullen afvaerdigen ende mede in't open-

---

(1) Het door mij t. a. p. bl. II en VIII beweerde, dat de uitgave van de *Onderſoeckinge* van 1597 geen nieuwe druk zou zijn, maar wat men later noemde eene nieuwen-titel-uitgave, is onjuist. Alb. Heyndrickszoon heeft in het genoemde jaar wel degelijk een *tweeden* druk van het werk bezorgd. Ik dank den Hoogleeraar Doedes voor de door hem genomen moeite der vergelijking van een exemplaar van '95 met een van '97, en voor de mededeeling van het resultaat van zijn onderzoek.

baer uytgeven", enz. De schrijver heeft zijn voornemen niet kunnen volvoeren. Het H. S. is evenwel na zijn dood in handen van de gedeputeerden der Synode van Zuid-Holland gestelt, en aan Fr. Gomarus medegedeeld ter uitgave. De tijdsomstandigheden, bepaaldelijk de Remonstrantsche twisten, schijnen dit te hebben verhinderd, en het belangrijk H. S. is verloren geraakt. De hier volgende extracten uit de Synodale Handelingen geven omtrent een en ander bericht.

Syn. Gouda 1601. Art. 42. Aengaende de Vrijgeesten, die daghelicx lancx soo meer toenemen, ende met hare grouwelijcke dwalinghen in vele plaetsen de simpele verleyden (Gravamen II) vindt de Synode gheraden, dat hetghene welcke de heere van St. Aldegonde sal. daerteghens heeft gheschreven, by den ghedeputeerden oversien, in ordre gestelt, de defecten ghesuppleert, ende in druck wtgegeven werde. Maer by aldien dat het voorseyde werck D. Aldegondii sal. noch gheheel imperfect ende tot den druck onbequaem ghevonden wert, dat de ghedeputeerde des Synodi, met hulpe van die van Rotterdam ende Dordrecht, teghens de voornoemde vrijgheesten een nieu tractaat sullen stellen, ende in den druck wtgheven.

Syn. Schiedam 1602. Art. 22. Alsoo Casparus Swerinckhusius met advys ende kennisse van de Predicanten tot Rotterdam ende Dordrecht, volghende het 42 art. des voorgaenden Synodi, onder handen hadde seecker tractaet teghens Heyndrich Nicolaes ende zijnen aenhanck: Is goet ghevonden dat hy daer in sal voortgaen, om het selve, by hem ten vollen ghestelt zijnde, met advys der voornoemde Predicanten, midtsgaders oock der ghedeputeerden des Synodi, door den druck te laten wt gaen. Sullen mede alle Predicanten hen vermaent houden de boecxkens ende stucken, die sy hebben ofte crijghen connen van N. H., den voornoemden Casparo toe te senden. De schriften, die de H. van S. Aldegonde teghen de vrygeesten in zijn leven ghestelt heeft, den ghedeputeerden des Synodi over ghelevert zijnde, sullen D. F. Gomaro, Professori theologiae ghecommuniceert worden,

ten eynde het hem ghelieve, op het verſoeck deſes Synodi, de ſelve in ordre te brenghen, ende tot den druck bequaem te maecken.

IV.

EEN PAAR NOODIGE VERBETERINGEN,

Bl. 447, Dl. I en Bl. 664, Dl. II van de *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften.*

In den ter eerst aangehaalde plaats gegeven herdruk van de *Heylighe ſchriftuerlicke Loffangen* is even als van de berijmde *Pſalmen* gevolgd de uitgave van Elzevier (1617), dewijl deze door den auteur zelven is herzien. Onder de veranderingen, in deze uitgave voorkomende, is de opmerkelijkste, dat in de schoone dichterlijke *Voorrede* (I[e] Dl., bl. 447) zijn uitgelaten *vier* coupletten, welke in de eerste uitgave dier *Lofzangen* (1591) voorkwamen en betrekking hadden op de bescherming van de zaak der Hervormden door Elisabeth van Engeland en op de gezindheid van Hendrik IV van Frankrijk tot het „volbrengen van Gods raad." Er was zeker na 1593 wél reden om de hulde aan Frankrijks koning weg te nemen, en wanneer dat geschiedde, dan moest de krans voor Elisabeth ook afgenomen worden. Intusschen hadden de weggelaten dichtregelen in onze uitgave niet mogen ontbreken op- ten minste niet onder de aangehaalde bladzijde. Zij volgen hier met aanwijzing van de plaats, die zij in de uitgave van 1591 hadden, waartoe de laatste regel van het onmiddellijk voorafgaande couplet herhaald is.

Dies hy oock nu deſelve wercken doet.

Gelijck 't wel blijckt aen 't geen hy heeft begonnen:
Daer hij onlancx des Pharhos vreeſlijck heyr,
Heeft ſonder ſtock ſeer heerlijck overwonnen,
End omgeſtort int diepſte van het meyr.

Hy heeft ons oock een Deborah verwecket,
De Coningin die aende brietſche kuſt,
Sijn heylge Kerck als met haer vleuglen decket
End Godes volck beſchermt in vreed en ruſt.

Maer heeft hy niet nv tot de Franſche kroone
Seer wonderlijck geroepen eenen heldt,
Verjaegt, verbant, dien hy op Sauls throone
Met eygen handt als David heeft geſtelt?

Dien hy begaeft met wonderlijcke ſiegen, (zegen)
Met groot verſtant, met cloeckheyt boven maet,
So datmen ſiet, end het en kan niet liegen,
Dat hy doch wilt volbrengen ſijnen raet.

De proza-tekst der Psalmen, onder de *Fragmenten van Bijbel-vertaling* in het tweede deel voorkomende, is ontleend aan de uitgave der Psalmen van R. Schilders (1591). In den tekst van deze uitgave was een half vers uitgevallen in Psalm CXI, vers 6, de woorden: „*Lamed.* Mits gevende hun de erffeniſſe der heidenen." In de *Errata* werd de fout hersteld, gelijk ook in de uitgave van Elzevier (1617), doch in onze uitgave is zij onverbeterd gebleven.

NB. *Op bl. 9 in het tweede Deel leze men reg. 7 v. o. in plaats van* de kene: de kerne.

V.

DE BRIEF VAN GENTIAAN HERVET, WAARTEGEN DE BIËNKORF GERICHT IS.

Zie de Inleiding op deze *Verscheidenheden* bl. xxxix.

Wat ik t. a. p waarschijnlijk noemde, namelijk dat de brief van Hervet „aan de afgedwaalden van het geloof" reeds in 1561 verschenen is, is zeker.

De twee brieven, in de aangehaalde noot vermeld, zijn in dat jaar uitgegeven te Parijs, bij Chesneau, in-8⁰., en in datzelfde jaar vereenigd onder den titel: *Deux epiſtres aux devoyez de la foy*, te Antwerpen bij J. Molin. Van den tweeden brief: *Aen den Predicanten der nieuwer kercken*, is eene nederduitsche vertaling bekend: *Miſſyve oft Seyndbrief aan de verdoolde van den Chriſten gheloove door Gentiaen Hervet van Orleans.* Thantwerpen by Emanuel Philips Tronaeſius. 1567. — Marnix richt zich in den *Biënkorf* tegen dezen tweeden der genoemde brieven, waarvan hij den franschen tekst vóór zich had, en wel in de Antwerpsche uitgaaf. Dit blijkt uit den titel, door hem bij herhaling genoemd. Dat hij het Fransch gebruikte was natuurlijk, indien de brief oorspronkelijk in het Fransch is wederlegd. In den *Biënkorf*, 6e stuk, cap. VII, wordt wel van de nederduitsche vertaling gesproken, doch men zie daar niet voorbij dat de laatste regels van dat Hoofdstuk later aan het oorspronkelijke Fransch zijn aangehangen, zooals bij eene vergelijking met de *Differens de la Religion*, 5e part., chap. VII, in het oog valt. Het aangehaalde hoofdstuk is bij uitnemendheid dienstig om het door mij beweerde omtrent de betrekking der twee genoemde werken te bevestigen.

VI.

PH. VAN MARNIX ONDER DE COMPONISTEN.

Aanteekening bij den *Catalogus Librorum D. Phil. Marnixii. Verscheidenheden* bl. 123—179.

Er was meer dan ééne reden om den Catalogus der Bibliotheek van den beroemden man in deze verzameling van door hem nagelaten verscheidenheden op te nemen. Is hij niet de oudste der overgebleven auctie-catalogi? Doch niet alleen de bibliographie heeft belang bij de kennis van deze verzameling. Wij leeren er den bezitter uit kennen in zijne veelzijdigheid en zijne geestkracht openbaart zich in het bijeenbrengen van dezen rijken boekenschat gedurende een leven, zóó onrustig, zóó afwisselend in toestand en betrekking als het zijne, en op zóó onderscheidene plaatsen doorgebracht. Aan deze Bibliotheek heeft de Hoogleeraar W. Moll rechtmatige hulde gebracht in den *Navorscher* 1874, bl. 202 vg., waar hij schrijft: „De boekerij was inderdaad een spiegel van de zeer veelzijdige ontwikkeling des beroemden bezitters, en de catalogus bewijst, wat wij trouwens van elders weten, dat Marnix voor zijn tijd een waar polyhistor was, wiens hoofd en hart openstond en warm was voor alles, wat in zijne eeuw een man van de hoogste beschaving en den meest wetenschappelijken zin belangstelling kon inboezemen. Boeken van theologischen, medischen, historischen en juridischen inhoud, werken over bouw en andere kunsten, klassieke auteuren van vroegeren en lateren tijd, enz., waren in grooten getale en blijkbaar met zorg en groote geldelijke opoffering door hem zamengebragt. Dat de bewerker der Psalmen Davids ook eenige musikaliën verza-

Cort begrijp/

Der voornaemste Hooft stucken der Christelijcker Religie/ ghestelt Vraghe ende Antwoordischer wijse tot nut ende voordeel der teere aencomende Jonckheyt ende stichtinghe alle Christenen in 't gemeen.

Dit Boecxken is ghevonden onder de Schriften van wijlen de Heer van S. ALDEGONDE zaliger gedachtenis; soo is by de Erfgenamen goedt gevonden 't selve in druck te laten uytgaen.

t'Amsterdam/ by Ottho Barentsz Smient.

melde, zal de lezer vermoeden en wordt door den catalogus bewezen."

Ik haal deze woorden van den heer Moll hier aan, omdat ik door het art., waarin zij voorkomen, opmerkzaam gemaakt werd op iets, dat mijne aandacht zou ontgaan zijn. Na de vermelding van de Musikaliën die in den Catalogus voorkomen volgt deze opmerking, „dat twee titels" (t. w. de eerste onder de *Libri aliquot musici* in 4°. en de eerste in 8°., p. 178) „schijnen aan te duiden, dat Marnix ook componist is geweest, althans psalmen en andere liederen met accompagnement voor de cither heeft voorzien."

VII.

EEN VRAAGBOEKJE VOOR KLEINE KINDEREN, KORT EN GOED.

In de *Ratio instuendae juventutis*, het voortreffelijk vertoog, hetwelk Marnix ten behoeve van Graaf Jan van Nassau schreef, had hij op het vroeg oefenen van de kinderen in het beantwoorden van de noodigste vragen omtrent God en zijn dienst en den weg der zaligheid in Christus aangedrongen: hoe hij dat begreep en waarschijnlijk onder zijn eigen kroost bevorderde, kan blijken uit het kleine vraagboekje, hetwelk in de Belgische uitgave van 's mans werken — ongelukkig genoeg — achter den *Biënkorf* verscholen is. Naar mijn bestek was de uitgave mij daardoor verboden, doch gelukkig vergunt mij de uitgever dezer *Verscheidenheden* den curieusen titel tegenover deze bladzijde te doen plaatsen en daardoor de aandacht op dat allermerkwaardigst boekje te vestigen. Het

is kort en goed en geestig, en behandelt de hoofdstukken die den kinderen noodig zijn te weten, aan de hand van de XII artikelen en de X geboden. Dat het anti-roomsch is, is geen wonder. Juist deze eigenaardigheid, in verband met zijn klaarheid en ongemeene kortheid in de antwoorden, heeft er een ruim en wijd gebruik aan verschaft.

„Dit Boecxken is ghevonden onder de ſchriften van wijlen de Heer S. Aldegonde, z. g.; ſoo is by de Erfgenamen goedtgevonden 't ſelve in druck te laten uytgaen." Dit geschiedde zeer spoedig, immers vindt men er twee uitgaven van aangekondigd van het jaar 1599 in den Catalogus van Fred. Muller van 1857; het werd later gedurende de 17ᵉ eeuw meermalen herdrukt. De uitgave waaraan de titel, tegenover deze bladzijde voorkomende, ontleend is, was uit de laatste helft dier eeuw. (Otto Barentsz. Smient was werkzaam 1640—1699, volgens Dr. A. M. Ledeboer, *De Boekdrukkers*, enz. i. l.)

Het boeksken werd „door ordre van d'E. H. H. Bewinthebberen der O. I. Compagnie bij herhaling uitgegeven in het Maleitsch. Eerst „in goedt Maleytſch door den Eerw. Alb. Reul," en in 1682 „naer de baſtaerttale op Amboyna, Banda ende de Molucken gebruycklijk een weinich verandert," waarschijnlijk door Franch. Caron, „vroeger Bedienaar des Goddel. Woorts op Amboina." Prins (*Leven v. Ph. v. M.*, bl. 80) acht het met reden waarschijnlijk dat het boekje juist wegens zijne ongemeene beknoptheid en zijne anti-roomsche strekking zoo wijde verspreiding had op de scholen in onze Oost-Indiën, „daar de Roomsche Godsdienst wegens de langdurige bezitting door de Portugezen veel invloed had gemaakt." Het werd daarom ook in het Portugeesch overgezet. Bij Valentijn komt het op de lijsten der schoolboeken in O. I. meermalen voor.

VIII.

PORTRETTEN VAN PH. VAN MARNIX.

Een Marnix te schilderen was voor de meesters der kunst in hun tijd eene eer. Albrecht Dürer vermeldt in het merkwaardig dagboek van zijne reis in Nederland (1520—21), dat hij den vader van Ph. van Marnix, schatmeester van de Landvoogdes te Brussel „mit der Kohle portraitierte," en dat hij dien Heer zijne gravure van het Lijden van Christus schonk. (*Dürers Briefe*, *Tagebücher und Reime*, Ausg. van M. Clausing. Wien 1872, S. 90.) Philips van Marnix heeft niet zulk een beroemden schilder gehad, maar toch bestaan er ook van hem portretten van meer dan éénen vermaarden kunstenaar.

Het portret, dat van hem overal gevonden wordt, is vervaardigd door J. de Gheyn, den oude, in het jaar 1597 en door hem gegraveerd in 1599, in welk jaar het voor het *Traité du Sacrament de la Ste Cène* geplaatst werd. Weldra werd het ook gebezigd voor de Hollandsche uitgave van het *Tafereel der Religionsverschillen* in 1601, en bij herhaling voor de uitgaven van den *Biënkorf*, t. w. voor het eerst in de uitgave bij J. E. Cloppenborch van 1631.

De beeldtenis, door de Gheyn geschilderd, geeft geen aangenamen indruk van het uiterlijk van Aldegonde. Ook in hare beste gravures — er zijn er van H. Hondius, den oude; Bary; Houbraken; Lamsvelt; van Megen — draagt het beeld de kenmerken van druk en lijden. Men zou er den schrijver van den *Biënkorf* niet in herkennen. Het bevreemdt niemand, die op het: *Actat.* LVIIII let. Toen was Marnix een oud man, door kommer gegriefd, en door lichaamslijden en overmaat van arbeid gegroefd.

Wij willen ons hem liever op een gunstiger tijdstip in zijn leven voorstellen. Gelukkig dat wij het kunnen! Daartoe strekke de nauwkeurige kopy van een portret, in het jaar 1581 vervaardigd, toen hij 43 jaren telde. Het is van de hand van Johan Wierx en behoort tot de zeldzaamheden. Onlangs is er een afdruk van gekocht in publieke verkooping voor een afstammeling van de familie van Marnix, voor de som van *f* 150. Aan Jonkheer Mr. J. K. J. de Jonge te 's Gravenhage, den gelukkigen bezitter van een fraaien afdruk, heeft het vaderlandsche publiek nu den aanblik te danken van de heldhaftige figuur en het geestvolle gelaat van den man, voor wien een standbeeld behoorde te rijzen; wiens beeld en voorbeeld althans in gedachtenis moet blijven tot het laatste nageslacht.

Nog wordt een portret van Ph. van Marnix vermeld door den heer C. Kramm in zijn werk: *Levens en werken der Holl. en Vlaamsche kunstschilders*, enz. van de hand van Hendrik van Cleef en vervaardigd in 1582. Het bestaat niet in druk en het origineel, vroeger het eigendom van den Heer Kramm, is thans in mijn bezit. De gelijkenis met het portret van Wierx, waarvan de echtheid ontwijfelbaar is, is niet zóó sprekend, dat ik niet aarzelen zou het voor een portret van Marnix uit te geven, terwijl geene uiterlijke aanwijzing aan mijn twijfel te hulp komt. Een bijschrift van veel later tijd is toch geene afdoende getuigenis.

De twijfel omtrent de echtheid van Marnix' portretten is niet van heden of gisteren. Onder zijne nakomelingen in Nederland was reeds twee eeuwen geleden aanleiding tot wantrouwen ten aanzien van het „conterfeytsel" dat zij „in haer cabinet" hadden. Althans Constantijn Huygens betwijfelde, of het door Vrouwe van den Boetselaer van Asperen bewaarde wel „autentyck" was. Hij sprak dien twijfel uit in een brief aan Mevrouw Morgan, de dochter, naar ik meen, van Charles Morgan, die met Marnix' dochter Elisabeth gehuwd was. Ik laat dien brief hier volgen naar het H. S., behoorende aan de Kon. Academie van Wetenschappen, hetwelk mij werd medegedeeld door den Hoogleeraar Fruin te Leiden, die daarmede de aanspraak, die hij reeds had op mijne erkentelijkheid, nog heeft vermeerderd. Mij dunkt, dat deze brief geschreven is nadat een „autentyck" portret door H. aan Mevrouw Morgan was teruggezonden op haar verlangen en ten bate van hare erfgenamen. Was dit wellicht het origineele van de Gheyn? Daardoor zou worden opgehelderd hoe het komt, dat dit origineel in Nederland niet te vinden is. Schuilt het wellicht in Schotland of Engeland? Hoe het zij, dat Huygens zegge wat hij wist en dacht:

Haghe $\frac{21}{11}$ Julij 1684.

Mevrouw!

Hetghene ick de voorleden weecke metter haeſt niet en konde voeghen bij de schilderye, die ick volgens UEd. ordre aen Mr. Benning hebbe doen ter hand ſtellen, is in subſtantie dat men my ongelijck ſoude doen als men geloofde, dat my een conterfeytſel van den Hr van St. Aldegonde onaengenaem ofte over de hand ſoude wezen, daer ick ter contrarie, onder den grooten hoop van ſulcke meubelen die ick in huys hebbe, noyt een van allen met meer genoegen hebbe beſeten, oft met meerder yver aen de rechte liefhebbers van dien grooten mans waerde en hebbe verthoont. Maar die vreughde heeft alleen geduert ſoo langh ick onthouden hadde dat UEd. hier geen vrienden ter herten en gingen, die UEd. dat pand liever gunde als my. Zedert dat ick vernomen hebbe dat het ſaiſoen van de erten en boonen uyt was, ende dat ſommige van de onlieve de liefste waren geworden, heb ick begoſt met ongemack te

befitten hetghene anderen van bloedfweghen toebehoorde. Waerby dan komende, dat UEd. by haere brieven fcheen mij haere prefenten als op rekening te fetten voor gedaene dienften, die ick niet en konde bevinden UEd. tot foodanighen waerde gedaen te hebben, ben ick te haeftiger geworden om my te ontlasten van 't ghene ick wifte niet verdient te hebben, en ick derhalve noyt als een mercenaire recompenfie en hadde verftaen aen te nemen. In defen fin is het, mijn goede mevrouw, dat ick van UEd. faveuren hebbe getracht ontflagen te wefen. Waerin ick vertrouwe dat UEd. my geen ongelijck en fal willen geven; foodat die hiftorie hier mede uyt zijnde, niet en refteert dan dat wy van voren aen beginnen, ende UEd alleenlijck bedeucke, waerin ick moghe machtiger zijn haer eenighen meerdere dienft te doen dan ick tot noch toe geweeft hebbe, houdende UEd. fich wel verfeeckert, datter niemand en is ter werelt die van oprechter herte geneghen is fich daerin met alle getrouwigheyt te laten employeren. Emmers kennen wy malkanderen van ouds, en waere het buytens tijds op den uytgangh van beyder langhe leven complimenten op de baene te brengen. Een dingh moet ick noch verfoecken aengaende de fchilderye, die dus over en weder wordt gekaetft: dat UEd. gelieve haere goede erffgenaemen te doen begrijpen, om wat confideratie ick daer foo overbodigh affgefcheyden ben, want ick bedriegh my of fy hebben my eenighe obligatie. My en ftaet niet te examineren, waerom UEd. zegen liberaelder is over d'eene partye van defe naefte vrienden als over d'andere, die mede van uytftekende meriten zijn; emmers en loopender erten noch boonen onder. Sommighe zijnder fomtijds over verwondert; maer UEd. is wijs en nyet gewent yets fonder goede redenen te doen. De reden van defe ongelijcke verkiefing heb ick de Vrouwe van Afperen fomtijds hooren feggen, dat haer ganfch onbekent is, ende dat fy daer haeres wetens noyt occafie toe en heeft gegeven. Die goede Dame voedt twee fraeye dochteren op (de derde weet UEd. dat van jonghs in 't verftant geraeckt is) met groote ernft ende forgvuldigheyt, ende hebben daer moeder ende kinderen veel eer en lofs af. In haer cabinet hebben fy onder menighe conterfeytfels van het geflacht een van den Hr van St. Aldegonde, foo fy vertrouwen; maer het gelijckt foo weynigh aen dat van UEd., dat ick het qualijck voor autentyck kan houden.

Hier fiet UEd., als ick den tijt vry hebbe, hoe qualijck ick van UEd. onderhoud kan fcheiden: UEd. heeft er fich in te trooften dat het niet lang duren en kan; de zee alleen komt UEd. wel te pas; fy bevrijdt UEd. van vele importuniteyten, die fy van my foude onderworpen zijn, waerder wat min fout waters tuffchen hier en Chelzey. Ick bidde God UEd. in haeren vigoureufen ouderdom te bewaeren, foo lang als fy felfs kan wenfchen, ende dat UEd. noch lang uyt Holland moghe blijven, indien emmers haer intentie is te Delft begraven te werden. Konnen wy dan malkanderen niet naerder komen dan als wy dood zijn, foo lange wy 't niet en fijn, laet ons van verre levende vrienden blijven foo lange het God believen fal. Ick blijve altoos onveranderlijck etc.

IX.

JOSEPH. SCALIGER OP DEN DOOD VAN PHILIPS VAN MARNIX.

Boven een portret van Ph. van Marnix (J. de Gheyn fec. 1599), in het bezit van den Hoogleeraar Doedes te Utrecht, staat met de eigen hand van Scaliger geschreven:

> Humana forma haec quam vides, non eſt homo
> Sed potius illi carcer, et cuſtodia.
> Potius ſepulchrum eſt, atque moles pulveris
> Tremulusque lectus, quo brevem ſomnum videt.
>
> JOSEPH. SCALIGER Jul. Caes. fil.

Onder het portret staat geschreven:

> Beatiſſime in Chriſto obiit Lugd. Batauorum XVIII Kalend. Januarij Anno a Chriſto nato 1598 hora 10 antemeridiana (1) die martis, a° natus 58 (2). Bruxellenſis.

Lager:

> — Mors ſola fatetur
> Quantula ſunt (*sic*) hominum corpuſcula.

---

(1) *po* is doorgeschrapt en *ante* er boven gezet met anderen inkt en eene andere letter.

(2) Lees 60.

X.

EEN LAATSTE WOORD.

Tegenover deze laatste bladzijde sta een laatste woord van Philips van Marnix zelven. *Zijn laatste woord* mag ik zeggen: zijn *leus*, zijn *kracht*, zijn *karakter*.

(Vertaling)

„UIT GENADE ZIJT GIJ ZALIG GEWORDEN, DOOR HET GELOOF; EN DAT NIET UIT U, HET IS GODS GAVE. NIET UIT DE WERKEN, OPDAT NIEMAND ROEME. WANT WIJ ZIJN ZIJN MAAKSEL, GESCHAPEN IN CHRISTUS JEZUS TOT GOEDE WERKEN, OPDAT WIJ IN DEZELVE ZOUDEN WANDELEN." Ephes. 2.

NAARDEMAAL DIT DE EENVOUDIGE EN STELLIGE WAARHEID GODS IS, EN DE WAARHEID IMMERS DE ZIEL VAN ALLE WIJSBEGEERTE IS EN DE BRON DER WIJSHEID,

ZOO ACHT IK BUITEN ALLEN TWIJFEL DAT AL ONZE HANDELINGEN EN AL ONS STREVEN NAAR DIT DOEL, HETWELK HET RECHTE SPOOR AANGEEFT, MOETEN WORDEN GERICHT. DAAR PLATO EN SCHIER ALLE OVERIGE WIJSGEEREN DIT IN DE MENSCHELIJKE WIJSHEID VRUCHTELOOS HEBBEN GEZOCHT, ZIJN ZIJ DRIEWERF GELUKZALIG TE ACHTEN, DIE BIJ DEZE WAARHEID, ONS DOOR CHRISTUS AANGEBRACHT, VAN HEELER HARTE BLIJVEN."

REPOS AILLEURS
PH. DE MARNIX.
19 Juli 1595.

Het H. S. is een blad uit een album, dat aan Christoph. Stickius, een jeugdig jurist, toebehoorde, prijkende met handschrift van Sibr. Lubbertus, Joan Arcerius, Fr. Junius, B. Vulcanius, Paul. Merula, de Dousa's en anderen.

(Eigendom van den Heer Mr. W. J. Royaards van den Ham, te Utrecht.)

Τῇ γὰρ χάριτί ἐστε σεσωσμένοι, καὶ τοῦτο οὐκ ἐξ ὑμῶν· θεοῦ τὸ δῶρον· οὐκ ἐξ ἔργων ἵνα μή τις καυχήσηται. Αὐτοῦ γάρ ἐσμεν ποίημα, κτισθέντες ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἐπὶ ἔργοις ἀγαθοῖς ἵνα ἐν αὐτοῖς περιπατήσωμεν. Ἐφεσ: 2.

Haec una simplex & rata cum sit Dei verita(s), & ipsa veritas universa Philosophiae anima & sapientiae fons,

Omnino censeo nostras omneis actiones omniaque studia ad hunc esse scopum tanquam ad ὀρθὸν νόμισμα referenda. Quod cum Plato caeterique omnes propemodum Philosophi ἐν τῇ φρονήσει τῇ ἀνθρωπίνῃ frustra quaesierint. Beati & quidem terbeati reputandi sunt qui in hac oblata per Christum veritate toti atque ex animo acquiescunt.

Repos ailleurs.

Ph: de Marnix.

Philippus Marnixius Sancto Aldegondius Clarissimo Adolescenti Christophoro Stickio amoris atque amicitiae monumentum ponebat Lugdunum Batavorum Julii die Decima ∞ I) XCV.°